

BÁTHORY GÁBOR ÉS KORA

**BÁTHORY GÁBOR
ÉS KORA**

SZERKESZTETTE
**PAPP KLÁRA, JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA
ÉS ÜLRICH ATTILA**

DEBRECEN, 2009

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE
ÉS AZ ERDÉLY-TÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY KÖZÖS KIADÁSA

*A borítót Báthory Gábor fejedelem 1608. június 12-én kiadott oklevelének
(előhelye: a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár) felhasználásával tervezte:*

HAVASI TAMÁS
grafikusművész

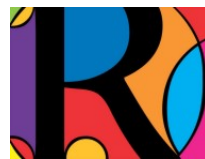
A kötetet lektorálta:

BARTA JÁNOS
egyetemi tanár

Technikai szerkesztő:

JÉKEL PÁL és MOLNÁRNÉ BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:
a Reneszansz programiroda,
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Önkormányzata,
a Báthory István Múzeum Baráti Köre,
a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
az Erdély-történeti Alapítvány

ISBN 978-963-473-272-3

Nyomta a "ZsZs Grand" Kft. nyomdaüzeme, Nyírbátor

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BÁTHORY GÁBOR ALAKJA, MEGÍTÉLÉSE	9
BÁRSONY ISTVÁN: Báthory Gábor alakja a történetírásban.....	11
BITSKEY ISTVÁN: „Erdély Hektora” avagy „tirannusa”?	29
KRUPPA TAMÁS: Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda.....	37
SZABÓ PÉTER: Báthory Gábor újratemetése 1628-ban	45
LENGYEL TÜNDE: A legrosszabb hírű asszony a magyar történelemben: Báthory Erzsébet gazdasági és közéleti tevékenysége	53
GYULAI ÉVA: Báthory Gábor erdélyi fejedelem heraldikája	65
BÁTHORY GÁBOR KORÁNAK ERDÉLYE (POLITIKA ÉS TÁRSADALOM)	109
OBORNI TERÉZ: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal	111
JAKÓ KLÁRA: Báthory Gábor és a román vajdaságok	123
HORN ILDIKÓ: Báthory Gábor belpolitikája	133
BALOGH JUDIT: A székely társadalom Báthory Gábor korában	153
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Báthory Gábor familiárisai. Kísérlet egy udvari csoport rekonstrukciójára	175
DÁNÉ VERONKA: A Torda vármegyei elit Báthory Gábor korában.....	189
SZÁSZ ANIKÓ: A nemesek jogi helyzete Désen és Tordán Báthory Gábor Királyi Könyvei tükrében	199
SZÁLKAI TAMÁS: Báthory Gábor adományozta címereslevelek a Magyar Országos Levéltárban	207
ERDÉLY GAZDASÁGA BÁTHORY GÁBOR KORÁBAN	221
RAUSCH PETRA: A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608–1613) – Gerhard Lisbona tevékenysége (?–1618).....	223
ULRICH ATTILA: Az ecsedi uradalom állapota 1614-ben, Báthory Gábor halála után.....	243
FÜREDER BALÁZS: Szakácsművészet a Báthoryak korában. Az első magyar receptek és szakácskönyvek bemutatása a 17. század végéig.....	253

EGYHÁZPOLITIKA, FELEKEZETEK	275
SZABADI ISTVÁN: Foktúi Máté református prédikátor	277
KÓNYA PÉTER: A magyarországi Ágostai hitvallású evangélikus egyház keletkezése	285
KISS ANDRÁS: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása	293
SIPOS GÁBOR: Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején	311
A MÁSODIK HAJDÚFELKELÉS, HAJDÚPOLITIKA	
BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN	325
NYAKAS MIKLÓS: A második hajdúfelkelés (1607–1608)	327
BAGI ZOLTÁN: „Látja a harmadik fél a saját hasznát és sikerét ebben”	337
PAPP KLÁRA: Debrecen és a hajdúmozgalom 1606–1608-ban	355
NYAKAS MIKLÓS: Báthory Gábor hajdúpolitikája	365
TADEUSZ KOPYŚ: A hajdú- és a kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon	375
SZEKERES GYULA: Fegyveres hajdúmozgalmak a hajdúvárosok népi emlékezetében a Testhalom monda tükrében	385
BÁTHORY GÁBOR ERDÉLYI FEJEDELEM MELLELSZOBRÁNAK FELAVATÁSA NYÍRBÁTORBAN	397
MELLÉKLET	399
A KÖTET SZERZŐI	403

ELŐSZÓ

Hajdú-Bihar megyében a 2004–2006 évek során több, a Bocskai-felkelésre és a hajdúk letelepítésének 400. évfordulójára emlékező ünnepségre került sor. A megyének mind a bihari, mind a hajdúsági részén ugyanis elevenen élő a Bocskai-hagyomány, az itt élők teljes szívvel vállalták, sőt elvárták ezt az országos kezdeményezést, amely a nagy fejedelemnek és életművének felidézésre irányult. Az évfordulós megemlékezések a hajdúkatonáknak adott kiváltságok, a letelepítésüket elősegítő birtokadományok számbavételével, a második hajdúfelkelés és Báthory Gábor erdélyi fejedelem tevékenységének elemzésével, a hajdúhagyományt átörökítő szabolcsi és bihari hajdúközösségek évfordulójának megünneplésével folytatódtak.

A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Közgyűlése az évfordulós megemlékezések megszervezésére Bocskai Emlékbizottságot és egy operatív Bocskai Munkabizottságot állított fel. A munkabizottság tevékenysége eredményeképpen – köszönhetően a rendezvények lebonyolítására érkező tartalmas pályázatoknak és a megyei önkormányzat anyagi támogatásának – a megfogalmazott célok magas színvonalon valósulhattak meg.

A Munkabizottság tudatosan vállalta fel a Bocskai hagyomány ápolásának feladatát. A legfontosabb évfordulók a Bocskai emléktáblák, emlékhelyek megkoszorúzását eredményezték. A bizottsági tagok a bihari emlékhelyek mellett az erdélyi és a felvidéki helyszíneket is folyamatosan látogatták és új emléktáblák állítását (Kolozsváron, Váradon) kezdeményezték.

Berettyóújfaluban a helyi közösség állított emléket az ifjú Báthory Gábornak, Biharnagybajomban pedig a Munkabizottság támogatásával állították fel Györffy Lajos mellszobrát, amely miskolci Nagy András hajdúkapitányt, a település korabeli birtokosát ábrázolja.

Folytatódott a tudományos konferenciák sora, de a nagykerekai Bocskai várkastély hasznosításának tervezésével is feladatainkat gyarapítottuk. Bocskai török koronájának hazahozatala még várat magára, de az első lépések a helyzet felmérésére Bécsben már megtörténtek.

Nyírbátorban néhány éve a Báthory István Múzeum Baráti Körének szervezői a Báthoryak koráról rendeztek nagy nemzetközi konferenciát, ahol további célul tűzték Báthory Gábor Erdélyének tanulmányozását. A 2006-ban tartott debreceni Bocskai konferencia előadói szintén a két Báthory-ág vagyonának egyesítőjéről tervezték következő tanácskozásukat.

A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Bocskai Munkabizottsága felkarolta a megfogalmazódó ötletet, s követendő példának érezte a két szomszédos megyéből egy irányba mutató kezdeményezést. Annál is inkább tehette ezt, mert a fiatal fejedelem a történeti Bihar vármegye katonáskodó hajdúinak olyan kiváltságleveleket

adományozott, amelyek Bocskaihoz hasonlóan szintén nemesi privilégiummal ruházták fel a támogatására siető és fejedelmi hatalmát biztosító bihari hajdúkat, akik a 17. század folyamán Erdély fejedelmeinek egyértelmű támaszaivá váltak.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete a Bocskai Munkabizottság felkérésére rendezte kötetbe a Debrecenben és Nyírbátorban tartott, s a *Báthory Gábor és kora* címet viselő történészkonferencia tanulmányokká érlelt előadásait. A kötet a Déri Múzeumban 2008 tavaszán tartott második hajdúfelkelésről szóló tanácskozás anyagát (Nyakas Miklós, Szabadi István, Papp Klára, Szekeres Gyula írásait) is befogadta. A jelen kötetbe nem került bele Papp Sándor igen tanulságos és színvonalas előadása, mert a szegedi történész tanulmányát az érdeklődők már a *Századok* folyóirat 2008. évi 4. számában olvashatják.¹

A Bocskai Munkabizottság nevében köszönetet mondok a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárnak, ahonnan a kötetben közölt oklevelek fotói származnak, valamint Nagy Gábornak, aki a Báthory Gábort ábrázoló műalkotások szép fotóival gazdagította a kiadványt.

A kiváló tanulmánykötet hasznosan gyarapíthatja ismereteinket Báthory Gábor családjáról és személyéről, fejedelemségének történetéről, belpolitikájáról, a korabeli Erdélyi Fejedelemség helyzetéről, a gazdasági folyamatokról, a vallási felekezetek helyzetéről, s a hajdúkérdés megoldásának újabb lehetőségeiről.

Az elemzésekben gazdag, a korszakról és szereplőiről sokrétű, új ismereteket nyújtó kötetet ajánljuk az Erdély története, s a hajdúk múltjának, szerepének jobb megismerésére törekvő olvasóközönség figyelmébe, s írásaival köszöntjük a városi évfordulóját ünneplő, s a konferenciának is helyet adó Nyírbátor polgárait.

Debrecen, 2009. március 11.

Vitányi István
a Bocskai Munkabizottság elnöke

¹ Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben.= *Századok*, 2008. 4. szám, 807–849.

BÁTHORY GÁBOR ALAKJA, MEGÍTÉLÉSE

BÁRSONY ISTVÁN:
Báthory Gábor alakja a történetírásban

Báthory Gábor erdélyi fejedelem történelmi szerepének megítéléséhez a történetírás két műve is kínál kiindulópontot. Az egyiket Szilágyi Sándor munkája jelentheti, aki szerint az egykorú történetírás két különböző képet hagyott az utókorra. Az egyik kéjencként, esztelen zsarnokként ábrázolja, akiben még emberi érzés sem volt. E kép kialakítói „festői ecsetjüket” a gyűlölet mérgébe mártották, mindenért, még a természeti csapásokért is őt tették felelőssé. Szilágyi Sándor idesorolja a szász történetírók zömét, s főleg Bojti Veres Gáspárt, aki Bethlen Gábor későbbi tevékenységét ezzel az ábrázolási móddal szándékolta igazolni. A másik nézet képviselői, például Nagy Szabó Ferenc, Sepsi Laczkó Máté vagy Szalárdi János „békés kegyelmes urat” láttak benne, kiből „vitézi bátor szív, nagy liberalitás és kegyelmesség volt.” Szilágyi Sándor szerint mindkét ábrázolás túlzás: nem volt esztelen zsarnok, ugyanakkor pezsgő vére lehetetlenné tette számára a higgadt megfontolást, az államférfíúi bölcsesség helyett pedig a vakmerőség és dölyf jellemezte. Helyzetét félreismerte, számítani nem tudott.¹

A másik megközelítési lehetőség közel százhusz évvel későbből származik, amikor is Nagy László az alábbiakat írja: Báthory Gábor fejedelemségének története máig nem tisztázott. Elfogult kortársak, s az utódnak hízelegni akaró udvaroncok rágalmai fedik el az igazságot. Jelenleg csupán annyit tudunk, hogy belpolitikájában a fejedelmi abszolút hatalmat ki akarta terjeszteni a szászokra, s biztosítani akarta felsőbbtségét Havasalföld és Moldva felett is. Ez utóbbit a török élesen ellenzte, sőt amikor azt tapasztalta, hogy emiatt Báthory közeledni kezdett a Habsburgokhoz, rövid várakozás után a letétele mellett döntött.²

Előfordulhat-e a történetírásban, hogy több mint száz év alatt ne változzon érdemben, ne váljon árnyaltabbá, összetettebbé egy-egy történeti személyiség megítélése, ne váljon sokrétűbbé a róla alkotott kép? Előfordulhat-e az, hogy alkalmassint több száz éves nézetek, megállapítások, véleményalkotások révén formálunk képet egy-egy történeti szereplőről? Sajnos látni fogjuk, hogy igen!

Szilágyi Sándor nevén nevezte, Nagy László pedig „az utódnak hízelegni akaró udvaroncokként” jelölte meg azt az egykori történetírót, aki a Báthory Gáborról ilyen hosszú időre meghatározó kép alapjait vetette meg: Bojti Veres Gáspárt.³

A következőkben azt mutatjuk be, hogy melyek azok a legfontosabb megállapítások, amelyek Bojti Veres Gáspártól származnak. A Bethlen Gábor udvari törté-

¹ Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest. 1867. 288–289.

² *Magyarország hadtörténete*. (Főszerk.: Liptai Ervin.) I. kötet. Bp., 1984. 233.

³ Bojti Veres Gáspár történetírói tevékenységére: Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp., 1975. (továbbiakban Bartoniek 1975.) 327–338. valamint *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László, Bp., 1980. (továbbiakban Makkai 1980.) 7–16.

netírójaként számon tartott szerző az esetek többségében igen-igen elmarasztalóan szól Báthory Gáborról, akit „vad, nyugtalan és állhatatlan természetű” ifjúként mutat be, s aki Bocskai udvarában Bethlennek (!) és másoknak a barátságába és társágába férközött, és fáradozásukkal uralomra akart jutni. Adakozással és szabadosan tékozló vendégszeretettel annyira lekötözte a kapitányokat és hadnagyokat, hogy már a parasztok is azt kiabálták: pártütéssel fog hatalomra jutni. 1610 tavaszán Báthory „féktelen vadállatként, kéjvágyának sem mértéket, sem határt nem szabva, néhány főrendnek, Kendi István kancellárnak, Kornis Boldizsárnak a feleségére, tisztességes családanyákra szégyentelenül rátámadt, és becsületüket a házasságtörés nem mindennapi gyanújával szennyezte be.”

Az év második felében, annak ellenére, hogy Bethlen Gábor is folyamatosan gyarapodott vagyonában és hatalmában, helytelenítette Báthory mértéktelen bőkezűségét, a ledér nőkre és udvari léhűtőkre pazarolt költségeit, mégis úgy gondolta, hogy inkább engedelmeskedik a zsarnokoskodó fejedelemnek a haza békés állapotában, mintsem lázadás és a haza általános romlása árán rázza le uralmát. Bethlen azonban hiába adta tanácsait a fejedelemnek, Báthory Gábor nem hallgatott rá. Az év végén lezajló eseményekhez vezető utat Bojti a következőképpen írta le: miként az eszelős, aki májának és agyának gyulladására miatt örvénybe esik, s annyira elhagyja a józan esze, hogy ha a józanok meg nem fékezik, nem nézi, vajon a legközelebbi rokonait, esetleg szüleit vagy ellenségeit öli-e meg bűnös kézzel, vagy önnön pusztulását okozza. A végzetes bukásához közeledő fiatal fejedelem is, undok élvhajhászásának és gőgjének lángjától feltűzelve, megvetve minden minden józanabb tanácsot, először otthon zsarnokká, külföldön a szomszédos királyok ellenségévé lett, s ez a két dolog gyors pusztulást hozott rá.

Láthatjuk, hogy Báthory Gáborról írva szinte minden esetben először Bethlen Gábor személye, tevékenysége kerül előtérbe, csak ezt követi a Báthory Gáborról szóló, egyértelműen elmarasztaló tartalom, újból és újból kiemelve, ismételve a közöttük levő különbségeket!⁴ Tartozunk a történeti igazságnak azzal, hogy azokról a részletekről is szót ejtsünk, amelyekben Báthory Gáborral kapcsolatban pozitív megjegyzéseket olvashatunk. Amikor 1608 elején Bethlen Gábor Erdélybe érkezett, hogy Rákóczi Zsigmonddal szemben Báthory Gábor trónra kerülését segítse elő, az alábbiakkal érvelt: méltatlan gazságnak nevezte, hogy ilyen nemes tartomány élén egy erőtlen és teljesen kimerült öregember áll, aki se kezét, se lábát nem tudja mozgatni, olyan mint egy fatuskó. Erdélynek másféle uralkodóra van szüksége, olyanra, aki éber, bőkezű, az ország lakóinak kedvére való, ez pedig egyedül Báthory Gábor, aki méltó a hazáért annyiszor vért ontó elődeinek ősi trónjára. Egyedül ő származik királyi nemzetségből és korábbi fejedelmek családjából, így saját utódlási jogán is méltán követeli vissza a tartományt. Az ország főrendjeivel folytatott tanácskozást követően Bethlen Gábor „hívta ki Báthory Gábort, mint júnoi gyermeket, családjának utolsó díszét”, akinek kormányzásától a sok háború

⁴ Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In. *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László, Bp. 1980. (továbbiakban Bojti Veres 1980.) 31–34.

viharától szenvedett ország feltámadását és felvirágzását várták.⁵ Az olvasónak lehet egy olyan érzése, hogy az események főszereplője nem is Báthory, hanem Bethlen Gábor! Ha pedig egy tudatosan felépített szöveget látunk, akkor annak a kontrasztnak a kibontását érzékelhetjük, amelyek a Báthory Gábor trónra lépését megelőző várakozások, illetve uralkodása tényleges eredményei között feszültek, s a szerzőt a már idézett megállapítások megfogalmazásához juttatták el.

Báthory Gábor elmarasztalásának valamivel szelídebb változatát mutatta be Keserői Dajka János, Bethlen Gábor másik udvari történetírója. Uralkodása vége felé Bethlen Gábor pozícióinak javulása közben, illetve ellenére „a fejedelem gögös és hajthatatlan lélekkel” egy cseppet sem enyhült meg. Eközben saját ügyében s az ország előkelőinek hűségében nem bízva, vagy erejének elégtelensége miatt megrettenve, az országra bízta, hogy a rendek az alkalomhoz képest a fejedelemséget visszavonják tőle, s vissza is vonták ünnepélyes tiltakozással a népes kolozsvári országgyűlésen, mert tettei, ha nem is mindenkinek, de a nagyobbik résznek lelkét gyógyíthatatlanul megsértették.⁶

Már Szilágyi Sándor is utalt Szalárdi János nézeteire, amely a kevésbé elmarasztaló, inkább az elfogadó, megértő álláspontot vallók közé tartozott. Szalárdi munkája 1664-re készült el, őt már a Báthory-Bethlen váltás távolról sem érintette oly mértékben, mint Bojti Veres Gáspárt, ő a két Rákóczi György udvari történetírója volt.⁷

Szalárdi szerint „szegény fejedelem noha megért idejére nem juthatott vala, de nagy és szép virtusokkal, jószágokkal vala ékesítve”: dali szép termet, nagy erő, a patkót képes volt kettészakasztani. Vitézi bátor szív, jó és friss lóhátság, mindenekelőtt nagy fejedelmi liberalitás, adakozás, mindenkhez való nagy kegyelmes-ség jellemezte. Adományai azonban olyan nagy mértéket öltöttek, hogy 1615-ben „orvoslást is kellett tenniük” ez ügyben az országgyűlés rendjeinek.⁸

A továbbiakban néhány 19. századi történetírói munka Báthory Gáborról vallott nézeteit vesszük szemügyre. Szalay László szerint Báthory Gábort, mint „vitéz, de feslett erkölcsű ifjú férfit” választották fejedelemmé, aki 1610-re „garázda magaviselete által valamennyi felekezetet eltolt magától, a női erény és a tisztas élet fitymálója, a római egyház üldözője volt”.⁹

Horváth Mihály munkájában az alábbiakat olvashatjuk: az erdélyi rendek leginkább Bethlen Gábor működései következtében az „óriási erejű, vitéz, de romlott erkölcsű, zsarnokságra hajló” Báthory Gábort választották fejedelmükké. Erdély

⁵ Uo. 32–33.

⁶ Keserői Dajka János: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In: *Erdély öröksége IV. A fejedelem*. Bev. Makkai László. Bp., 1994. 4.

⁷ Bartoniek 1975. 448–459.; Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Szerk. Szakály Ferenc, Bp., 1980. (továbbiakban Szalárdi 1980.) Bevezető tanulmány 7–60.

⁸ Szalárdi 92.

⁹ Szalay László: *Magyarország története IV.* kötet. Pest. 1864. (továbbiakban Szalay 1864.) 508., 523.

fejedelmek között alig volt olyan zsarnok, mint Báthory Gábor. Önkényes, ledér, kegyetlen, minden felekezetet maga ellen ingerlő uralkodó volt.

Az eddig teljesen hagyományos felfogással szemben azonban az udvar és Báthory Gábor (illetve Erdély) között 1610-től kezdetét vevő konfliktusok okát viszont nem Báthory Gábor személyes tulajdonságaiban, hanem abban látja Horváth Mihály, hogy az udvar a „hatalma alól kisiklott Erdélyt ismét magához rántani igyekezett.” A fejedelem erkölcsi s a tartományban azok miatt támadt elégedetlenség a bécsi udvarnak csak az alkalmat nyújtotta a régi tervek és törekvések újabb megindítására.¹⁰

Deák Farkas egy 1876-ban írott tanulmányában talán a legnegatívabb képet rajzolta Báthory Gáborról. Nézetei szerint ifjúsága, hódító szépsége, hatalmas ereje, s némi szellemi tulajdonai mellett is ellenszenvet keltő történelmi alak. Szép ifjúsága duzzadó erejét, roppant vagyonát s fejedelmi hatalmát értéktelen fillérekre tékozolta el, kegyencnökre, kicsapongó vendégségekre, szemfényvesztőkre, bohócokra pazarolta mindenét, aminek e földön értéke lehet. Igen sok volt benne a zsarnokok amaz örültséggel határos szeszélyéből, mely a gonoszok befolyásának inkább enged, amely feldúlja az erkölcsöket, gyötrelmet, pusztulást okoz, rombol, sújt, kegyetlenkedik, anélkül, hogy okát adhatná, hogy az okról és okozatról gondolkoznia se kelljen, újabb és újabb szörny tettek elkövetésével tartja izgatottságban agyvelejét és lelkiismeretét. A zsarnokok örültséggel határos szeszélye jellemezte, amely feldúlja az erkölcsöket, gyötrelmet, pusztulást okoz, ok nélkül rombol, sújt, kegyetlenkedik.¹¹

Bojti Veres Gáspár révén láthattuk Bethlen Gábor udvari történetírójának véleményét Báthory Gáborról, Bethlen Gábor életrajzírója, Gindely Antal is a hagyományos, leegyszerűsített, általános képet közvetíti néhány sorban: Báthory Gábor csak érzéki vágyai kielégítésére gondolt, számos előkelő családot meggyalázott, ellenfeleit pedig kíméletlenül üldözte.¹² Weiss Mihály életrajzírója, Mika Sándor összetettebb, de lényegében szintén elutasító sorokat vetett papírra Báthory Gáborról: az ifjúkornak még csak küszöbén, ragyogó külsővel, hatalmas testtel, kiváló lelki tehetséggel, fiatalkorához mérten valóban bámulatos ravaszságot tanúsított. Azonban a tettvágyat és nemes ambícióit, amely a lelkét áthatotta, elhomályosították a szenvedélyek, ellensúlyozta durva zsarnoksága és erőszakhoz hajló jelleme, mely korlátokat nem ismerve, a társadalmi illem és a politikai eszélyesség törvényeit egyaránt lábbal taposta.¹³

Szilágyi Sándor már említett Báthory Gábor életrajzát követően Angyal Dávid az, aki nem csupán egy részletkérdést dolgoz fel tanulmányában, hanem Báthory Gábor egész uralkodásának vázlatát nyújtja. Az általa rajzolt – az általános felfo-

¹⁰ Horváth Mihály: *Magyarország történelme* V. kötet. Pest, 1872. (továbbiakban Horváth 1872.) 81–103.

¹¹ Deák Farkas: A széki merénylet 1610-ben. = *Századok*, 1876. (továbbiakban Deák 1876.) 472.

¹² Gindely Antal: *Bethlen Gábor*. Bp., 1890. (továbbiakban Gindely 1890.) 10.

¹³ Mika Sándor: *Weiss Mihály*. Bp., 1893. 93.

gástól alig-alig eltérő – portré legfontosabb elemei a következők: Báthory Gábor még nem volt tizenkilenc éves, amikor fejedelemként bevonult Kolozsvárra. Ifjúsága magyarázza, s némileg menti is hibáit. Testi ereje, szépsége, előkelő származása, bőkezősége miatt annyira megkedvelték, hogy sokan mindvégig ragaszkodtak hozzá, sok jót vártak tőle. Hamarosan látniuk kellett azonban, hogy mértéktelen indulatai „erőt vesznek jobb hajlamain”. Nem tudott betelni a gyönyörökkel, az érzéki mámor uralta eszét, szívét. Ugyanakkor kicsi volt számára Erdély, s volt elég ügyessége közeli céljai elérésére, viszont nem volt kitartása, türelme a nagy céljai elérésére. Túlságosan nagy szerepet játszottak az udvarában a hízelgő tanácsadói, akik közül Angyal Dávid Imreffy Jánost emelte ki, aki „neje becsülete árán sem átalotta megvásárolni urának kegyét”.¹⁴

A 20. század elején – úgy tűnik – visszaesett az érdeklődés Báthory Gábor uralkodása és személye iránt, a későbbiekben Szekfű Gyula két munkája érdemel figyelmet a vizsgálódásaink szempontjából. A Magyar Történetben a Bocskai halála után trónbetöltés kérdéseivel foglakozva megállapítja, hogy az igazi trónkövetelő Báthory Gábor volt, a somlyai ág utolsó sarja, aki a gazdag ecsedi Báthory István uradalmait is örökölte, daliás, fényes levante, belsejében azonban a családi hanyatlás minden tünetével, aki a tizenhét évesek gondtalan bátorságával Bocskai halálát követően bejelentette a „vérség jogán” a trónigényét. Szekfű szerint az országnak olyan uralkodóra lett volna szüksége, aki megteremti az erdélyi politizálás új kereteit és formáit. Ez a fejedelem azonban nem Báthory Gábor lesz, hanem Bethlen Gábor, ám amíg az ő ideje elérkezik el kell szenvedni Báthory Gábor zsarnokságát, amely magasabb politikai célok nélkül, egy születésénél, vagyonánál, sikereinél fogva elbizakodott ifjú szenvedélyeinek zabolátlan kifejezése. Báthory Gábor nem tudott uralkodni sem érzéki indulatain, sem gögijén, hirtelen haragján.¹⁵ A sok vitát kiváltott Bethlen Gábor életrajzában sem kerülhette el Szekfű Gyula, hogy véleményyt formáljon Báthory Gáborról, amely ekkor sem kevésbé lesújtó, mint amit a Magyar Történetben megfogalmazott. Báthory Gábor személyes tulajdonságainak leírásán túl megállapítja, hogy az „új fejedelem kormányában” nehéz volna határozott elveket találni. Sem őt, sem tanácsurait, sem az országgyűlést nem vezették általános elvek, az országot ugyanaz az az anarchia jellemzi, mint amelyben Bocskai két évtől eltekintve Erdély Báthory Zsigmond óta él.¹⁶

Lényegében teljesen a hagyományos, Báthory Gábort elítélő felfogást tükrözik Asztalos Miklós sorai, amelyek szerint az utolsó Báthoryként emlegetett ifjú fejedelem nagy tervekkel foglalkozott, ezek kivitelénél azonban semmi mellétekintetet nem ismert. Erkölcsi élete példátlanul botránys volt. Közeliében a női becsület nem volt biztonságban. Hatalma csúcspontjára a földvári győzelme után jutott. A százszokat megfékezte, belső vetélytársait legyőzte, a Magyarországról betörő ellen-

¹⁴ Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. = *Századok*, 1896. (továbbiakban Angyal 1896.) 24.

¹⁵ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* IV. kötet. Bp., 1935. (továbbiakban Hóman–Szekfű 1935.) 52–54.

¹⁶ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp., 1983. (továbbiakban Szekfű 1983.) 45–46.

feleit kikergette Erdélyből. De természete romlásba sodorta. Féket nem ismert. Hűséges hajdúkapitányát saját kezével vágta le. Mikor pedig a Báthory életmódjától megundorodott Bethlen visszavonult a közélettől, ebben árulást sejtett, s meg akarta öletni Bethlent. Báthory érezte, hogy hatalmas ellenfelet támasztott maga ellen. Megegyezett Mátyással, megbékélt a szászokkal, s kiegyezett Géczivel is. De végzetét ez már nem tartóztathatta fel!¹⁷

Rövid, s természetesen elmarasztaló véleményt formál Báthory Gáborról Marczali Henrik is. Szerinte Báthory Gábor nagyravágyó, minden asszony után futó személyiség volt. Brassó kapitulálása után „vad dühöngés, vérszomj lepte el”: megölte Nagy Andrást, a hajdúkapitányát. Érezte ugyanakkor, hogy egész Erdélyt ellenségévé tette, s a török is ellene fordult, ekkor viszont ő kereste az udvar támogatását.¹⁸

Az 1945 utáni történetírás természetesen szintén számos feldolgozásban érintette Báthory Gábor történelmi szerepét. R. Várkonyi Ágnes álláspontja szerint a tehetséges, de féktelen Báthory Gábor felelőtlen uralkodása kedvező feltételeket biztosított a Habsburg uralkodó törekvéseinek az Erdéllyel szembeni fellépéshez. Báthory erejét kalandos vállalkozásokban fecsérelte szét. Önkényeskedései annyira megvadították a kiváltságaikra féltékeny szászokat, hogy Bécshez fordultak segítségért.¹⁹

Báthory Gábor korának egyik igen fontos kérdésében, a hajdúkérdés kutatásában ért el jelentős eredményeket Rácز István. A hajdúk Báthory Gábor idején az alábbi területeken játszottak jelentős szerepet:

- fegyveres támogatást nyújtottak Báthory Gábor számára a fejedelmi trón elnyerésében,
- szinte bármikor mozgósítható katonai erőt jelentettek számára politikai és katonai céljai eléréséhez, legyenek azok magyarországiak, erdélyiek, vagy a román fejedelemségek, esetleg Lengyelország ellen irányulóak,
- Forgách Zsigmond Erdély elleni fellépése során a Báthory Gábor oldalára történő átállásuk nagymértékben járult hozzá a hadjárat kudarcához.

Látnunk kell ugyanakkor:

- a hajdúk nem voltak mentesek az esetleges ingadozásoktól, szövetségeseik váltásától, maradéktalanul nem lehetett számítani rájuk,
- a Bocskai-felkelést követő évek alatt bekövetkezett a hajdúk soraiban egy társadalmi és politikai megosztottság, amelynek eredményeként Báthory Gábor idővel egyre kevésbé számíthatott a hajdúkra,
- a királyi Magyarország hajdúinak ügyét érdemben most sem tudták kezelni,

¹⁷ Asztalos Miklós: Erdély története. In. *A történelmi Erdély*. Szerk. Asztalos Miklós, Bp., 2001. 261–262.

¹⁸ Marczali Henrik: *Erdély története*. Bp., 2000. 109–110.

¹⁹ *Magyarország története*. I. kötet. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964. 235.

- Báthory Gábor jelentős számú hajdútelepítéssel gyarapította a szabad hajdúk körét, az egész hajdúság szerteágazó problémáira azonban nem fordított (vagy nem tudott fordítani) elég gondot.

Nagy András hajdúgenerális – a történetírásban igen eltérően ábrázolt – sorsával kapcsolatban megállapítja: a változékony magatartást tanúsító Nagy Andrást menlevéllel hívta vissza Erdélybe Báthory Gábor, aki ezzel a fejedelem „házi fogságába” került. Az innen való kitörés lehetőségét látta Nagy András a Géczi Andrással való kapcsolatfelvételben, s a (leendő) erdélyi fejedelmet kívánta szolgálni a jövőben. Levélben megígérte, hogy Báthoryt legkésőbb Szent Mihály napjáig megöli, azt követően pedig Géczi számára gyűjt hadat. A levél azonban Báthory Gábor kezébe került, aki 1612 augusztusában kivégeztette Nagy Andrást.²⁰ Rácz István esetében nyoma sincs a korábbi klasszikusan elítélő megközelítésnek Báthory Gábor tevékenységét illetően, a történeti tényeknek megfelelően emeli ki a hajdúkérdéssel kapcsolatban tevékenységének pozitív, illetve esetleg kérdőjelekkel illelhető tevékenységét!

Az eddigiek során zömmel Bethlen Gábor tevékenysége felől visszatekintve vizsgáltuk Báthory Gábor tevékenységét, Rákóczi Zsigmond uralkodása felől is érdekes azonban ugyanezt megtennünk. Trócsányi Zsolt a Rákóczi Zsigmonddal szemben fellépő politikai csoportról, illetve Báthory Gáborról az alábbiakat írja: Báthory Gábor 1607 elején még 18 éves fiatalember, de már mögötte vannak az 1604–1606 évek Habsburg-ellenes harcai, felnőtt nagyúrnak számít, a dinasztia elsőszámú otthoni exponensének, Bocskai táborának néhány, rangra tán még kevésbé jelentős, de kitűnő képességű személyisége 1607 elején melléje szegődik, akik közül Imreffy János és Bethlen Gábor nevét emeli ki. Báthory Gábor 1607/08. évi merész húzásai mögött elsősorban az ő ötleteiket kell sejteni.²¹ A Rákóczi Zsigmonddal szemben fellépő Báthory Gábor mögött Hangay Zoltán szerint is kialakult egy, az elmozdításán dolgozó csoport, amelyben elsősorban azokra számítottak, akik Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején nem jutottak megfelelő tisztségbe, vagy nem részesültek tőle kellő birtokadományban. Hangay Zoltán e vonatkozásban Kornis Boldizsár és Kendi István nevét említi. Megállapította azt is, hogy Erdélyben az uralomváltást sokak számára megkönnyítette a Báthory név varázsa, a hajdúkérdés volt egyedül, amellyel Rákóczi Zsigmond nem a súlyának megfelelően foglalkozott, s ezzel nagyot hibázott.²²

Erdély történetének jeles kutatója, Makkai László sajátos kettősségben mutatja be Báthory Gábor korát.

²⁰ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* (Magyar Történeti Tanulmányok. II. kötet.) Debrecen, 1969. 109–112. Nagy András sorsára vonatkozóan lásd még: Komáromy András: Nagy András hajdúgenerális halála. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. (továbbiakban Komáromy 1910.) A hajdúkérdéssel kapcsolatban: Nagy László: *Tündérkert fejedelme, Báthory Gábor.* Bp., 1988. (A továbbiakban: Nagy László 1988.) 125–130.

²¹ Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése.) = *Déri Múzeum Évkönyve*, 1978. Debrecen, 1979. (57–113.) 85.

²² Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond.* Bp., 1987. 190–193, 202.

1. A „hagyományos” kép továbbvitele. Uralkodása kedvező kilátásokkal indult. Az elmúlt évek szorongása, bajt váró, dermedt rémülete felengedett, mindenki azt hitte, hogy a Báthory név visszahozza a Báthory-korszak ragyogását. Az élni vágyó fiatal fejedelem vidám udvart tartott a romjaiból még alig feltámadt Gyulafehérvárt, s egyelőre azt is megbocsátották neki, hogy csúnya feleségét távol tartva a szép asszonyok körül legyeskedik. Daliás volt, ifjú volt, Báthory volt, többet engedhetett meg magának, mint mások.

2. A fejedelem tevékenységének tekintélyes részét Makkai László egyfajta *önvédelmi* politikaként mutatja be, amelynek fő területei a szerző szerint az alábbiak voltak:

- 1610-ben már egyedül a szászok korlátozták a fejedelmi hatalmat. Báthory Gábor a szászokkal kapcsolatban már korábban kialakult fenntartások miatt „joggal maga mögött érezhette az ország többségét”, amikor a „rendi alkotmány lábba tiptásásával a rendi ellenállás utolsó fellelegvárát, a szász autonómiát is megtöri”.
- Radu Serbán elűzését követően Havasalföldről, ahová a saját féltettségét, Andrászt ültette volna, Moldva ellen kívánt fordulni, majd pedig Lengyelország ellen, hogy megszerezze a lengyel koronát.
- meg kellett védenie Erdélyt a királyi Magyarországról Erdély ellen indult, Forgách Zsigmond vezette fellépéssel szemben.

Makkai László több alkalommal is összehasonlítja Báthory Gábor és Bethlen Gábor politikusi tevékenységének jellemzőit. Bethlen – mint később is – merészen tervezett és óvatosan cselekedett, Báthory mindent túlhajtott: légvárakat épített, és félkészben vágott bele mindenbe. A Makkai László által közösnek tekintett politikai koncepciójukból, amit Bethlen körültekintően építgetett, azt Báthory kiragadta a kezéből, fantáziájával jócskán megtoldotta, s azután elhamarkodta.²³

Péter Katalin az Erdély története című kötet megfelelő fejezetében az előzőekben bemutatott történetírói nézetekhez viszonyítva némileg visszatér a Báthory Gábort inkább elmarasztaló történetírói felfogásokhoz. Véleménye szerint 1607/08-ban Báthory Gábor gátlástalan célratöréssel és az erkölcsi szempontokat tökéletesen figyelmen kívül hagyva politizált. Különválasztja merész könnyelműségét tanácsadóinak gondosságától, szerinte a kortársakat meglepte a „mégiscsak tapasztalatlan Báthory Gábor rugalmassága és leleménye”, amellyel a hajdúk támogatását megszerezte. A fejedelmi trón megszerzése után Báthory Gábor forrófejűségét a rendek hűtik le, aki azonban nem alattvalói eszközének jött a fejedelemségre, hanem az uralkodás lángoló vágyától eltelt, s uralkodott is, de kapkodó nyugtalanságában nem tudott hatalmának szilárd alapot biztosítani. A gazdasági kérdések tárgyalása kapcsán azt állapítja meg, hogy a maga korában modern szervezetű ál-

²³ *Magyarország története* III. kötet. 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. 790–797.

lamok gazdálkodását valószínűleg nem is ismerte az uralkodásra tökéletesen felkészületlen fiatal fejedelem.²⁴

Nem volt sokkal jobb véleménnyel Báthory Gáborról Szakály Ferenc sem, aki szerint a fiatal fejedelem alkalmatlannak bizonyult az uralkodásra. Erdély még néhány évig a tizenöt éves háborúra emlékeztetően zűrzavaros viszonyok között élt. Báthory előkészítetlen, fellengzős akcióival csakhamar maga ellen hangolta a térség valamennyi külső és belső tényezőjét. 1612 őszére mindenkinek elege volt a néhány éve még nagy szeretettel fogadott ifjú kegyetlen szeszélyeiből, kicsapongásai- ból, az őt körülvevő kalandorokból és az általa Erdélyre szabadított hajdúkból.²⁵

Valamelyest visszafogott, ezzel együtt is összességében negatív véleményt fogalmazott meg Szabó Péter. Báthory Gábornak – írja – a családi hagyomány sajátos értelmezése és önbizalma óriásira növesztette hatalomvágyát. Azt gondolta, uralkodását senki sem korlátozhatja. A rendek csak kihívást jelentettek számára, hogy kormányzatában újra maga alá gyűrje őket. A harctéren bebizonyította bátorságát, parancsnoki képességeit, az államszervezéshez azonban nem volt felkészültsége. Ellenfelei is varázslatos külsejűnek tartották: karcsú termetű, életörömet sugárzó férfi volt, akit gyámapja, ecsedi Báthory István kálvinistának nevelt.²⁶

Nem sikerült ezen a felfogáson túllépnie Barta Jánosnak sem, aki szerint Báthory Gábor nagy ambícióval, de kevés kitartással és következetességgel fogott munkájához. Súlyos adókat vetett ki mind a városokra, mind a jobbágyságra. Kegyen- ceinek bőkezűen osztotta a birtokokat, megfosztva államát jövedelmei egy részétől. Alattvalói körében erkölcstelen életmódja miatt vált népszerűtlenné.²⁷

Tartalmilag sokoldalú, összetett, alapjaiban azonban szintén negatív Oborni Teréz véleménye is a fiatal fejedelemről: a külsőleg megnyerő daliás Báthory vakmerő, szenvedélyes, lovagias ifjú volt, aki könnyen megszerettette magát bőkezű adományaival, elegáns viselkedésével. Sokat köszönhetett Bethlen Gábor támogatásának, aki sokat is várt tőle, és azt remélte, hogy jellemének szélsőségeit, kicsapongásait enyhíteni tudja majd tanácsaival, jó szóval, bölcsességgel. Ám nem így történt. Báthory Gábor négyesztendő uralma Erdélyt bizonytalanságba taszította, komolytalan, a fejedelemségre méltatlan személyisége az országon belül is zűrzavart idézett elő, az ország külső viszonyaiban alighogy helyreállt egyensúlyt is megbillentette. Báthory Gábor nyugalom helyett zavarodott, forrongó belső viszonyokat, ellenségeskedést, rendezetlen külkapcsolatokat hagyott maga után.²⁸

²⁴ Erdély története II. kötet. Főszerk., Köpeczi Béla. Bp., 1986. (továbbiakban: Péter 1986.) 625–630.

²⁵ Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás. 1440–1711.* Magyarok Európában II. kötet. Bp., 1990. (továbbiakban Szakály 1990.) 210–211.

²⁶ Bertényi Iván–Diószegi István–Horváth Jenő–Kalmár János–Szabó Péter: *Királyok könyve.* Officina Nova. Bp., 1994.

²⁷ Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő: *Magyarország története elő időktől 2000-ig.* Bp., 2002. (továbbiakban Kristó–Barta–Gergely 2002.) 267.

²⁸ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei.* Bp., 2002. 86–94.

Szinte semmiben nem különbözik Báthory Gábor fejedelmi tevékenységének beállítása Pálffy Géza megközelítésében sem, a már idézett értékelésekhez viszonyítva. Az általa megfogalmazottak szerint Báthory Gábor ötesztendő uralma alatt a hajdúk részben sikeres letelepítése (Bihar és Torda megye) ellenére sem tudott nyugalmat teremteni. Elődeivel ellentétben – úgy tűnik – alkalmatlan volt a kormányzásra. Határozatlan, egzsersmind gyakran kíméletlen belpolitikai lépései döntései többször megingatták Erdély helyzetét. Jóllehet Báthory hatalma megtartása érdekében még II. Mátyás királlyal is képes volt szövetkezni, a fejedelemség sorsát ezúttal a török döntötte el. Bethlen Gábor ugyanis 1612 szeptemberében szakított kiszámíthatatlan urával, és megbuktatása érdekében az oszmánokhoz fordult.²⁹

Amint azt a bevezetőben említettük Szilágyi Sándor mellett Nagy László volt az, aki megkérdőjelezte a történetírás Báthory Gáborról alkotott zömében (lényegében, összességében) elmarasztaló képét. Történetíróként nem engedhette meg magának, hogy ne rajzolt volna egy olyan képet a fejedelemről, amelyet inkább elfogadhatónak tartott, mint amilyenek a korábbiak voltak. Nézetének legfontosabb elemei az alábbiakban foglalhatók össze: Báthory Gábor előtt trónra lépése után egész sor újjáépítési feladat állt, amelyek végrehajtására, kivitelezésére mindenképpen időre volt szüksége. A fejedelmi hatalom jellege, forrása nem feltétlenül indokolják azt, hogy mindezt valamiféle társadalmi támogatással hajtsa végre, sőt, arra tesz kísérletet, hogy a rendi törekvések megerősödésével szemben helyre állítsa a szuverén fejedelmi hatalmat. Ezzel együtt sem tekinthetett el attól, hogy egyszerre legyen tekintettel a székelyek, hajdúk, szászok helyzetére, a valláspolitikai kérdésekre. Külön hangsúllyal említendőek azok a kérdések, amelyek Erdély helyzetét kívánják kijelölni abban a rendkívül bonyolult külpolitikai helyzetben, amikor egyszerre kellett tekintettel lennie a Habsburg és a török birodalomra, a két román vajdaságra, valamint Lengyelországra.³⁰

Ha összegyűjtjük a Báthory Gábor uralkodói képességeit és emberi tulajdonságait minősítő jelzőket, akkor az alábbiakat sorolhatjuk fel a teljesség igénye nélkül: alkalmatlan az uralkodásra, kicsapongó, komolytalan, a fejedelemségre méltatlan, kiszámíthatatlan, az életmódja erkölcstelen, botrányos, romlott erkölcslű, zsarnokságra hajlamos, önkényes, ledér, kegyetlen, kíméletlen, minden asszony után futó, stb. A felsorolással kapcsolatban két kérdés merülhet fel. Az egyik: van-e magyar történelemnek még egy olyan szereplője, akit annyi negatívum jellemez, mint Báthory Gábort? A másik: lehet-e valaki ennyire romlott, negatív szereplője a történelemnek, mint Báthory Gábor egyáltalán?

Az idézett történetírói megközelítések és Nagy László felfogása között megítélésünk szerint az a legnagyobb különbség, hogy az általunk bemutatni megkísérelt történetírók zöme azt kereste és mutatta be, s vont le ebből következtetéseit, ami negatívumként szerepeltethető, míg Nagy László azokat az elemeket helyezi elő-

²⁹ *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2006. 417.

³⁰ Nagy László 1988. 159–172, Uő: *A rossz hírű Báthoryak*. Bp., 1984. 181–190.

térbe, amelyek egy trónra lépő fejedelem – a történetírók zöme által nem létezőnek tekintett – koncepciójából fakad, s amelyek megvalósítására törekszik. Nyilvánvaló, hogy szándékai, törekvései nem fognak maradéktalanul megvalósulni, de nagy valószínűséggel nem biztos öt eleve egy alkalmatlan, felkészületlen uralkodónak, fejedelemnek tekinteni!

Történetíróink mentségére legyen mondva, amilyen sokszínű, gazdag elmarasztalásban részesítik a fejedelmet, ugyanolyan sokszínű uralkodása egy-egy eseménynek megközelítése, értékelése is.

Megállapításunk alátámasztására két részletkérdést emelünk ki, amelyek közül az egyik a széki merénylet okainak feltárását célozza, a másik pedig a fejedelem meggyilkolásának szinte hihetetlen, de tizenöt (!) egykorú vagy történetírói variációját kísérli meg bemutatni.

A széki merényletről az általánosnak nevezhető felfogást képvisel Horváth Mihály. Véleménye szerint Kendi István kancellár, Kornis Boldizsár, György és Zsigmond, és többen (Sennyey Pongrác, Borbély János, Sarmasághy Zsigmond és mások), jobbra katolikusok, akiknek a sérelmeit a fejedelem még azzal is tetézte, hogy közülük többek nejeit vagy leányait elcsábította, családjaik becsületét meggyalázta, „ezért élete ellen esküvének össze”.³¹ Deák Farkas részben ismétli, részben pedig bővíti az összeesküvés okait. A merénylet okául szolgált szerinte a katolikusok üldözése. Komoly akadályt jelentett számukra Imrefffi János személye, akinek részben hűsége, részben pedig tehetsége miatt az erdélyi urak komoly befolyáshoz nem juthattak. A merénylők cselekedeteit a sértett becsület megbosszulása is motiválta, mert a fejedelem „mindeniknek családi életét tette tönkre”. A „mindeniknek” kifejezést nem nekünk kell megkérdőjeleznünk, értelmét elveszi maga Deák Farkas, amikor néhány oldallal később, amikor arról ír, hogy Kendi fellépésének okát „még máig sem derítette ki a történelem”, másrészt pedig Kornis feleségével kapcsolatban is azt írja, hogy Kornis nejét *hitte* meggyalázva. Leírja azt is, hogy Báthory Gábor vagy elérte a célját, vagy pedig „csak” valamilyen botrány történt!³²

Angyal Dávid két elemet említ a merénylet okaiként. Ő is kiemeli a szinte általánosan elfogadott „történeti tényt”, hogy Báthory Gábor meggyalázta Kendi István és Kornis Boldizsár nejeit. Ő is kénytelen persze megemlíteni, hogy Báthory Gábor valószínűleg nem is találkozott a merénylet előtt Kendi István nejeivel, Kornis Boldizsár felesége pedig visszautasította a fejedelem törekvéseit! A másik okként, – ha igaz egyáltalán az első ok! – pedig keverednek az összeesküvés vezetőinek vallásos és személyes érdekei. Angyal Dávid szerint Kendi István fejedelem szeretett volna lenni, de ameddig az nem lehetett, nem tűrt nagyobb urat magánál. A fejedelem és Kendi között ráadásul ott állt – a Deák Farkas által is említett – Imrefffi János.³³ Szekfű Gyula szerint a Kendi-féle összeesküvésnek nem a vallási sérelem, nem is Báthory botrányos életmódja volt az oka: az urak egyszerűen megunták a fejedel-

³¹ Horváth 1872. 106.

³² Deák 1876. 471–473.

³³ Angyal 1896. 29.

met, s miután az erdélyi fejedelem személye körül még nem fejlődött ki a sérthetlenség fogalma, mint a szent korona érintése következtében a magyar királyokat illetőleg kialakult, megkísérelték láb alól eltételét!³⁴

Péter Katalin is idézi az általános okot (Báthory Gábor „fellépését” Kornis Boldizsár feleségével szemben), szerinte azonban Erdély uralkodó osztályának régi, a Szapolyaiak kora óta előkelő elemei fogtak össze az újonnan a hatalomba kerülőket szerintük túlságosan előnyben részesítő fejedelemmel szemben. Az összeesküvést egyfajta belső hatalmi válság robbantotta ki.³⁵ Némileg másképp látja az összeesküvés okait Nagy László. Ő legfeljebb a Kornis Zsigmond feleségével szembeni fellépést tartja megemlítenedőnek, de nem az összeesküvés okának! Szerinte a váláskérdés és annak a Habsburg-udvarhoz kötődő szála mellett a hajdúkérdés aktualizálódása voltak az igazi okok, így a személyes (vélt vagy valódi) sérelmek helyett tényleges (vagy annak tekinthető) okok említhetők az összeesküvés, illetve a merénylet mögött!³⁶ A széki merényletről újabban Horn Ildikó igen alapos, részletes tanulmányt írt. Sorra veszi a különböző kortársi és történetírói megközelítéseket, s azokat a forrásokat, amelyek alapján legalább meg lehetett kísérelni annak a feltárását, hogy valójában mi is történt. Véleménye szerint a legfontosabb okot a Bocskai halála után kialakult bizonytalan helyzetben találhatjuk meg. A bécsi békének a magyar országgyűlés által történő megerősítésére még nem került sor, sőt a bécsi béke egészének sorsa bizonytalanná vált. A fejedelmi tanács is megosztott volt Erdély jövőjét, státusát illetően. A zömmel katolikus tanácsosok (az összeesküvés későbbi részt vevői) az udvar álláspontján voltak, amely megkérdőjelezte a fejedelemség korábbi önállóságát. A tanácsosok másik része meg akarta őrizni Erdély önállóságát, befolyásukat ki szeretnék volna terjeszteni a román fejedelemségekre, esetleg Lengyelországra is. A két hatalmi csoportosulás mind politikailag, mind pedig a vallás ügyében szemben állt egymással, az összecsapás elkerülhetetlennek látszott közöttük. Kérdéses maradt viszont a szerző számára, hogy Kendiek esetében egy nem megfelelően előkészített és kivitelezett fellépésről volt-e szó, vagy pedig Báthory Gábor állított csapdát számukra, amelybe aztán belesétáltak.³⁷

A kérdés, ami felmerül bennünk: volt-e, lehetett-e ennyi oka a Kendi-féle összeesküvésnek vagy a kortársak eltérő álláspontjai, illetve a történetírói nézőpontok különbözősége teremtette meg ezt a fajta sokszínűséget?

A következőkben azokat a megközelítéseket vesszük szemügyre, amelyek Báthory Gábor meggyilkolásával kapcsolatban merültek fel a történetírásban, arra a kérdésre keresve a választ, hogy ki vagy kik lehettek a fejedelem meggyilkolásának értelmi szerzői, kik adhattak megbízást a gyilkosság elkövetésére?

³⁴ Hóman–Szekfü 1935. 56.

³⁵ Péter 1986. 632.

³⁶ Nagy László 1988. 152.

³⁷ Horn Ildikó: Önagysága merénylői. (Gondolatok egy politikai összeesküvésről) In. Demény Lajos Emlékkönyv. Szerk., Violeta Barbu, Tüdős S. Kinga. București–Cluj, 2001. 246–255.

- „nem tudni kinek a felbujtására”, illetve általánosságban fogalmazva³⁸
- a váradi prédikátor: „hogya valaki megölné Báthory Gábort, abban semmit Isten ellen nem vétkezne”, Szilasi János és Ladányi Gergely a pap szavát megfogadva ölték meg a fejedelmet³⁹
- Ferdinánd főherceg: az 1613. október 27-i véres tragédia értelmi szerzője Ferdinánd főherceg, végrehajtói pedig Abaffy Miklós orgyilkos hajdúi voltak.⁴⁰
- Khlesl bíboros örült, amikor azt hallotta, hogy a fejedelmet saját emberei ölték meg. Isten ítélete, mondta, amihez barátaink nem akartak fogni, azt ellenségeink végezték el.⁴¹ A bíboros később azzal dicsekedett, hogy ő vágta le Báthoryt, miután meggyőződött arról, hogy nem lehet megbízni benne.⁴²
- a hajdúk Nagy András halálának megbosszulásaként⁴³
- az erdélyi rendek: Báthory Gábort a rendek az országgyűlésen visszavonulásra szólították fel, majd felbérelt hajdúkkal meggyilkoltatták.⁴⁴
- Forgách Zsigmond és Géczi András: Géczi András – akivel Báthory Gábor elfelejtett leszámolni (!) – Forgách beleegyezésével megölette a bukott fejedelmet.⁴⁵
- Géczi András és a hajdúk: Váradon Géczi András, akivel a fejedelem kibékült, hajdúival megöleti Bethlen Gábort.⁴⁶
- Abaffy Miklós: a tokaji kapitány Báthory Gábor török kapcsolataira való hivatkozással Váradon megölette a fejedelmet.⁴⁷
- Géczi András: Báthory Gábor „megölésének szerzője és intézője”.⁴⁸ A Mátyással történt kapcsolatfelvétel mind a hajdúk, mind pedig Géczi érdekeivel ellenkezett Szilágyi Sándor szerint. Géczi úgy ítélte meg, hogy az új fejedelemmel és a törökkel való való kiegyezéshez csak egy út volt járható,

³⁸ Szalay 1864. 530.; Gindely 1890. 12.; Oborni 2002. 94.; Báthory Gábort „több urak akaratjából kicsalák Váradból, s megölik a Pecze vizénél. Segesvári Szabó Bálint történeti feljegyzései (1606–1654.) In. *Kolozsvári emlékirók*. Bukarest, 1990. 147.

³⁹ Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja. In. *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk.: Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. (továbbiakban Nagy Szabó Ferenc 1855.) 114.

⁴⁰ Komáromy András: Báthory Gábor történetéhez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. 279.

⁴¹ Angyal 1896. 128.

⁴² Hóman–Szekfü 1935. 58.

⁴³ Bertényi Iván–Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. Budapest, 1993. 244.; Kristó–Barta–Gergely 2002. 262.

⁴⁴ Papp Klára: *Erdélyi fejedelmek*. Debrecen, 2008. 69.

⁴⁵ Szakály 1990. 212.

⁴⁶ Toldalagi Mihály emlékirata. In. *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. kötet. 223. Lásd még Szekfü 1983² 49., Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Bp., 1984. 176.; Péter 1986. 641.; *Királyok könyve*. 1994. 139.

⁴⁷ Marczali 2000.² 110.

⁴⁸ Bojti Veres 1980. 58.; Krauss György: Erdélyi krónika. In. *Bethlen Gábor krónikásai*. Összeáll. Makkai László. Bp., 1980. 160–161., Szalárdi 1980. 90.

ez azonban Báthory Gábor holttestén át vezetett, ezért megölette őt!⁴⁹ Váradon Báthory Gábor még mindig bízott a hajdúkban, de a vele ment Géczi András, aki új érdemeket akart szerezni az új és biztosabb hatalomnak látzó fejedelem (Bethlen Gábor) előtt, meggyilkoltatta – írja Asztalos Miklós.⁵⁰

- Abaffy Miklós és Géczi András: a Váradra visszavonult (visszaszorult) Báthory Gábor Forgách Zsigmondtól kért segítséget, aki Abaffy Miklós tokaji várnagy vezetése alatt 2000 főnyi sereget küldött Váradhoz. Ő azonban még mindig bízva a török segítségében, nem akarta elkötelezni magát, erre az a gyanú támadt, hogy a töröknek akarja átengedni Váradot. Ekkor Abaffy egyetértésben Géczivel elhatározta Báthory Gábor megöletését.⁵¹
- Abaffy Miklós, Géczi András és a hajdúk: a Báthoryi Gábor segítségére érkező sereg vezére összejátszott Géczi Andrással, aki talán, hogy Bethlen kegyeit megnyerje, a Nagy Andrásért bosszút állni akaró hajdúkkal 1613. október 27-én meggyilkoltatta a töröknek és a Habsburgoknak egyaránt kényelmetlenné vált kiszámíthatatlan, megbízhatatlan fejedelmet.⁵²
- Thurzó György: Abaffy 1613. november 20-án értesíti a nádort arról, hogy Báthory Gábor meggyilkolása miatt sokan ellene fordultak, sőt, a megölését tervezik. Írt arról a hírről is, amely szerint Báthoryt a király és Thurzó ölette volna meg. A nádor visszautasítja a vádat. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy Abaffy Miklóst a királyi Magyarországon semmiféle elmarasztalás nem érte a Báthory Gábor meggyilkolásában játszott szerepe miatt.⁵³
- Károlyi Zsuzsanna: Báthory Gábor Huybar (Medgyes? Déva? Hunyad?) várát adományozta Károlyi Zsuzsannának, Bethlen Gábor feleségének megerősökölését követően, aki innen küldött ki öt lovast, akik Váradon megölték Báthory Gábort.⁵⁴
- Bethlen Gábor neve is felmerült a gyilkosság értelmi szerzői között. Nagy Szabó Ferenc, aki egyszer már említette a váradi prédikátort a felbujtók között a következőket is leírta Memoriálájában: „hallottam, hogy a subornációt ő (Bethlen Gábor!) tette volna meg, hogy őtet megöljék, de nem tudom bizonyosan, nem mondom”.⁵⁵ Nagy László több helyen idéz egy Bethlentől származó – mások által vitatott – 1613. október 28-i keltezésű levélrészletet, amely szerint „Báthoryt tegnapelőtt ölték meg Váradon

⁴⁹ Szilágyi 1867. 282–285.

⁵⁰ Asztalos 2000. 262.

⁵¹ Horváth 1872. 119–120.; Angyal 1896. 127–128.

⁵² Sepsí Laczkó Máté *Krónikája*. ETA III. kötet 140–141.

⁵³ Komáromy 1910. 451–452.

⁵⁴ Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára. In. *Bethlen Gábor emlékezete* Szerk. Makkai László. Bp., 1980. 244. Ezt a változatát Báthory Gábor meggyilkoltatásának Bethlen Gábor mondta el Don Diego de Estradának.

⁵⁵ Nagy Szabó Ferenc 1855. 115.

maga szolgálai”. A gyilkosság napja: október 27. Elgondolkodtató lehet, hogy a gyilkosságot követően mindenfajta eljárás mellőzésével végzik ki Géczi Andrást, a következő év tavaszán pedig „megszabadulnak” a gyilkosság végrehajtóitól is! Báthory Gábor meggyilkolásának történetét Bethlen Gábor annyiféle változatban adja elő, ahányszor beszél róla, nagymértékben megkérdőjelezve ezzel saját szavahihetőségét!⁵⁶

Nyilvánvaló, hogy az 1613. október 27-i események elkövetéséhez több szál vezetett, amelyek közül a legegyszerűbb a gyilkosság végrehajtóinak azonosítása. Ez a történeti irodalomban lényegében megtörtént. (Szilasi János, Ladányi Gergely hajdúhadnagyok, Basa János, Zámbo Balázs, Abaffy katonái és mások személyében.) Azt azonban a legegyszerűbb magyarázatnak tartjuk, hogy a hajdúk a Nagy András halála miatti haragjukban ölték meg Báthory Gábort, egyrészt Abaffy embereinek jelenléte rögtön bonyolultabbá teszi a helyzetet, másrészt Nagy András kivégzése óta (1612 augusztusa) már több mint egy év telt el.

Vannak olyan elképzelések is, amelyeket megítélésünk szerint nyugodtan elvetethetünk, mert egyszerűen nem egyeznek az általunk említett események azokkal a tényekkel, amelyeket biztosan ismerhetünk. Idetartozónak véljük a Károlyi Zsuzsannával kapcsolatban említetteket, s az igazat megvallva kissé méltatlannak is tartjuk Bethlen Gábor részéről az egész felvetést, hacsak nem az általa szívesen alkalmazott dezinformálás egyik elemének véljük csupán. Nehezen tartjuk elképzelhetőnek a váradi prédikátor által elmondottak cselekvésre sarkalló szerepét is. Ferdinánd főherceg és Khlesl bíboros túl messze vannak az események közvetlen irányításának lehetőségétől, szembenállásuk Báthory Gáborral ugyanakkor vitathatatlan. Hasonló lehetett Thurzó György helyzete, illetve szerepe is!

A leggyakrabban emlegetett Géczi Andrásnak egy szinten nyilvánvalóan nagyon komoly szerepe lehetett az események formálásában, nagyobb, mint Abaffy Miklósnak. Ez utóbbi messze nem olyan súlyú szereplője a kornak, aki egy Báthory meggyilkolásának értelmi szerzője lehetne akkor, amikor már nem is ő Erdély fejedelme, hanem Bethlen Gábor, így Báthory megöletésével ekkor már inkább Bethlen helyzetét javítja. Géczi pedig, mint a vele történtek utóbb igazolják, teljesen tévesen értékelte a helyzetét: Báthory Gábor meggyilkoltatása kiváló ürügyet szolgáltatott az ő eltávolítására az erdélyi politikából és az életből is, azzal, hogy Bethlen Gábor kivégezteti!

Az igazi döntés forrását Báthory Gábor megöletéséről, valószínűleg soha nem fogjuk megismerni. Egy kissé kényelmetlen, de az erdélyi történelem ismeretén alapuló érzés azt sugallja, hogy a döntés Erdélyben születhetett meg. Az az eljárási mód, ahogyan Báthory Gábortól, vagy a politikai ellenfelektől megszabadultak, nem a királyi Magyarországon, hanem Erdélyben volt a Báthoryak korában – sajnos – nem egyszer alkalmazott eljárás.

⁵⁶ Nagy László 1988. 284–286. Az október 26-i eseményeket már Sepsi Laczkó Máté leírta (140.)!

A 17. század elején az erdélyi fejedelmek számára – Rákóczi Zsigmond élete végéig – a természetes halál szinte ismeretlen fogalom volt. A hatalmat magához ragadni szándékozó Vitéz Mihályt Basta 1601. augusztus 19-én ölette meg. Az 1601. november 3-án a sellemberki csatából menekülő Báthory Andrászt a székelyek gyilkolták meg. Székely Mózes 1603. július 17-én a Brassó melletti ütközetben szerzett sebesülésébe halt bele. A kortársak között sokáig élt az a gyanú is, hogy Bocskai Istvánt megmérgezték.

Megítélésünk szerint 1606 végén Bocskai halálával teljesen új helyzet állt elő Magyarországon és Erdélyben egyaránt. A megüresedett fejedelmi trón betöltése mellett olyan új kérdések merültek fel, amelyekre nem voltak igazán felkészülve a kortárs politikusok. Ezek közül a legfontosabbak azok voltak, amelyek az alig fél-éve megkötött bécsi béke egészének, illetve a benne foglalt részkérdések rendezésével kapcsolódtak össze. Azt az uralkodó és a magyarországi politikusok is evidensnek tartották, hogy a Bocskai élete végéig kapott adománybirtokokat vissza-kapcsolják Magyarországhoz, s ehhez joguk is volt, meg is tették. A politikai események azonban a korábbi időszakhoz képest teljesen más mentalitást, az időszak alapproblémáihoz és Erdélyhez való eltérő viszonyulást takarnak. Ez utóbbival kapcsolatban felmerült az is, hogy önállóságát meg kell szüntetni, a királyi Magyarországhoz kell csatolni. Természetesen nem kezdődött meg a bécsi béke pontjainak végrehajtása sem, amelynek eredményeként a társadalmi, politikai és vallási feszültségek egész sora maradt fenn Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Az 1607-es év lényegében csak elodázta a megoldandó kérdésekre adandó válaszadást. Érdemi, ha nem is egyértelműen pozitív válaszokat az 1608-as év eseményei hoztak. Ezek közül meghatározónak tartjuk a kettős uralkodóváltást a magyar és az erdélyi fejedelmi trónon. II. Mátyás trónra kerülése azt jelzi, hogy az udvari politika a Rudolféhoz viszonyítva jelentősen változni fog, a magyarországi rendek az 1608. évi törvényekben pedig stabilizálják helyzetüket, kiváltságaikat. Ettől kezdve viszont nincs már szükségük arra a támogatottságra, amelyet a Bocskai-felkelés ideje alatt elvártak és meg is kaptak! Magyarország és Erdély helyzetében új helyzet alakult ki, amelyben a teljes politizálás rendszerét újra kellett gondolni, egyszerűen nem lehetett ott folytatni, ahol Bocskai István abbahagyta. Az 1606 novemberében megkötött zsitvatoroki békét követően mind a Habsburg, mind pedig az Oszmán Birodalom kínosan ügyelt arra, hogy érdekérvényesítési törekvéseik ne lépják túl azt a határt, ami esetleg háborúhoz vezethetne. Az érdekeik érvényesítéséről azonban nem mondanak le. Úgy tűnik, hogy a Habsburgok és a törökök közül annak a félnek a pozíciói javulnak, amely hatalom a korlátozott mozgástérben hamarabb cselekedett, aktívabbnak bizonyult. A földrajzi adottságok mellett nagy súllyal esett latba az, hogy a két fél közül szinte mindig a török cselekedett gyorsabban, a megszokottan lassú, körülményes, nehézkes, céljainak eléréséhez megfelelő határozottsággal és katonai erővel nem rendelkező Habsburgokkal szemben. Ez az alaphelyzet, illetve annak felismerése, tudomásulvétele ekkor a „törökpártiak” számára nyújthatott előnyöket. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy az Erdélyből kiinduló Habsburg-ellenes fellépésnek

ezekben az években magyarországi rendi és török katonai támogatás nélkül gyakorlatilag semmi esélye nincs.

A trónra lépő fejedelemnek tehát lényegében egy új politikai koncepciót kellett kialakítania, amelynek megvalósítása egyszerre kívánt időt, megfelelő adminisztrációs vezetői szintet és megalapozott politikai elképzeléseket Erdélyen belül és kívül. Azt kell megállapítanunk, hogy Báthoryi Gábor rendkívül nehéz helyzetben kezdte uralkodását. Fejedelemsége alatt sajátos hullámvásznak lehetünk tanúi: mármár rendezettnek tűnő állapotokat borít fel újabb és újabb elképzeléseivel, terveivel. Igazán hosszú távú célok megvalósításához idő kell, számára ez lényegében nem adatott meg, s még a kevés idejének tevékenységét is megtörték a politikájában bekövetkezett fordulatok. A megegyezésekre, szerződésekre meg volt a készsége, s részben, ha nem is döntően vagy meghatározóan ennek is köszönhető, hogy Erdély az önállóságát meg tudta őrizni az udvari törekvésekkel szemben. A jelek szerint tisztában volt a török-kérdés jelentőségével. A II. Mátyással kötött szerződésekben éveken át tartotta magát ahhoz, hogy a Habsburg-udvarral történő esetleges, külső hatalmakkal szembeni katonai együttműködéseket tekintve következetesen ragaszkodott a „török kivételével” kitételhez.

Korábban utaltunk már Báthory Gábornak a hajdúkérdéssel kapcsolatos tevékenységével kapcsolatos történetírói állásfoglalásra, amely szerint, ha nem is oldotta meg a hajdú-kérdés minden elemét, számottevően hozzájárult az akut problémák megoldásához. A székelyek elfogadták Báthory Gábor személyét és tevékenységét, igazán komoly konfliktusai a szászokkal keletkeztek. Ezzel kapcsolatban is felmerülhet azonban egy-két kérdés. Meddig lehet hivatkozni a szászok kiváltásáigaira egy abszolutista törekvéseket valló fejedelemmel szemben? Mennyire lehet a szász kiváltásokat méltányolni, olyan esetben pl., amikor Weiss Mihály a havasalföldi fejedelemmel keres kapcsolatokat Brassó érdekeinek védelmében? Csak óvatosan tesszük fel a kérdést: nem meríti-e ez ki az árulás, a hűtlenség fogalmát? Ezeknek a kérdéseknek a felvetésével nem azt akarjuk jelezni, hogy Báthory Gábornak minden vonatkozásban igaza volt a szászokkal kapcsolatban, de a szászok tevékenységét sem tartjuk mentesnek annak esetleg megkérdőjelezhető néhány elemétől!

Az adminisztrációs vezetői szintet tekintve ugyanazt állapíthatjuk meg, mint amit politikája jellemző vonásaként említettünk: jónak mondható kezdést, idővel azonban egyre kedvezőtlenebbé vált a helyzete. 1610-ben Kendi István és Kornis Boldizsár és mások szembefordultak szembe vele, 1611 júliusában Imreffy János halála, majd két hónappal később Bethlen Gábor átállása (árulása?) után az említettekhez képest egy másodvonalbeli politikusgárdával kellett volna megoldani az előtte tornyosuló feladatokat. Nem hisszük, hogy csodálkoznunk kellene rajta, hogy ez egyre kevésbé sikerült!

Külön említésre méltónak tartjuk a havasalföldi és a moldvai fejedelemségekhez való viszonyulását. Részben a hagyományokra támaszkodva (Báthory Zsigmond), részben pedig a Vitéz Mihály-féle kívülről jövő egyesítési kísérletre gondolva külön aktualitást kapott a román fejedelemségekhez fűződő kapcsolatok új-

ragondolása. Az igazi kérdés az, hogy a török-Habsburg-lengyel-moldvai-havasalföldi-erdélyi „hatszögben” volt-e igazi esélye érdemi sikereket elérni? A történetírás Báthory Gáborhoz való viszonyulását látva, ha nem tesz lépéseket a román fegyedelemiségek irányába, akkor valószínűleg az erdélyi érdekek elárulásával vádolták volna meg!

Mint látható, magunk is összetett, olykor ellentmondásos személyiségnek látjuk Báthory Gábort, de az általunk idézett történetírói felfogások zömét nem kis mértékben túlzónak, gyakran kimondottan elfogultnak tartjuk.

Befejezésül két elemre kívánjuk még felhívni a figyelmet. Szándékosan nem helyeztük ismertetésünk központi tárgyai közé Báthory Gábor magánéletének részletezését. Ebben a vonatkozásban szeretnénk beérni azzal a Makkai Lászlótól származó idézettel, amely szerintünk sok vonatkozásban szinte mindent kifejez: daliás volt, ifjú volt, Báthory volt, többet engedhetett meg magának, mint mások.⁵⁷

Ahogyan Báthory Gábort a magyar történetírásban ábrázolták, a teljesség igénye nélkül kíséreltük meg bemutatni. A kép sajnálatos módon lehangolónak látszik. Utoljára említünk egy olyan elemet, amelyet Bocskai István vagy Bethlen Gábor esetében természetesnek tart a magyar történetírás: azt, hogy egy messze nem egyívű, homogén politikai pálya során mindkettőjüknek alkalmuk volt igazán lényeges pályakorrekciót végrehajtani. Nem hisszük, hogy van olyan történetíró, aki Bocskai István életének utolsó két évét korábbi életútja szerves folytatásának tudná tekinteni. Megadatott a pályakorrekció lehetősége Bethlen Gábornak is.⁵⁸

Báthory Gábor számára természetesen nem.

⁵⁷ Magyarország története 1526–1686. 791.

⁵⁸ Péter Katalin írja az 1616. évi események kapcsán: ha Bethlen Gábor most meghal, történelmünk legsötétebb alakjai között emlegetnénk. Mivel azonban nem így történt, és még tizenhárom esztendő telt el az uralkodásra, a legnagyobb történeti személyiségek közé került. (Péter 1986. 645.)

BITSKEY ISTVÁN:
„Erdély Hektora” avagy „tirannusa”?
(Báthory Gábor alakja a kora újkor irodalmában)

1614. március 19-én Daniel Paulini, Thurzó György nádor alumnusa Wittenbergből levelet írt patrónusának, s ebben mély sajnálatát fejezte ki az Erdélyből érkező szomorú hírek felett, s ezek között külön is kiemelte: „Vidimus jam, qualiter ille Transylvaniae Hector, Princeps Illustrissimus Bathoreus vitam finierit”.¹ A mindössze négy hónappal korábban meggyilkolt fejedelmet tehát Erdély Hektorának nevezi a német univerzitáson tanuló diák, s ez az epiteton ornans kétségtelenül a tisztelet és megbecsülés jele. Hívei közt olyan is akadt, aki egyenesen a világhódító Nagy Sándor makedón uralkodóhoz hasonlította vitézségét, miként arról Kemény János tudósít, aki szerint: „Imrefi publice nem átalotta azzal hízelkedni s dicsekedni: Ha úgymond, volt Nagy Sándor, az is jobb s virtuosabb nem volt Báthori Gábornál; ha volt Sándornak Parmeniója, tanácsosa, nem alábbvaló van Báthorinak is, Imrefi Jánosa”.² Noha ebben a fejedelem belső bizalmas emberének öndicsérete szembeszökő, az eszményítő-heroizáló Báthory-képnek ez jellegzetes példája.

Egészen bizonyos, hogy épp ellenkezőleg vélekedtek azonban róla a századok, akiktől Szeben városát – miként Kemény János írja – „minden igaz ok nélkül elvőtte volt, ... az várast felerette, kóboroltatta, prédáltatta és elfoglalta”. Noha Kemény több mint négy évtized távlatából idézi fel az eseményeket, nincs okunk kételkedni abban, hogy sokak véleményét tolmácsolta az egykori fejedelem tetteivel kapcsolatban. De vajon a kétféle megítélés közül melyik a jellemzőbb, melyiket vállalta az erdélyi politikusok, értelmiségiek többsége, a katonáskodó rétegek zöme? Markánsabban fogalmazva a kérdést: álnok módon meggyilkolt hős volt-e ő, avagy a békéltenség legfőbb szerzője, viszályok kiváltója, Erdély elveszejtője? Mit mutat a korszak és a közvetlen utókor irodalmának róla kialakított képe? Az alábbiakban erre a kérdésre keressük a választ, áttekintve az irodalmi szövegek sugallatát, a Báthory-kép megformálásának retorikai eljárásait.

Pasquillus 1608-ban

A legkorábbi költői szöveg, amely Báthory Gábort említi, az a politikai gúnyvers, amely Bolygó János álneven jelent meg az 1608-as országgyűlés idején, s amely a kor valamennyi közszereplőjéről ironikus strófákat tett közzé.³ A Rimaynak tulajdonított versben ez olvasható:

¹ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624.* Szerk. Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Latzkovits Miklós, Szeged, 1989. 42 (Fontes rerum scholasticarum, I).

² *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szerk. V. Windisch Éva. Bp., 1980. 28 (Magyar Remekírók).

³ *Régi magyar költők tára XVII/1.* Szerk. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., 1959. 394 (a továbbiakban RMKT). A verset Rimaynak tulajdonítva kiadta Ács Pál: *Rimay János írásai.* Bp., 1992. 196–201. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 1), az attribúcióról uő.: Rimay, mint Bolygó János. = *Irodalomtudományi Közlemények*, 1978. 1–15.

Hallottam hírödet jo Bathori Gabor,
Igen el vont teged Iffiu Kata s az bor,
Fejed szegyent vallott Patakon az hartzkor,
Göntzrölis Cassara szaladtal eyfelkor.

Több ponton éri itt gúnyos kritika az éppen csak megválasztott fejedelmet: célzás történik részegeskedésére, valamint az Imrefffi Jánosné Iffjú Katával folytatott viszonyára. Ellenlábaisi ugyanis azt híresztelték róla, hogy főtanácsnoka éppen szemrevaló felesége miatt kaphatta meg ezt a pozíciót Báthorytól, s hogy később is Imrefffi lett volna az ifjú fejedelem ballépéseinek okozója, gonosz tanácsadója. A versezet további soraiban említett pataki harcban tanúsított állítólagos megfutamodása már jóval kevésbé volt közismert (más forrásból nem találunk rá utalást), a szakirodalom feltételezése szerint ez Básta 1605 februári támadása során történhetett meg.⁴ Nem hiányzott tehát a kritikus hangütés Báthory megítélésében már fejedelemségének legelső idejében sem, Imrefffinével folytatott viszonyáról pedig a későbbi erdélyi történetírók mindegyike – Bojti Veres Gáspártól Kemény Jánosig – megemlékezett. Noha Nagy László részletes elemzése szerint rágalmazásról van szó, s főként a Bethlen-párti historikusok igyekeztek Báthory személyét befeketíteni,⁵ a vele szemben megütött korholó-kárhóztató hangütés a korabeli köztudatban kezdettől fogva jelen volt. Különösen katolikus oldalról volt ez erős, a Rómába küldött jelentések zsarnoki természetéről számoltak be.

„Báthori-ágnak tündöklő csillaga”

Egészen más tónust szólaltattak meg azok a versek, amelyek a fejedelem hívei köréből származtak. Az ellene szőtt Kendi István-féle összeesküvésről a *Conspiratio Kendiana* címmel Debrecenben, 1610-ben kiadott tudósító históriás ének számol be meglehetősen részletességgel.⁶ Ez a szöveg a Báthory család „tündöklő csillaga” ellen szőtt galád merénylet meghíúsítását adja elő, egy pillanatig sem hagyva kétséget pártállása felől. Mint Keserű Bálint kimutatta, az ének szerzője Debreceni Szappanos János, ugyanaz a poéta, aki Bocskai mozgalmának reprezentatív költeményét, a *Militaris congratulatio* című buzdító éneket írta.⁷

A szerző elkötelezett híve a fejedelemnek s láthatóan jól ismerte a merénylet részleteit. Elbeszélését a fejedelem uralmának békés, idilli képével indítja:

Ezer és hatszáz tíz esztendő tájban,
Nedves martius honak forgásában,
Báthori Gábor Erdély országában,
Kegyelmes urunk vagyon vigasságban.

⁴ RMKT XVII/1. 628.

⁵ Nagy László: Imrefffi János a magyar törtélemben. = *Irodalomtudományi Közlemények*, 1982. 461–472.

⁶ *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Bp., 1983. Nr. 990 (a továbbiakban RMNy); RMKT XVII/1. 398–427. Az összeesküvés eseménytörténete régóta ismert: Deák Farkas: A széki merénylet 1610. = *Századok*, 1876. 470–485.

⁷ Keserű Bálint: A "Conspiratio Kendiana" szerzője. = *Irodalomtudomány Közlemények*, 1963. 360–368.

Az összeesküvők félelmét, gyávaságát, bizonytalanságát illusztrálják a versszerző által szájukba adott szavak. Kornis Boldizsár a gyilkosság tervezése közben megvallja, hogy retteg Báthory vitézségétől:

...Hat megh kezere ha kezdenek kelni,
Es hozzank szabliát kezdene rantani,
Huzad magunkal sem árthatnank neki,
Nem hogy egyedül mernem megh probalni.
Igen felek en, hogy markunkban zakad,
Bathori nemszet am, ezt jol megh lassad,
Isten is vele van, megh arajozhad,
Nemszeteröl is szive vagyon, tugiad.
Az el kezdesit bezzegh en sem bannam,
Eleghsegünket rea ha lathatnam.

Kendi viszont fogadkozik, hogy megöli a zsarnokot, s ezt hazafias tettek véli:

Megh teczik, ugy mond, hiszem édes komam,
Hogy hazam fia vagyok en igazan,
Mert im megh mentem en nyomorult hazam,
es az tirannust fel mezarlom nyilván.

Zsarnoknak nevezik tehát a konspiráció résztvevői a fejedelmet. Kendi szolgája, Török János viszont visszaretten a gyilkosságban való részvételtől, végül is meghiúsul a terv, s a szöveg a továbbiakban a merénylők megbűnhődését beszéli el.

A terjedelmes „újságoló ének”-et Szenci Molnár Albert latinra fordította, még-hozzá igen gyorsan, 1610 augusztusában, nyomot is hagyott stílusán a sebtében történtő munka, miként azt Vásárhelyi Judit részletes összevetéssel megállapította.⁸ Szenci Molnár azonnal továbbküldte a szöveget egy jelentős nyugat-európai diplomátának: Pieter Cornelisz van Brederode holland ágensnek, ő pedig azt továbbadta Jacques de Bongars Németországba akkreditált francia követnek, a menekült hugenották támogatójának.⁹ Ebből mindenesetre látszik, hogy a zsoltafordító hosszas külföldi tartózkodása folyamán is élénk figyelemmel kísérte a hazai – köztük az erdélyi – eseményeket, s fontosnak tartotta azokról a külföld hiteles tájékoztatóját. Ekkor még nincs nyoma annak, hogy állást foglalt volna Báthory uralkodásáról, csak egy későbbi nyilatkozata tartalmaz elítélő megjegyzést a Bethlen Gábor előtti idők „csapásoktól sújtott Erdély”-éről, alighanem az előd uralmának viharos eseményeire célozva.¹⁰

⁸ Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Bp., 1985. 22–23. (Humanizmus és reformáció, 12).

⁹ Szabó András: *Szenci Molnár Albert naplója*. Bp., 2003. 193. (Historia Litteraria, 13).

¹⁰ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Szerk. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976. 309 (ford. Borzsák István).

Az 1610-es évek elejének költészete Erdély megmentőjeként szól a fejedelemtől. Három históriás ének számol be Báthory hadjáratairól, valamennyinek szerzője ismeretlen, s nyilvánvaló, hogy a fejedelem (avagy tanácsadója, Imrefffi) által megrendelt propagandisztikus szövegekről van szó.¹¹ Céljuk a hajdúság megnyerése, a fejedelmi politika népszerűsítése, a katonai akciók elfogadtatása volt, ezt szolgálták a versek harcias katolikusellenes, pápát és császárt szidalmazó kitételei, valamint Báthory Gábor haditetteinek magasztalása. Különösen a „*Historia az erdéli országnak nyomorusagarol és magyaroknak Bathori Gabor ellen valo föl tamadarol*” című ének igyekszik bizonyítani, hogy Báthory állítólagos törökbarátságára rágalom, hamis vádaskodás ellene:

Költétek reá, hogy ő pártot ütöt,
Török csaszarnak hogy ő hitöt adot,
Es tatar hamval hogy ő vetet frigyot,
Neki ígérte egész Erdélységet.
Hamis levelet ő reá formáltak,
Mellyet csaszarnak kezében is adtak,
Gabor alkuassat raita mutogattak,
De a beszedet hamissan talaltak.
Levelet illyen igekkel formaltak,
Hogy Gabor irta, ő reája fogtak.

Ezt követően a fejedelem szavait idézi a költő, a Báthoryt beszéltető részlet felháborodott hangütéssel utasítja vissza a vádat, majd már maga a versszerző nevezi azokat „vakmerő parasztság”-nak, hazugságnak. Ezekre a cáfolatokra szükség is volt, mert a Nagy András hajdúgenerális által vezetett csapatok 1611. július eleji árulása és a Forgách Zsigmond-féle királyi csapatokhoz történt átállása után széltebben elterjedt a hír, hogy Gábor fejedelem már csak a török segítségben bizakodik. Azt is terjesztették, hogy a szultáni támogatás fejében – ígérete szerint – maga is muszlimmá lesz és országát átadja a törököknek. A históriás ének ezzel a híreszteléssel száll szembe, s Forgách Ferenc érseket vádolja meg azzal, hogy bátyját, Zsigmondot uszítja a fejedelemségre: „Az erdélyi vajda hogy legyen pápista/ Es az közseget mind hajtana arra”. Végző soron a római pápa és az általa buzdított Forgách Zsigmond ellen szóló propaganda a vers témája, amely egyben a protestáns hajdúk visszacsábítását is célozta. Nem tudjuk, hogy a sikeren volt-e része a históriás éneknek, az viszont tény, hogy Nagy András és emberei augusztusban visszapártoltak Báthoryhoz s a hónap végére Kolozsvárt is visszafoglalták a fejedelemtől.

Két évvel később viszont már gyászvers siratta a fejedelem halálát.

Egy ismeretlen szerző 1613-ban Báthory meggyilkolásáról szerzett halotti búcsúztatót, s ebben magát a fejedelmet beszélgeti, ő szól a „tündérhez hasonló

¹¹ RMKT XVII/1. 97., 98., 99. sz. ének.

pártolkodó ország” közvéleményéhez.¹² Elsorolja ebben mindazt, amit országáért tett, a „szabad jó legények”, azaz a hajdúkatonaik pártfogolását („Tanulatlanokból jó vitézt neveltem”), a protestáns lelkesek támogatását, szívós küzdelmét Serban Radu havasalföldi vajdával, Erdély megerősítését, a szász városok megrendszabályozását. Ugyanakkor Brassó városát és Bethlen Gábort pogányokkal társuló ellenségként említi, a gyilkosokat kárhoztatja: ez a hangütés nyilvánvalóan mutatja, hogy a váradi merénylet megrázta a közvéleményt, Báthorynak számos híve adott hangot megdöbbenésének.

„...féktelen zsarnok”?

Ezzel szemben Bojti Veres Gáspár Bethlen Gábort dicsőítő terjedelmes latin panegyrikusában 1617-ben eléggé kétértelműen szól Báthoryról.¹³ Gyulafehérvár udvari levéltárosa szerint Báthory „dicső ősöknek büszke utóda,/ Kit bőséges ajándékkal látott el az Isten/ És természet már ifjan, de a csalfa világnak/ Rút hálója hamar romlás mocsarába sodorta.” Erényeit méltatja ugyan, főként bátorságát és férfiszépségét emeli ki, véleménye szerint noha „hírneve fölszárnyalt az Olympusnál magasabbra”, mégis sokat köszönhet Bethlennek, mert ő „vezette eszével, hogy megtartsa a tisztesség igaz útját”. Bojti érthető módon elhallgatja Bethlennek mind török kapcsolatait, mind pedig a Báthory megbuktatásában játszott szerepét, amit a Habsburg-propaganda előszeretettel híresztelt. Ami jót mond Báthoryról, annak dicsfénye is Bethlenre hull az ő előadása szerint.

Ennél viszont sokkal sötétebb képet fest Erdély egykori uráról Bojti 1624-ben, amikor a Kendi-féle összeesküvés történetét adja elő. Ekkor már ő fejedelmi udvari történetíró és concionátor, mindenben Bethlen nézeteinek szócsöve és propagátora. Szerinte „...Báthori féktelen vadállatként, kéjvágyának sem mértéket, sem határt nem szabva, néhány főrendnek – Kendi István kancellárnak és a délceg, hadi tudományokban jártas és Itáliában szerzett tisztos műveltséggel rendelkező kiváló férfiúnak, Kornis Boldizsárnak – feleségére, tisztességes családanyákra szégyentelenül rátámadt, és becsületüket a házasságtörés nem mindennapi gyanújával szennyezte be. Ezért dühös összeesküvés lángolt fel ellene. Kendi és Kornis elhatározta, hogy az ország nagyobb javára a féktelen zsarnokot elteszik láb alól”.¹⁴

Alighanem az egyik legszélsőségesebb vélekedés ez, amely azonban erős gyökeret vert a köztudatban, s a későbbiekben a legkülönbözőbb írásokban is hangot kapott. Nyilvánvalóan igaza van Bartoniek Emmának, amikor azt állapította meg,

¹² RMKT XVII/1. 455–459.

¹³ *Casparis Weres Boithini panegyris in laudes Gabrielis Bethlen*, Heidelberg, 1617. Tóth Béla magyar fordítását a latin szöveg fénymásolatával kiadta Makkai László. MTA Soksorosító, Bp., 1980.

¹⁴ *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen libri tres*, 1624. Az idézett rész Hackel Anna magyar fordításában: *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László, Bp., 1980. 33. (Bibliotheca Historica).

hogy „a legrútabbul kicsapongónak és nagyravágyó dühöngő vadállatnak” jellemzett Báthory Gáborral szemben Bojti Veres „ki akarta emelni Bethlen erényeit”.¹⁵

„... jó ítéletben legyünk felőle...”

Tizenöt esztendővel meggyilkolása után, 1628. szeptember 21-én került sor Báthory Gábor temetésére, ekkor Bethlen Gábor Alvinczi Péter kassai és Czeglédi János ecsedi prédikátort bízta meg a halotti búcsúztató megtartásával.¹⁶ Egyáltalán nem volt könnyű feladatuk a prédikátoroknak, minthogy az *oratio funebris* retorikai szabályai a halott magasztalását írták elő, Bethlen Gábor előtt viszont meglehetősen visszás lett volna sok jót mondani tragikus végzetű elődjéről, egykori politikai ellenfeléről. A szónokok azonban igen taktikusan, választékos retorikával hidalták át a helyzetben rejlő ellentmondást.

Alvinczi ismert bibliai idézettel indítja beszédét: „por vagy és porrá kell lenned” (Mózes I. 3:19), s a halál mindenhatóságáról elmélkedik, majd rátér a konkrét témára: „...nem említhetem szomorúság nélkül, hogy ez néhai felséges Báthori Gábor fejedelem teste ezkedig föld színén rekedve óhajtozott édesanyjának, az földnek kebelébe, és bódog óra ez, melyben ilyen tisztességes fejedelmi solennitással rejtezik el az nap fénye előtt”.¹⁷ Ezt követően Bethlen Gábort magasztalja, mivel ő „kegyes szánakozásból ily dícsíretesen indítván” rendelte el a temetést. A továbbiakban az ókori és a magyar történelemből vett példákat említi a pártütésekre, testvérharcokra, fejedelmek „változó és veszedelmes állapotjára”, s csak a beszéd végén tér rá ismét néhány mondat erejéig Báthory Gáborra: „Ó, emberi állatnak állhatatlan, változó sorsa! Ó, világi fényességnek tündéres volta! Ki lehet egy napról más napra bátorságos? Ki tudhatja az holnapi nap mit hozzon reá? Ez néhai felséges Báthori Gábor eredetire, nemzetségére nézve oly vala, hogy más hozzá hasonló nemzetünk között nem volt! Termetében s személyében ékes, udvara népe között kedves! Elméjében serény, szólásában bátor s extemporaneus, és emberi mód szerint hazájának, nemzetének szolgálatjára mindenképpen alkotatos. Mit hozzon az felvirradott nap? ...hitetlenül s kegyetlenül meszárlák fel”. De most Bethlen Gábor – a szónok szerint – „irgalmasságot cselekszik”, amikor fejedelmi pompával rendezi meg a temetést, ami egyébként a nagyhírű családnak ezt a tagját is megilletti. Befejezésül a halott vétkeire utal ugyan a szónok, de megítélésüktől elhatárolja magát: „Életének folyását én nem vizsgálom, mások azt énnálamnál jobban tudhatják, kicsoda az, az ki vétek nélkül lehetne? Ha mi excessusi voltak szegénynek ímé az Úrnak ítéletit viselte érette! Mi tisztünk ez, hogy jó ítéletben legyünk felőle ...”.

¹⁵ Bartoniek Emma: Bojti Veres Gáspár. In. *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975. 331.

¹⁶ RMNy Nr. 1406.; Futó György: Ismeretlen prédikációk Báthori Gábor teste fölött. In. *Eszmei és stílisztikai kérdések a régi magyar prózában*. Szerk. Bitskey István, Gomba Szabolcsné, Varga Pál. Debrecen, 1978. 66–73.

¹⁷ Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása*. Szerk. Heltai János, Bp., 1989. 108–119. itt: 110.

Az egészen rendhagyó, kései temetésnek azonban aligha csupán a kegyelet gyakorlása lehetett az indítéka, sokkal inkább az, hogy Bethlen el akarta hallgattatni a vádat, mely szerint pogány módra hagyta temetlenül elődjét. Ezzel a gesztussal a Báthory-hívek kibékítését vélte elérhetőnek, s ezt korántsem csak Erdély, hanem még inkább Lengyelország vonatkozásában kívánta demonstrálni. Meggyőző az újabb kutatások álláspontja, amely szerint Bethlen Báthory István példáját követve gondolt a lengyel trón megszerzésére, ez pedig csakis a család emlékének megbecsülésével, a Báthory név rehabilitálásával volt elképzelhető. Miként Gebei Sándor fogalmazott: „Erdélyben a báthorizmus megsemmisítésén oly szorgalmasan ügyködő Bethlen Lengyelországba csak egy tisztára mosott Báthory-nimbusz erkölcsi támogatásával érkezhettek volna meg”.¹⁸ Mint tudjuk, erre nem kerülhetett sor, az újratemetés csupán annyit érhetett el, hogy Bethlen elháríthatta magáról a Báthory-ellenesség vádját. Ezt a szándékot jól érzékelték prédikátorai, akik nem is szidalmazták az elhunytat, nem alkalmazták szónoklatukban a *vituperatio* eszközeit, ugyanakkor túlradó retorikával laudálták az utólagos gyászünnepség megrendezőjét. Ezt tette a második beszéd szerzője, Czeglédi János is, aki a hiábavalóság, a *vanitas* fogalmát állította beszéde középpontjába. A mulandóságot és a világ változékonyágát illusztrálta számos történeti példa felsorolásával, azután tért rá Báthory Gábor esetére, akinek azért közvetve célzást tett vétkeire is. Az egykori fejedelmet Salamon királyhoz hasonlította, aki egy időben „ez világi haja hujának, bor itálnak, részegeskedésnek, muzsikának” adta magát, csak később látta be, hogy mindez hiúság. Ugyanezek voltak Báthory hibái is, amiktől inti híveit a prédikátor. Talán azért engedhette meg magának a kritikusabb hangvételt, mert egykor ő volt az elhunyt fejedelem nevelője, s talán már akkoriban is korholta a szilaj természetű gyermek vétkeit? A temetési szertartás után röviddel nyomtatásban is megjelentek a gyászbeszédék Gyulafehérvárott *Ad serenissimum principem* dedikációval, ezzel Bethlen végleg elháríthatta mind a magyar, mind a lengyel Báthory-hívek vádaskodását.

Báthory-kép kettőssége

A halotti szónoklatok pontosan kirajzolják azt a kettőséget, amellyel az utókor emlékezett Gábor fejedelemre. Ezt teszik a verses szövegek is, amelyek tükrözik Erdély politikai megosztottságát. Noha az ifjú fejedelem személyét, életmódját kezdetől fogva célbavette ellenfeleinek kritikája, uralkodása alatt kétségkívül az őt magasztaló verses szövegek, históriás énekek többsége szembeszökő. A halálát gyászoló vers nyilván sokak érzületét fejezte ki, a hajdúkatonák többsége rajongásig szerette őt, halálát méltatlannak, gyilkosait pedig árulóknak tartotta.¹⁹ A közhangulat átbillenése a fennmaradt irodalmi alkotásokban Bethlen Gábor uralmával

¹⁸ Gebei Sándor: Egy megkésett fejedelmi temetés: Báthori Gábor 1628. szeptember 21-i újratemetéséről. In. *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Szerk. Dám László, Ulrich Attila. Nyírbátor, 2008. 185. (A Báthori István Múzeum Füzetei, Új Sorozat, 3), valamint ugyanerről: Németh Csaba: Báthori Gábor újratemetése, uo. 157–170.

¹⁹ Nagy László: *Hajdúvitézek*. Bp., 1986. 182. skk.

vált érezhetővé: a hatalmi küzdelem nyertese a nyilvánosságot is a maga oldalára tudta állítani, udvari historikusai érthető módon az ő uralmának legitimitását bástyázták körül a retorika eszközeivel, így a Báthoryról kialakult kép sötétebb lett, mint amelyet a történeti dokumentumokból kihámozható tények indokolnának. A helyzet csak a lengyel orinotáció bekapcsolódásával változott, a fejedelmi politikának ekkorra már nem állott érdekében az előd demonizálása. Annyi bizonyos, hogy Báthory Gábor személye megosztotta a közvéleményt, egyesek Erdély hőszát, mások éppen megrontóját, zsarnokát látták benne, ez a kettősség végigkísérte őt már életében is, majd a róla való emlékezést is több évszázadon át, s ez alól az újkori történetírás sem kivétel.²⁰

²⁰ Nagy László: A két Gábor a Tündérkertben és a valóságban (Históriai adalékok az Erdély-trilógiához). = *Irodalomtörténet*, 1982. 249–283.

KRUPPA TAMÁS:

Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda

Báthory Gábor személyét és uralmát már a kortársak is ellentmondásosan ítélték meg. Mindenki előtt ismeretes, hogy Bethlen Gábor tollnokai, majd a felekezeti elfogultságtól nem mentes – legyen az katolikus vagy protestáns –, történetírás hogyan láttatta az ifjú fejedelmet. Az előadásban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam, hogyan jelent meg alakja az egykorú katolikus forrásokban, illetve a személye körül formálódó propagandában.

Mint tudjuk, Bocskai István halála után többen is pályáztak a fejedelemség trónjára. A jelöltek közül végül Báthory győzött; a sikert a hajdúk mellett főleg Forgách Ferenc kancellár diplomáciai támogatásának köszönhette. Forgách a katolikus párt feje volt, akinek a jelöltje igazából Báthory Zsigmond lett volna, de végül a kevésbé rossz jobb elve alapján, Báthory Gábor mellett tette le a voksát. Erről árulkodik az a Forgáchtól vagy környezetéből származó, régóta ismert feljegyzés, amely a Homonnai Drugeth Bálint illetve Báthory Gábor fejedelemsége mellett és ellen szóló érveket sorolta fel. Ezért érthető, hogy a feljegyzésben olvasható egyetlen igazi argumentum, amely alapján ezt a Báthoryt alkalmasabbnak gondolták, egykori jezsuita neveltetése volt; a püspök-kancellár nyilván első kézből értesült hajlamairól és jelleméről.¹ Minden további tényező ebből következett. Hogy azért maradt némi fenntartás megbízhatóságát illetően, arról Scipio Borghese bíboros nepos 1607 november elején kelt levele tanúskodik, aki Antonio Caetani prágai pápai nunciust óvatosságra intette Báthory hitbéli eltökéltségével kapcsolatban, hisz, mint írta, a hajdúk többek közt éppen a katolikus vallás kiirtását várják tőle.²

A másik, aggodalomra okot adó jel az volt, hogy a III. Zsigmond lengyel király ellen szervezkedő rokoszisták már fejedelemsége előtt, 1607 szeptemberében tárgyaltak vele, mint később világossá vált, lengyel királyságának tervéről.³ Báthorynak a lengyel nemesi mozgalomban játszott szerepét mutatja a következő év márciusában a királynak írott levele, amelyben azt kérte, hogy engedje szabadon a szervezkedők egyik vezetőjét, aki éppen Báthory királyságát készítette elő. A kimért hangú választ nemcsak ez a szokatlan kérés, hanem a Lengyelországban kibontakozó, és a tatár csapatok mozgolódása miatt az Erdélyből leselkedő veszélyt amúgy is tovább nagyító Báthory propaganda indokolta.⁴ Francesco Simonetta lengyel nuncius arról számolt be, hogy az országban feltűntek a Gabriel Bathoreus Dei gratia Transylvaniae princeps, Siculorum comes, et Partium regni Hungariae

¹ *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Okmánytár II. (1595–1613)*. Kiad. Kruppa Tamás (Collectanea Vaticana Hungariae I/5 – Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 38.) Bp.-Róma-Szeged, 2009. (s.a.) (a továbbiakban Okmánytár). 161–163.

² Vö. a nuncius Rómába küldött jelentése mellékleteként Okmánytár 168.

³ Okmánytár 175–177.

⁴ Uo. 177–178.

Dominus, azaz Báthory Gábor Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a székelyek ispánja, Magyarország részeinek ura feliratú érmek.⁵ A fejedelem levele már csak azért sem nyugtathatta meg a királyt, mivel Jan Herburt kiszabadítását nem túl ízlésesen, sőt meglehetősen tapintatlanul éppen rokonainak, Báthory Istvánnak és Boldizsárnak (ez utóbbi fegyveresen segítette III. Zsigmondot, hogy megakadályozza Habsburg Miksa trónra léptét) a lengyel királyság érdekében tett szolgálatai alapján kérte.⁶

Ami ezután történt, a legkevésbé sem igazolta az új fejedelem katolikus és császárpárti politikájában reménykedőket. A következmény a széki merénylet és a katolikusokkal való leszámolás lett, amelynek irodalomtörténeti nyoma is maradt (*Conspiratio Kendiana*).⁷ A tudósító ének az összeesküvő tanácsurak bukását nagyravágyásuknak és uralomvágyuknak tudja be. Előadásomnak nem tárgya a merénylet mozgatórugóinak boncolgatása, azt azonban fontos megjegyezni, hogy a Báthoryt rossz színben feltüntető híradások, legalábbis katolikus oldalról, ebben az időszakban szaporodnak el. Ezekben az összes, felekezeti hovatartozástól függetlenül hangoztatott vád megtalálható, a nemesasszonyok elleni erőszaktól kezdve a zarnoki kormányzásig. Ugyanakkor néhány, a történetírás figyelmét eddig elkerülő mozzanat a kedvezőtlen összképet árnyalni látszik; itt elsősorban két, katolikus berkekből származó jelentésre illetve beszámolóra gondolok. Az egyik egy újsághír, olaszul *avviso*, amely eredetileg az egyik erdélyi menekült levele lehetett,⁸ a másik Forró György erdélyi jezsuita tartományfőnök helyettesnek az összeesküvésről készült hosszú beszámolója.⁹ Részletes ismertetésükre sajnos nincsen mód, ezért csak a lényegre szorítokozom. Mindkét beszámoló, és itt újra hangsúlyoznom kell, hogy egykorú beszámoló, a katolikusok elleni fellépésben egyértelműen kiemeli Imreffy János és Bethlen Gábor szerepét; mind az *avviso*, mind Forró beszámolója hangsúlyozza, hogy a későbbi fejedelem Imreffy mellett Báthory rossz szelleme volt, fellépésük hátterében az anyagi haszonszerzés, a hatalomvágy és a katolikusok elleni gyűlölet húzódott meg.¹⁰ Báthory kegyetlenségét és elvetemültségét pedig az bizonyítja Forró szemében, hogy az alattomban előkészített leszámolás nemcsak a papokat, a katolikusokat, hanem az ariánusokat (név szerint említve Pettki János és Angyalosi János), sőt egyéb meg nem nevezett kálvinista urakat is érintett volna.¹¹

Ami az anyagi haszonszerzést és a hatalomvágyat illeti, Forró szerint a kimerült kincstárat a korábbi bizalmasoktól elvett birtokokkal akarták feltölteni, Bethlen esetében pedig, akitől a kálvinista papok azt követelték, hogy ha a kezébe kerül

⁵ Uo. 179.

⁶ Uo. 173–174.

⁷ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 1. köt. Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Bp., 1959. 398–428.

⁸ Az *avvisót* vö. Okmánytár, 188.

⁹ A beszámolót vö. *Archivio Societatis Iesu*, Austria 20, fol. 337r–339v.

¹⁰ Uo. 337v.

¹¹ Uo. 337r.

Csiky István erdélyi püspök, lógassa fel fejjel lefelé egy mestergerendára, kudarcral záródó követsége mellett a ranglétrán való emelkedés is szerepet játszott, mivel Báthory őt akarta havasalföldi fejedelemnek megtenni.¹²

A tartományfőnök helyettes kétszer is említi azt a nyilvánvalóan képtelen vádat, amely szerint kétszáz jezsuita várakozik ugrásra készen a határon, hogy elárassza Erdélyt, és letaszítsa a trónról az ifjú fejedelmet. Ezért, így Forró, Tasnádi Mihály kálvinista szuperintendenst egy véres karddal az enyediékhöz küldte, azt üzenve nekik, hogy így fűrösszék meg a sajátjukat is a papok vérében.¹³

Ezzel összefüggésben hívom fel a figyelmet arra, hogy Nyugat-Európában éppen ebben az időszakban bontakozott ki az a vita, amely Roberto Bellarmino *Disputationes de controversiis christianae* című munkája (1586–1593) nyomán támadt, aki ebben a híres művében nemcsak a pápa korlátlan világi hatalmát védelmezte hatásos teológiai argumentumokkal, hanem elméleti alapot is adott a katolikus zsarnokölési elméletnek, amikor kifejtette, hogy az eretnek uralkodók, amennyiben letérnek az igaz vallás (a katolikus) útjáról, a lelkiismeret okán megfoszthatók trónjuktól.¹⁴ Ebben Bellarmino mellett a kor legfelkészültebb jezsuita teológusai, Francisco Suarez, Juan de Mariana, és Luis Molina álltak csatasorba I. Jakab angol király és a köré csoportosuló kálvinista szerzők, mint például a király egyik nevelője, William Barclay ellen. A vitának, amely néhány évvel később magyarországi hullámokat is vetett, gondolok itt elsősorban Pázmányra és Alvinczyre,¹⁵ komor háttérrel III. Henrik meggyilkolása (1588), londoni lőpor összeesküvés (1604), majd a nyomában bekövetkező megtorlás, illetve a IV. Henrik francia király ellen elkövetett sikertelen (1595), majd sikeres gyilkossági kísérlet (1610) adott.

¹² „...princeps proximis diebus ante comitia magna catholicorum admiratione Gabrieli Bethlen, homini de cautibus nato, tradiderat, cuius impotentem animum sacerdotis ii, quorum maxime improbatos mores episcopus coercere nitebatur, adeo in Reverendissimi perniciem inflammarant, ut promitteret illis se daturum operam, ut quamprimum in potestatem suam veniret episcopus, illum male multatum per pedes suspendendum a trabe curaret.” ARSI Austria 20, fol. 338v.

¹³ „...duo Calviniani ministri cum ipso ad comitia euntes in acie volitarunt, unus eius concionator alter superintendens Calvinistarum, cui princeps nudum gladium sanguine cruentatum dedit, quem voluntate eiusdem episcopus Calvinianus, cui nomen est Michael Tasnadi, misit Enyedinum (oppidum est, ubi is residet) ad cives Calvinianos, ut sicut illum gladium sanguine tinctum viderent, ita suos enses sanguine papistarum sacerdotum cruentarent, praeterea causam cum armis in dominos insurrexerit per provinciam a cursoribus hanc princeps spargi ius sit, quod papistae domini in nuptiis Kendii adversus ipsum scilicet coniurationem moliti fuissent, religionem papisticam promoveré curassent, iam ducentos Jesuitas sacerdotes per Hungariam in excubuis posuissent, qui, si princeps dolo papistarum sublatus fuisset, in Transsylvaniam irrupissent et religionem Calvinisticam evertissent, denique per eosdem cursores licentiam fecit bona sacerdotum rapiendi.” Uo. 337v

¹⁴ Roberto Bellarmino: *Disputationes de controversiis christianae* I–IV. Ingolstadii, 1586–1593, San Roberto Bellarmino: *Scrirti politici*. A cura di Carlo Giacom, Bologna 1950. Ehhez vö. még Bán Imre: A jezsuita államelmélet. = *Világosság* 19. (1978.) 600–605.

¹⁵ Heltai János: *Alvinczy Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994. 111–153.

Mindkét oldalon a zsarnokság elleni jelszóval vívták a harcot; ami tehát Széken történt, katolikus szempontból önvédelemnek számított, illetve egy hosszú folyamat logikus végkifejlete volt. Mindkét forrásunk hangsúlyozza, hogy az ellentétek már az előző évi őszi kolozsvári országgyűlésen napvilágra kerültek, amikor az erdélyi katolikusok a szabad vallásgyakorlatot és a papok korlátlan mozgását kezdték el követelni.¹⁶ Így a következő évi besztercei országgyűlés összehívására, amelynek időpontját a fejedelem váratlanul és szokatlanul egy hónappal korábbra hozott előre, már a fenyegető halálos veszedelem közepette került sor. A derék jezsuita a katolikusokat ért támadásokat a vértanúság vörös színével festette le, amelyet azzal is hangsúlyozott, hogy a viszontagságok és üldöztetések elbeszélését Kendi István kancellár Rákóczi Zsigmond özvegyének, Telegdy Borbálának előző házasságából született katolikus lányával megtartott esküvőjével kezdte, majd párhuzamot vont az országgyűlés tavaszi kezdete és Kornis Boldizsár mártírsága közt, aki vallásos buzgalmában egyszer azt találta mondani, hogy még a római pápa sem jobb katolikus nála.¹⁷ Az áldozati bárány szerepét hivatott bizonyítani az is, hogy Sennyei Pongrác jóvoltából a katolikusok már előre tudtak az aljas tervről, mégis csak akkor kezdtek saját védelmükről, de nem a fejedelem meggyilkolásáról, gondoskodni, amikor Széken egyértelművé vált számukra, hogy Báthory az életükre tör. Ezt azonban Kendi kamarásának árulása (nyilván ő az a bizonyos Török János) meghiúsította.¹⁸

A fejedelem nem sokkal ezután írt sztambuli ágensének, hosszasan beszámolva az összeesküvésről, levele azonban sajnos csak a velencei követ által kivonatolva maradt ránk; e szerint több ízben megpróbálták eltenni láb alól, egyszer például úgy, hogy egy aknát akartak felrobbantani a szobájában.¹⁹ Nem tudjuk ellenőrizni

¹⁶ „Narro fideliter immo fide mediante, ut palnissime sciat statum nostrum et casum. In comitiis autumnno praeterito Claudiopoli habitis quaedam pro religione principe, nostro iure postulavimus; non modo libertatem et exercitia catholica religionis, personasque ecclesiasticas, quas cupiebamus non permisit, sed ad futura comitia, scilicet ad Sancti Georgii festum, alia suffragia nostris numero et modo disparia se in comitia inducturum, eos quoque, quos haberemus sacerdotes eiecturum per Imreffii nobis denunciavit. Parati expectabamus diem non armis quidem, sed verissime rationibus et causae aequitate instructi; ne iura et decreta patriae contra principis obligationem et unionem, ut vocant, regnicolarum, ad quam conservandam fidei sacramento universi obstricti sunt; scilicet ad mutuam defensionem, si quis patriis legibus adversaretur.” Okmánytár 188.

¹⁷ „Magnus omnino vir ac ut uno verbo dicam ad omnia summa natus et virtutum pulcherrimarum ornatissimum domicillium cum milite miles, cum sacerdote sacerdos, cum religioso religiosus, in quo, si religionis catholicae integritatem requiras, audivi dicentem: me, inquit, nec papa est melior catholicus.” ARSI Austr. 20, fol. 337v.

¹⁸ „Quantum intelligo, fuit domini Kendii non fidus famulus, qui apparatus et abeundi studium catholicorum homo haereticus gratiam eo nomine aucupaturus principi detexit. Itaque antequam hi se in viam darent, iubet princeps suos apparari et nocte intempesta dominum Kendi ad se vocari imperat, ille excusat moram et ire differt. Atque ut etiam dominum Kornis exploret, misso famulo ad eum, interrogari curat princeps multo mane, quo potissimum tempore ex Szék movere deberent, respondit Kornis: id in principis potestate esse, se paratos esse sequi, cum volet.” Uo. 338r.

¹⁹ Archivio di Stato di Venezia Senato, Dispacci, Constantinopoli, filza 69, fol. 535rv.

az állítás valódiságát, de mindenesetre szépen harmonizál azokkal a fentebb már érintett vádakkal, amelyek szerint a jezsuiták mindenhol Európában összeesküvéseket szőttek a protestáns uralkodók ellen. A bailo nem kommentálja a híreket, a jezsuitákat nem is említi meg, kollegája, a bécsi velencei követ azonban egyértelmű összefüggést lát a rend és a bekövetkező események között, amelyeket szerinte az indított el, hogy néhány jezsuita a vallásszabadságra hivatkozva világi öltözetben Kolozsvárra ment, amire a fejedelem összeesküvéssel vádolta őket.²⁰ Ez váltotta volna ki a hajdúk Szatmár elleni támadását is. Megjegyzem, a Köztársaság négy évvel korábban éppen a Szentszék egyházi joghatósága miatt került szembe Rómával, amelynek egyrészt kiátkozás (1606), illetve pennaháború lett az eredménye, amelyben, mondanom sem kell, szerepet játszott a Bellarmino kapcsán fentebb már idézett vita is. A konfliktus kiobbantásáért a jezsuitákat terhelte a felelősség, akik ellen Paolo Sarpi állt csatasorba a velencei köztársaságot és annak politikai berendezkedését védelmezve.

A fenti két beszámoló és a nunciusi jelentések tehát 1610-től kezdve egy zsarnok, kegyetlen uralkodó képét festették le, akinek mérhetetlen hatalomvágyától, mint láttuk senki, a környező országok egyetlen uralkodója sincs biztonságban. Báthory 1610-re külpolitikailag valóban elszigetelődött; éppen ezért létfontosságú volt számára, hogy rendezze a Portával való viszonyát, amelyet Lippa és Jenő követelése, az adó késlekedése, illetve a román vajdaságok elleni fellépés igencsak megterhelt. A katolikusok elleni leszámolás tehát kitűnő ürügyet szolgáltatott a nézeteltérések rendezésére. Júliusban követséget menesztett Sztambulba, a főkövet pedig éppen az a Pettki János volt, akit Forró szerint félre akart állítani. Ahmed szultánnak írott alázatos hangú levelében a fejedelem az ellene szőtt összeesküvéssel indokolta a korábban beígért követség és az éves adó késését, azzal vádolva meg a merénylőket, hogy a fejedelemséget II. Mátyás kezére akarták játszani.²¹

De szorult helyzetében egyéb eszközöket is felhasznált; ezt bizonyítja mindenható kancellárjának, Imreffy Jánosnak egy érdekes, Murád nagyvezírnek írt augusztus 7-ei levele, amelyet a jelentéséhez csatolva a már említett Simonetta nuncius elküldött Rómába. Szó szerint idézem: „Isten kegyelméből miénk a legerősebb hérosz, az udvar dísz, 20 éves ifjú, aki a vaskulesot egy mozdulattal eltöri. Terméte királyi, okos és merész, akihez hasonló Báthory István lengyel király óta sem Erdélyben, sem Magyarországon nem született. Isten vigyáz rá, mert nagyra hivatott. Minden tettében szerencsés, Isten mindig vele van, és a királyi trónra segíti.”²² Ezt a röviden előadott uralkodói erénykatalógust akár a kancellár agyszüleményének is tarthatnánk, Antonio Bonfini és Bethlen Farkas jóvoltából azonban tudjuk, Magyarország egyik leghatalmasabb családja nagy múltra visszatekintő családi hagyománnyal büszkélkedett. Ennek középpontjában a nagy erejű és vitéz nemzet-

²⁰ ASVe Senato, Dispacci, Germania, filza 44, fol. 55r.

²¹ Okmánytár 196–197.

²² Okmánytár 198.

ségalapító állt, gondolok itt a már Képes Krónika által is említett Bátor Oposra,²³ illetve az ecsedi lápban a sárkányt megölő legendás Vidre. Ez a valószínűleg a II. András által vezetett kereszties hadjáratban való részvétel és a Sárkányos lovagrendi tagság hatására megizmosodó hagyomány, amely a 15. században a kenyérmezei csatában győzelmet arató Báthory István jóvoltából tovább gazdagodott, fontos szerepet kapott a 16. század végén a főleg István király és Zsigmond erdélyi fejedelem személye körül kibontakozó uralkodói propagandában.²⁴ Az utódnak tehát volt mihez visszanyúlni, a Lengyelországban terjesztett érme és Imreffy levele a bizonyíték, hogy ezt meg is tette.

Ez azonban végül kevésnek bizonyult a trón megtartásához; Báthory Gábor, mint tudjuk, 1613. október 27-én Várad mellett orgyilkosság áldozata lett. Egykori támogatója, az akkor már esztergomi érsek Forgách Ferenc saját kézzel írt levelében részletesen is beszámolt a gyilkosságról. Soraiból érződik, hogy sajnálja a szépreményű ifjút, aki bár nagyra volt hivatott, mégis ruháitól megfosztva, kirabolva egy hitvány parasztszekérre vetve végezte be.²⁵ Forgách szemében Báthory Gábor élete és halála a szerencse forgandóságát és a világi dicsőség múlandóságát példázta. Az utókor hasonlóképpen látta, a főleg protestáns szemléletű történetírás az országot romlásba döntő katolikus Báthory Zsigmond és a nem éppen kifogástalan erkölcsű református Báthory Gábor rövid uralmára az utód, Bethlen Gábor hosszabb és sikeresebb uralmának nyitányaként tekintett. Említettem már, hogy Bethlen mi mindent megtett annak érdekében, hogy rossz színben tüntesse föl elődjét. Törekvése azonban csak részleges sikerrel járt, Szepsi Laczkó Máté krónikájában például a következőt írja: „Báthori Gábor megholt teste Ecsed várában halála után sok ideig verítéközik, minden embernek csudájára és álmélkodására. Tököli Miklós és mindenek, kik mellette forgolódnak vala, ez dolognak szemökkel látott tanubizonyági, sőt keszkenőcskével sokszor ugyan letörlötték a verítéköt róla.”²⁶ A holttest verejtékezésének motívuma megtalálható a hagiografikus irodalomban, gondoljunk Szent László holttestére, amelyik eltűnt Váradról, és csak harmadnapra került meg, miután a király győzelemre vezette a székelyeket a betörő tatárok ellen. Kultusza a bihari régió kálvinistává válásának ellenére eleven maradt, amelyet nemcsak a Váradon élő viszonylag számottevő katolikus népesség bizonyít, hanem Szamosközy feljegyzése is, aki szerint a várost 1598-ban azért sikerült megvédeni, mert a szent király segítette a védőket.²⁷ Szepsi Laczkó azonban az ártatlanság jelét látja ebben, de így értelmezi Ivánczy János győri nagyprépost is a gyilkosság után néhány hónappal Náprági Demeter egykori erdélyi püspök és kancellárnak írott levelében: „Nagyságos és Tisztelendő Uram, Báthory Gábor, Erdély egykori feje-

²³ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. 293, 297, 302–303, 305, 312.; *A magyar folklór*. Szerk. Voigt Vilmos. Bp., 1998. 154.

²⁴ A Báthory mitológia összefoglalását vö. Bethlen Farkas: *Erdély története* II. köt. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp., 2002. 335–337.

²⁵ Okmánytár 277–280.

²⁶ *Erdélyi Történelmi Adatok* III. kötet. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1868. 141.

²⁷ Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Vál. Sinkovics István. Bp., 1981. 165.

delmének szerencsétlen halálán okkal lehet sajnálkozni, mivel a teste néhány nappal halála után, mintha még élne, erősen verejtékezett, sőt teste még hajlékony volt, mintha csak az imént szállt volna ki belőle az élet. Ez a verejték ártatlanságának bizonyítéka, amely bosszúért, az őt elveszejtő aljas gyilkosok megbüntetéséért kiált.²⁸

Bár az ifjú fejedelemnek életében nem sikerült kivívnia a tiszteletet és megbecsülést nem utolsó sorban életvitele és politikája miatt, halála, pontosabban annak módja, felekezeti hovatartozástól függetlenül részvétet keltett. Alakja máig ható mély nyomot hagyott a bihari nép emlékezetében, hasonlóan mint a család két másik szerencsétlen halált halt tagja, Báthory Andrásé és Boldizsáré a székelyekben.²⁹

²⁸ MOL MKA E 196, Thurzó csal. Fasc. 16. nr. 53.

²⁹ Magyar Kálmán: *A Báthoryak sárkányölő hagyományai.* = *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei I.* 1973. 117–131.; Horn Ildikó: *Báthory András.* Bp., 2002. 241–243.

SZABÓ PÉTER:
Báthory Gábor újratemetése 1628-ban

A politikai töltéssel bíró kegyeleti gesztus gyakorlása nem volt idegen az Erdélyi Fejedelemség uraitól. Ezt tette már Báthory István is a gyulafehérvári főtemplomban János Zsigmond síremlékének felállításakor, mintegy kinyilvánítva a Szapolyai-Báthory dinasztia közötti kapcsolatot és kontinuitást.¹ Ezt tette Mihály vajda is Báthory András és Boldizsár eltemetetésével Gyulafehérvárott 1599. november 24-én.² Ezt tette később – a családi reprezentáció területén – Báthory Gábor is, amikor kifaraghatta gyámapja, ecsedi Báthory István nyírbátori sírszekrényét s azt híven rokona újsztoikus szemléletéhez a sorssal és a halállal megbékélő, – a vanitatum vanitas gondolatkörében megszületett – feliratokkal láttatta el.³ Mégis magyarázatra szorul Báthory Gábor 1628. évi újratemetése, melyet Bethlen Gábor rendeztetett meg 15 évvel az elhunyt halála után. Ilyen megkésett kegyeleti gesztus gyakorlása az erdélyi fejedelmek végtisztességi hagyományában korábban ismeretlen volt.

Nagy László az öregedő, betegeskedő fejedelem lelkiismereti válságából, az ebből való kiútkeresésből vezette le az újratemetés indokát, mondván, hogy, Bethlen Gábor, aki az erdélyi boszorkányperek kapcsán oly sokat tett a Báthoryak ellen, elődje, Báthory Gábor szellemi kiengesztelését a végtisztesség megrendezésével próbálta elősegíteni.⁴ Heltai János 1983-ban megjelent tanulmányában mentalitás-történeti oldalról magyarázta az eseményt s arra a következtetésre jutott, hogy a bibliát rajongással tanulmányozó Bethlen előtt a Sault eltemetető Dávid képe lebegett, akkor, amikor 1628-ban megadta a végtisztességet, – mintegy Dávid magyar alterego-jaként – Báthory Gábornak.⁵ Németh Csaba a harmincéves háború szerteágazó kontextusába ágyazta az eseményt, hogy végül kimondhassa konklúzióját az újratemetés indokaival kapcsolatban. Bethlen Gábor kiaknázza azt a „nagy két császár birodalmi közt” létrejött bizonytalan történelmi helyzetet, melyet II. Ferdinánd idézett elő azzal, hogy halogatta a Habsburg-török fél között megkötött és 1627. szeptember 13-án aláírt szőnyi béke megerősítését. A mindig széleskörű diplomáciai tájékozottsággal bíró Bethlen Gábor 1628 nyarán katonai választ akart

¹ Mikó Árpád: Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. = *Művészettörténeti Értesítő*, 1988. 3/4. 124–128.; Szabó Péter: Térszimbólika a gyulafehérvári főtemplomban. = *Ars Hungarica*, 2006. 1/2. 19–28.

² Szamosközy István Történeti Maradványai 1566–1603. Monumenta Hungariae historica. (továbbiakban MHH.) II. o. Írók. 28. k. Kiad. Szilágyi Sándor. Rerum Transsylvanarum Pentades VI. Liber. I. Bp., 1876. 369–370.; Kövári László: *Erdély története* IV. Pest, 1863. 100.

³ Az 1605. július 25-én elhunyt ecsedi Báthory István sírfeliratát latin eredetiben és magyar fordításban közli: Lehoczky Tamás: Még néhány szó a nyírbátori templomról. = *Vasárnapi Újság*, 1869. 52. sz. 714–715.

⁴ Nagy László: Az erdélyi boszorkányperek. = *Századok*, 1978. 6. sz. 11–28.

⁵ Heltai János: Bethlen Gábor és Báthory Gábor viszonya a kortársak szemében. = *Irodalomtörténet*, 1983. 3. sz. 683–708., (továbbiakban Heltai 1983.)

adni a kihívásra. Bécs – török szemében megingott – bizalmát használta fel arra, hogy erődemonstrációt, esetleges királtság beavatkozást tartson 10 000 fős seregével a Tisza bal partján. A fejtegetés szerint azonban a török fél a béke megerősítését megváró, türelmes magatartásával visszafogta Bethlent a Magyar Királtsággal szembeni beavatkozástól is, így az erdélyi fejedelem, hogy ne érje presztízavesztés, tétova módon mozgató seregét katonai pompára rendelte Nyírbátorba, Báthory Gábor újratemetésére. E gesztussal Bethlen Gábor Németh Csaba szerint az ellenzék leszerelését próbálta elérni, amely hibáztatta a fejedelmet Báthory-ellenes politikájáért. Már ő is felvetette, hogy az újratemetés mögött Bethlen lengyel korona megszerzésére irányuló tervei is meghúzódhattak: a kegyeleti gesztus ugyanis, amelyet a fejedelem Báthory Gáborral szemben gyakorolt, szimpátiát válthatott ki a lengyel vezető réteg egy részében, amely mindig is ébren tartotta a Báthoryak kultuszát.⁶ Gebei Sándor a tőle megszokott módon, a lengyel belügyekben is tájékozódott történész ismereteivel felvértezve kibontja azt, hogy III. Zsigmond protestáns ellenzéke valóban latolgatta Bethlen lengyel királtságának tervét, a legnagyobb befolyással rendelkező litván családok is kiálltak mellette, s a tervet a svédek is felkarolták.⁷ Botorság volna e magyarázatoknak semmi jelentőséget nem tulajdonítani, hiszen maga a kortárs Kemény János is egy egész bekezdést szentel önéletírásában Bethlen ekkori lengyel királyi esélyeinek latolgatására.⁸ Mégis, az én véleményem szerint az újratemetés magyarázatát nem elsősorban a közép-európai térség északra ívelő nemzetközi összefüggéseiben lehet fellelni. Az elvont, mentalitástörténeti vonatkozás: a bibliaolvasó fejedelem Szentírásból leszűrt erkölcsi imperatívusza – tehát a Saul-Dávid viszony követése – sem nyújthat kizárólagos indoklást az újratemetés rejtélyének feloldásához. Inkább hajlok arra, hogy a történettudomány eme találós kérdésére az erdélyi állam nyugati határmezéjén zajló⁹ hatalmjátékokból lehet megfejteni a választ. Abból a civakodásból, mely II. Mátyás, majd II. Ferdinánd és Bethlen között a harmincéves háborúba torkollóan az egykori Báthory birtokok hovatartozásáért folyt. Így Báthory Gábor 1628. évi újratemetésének nem elsősorban Lengyelország felé, hanem II. Ferdinánd felé volt üzenetértéke. A szokatlan nyírbátori esemény – Németh Csaba véleményével ellentétben – szerintem nem egy török előtti bizalomvesztés szélén álló II. Ferdinánd elleni katonai felvonulásból vette eredetét s vált a módosult külpolitikai körülmények miatt a fejedelmi nimbuszt és presztízst megőrzendő kegyeleti aktussá.

⁶ Németh Csaba: Báthory Gábor újratemetése. In. *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Főszerk. Dám László, szerk. Ulrich Attila. (A Báthori István Múzeum Füzetei Új sorozat 3.) Nyírbátor, 2008. 157–181.

⁷ Gebei Sándor: Egy megkésett fejedelmi temetés: Báthori Gábor 1628. szeptember 21-i újratemetéséről. In. *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Főszerk. Dám László, szerk. Ulrich Attila. (A Báthori István Múzeum Füzetei Új sorozat 3.) Nyírbátor, 2008. 171–186.

⁸ Kemény János önéletírása. In. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar Remekírók) Szerk. V. Windich Éva. Bp., 1980. 85.

⁹ Szekfű Gyula e területet a harmincéves háború „szűkkörű színpadának” nevezte. Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Bp., 1983. (továbbiakban Szekfű 1983.) 65.

Már Gindely Antal és Acsády Ignác is hangsúlyozta az 1628. év eseményeit tárgyalva, hogy a fejedelem ez esztendőben olyan híreket kapott, melyek szerint II. Ferdinánd Erdélyre akar támadni. Erdély ura országára nézve egyébként is veszélyt látott abban, hogy a Habsburg uralkodó újabb győzelmeket aratott a harmincéves háború frontjain.¹⁰ „A Romai Imperiumban Wallenstein és Tilli szemessége miatt az Anglusok, Danusok, Hollandusok és Svecusok kevesset végeznek.” – írta később Petthő Gergely krónikájában az 1628. év katonai mérlegét megvonva.¹¹ Szerintem 1628-ban a Habsburgok túlnyert állapota izgathatta a fejedelmet, az, hogy a felszabadult császári fegyverek esetleg Erdély ellen fordulhatnak.

Eddig egyetlen újratemetést vizsgáló kollégám sem jegyezte meg, hogy Báthory Gábornak 1614 májusának elején volt egy első, szabályos vitézi temetése s az újratemetést nem lehet ettől függetlenül tárgyalni. Az első halotti pompa dokumentumára a Magyar Országos Levéltárban bukkantam rá. Az első temetés a Bethlen Gábor letételét latolgotó linzi gyűlés előestéjén zajlott le 1614. május 2-án Nyírbátorban. Egyértelműen arról volt szó, hogy az első temetést Dóczy András szatmári kapitány rendeztette meg, az erdélyi állam nyugati határszéleiből kiszakított és a Magyar Királysághoz csatolt területek foglalásának látványos kegyeleti-ünnepi bizonyításaként s így a linzi gyűlés Bethlen-ellenes határozatait megelőlegezve, már ez az ünnepség is Bethlen Gábor hatalmának megingatását szolgálta. Mi történt valójában? Bethlen Gábor már egy 1613. november elején írt levelében konstatálhatta, hogy Dóczy államának nyugati határszélén szabad rablásba kezdett. Az új fejedelem már hatalomátvétele után 12 nappal jelezte Dóczy András szatmári kapitánynak, hogy tisztában van a Magyar Királyságból ellene indított katonai akciók céljával. Tudja, – írja Dóczynak, hogy – „több Erdélyhez tartó Magyarország részeiben lévő erősségeket... el akarna szakasztani, vissza Magyarországhoz foglalni”.¹² A történet 1614 elején még nagyobb erőbedobással folytatódott. „Ő felsége, kiváltképpen nevezet szerint Dóczy uram Szakmárbúl és Lónyai András uramék Kállóbul szüntelen ide az mi kicsiny birodalmunk ellen ahoz tartozó végházakba lévő kapitányokkal mint tractáltak, ártalmason practáltak, mind ígérettel és adománnyal tőlünk elszakasztani igyekeztenek.”¹³ Az eredmény Ecsed, Huszt, Kővár, Nagybánya, Nyírbátor, Tasnád vára megszállása volt, melynek következtében néhány évig Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék területén és Kővár vidékén a bécsi kormányzat szerzett befolyást.¹⁴

¹⁰ Gindely Antal–Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp., 1890. 220–221.

¹¹ Rövid Magyar Krónika...Petthő Gergelytul. IV. 4. Kassa. 1753. (Reprint) Felelős szerkesztő: György Géza. Dharma Kiadó. Bp., 1993.

¹² Bethlen Gábor Dóczy Andrásnak. Kolozsvár. 1613. november 8. Bethlen Gábor levelei. Első Közlemény. Kiad. Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár*, 1885. 214.

¹³ Bethlen Gábor egy magyarországi főúrnak. Szeben. 1614. január. 13. In. *Bethlen Gábor politikai levelei*. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 9.

¹⁴ Szekfű Gyula 1983. 51.

Már Szekfű Gyula is felismerte Dóczy jelentőségét Bécs Erdéllyel kapcsolatos politikájában s őt a magyar királyság legfőbb keleti exponensének tartotta. Dóczy kiváltságolt helyzetét az előkerült dokumentumok még inkább alátámasztják. Foglalat és temettetés a király nevében: ez volt Dóczy feladata. „Az mi Istenben elniugott üduözült Kegyelmes Vrunknak az Erdelij feiedelemnek eő feölsegenek testének tisztességes eltemetését illethij, hogij immar Eched Vára cum suis Pertinentijs eő feölsége Csazar Vrunk birodalmában vagion annak tisztességes eltakaréttására...Doczy Andras Urunk eő Naga, az mi Kegmes Vrunk...nevevel offeralta magát...arra kemes gongiauisselése lészen.” A térség bizonytalan hatalmi viszonyaira jellemző, hogy a Dóczy András szatmári és Forgács Zsigmond felsőmagyarországi főkapitány és az ecsedi várszemélyzet között kötött szerződéslelvebe az utóbbiak belefoglaltatták, hogy biztonságukra nézve „eő feölge Koronás királiunk tartozik...segítsséggel es oltalommal lennij”.¹⁵ A temetés ceremóniális részének a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchiv levéltári dokumentumai között megvan a teljes iratanyaga. A forráscsoportra Papp Sándor hívta fel a figyelmemet, amelyet aztán 2006 őszén, egy Klebelsberg-ösztöndíj lehetőségének köszönhetően sikerült teljes mértékben feltárnom.¹⁶ A bécsi dokumentumok szerint Báthory koporsóját az ecsedi vár piacán 1614. május 2-án felravatalozták. Innen, később vörös posztóval díszített szekérre helyezték a katafalkot, majd 75 lovas kopjás hadnagy felvezetésével, gyalogosok kíséretében megindult a gyászmenet Nyírbátorba. Az ottani református templomban Báthory Gábor teteme felett prédikációt tartottak, melynek sajnos sem a szerzőjét sem a szövegét nem ismerjük, noha ebből sok fény derülne Báthory Gábor pályafutására nézve. A végtisztesség bezárásaként a holttestet a sekrestyébe helyezték s a kulccsal bezárt helyiség ajtaját – valószínűleg a Bethlen Gábor elleni vérvád tartós, jelképes fenntartása céljából – vörös szőnyeggel borították.

Ami a vérvád jogosságát illeti, szerintem se lehet – miképp azt Heltai János is hangsúlyozta – „egymásra épített hipotézisek”¹⁷ sorával – Bethlen Gábort felelőssé tenni a merénylet kitervelésében. Az újabb történetírás egyik koncepciója alapján¹⁸ Szepesi Laczkó Máté krónikája szerint már október 26-án volt egy merényletkísérlet Báthory Gábor ellen,¹⁹ melyben Bethlen Gábor bűnrészességet vállalt, annak értel-

¹⁵ „Forgach Sigmond Vram eő Nagysága és Doczij Andras Vram eő Nagyságok kivánsága zerent az mi kivansagunknakis redij így kiövetkezik...” Andreas Doczy, Csornassy Tamas, Michael Ankrreiter, Pocsay Sigmond, Chokniaij Benedek, Vittkay Mihály. Ecsed. 1613. december 22. MOL. Neo-regestrata acta. E. 148. Fasc. 1034. No. 44.

¹⁶ Dóczy Andrásnak címzett szervitori jelentés. 1614. május 2. ÖStA HHStA UA (Allgemeine Akten) Fasc. 165. fol. 117–118. A bécsi Klebelsberg-ösztöndíjam (2006. szeptember 1–30.) során Fazekas István levéltári referens segített munkámban. Ezért köszönetem.

¹⁷ Heltai János 1983. 692.

¹⁸ Nagy László: *Tündérkert fejedelme Báthory Gábor*. Bp., 1988. (továbbiakban Nagy László 1988.) 286.

¹⁹ Szepesi Laczkó Máté Lórándffy Mihály udvari concionatora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624. In: *Erdélyi Történelmi Adatok* III. Szerk. Gróf Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. (továbbiakban Szepesi Laczkó 1858.) 196. Újabb kiadás: Szepesi Laczkó Máté: *Emlékezetre való dolgok*. In: *Bethlen Gábor korának krónikásai*. Szerk. Makkai László. Bp., 1980. 108–109.

mi szerzője volt. Erre nézve mi sem jobb bizonyíték – így a hipotézis – mint az, hogy az október 26-i merénylet kudarc-híreről lemaradt s a tényleges október 27-én bekövetkezett gyilkosság híreről még nem értesült Bethlen október 28-án, a nagyvezírhez intézett levelében 26-ra datálta Báthory Gábor megöletését.²⁰ A levél bővebb szövegrészlete így szól erről: „Váradon ugymint tegnap előtt maga szolgálaitól Báthori megölettetett és hadai ki széljel oszlott, ki pedig az én szolgálatomra adta magát.”²¹ Tehát az elmélet szerint Bethlen már csírájában is tudott a Báthory Gábor elleni összeesküvésről, sőt támogatta elődje meggyilkolását.²² Az, hogy a 26-ára datált gyilkosság egy tollhiba²³ volt Bethlen részéről – miképp azt Heltai János állította – egy bécsi levéltárból előkerült Bethlen-levél is tanúsítja. Ebben a fejedelem Dóczy András szatmári kapitányt egyértelműen az október 27-ei merényletről tájékoztatta.²⁴ A tollhibát magyarázhatja az is, hogy a Báthory elleni merényletek kusza hírei között, amelyek 1612 elejétől röppentek fel, nehéz volt eligazodni. Ez év tavaszán például állítólag egy felbőszült asszony próbálta megölni a fejedelmet.²⁵ Szepesi Laczkó egyébként is kevés történeti hitellel bír, szerintem, amit leír: parabola. Már a merénylet-kísérlet bemutatását lezáró mondat is erről tanúskodik: „Tanuljatok itt nagy renden levő emberek.”²⁶ A példázattal a Báthory Gáborral szemben elfogult krónikás – hiszen ő írja le később, hogy Báthory teteme a szentek földi maradványaihoz hasonlatosan verítékezett – a fegyverek szimbolikájával akarja bizonygatni, hogy az állítólagos merénylet, Abaffy Miklós tokaji várkapitány a visszahúzó erők jelképe s Báthory Gáboré lett volna a jövő. Az allegorikus ábrázolás szerint, – mindaddig, míg a készülődő merényletnek véget nem vet a két emberre rányító inas – Abaffy kezében van a régi fegyver, a kard s Báthory Gábor kezében a hegyes tör, amelyről Szerémi, Tinódi, Forgách Ferenc is oly nagy csodálattal szóltak.²⁷ Seps

²⁰ Bethlen Gábor a nagyvezérnek. Kolozsvár. 1613. október 28. In. *Bethlen Gábor politikai levelei*. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 5.

²¹ Uo. 5.

²² Nagy László 1988. 286.

²³ Heltai 1983. 692.

²⁴ „Erkezők Varadrol bizonios híriónk Bathory Gabor feleol, ma penigh zolgay keozziolis onnan kieről sokan ieöntenek hozzank, az Uristen eddigh valo sok modnelkiöl valo chelekedetit, tovaab nem akarvan szenvedny meltokeppen megh biöntette egy nehany iffiu legeniek által, huszon hetedik napian ennek az honak Octobernek harom orakor del utan liot halala.” Bethlen Gábor Dóczy Andrásnak. Kolozsvár. 1613. október 29. ÖstA. HHStA UA (Allgemeine Akten) Fasc. Fol. 191-192. (A forrás ismeretét Papp Sándornak köszönöm.)

²⁵ Dóczy István 1612. március 15-én arról értesítette a nádort, Thurzó Györgyöt hogy „Gábort valami asszonyállat késsel verte volna által” Vác. március 15. Báthory Gábor történetéhez. Első közlemény. Közli: Komáromy András. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. IX. sz. 295.

²⁶ Szepesi Laczkó 1858. 140–141.

²⁷ Szerémi „háromélű cseh kardnak” nevezi azt a háromélű hegyestört, mellyel a korabeli hiedelem szerint Szepesi György megölte II. Lajos királyt. Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Ford. Erdélyi László és Juhász László. Bp., 1979. 358.; Tinódi Lantos Sebestyén szerint Szondi György Drégely utolsó ostroma előtt „Io louijt hegyes törrel által vere”, csak hogy ne kerülhesse nek az ellenség kezére. BYDAI ALI BASA HISTORIAIA. In. *Tinodi Sebestien Cronica*. Colosvarba. 1554. (Reprint) szöveget gondozta: Varjas Béla. Bp., 1959.; Forgách Ferenc ezt az

Laczkó jelképes kulcsmondata tehát az, hogy a hegyestőr „még a kardnál is jobb volna.”²⁸ Így, én Bethlen bűnrészességét Báthory Gábor megöletésében nem látom többnek a politikai pletykánál, mely már szárba szökött Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc emlékezéseiben is.²⁹

Bár a nagy foglaló Dóczy 1620 márciusában Bethlen Gábor fogarasi börtönében meghalt,³⁰ érdemes volna kutatni, hogy e térséget uraló nagyúr közvetlen körei, familiárisai miképpen működtek közre – Dóczy elhunytá után is – a nyugati határszélen Bethlen Gábor hatalmának aláásásában. Dóczy közvetlen párttársai közé tartozott Lónyai András, s ők ketten befolyásolták Szilágyi János várkapitányt Kővár és Nagybánya átadására.³¹ Szilágyi Lónyai-lányt vett el, így rokonság is fűzte a Lónyaiakhoz.³² Lónyai András 1620 táján meghalt³³, Szilágyi elhunytának pontos dátumát nem ismerjük. Az utóbbi fiai azonban Szatmár vármegyét még az 1640-es években is ellenőrzésük alatt tartották.³⁴ Eredetileg, apjuk kővári erődítményében tartózkodott Horváth Anna, Báthory Gábor özvegye, aki 1618-ban a Bethlen Gábor királysági ellenzékéhez tartozó Kendi Istvánhoz ment nőül, s aki csak 1628 körül halt meg.³⁵ Horváth Anna az új házasságban katolizált. Szepesi Laczkó Máté ezzel kapcsolatban írja, hogy „a maga [tudniillik Kendy István] felesége is ez idő tájban pápistává lészen, ki annak előtte Báthori Gáborné volt, Palocsay Horváth György leánya.”³⁶ Annyi bizonyos, hogy Dóczynak a térségben még halála után is nagy – a

---

információt vette át: „Törével [hegyestörével] a derék hadiméneket mind egy szálíg leszúrta.” Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemisége alatt*. Ford. Borzsák István. Bp., 1982. 54.; Nagy László: *Magyar fegyverek 1630–1662*. (Művelődéstörténeti értekezések 60.) Temesvár. 1911. 18.

²⁸ Szepesi Laczkó 1858. 140–141.

²⁹ „Hallottam, hogy a subordinatit ő [Bethlen Gábor] tette volt meg, hogy őtet megöljék.” Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memorialéjából. In. *Bethlen Gábor krónikásai*. Összeáll. Makkai László. Bp., 1980. (211–236.) 215.

³⁰ Segesvári Szabó Bálint krónikájából. In. *Bethlen Gábor krónikásai*. Összeáll. Makkai László. Bp., 1980. (199–210) 203.

³¹ Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In. *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László. Bp., 1980. (36–133.) 60.

³² Szilágyi család (Szilágy Somlyói) Kraszna megyéből. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII*. Írta: Nagy Iván. Pest, 1857–1868. (továbbiakban Nagy Iván 1857–1868.) X. (1863.) 709.

³³ Lónyay András haláláról. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal VII*. kötet. Írta: Nagy Iván. Pest, 1860. 165.

³⁴ Szilágyi János fiairól: Nagy Iván 1863. 708–709. A 17. századi politikai átpártolások tekintetében újabban Dominkovits Péter mutatott fel új eredményeket, rámutatva arra nézve, hogy I. Lipót előszeretettel alkalmazta Erdély-szakértőként a II. Rákóczi György kormányzatában felnőtt politikusokat. Dominkovits Péter: A familiaritásról. Az arisztokrata adatbázis kutatócsoport műhelykonferenciája. Budapest, 2007. április 20. MTA. Jakobinus terem (I. ker. Országház utca 30.) A kutató csoport vezetője: Péter Katalin.

³⁵ Lónai Kendi István meghívja Lónyai Andrást Báthory Gábor özvegyével, Palochay Annával való esküvőjükre. Boldogkővára. 1618. május 3. MOL Lónyai. Lt. Cromisau. 25.p. 167.; Nagy Iván V. 202.; Dóczy és Lónyai kapcsolatáról lásd: Szepesi Laczkó 1980. 118.

³⁶ Szepesi Laczkó 1858. 196.; Újabb kiadás: Szepesi Laczkó 1980. 108–109.

király által támogatott – társadalmi, politikai hagyatéka maradt. Ezen megmaradtak körét csak hézagosan ismerjük, ám a királyi figyelem, mely Dóczy özvegyét kísérte, arra enged következtetni, hogy Dóczy-rokonság tekintélyét a térségben Bécs továbbra is fenn akarta tartani. 1629-ben Ferdinánd császár-király megerősítette Paczot Juditot, Dóczy András özvegyét, szatmári nemesi kúriájában, valamint Aranyos-Meggyesben lévő házában és kúriájában.³⁷ Én az adatokat összerendezve azt látom, hogy az erdélyi állam nyugati határszélén 1615-től kezdve megindult Bethlen Gábor revans-politikája. Bethlen Gábor sorozatosan szerezte vissza és tagolta államterületébe mindazokat a várakat és birtokokat, amelyek elvételével Bécs erdélyi hatalomra jutását kisebbiteni, megingatni szerette volna. A büszke fejedelem szinte diadalútját járta e vidéken. Bethlen az 1615. évi nagyszombati szerződésben visszakapta Husztot és Kővárt. Az 1622. évi nikolsburgi békében Nyírbátor került kezére, majd az 1624. évi bécsi békében örökjogon megszerezte Ecsedet és Nagybányát.³⁸ A nyugati határok biztosítását Bethlen Gábor sajátos módon, dinasztikus politikáját előtérbe helyezve fejezte be. Éppen a húszas évek végén, tehát az újratemetés körüli időkben Tasnádot, – amelyet Bethlen Gábor hadai még 1616 végén megszálltak³⁹ – ifjabb Bethlen István, Ecsedet és Husztot idősebb Bethlen István kezére juttatta.⁴⁰ Ezzel felső-magyarországi, partiumi pozícióit akarta családi kötelekkel az erdélyi állam területébe vonni s mintegy végérvényessé téve az erdélyi államhatalom felső-magyarországi, partiumi jelenlétét. Nem kell bizonygatni, a háromkötetes Erdély története is ír erről, hogy Bethlen személyes véleménye élete végén – a három hadjáratát lezáró békékkel szembe menetelve – a hét vármegye megtartása volt.⁴¹ 1628 nyarán azonban megingathatónak ítélte szűkebb magyarországi pozícióit. Sem itteni ellenzéke, sem II. Ferdinánd politikája nem hagyta nyugodni. Látványosan bizonyítania kellett, hogy „ki az úr a háznál.” Báthory Gábor katonai pompával történő újratemetése azon törekvések reprezentatív eszköze volt Bethlen Gábor kezében, amelyek a nagy fejedelem részéről a megnövelt erdélyi államterület megőrzésére, biztosítására hívták fel a figyelmet.

Nem szabad elfelejteni, hogy a fejedelem az újratemetését Dóczy András nyírbátori dűlásainak tizedik évfordulóján tartották. „1618. Dóczy András, új generális a Nyírbátoriakat szörnyen megdúlata, akiket a polgároknak és bíráknak kaphata, Szakmárba fogva vivé mind feleségestől.”⁴² – írta Szepesi Laczkó Máté krónikájában. A város lakói kihatták a keserű poharat s megtudhatták, hogy a Báthory Gábor biztosította széles körű privilégizáltságuk szertefoszlott. Báthory Gábor ugyanis még Gyulafehérvárott, 1608. június 20-án kelt oklevelében felmentette a várost

³⁷ Károlyi Levéltár. Törzsanyag. Extractus. Lad. 17. No. 36.

³⁸ Ecsed és Nagybánya először az 1617. évi II. nagyszombati egyezményben csak zálogjogon került Bethlen kezébe. Szekfü 1983. 59, 214.

³⁹ Tasnádot az úgynevezett „debreceni vonulás” során foglalta el a fejedelem. Szekfü 1983. 65.

⁴⁰ Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 127, 154.

⁴¹ Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660) In. *Erdély története* II. kötet. 1606-tól 1830-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1988. 687.

⁴² Szepesi Laczkó 1980. 108.

és lakosait az adózások alól.⁴³ Bethlen Gábor igyekezett a város lakóinak sebeit új kiváltságlevéllel is orvosolni. A fejedelem Kassán, 1621. június 10-én keltezett oklevele, a Nyírbátor felé forduló figyelem különös dokumentuma s az itteni reputáció visszaszerzésére irányult. „NyirBathori városunkat az sok minden fel s alá jövő vitéző népek és akármí csavargó katonák miatt az mi kiváltképpen való gondviselésünk és oltalmunk alá vettük, azért senki az nevezett Nyír-Bathori városunkat se-regestől és csapatonként szállani, benne lakozó polgárokat és egyéb községet személyükben, marhajokban, maiorságokban, és egyéb javaikban bántani... szabadságában megsérteni...ne merészelje.”⁴⁴

Mikrotörténelmi vonatkozásban Báthory Gábor 1628. évi újratemetésének indoka lehetett akár a városnak tett gesztus is, a fejedelmi utód tisztelete egykori jóttevőjük előtt a királysági hadvezér, Dóczy dúlásainak 10. évi évfordulóján, mintegy sugallva azt, hogy a város jövőjét csak az Erdélyi Fejedelemség biztosíthatja.

A legfőbb magyarázat azonban a különböző történelmi helyzetekben és az azokra adott reprezentációs válaszokban valamint a köztük lévő összefüggésekben keresendő. Báthory Gábor 1614. évi első temetése a Habsburg foglalásokat manifeszta-
lta az erdélyi állam területén, az újratemetéssel viszont fenyegetett helyzetében Bethlen Gábor demonstrálta – az első reprezentációra adott válaszul – hatalmát az erdélyi államterülethez tartozó szűkebb magyarországi részekben.

⁴³ Erről: Dobos László: Bethlen Gábor Nyírbátorért. = *Krónika*, 1981/82. (IX. évfolyam) 1. sz. A Tanárképző Főiskolák Történelmi Tudományos Intézeteinek Lapja. Bethlen Gábor emlékszám. (A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke) Szerk. Bohony Nándor. Szeged. 1982. (továbbiakban Dobos 1981/1982.) 31–33.

⁴⁴ Bethlen Gábor Nyírbátor mezővárosának kiadott oklevelei. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár. Nyírbátor levéltára D1. 32–34., Idézi: Dobos 1981/1982. 31–33.

LENGYEL TÜNDE:
A legrosszabb hírű asszony a magyar történelemben:
Báthory Erzsébet gazdasági és közéleti tevékenysége

Báthory Erzsébet Nádasdy Ferencné úgy vonult be a történelembe és főleg a köztudatba, mint a világ legrosszabb hírű asszonya. Lucrecia Borgia, Medici Katalin vagy akár Tudor Mária, ismertebb nevén „Bloody Mary” is alulmaradnak a vele szemben. Bár ezeknek a hölgyeknek is számos áldozatát szokták emlegetni, egyik sem jeleskedhet 300, 650 vagy talán néhány ezer saját kezűleg kivégzett áldozattal, akiknek vérét aztán fiatalító és szépítő kúrára használták volna. A Guinness-rekordok könyvében állítólag Báthory Erzsébetet tüntették ki a kétséges és nem nagyon hízelgő „világ legvéresebb asszonya” titulussal. Történetével sokan foglalkoztak,¹ de a történészek által kifejtett vélemények és nézetek messze nem érik el azt a népszerűséget, amelyeket a könnyebb zsáner, elsősorban a regények, film – főleg a pornó vagy horror-feldolgozások – arattak.² Ezért természetes, hogy a köztudatban maradandóbbak azok az információk, amelyek egy író fantáziájában születettek meg, mint az a kép, amelyet egy történész hosszú és aprólékos kutatással teremtett meg.³ Különösen Szlovákiára érvényes ez a megállapítás, ahol Jožo Nižnánsky népregénye,⁴ amely szlovák nyelven és fordításaiban meghaladta a két millió eladott példányt, s immár több mint hetven éve szolgál alapforrássul. Sajnos, ez a „siker” több más, sokkal gyéresebb tehetségű és tudású író is megihletett. És ami még sajnálatosabb, eddig a szlovákul megjelent „tudományos” szakirodalmat csak Jozef Kočiš munkája képviselte.⁵ A szerző nagyon felületesen ismeri és kezeli a forrásokat, fordításai pontatlanok, és ami megdöbbentő, több helyen saját fantáziáját használja, mint hiteles forrást, hogy állításait alátámassza.⁶

* * *

- ¹ Csak a tudományos igényű művek felsorolása is meghaladná a tanulmány terjedelmét, hisz számuk már néhány évtizeddel ezelőtt is elérte a kétszázat (lásd Michael Farin: *Heroine des Grauens*. München, 1989. A sor azóta is szaporodott, ezért a felsorolástól eltekintek. A továbbiakban is csak azokat a műveket említem, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a tanulmány témájához.
- ² Ezeket felsorolja: Tony Thorne: *Countess Dracula*. London, 1997. A szlovák nyelvű fordítás: *Grófka Dracula*. Bratislava, 1998. 17–24.
- ³ Témánkhoz kapcsolódóan pl. Várkonyi Gábor: Újabb források Báthory Erzsébet életéhez. = *Irodalomtörténeti közlemények*, 1999. 1–2. sz. 181–204. (továbbiakban Várkonyi 1999.); Várkonyi Gábor: Hospodárenie – netradičná úloha aristokratických žien v ranonovovekom Uhorsku. In. *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Szerk. Lengyel Tünde, Bratislava, 2004. 177–184.
- ⁴ Nižnánsky Jozef: *Čachtická pani*. Praha 1932. (1. kiadás).
- ⁵ Jozef Kočiš: *Alžbeta Báthoryová a jej obete. Pravda o čachtickej panej*. Žilina, 2007. (4. átdolgozott kiadás)
- ⁶ A legújabb, új forrásokon és irodalmon alapuló munka rámutat ezekre a „tévedésekre” is: Lengyelová Tünde–Várkonyi Gábor: *Báthory. Život a smrť*. Bratislava, 2008. 304.

A Báthory család a 14. század 20-as éveiben vált ketté, amikor Bereck fia, János és Lökös vonalán alakult ki a somlyói, illetve ecsedi ág. Báthory Erzsébet 1560-ban, pontosabban nem ismert napon, Nyírbátorban született. Szülei ecsedi Báthory György erdélyi vajda és somlyói Báthory Anna voltak, tehát Erzsébetben és bátyjában, az 1555-ben született István országbíróban, a Báthory család két ága majd két és fél évszázad után megint egyesült. A szülők között hét generációs volt a rokoni távolság.⁷ Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a Báthory Erzsébettel kapcsolatban felmerült gyanúk, illetve pszichés zavarokra hivatkozó (de semmivel alá nem támasztott) diagnózisok gyakran arra vezetnek vissza eredetüket, hogy családi-genetikus terheltség volt a kiváltó ok, tehát a családban felmerült öröklődő betegségek és terheltségek benne találtak és lobbantak fel hihetetlen intenzitással. Ezzel a kérdéssel pillanatnyilag nem aktuális foglalkozni, elsősorban azért, mert Báthory Erzsébet testi maradványait eddig még nem is találták meg, így se antropológiai, se genetikai vizsgálatot nem tudtak elvégezni. A fennmaradt dokumentumokban a kínvallatás során beszéltek ugyan a „bűntársak” szadizmusra utaló tettekről, viszont az elemzés során több kétség is felvetődik a vallomások hitelességét illetően.

Hasonló a helyzet a család több más tagjával is, akik mendemondáknak és legendáknak köszönhetően, mint botrányhősök vonultak be a történelembe. Így Báthory Zsigmond arról lett híres, hogy véres kezekkel született és amikor a bábák fürösztötték, hallá változott. Báthory Gábor, mint az erdélyi szatír vagy Casanova, húga Báthory Anna, mint boszorkány lett közismert. Kláráról Nagy Iván a következőket tudta: „*először neje volt homonnai Drugeth Istvánnak, kit 1549-ben eltemetvén, férjhez ment Losonczy Antalhoz, de őt nem szeretvén, meggyilkolta férjének Antal nevű írnozával, kivel szerelmi viszonyban élt. A büntetést kikerülvén, később Betko János, majd Benko Bálint hozzá nem hasonló sorsú férfikkal adta össze magát*”.⁸ Hozzáteesszük, hogy néhány regényben pontosan Klára nagynéni volt az, aki többször is leszbikus pásztorórára invitálta unokahúgát, Báthory Erzsébetet.

Ami Erzsébet gyermekkorát illeti, sokat nem tudunk róla, csak annyit, hogy a házasságát már egész kiskorában a szülei tervelték ki – több mint valószínű, hogy Kanizsai Orsolya közreműködésével, illetve egyetértésével, hogy Nádasdy Ferenc nádorfí és Erzsébet frigyével biztosítsák a két család számára a magvaszakadt Drágffy család birtokait. 1575-ben, amikor a házasság megvalósult, a szülők közül már egyik sem élt. Így a 15 éves Erzsébet és 20 éves férje kezében hatalmas birtokok összpontosultak.

A 16. század közepén a Báthory család 19 vármegye területén 4 300 portát birtokolt, míg a Nádasdyak 888 portát. Ebből Nádasdy Ferenc 851 örökölt.⁹ Az 1598.

⁷ Lásd a család legpontosabb genealógiáját: Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. 244–246.

⁸ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, CD-ROM, Báthori család.

⁹ Nagy László: *Az erős fekete bég Nádasdy Ferenc*. Budapest, 1987. 49.

évi házősseírás szerint Nádasdy Ferenc 2 686 házat mondhatott magáénak, ezen kívül további 2 341-ben volt részbirtokos.¹⁰ Házassága révén, valamint örökségével és nyert birtokokkal 1601-ben a magyarországi bárók sorában a harmadik helyre küzdötte fel magát.

Nádasdy Ferenc katonai pályára lépett, s már két évvel a házasság megkötése után folyamatosan törökellenes csatákban jeleskedett, így feltehető, hogy a gazdasági ügyek irányítását az uradalmi tisztek mellett Erzsébet is felügyelte. 29 évet éltek házasságban, ebből nem volt olyan év, amelynek nagy részét Nádasdy nem a táborban töltötte volna. Több politikai és katonai funkciót is betöltött, ami gyakran utazásra és a fővárosban való tartózkodásra kényszerítette, emellett foglalkozott Vas vármegye ügyeivel is, merthogy főispánja volt. Mindezek mellett maradt ideje arra is, hogy birtokainak ügyei felől döntsön. Erről pl. az 1597-ben összeírt Keresztúri uradalom urbáriumában található sajátkezű bejegyzései tanúskodnak, amelyekkel egyes szabados jobbágysai további sorsát mérlegelte.¹¹

1604. január 4-én, hosszabb betegeskedés után elhunyt. Egy nappal halála előtt levelet írt legjobb barátjának, Batthyány Ferencnek, és megbízta családját pártfogolásával: „*Akarom kegyelmedet az kicsin írásom által megtalálnom, és emlékeztetvén először az kegyelmed jó emlékezet szerelmes megholt jámbor atyjával és annak utána kegyelmeddel való szövetségünkről és atyafiaságos barátságünkről megkérni, hogy az mostani háború időnek állapotját nézvén, az én szegény árva atyámfiamot és szerelmes gyermekinket lenne az igaz atyafiúság az mint kívánja, holtom után is igaz atyafia és szomszédságban és minden egyebekben és dolgokban is oltalmok és gyámolók*”.¹² Hasonló, bár nem ilyen baráti hangnemű levelet címzett Thurzó Györgynek is,¹³ ami több kutatót arra a tévhitre irányított, hogy Thurzó és Nádasdy barátok voltak. Véleményem szerint ez nem így volt. Sok időt töltöttek együtt katonai táborban, politikai ügyek intézésével, de közeli kapcsolat nem alakult ki közöttük. Erre vall az a tény is, hogy csak három levél található a nagyon jól fennmaradt Thurzó levéltárban. Thurzó feleségének, Czobor Erzsébetnek írt leveleiben is érezhető, hogy Thurzó rendkívül respektálta Nádasdyt, és akár mint katonát, akár mint politikust nagyra becsülte. Valószínű, hogy Nádasdy is jól felismerte Thurzó ambícióit és tehetségét, felmérte törekvő természetét és feltételezte politikai karrierjét. Ezért ajánlotta családját Thurzó pártfogásába is. Nincs kizárva, hogy több más főúr is kapott ilyen levelet, csak nem tudunk róluk.

Alig több mint egy hónap telt el férje halálától, amikor az özvegy Báthory Erzsébet egy levélben Batthyányi Ferencnek ezt írta: „*szantalan gond kit Isten ne*

¹⁰ Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házősseírás*. Budapest, 2001. és. 356–359.

¹¹ Magyar Országos Levéltár Budapest (továbbiakban MOL), Urbaria et conscriptiones Fasc. 101 No. 3.

¹² MOL P 1314 Archivum familiae Batthyany, Missiles 32012.

¹³ Štátný archiv Bytča, Oravský komposesorát – Thurzovská korešpondencia (Biccsei Állami Levéltár, Árvai komposzessorátum – Thurzó levelezés, tovább ŠA Bytča, OK-TK) II-N/1.

*adot volna bátor érnöm érközik feyemre...*¹⁴ Az asszony írásából úgy látszik, Batthyáynak nagyon fontos volt, hogy Nádasdyhoz írt leveleit más ne kapja kézbe. A „számtalan gond”, amelyről Báthory Erzsébet írt, s amelyek miatt még nem jutott hozzá, hogy bizonyos levelek ügyében Batthyány kérését teljesítse, nem csak a tetetésre vonatkozhatott. Minden bizonnyal nem ez volt a legnehezebb és legnagyobb feladat, amely még az özvegyre várt, de a tét magas volt: az ő ügyességén, határozottságán és erélyességén múlt, mennyire tudja megvédeni a sok érdeklődő előtt a család vagyonát.

Amikor aztán Báthory Erzsébet 1610. szeptember elején papírra vetette utolsó akaratát,¹⁵ büszkén és nyugodtan írhatta le: „nyughatatlanúságos sok gond viselésim is érkezvén reám az én szerelmes három gyermekimnek, hajadon két leányom és neveletlen kis fiamnak özvegy kezemre és gondviselésemre jutván egész ez ideig Istenem kegyelmes segítségéből, özvegyiségemnek szorgalmatos gondviselésével nem csak jószágok állapotjából és testi táplálásából az ő rendik szerint viseltem gondjokat anyai szeretetemből, de mikor az felséges Isten az ő kegyelmes jóvoltából szerencsédiket az két leányomnak, Nádasdy Annának és Katának megmutatta is, kiért dicsértessék az ő áldott szent neve, aki mindent árvákra és özvegyekre kegyelmes gondviselőnk; azokat az ő alkalmas idejekben, atyai házokból szüléikhez illendő tisztességes költségvel férjhez is adtam. ... És nagy gondviseléssel, fiamnak, Nádasdy Pálnak nevekődésében őrizésére, tanóságára és idejét az nagy Úristen arra hozván tizenkét esztendeje eltelvén, főispánságnak tisztire az böcsületes Vas vármegyében megesködni, ahhoz illendő tisztességes módjával és költségvel gondját viseltem...”.

Férjének halálától valamivel több, mint hat év telt el, amíg mindezt elérte és ez a hat év nem háborítatlanul telt el. Nem egyedi, sőt, nagyon is gyakori eset volt, hogy akár a rokonok, akár a felnőtt gyermekek és ezek házastársai vagy a szomszédok a ház urának halálát kihasználva birtokigényekkel léptek fel, illetve ezeket egyenesen elfoglalták. Báthory Erzsébet esetében az érdekelt rokonságból a Bánffyak próbálkoztak a vagyongyarapítással. Bánffy György 1606-ban elfoglalt egy falut, ami az özvegy határozott ellenállását váltotta ki és egy kemény hangú levelet írt a kedves rokonnak.¹⁶ Mégsem tudott véget vetni birtokai háborgatásának. 1607 márciusában ismétlődött a helyzet, ekkor Bánffy Kristóf szállta meg Nempti (Lenti) várát, ahol részbirtokos volt.¹⁷ Bánffy nem volt hajlandó kivárni, míg az országgyűlés dönt az elosztásról. De nem ő volt az egyedüli, mert a Batthyányak sem maradtak el, amit Nádasdyné így kommentált egy Batthyáynak írt levélben: „Söth megh aszt is ertötthem volna, hogy kegđ szolgálban is és Popelne azzonyom zolgajban is volt anal volna alatta, kyth en semmy utthal ell nem hihetők, hogy

¹⁴ MOL P 1314 Archivum familiae Batthyany, Missiles 02236. (Közli: Várkonyi 1999. 193). Sárvár, 1604. február 15.

¹⁵ MOL NRA Fasc. 44. No. 25.

¹⁶ MOL E 185 – Archivum familiae Nádasdy, Missiles, 22. cs.

¹⁷ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02250; Várkonyi 1999. 200.

kegthök aszt chyeleködte volna, holoth sem az atyafisagh sem az io szomszed-saghoz is nem illoth volna, azerth nem hyszöm”. Erzsébet saját veszteségén kívül leginkább azon volt felháborodva, hogy Bánffy még a kanizsai basát is segítségül hívta, ami szerinte semmi jót nem hoz a „frigy” érdekében, tehát a béke teljes hely-reállításában.

Az 1605–1606 évek keményen megviselték a dunántúli, de az északnyugati országrészen fekvő birtokokat is. Báthory Erzsébet 1606-ban beszerzett egy menlevelet is Bocskaitól, amely igazából semmit sem segített. Még 1605 májusában Bocskai hajdúi átkeltek a Dunán és a Dunántúlt sarcolták. A hajdúk is rettenetesek voltak, de a velük egyesült török és tatár csapatok kegyetlenkedése még nagyobb károkat okozott. Némethi Gergely hajdúkapitány megpróbálta saját oldalára állítani az ottani birtokosokat, de nem járt nagy sikerrel.¹⁸ Báthory Erzsébet sem küldte el képviselőjét a hajdúk táborába. Bár cselekedeteit mindig megtárgyalta Batthyány Ferencsel, mégis látni, hogy saját, egészen konkrét véleménye volt a helyzetről. Mivelhogy nem olyan rég több hűtlenségi pert folytattak a magyar nagyurak ellen, saját maga, gyermekei és birtokai érdekében fontosnak tartotta, hogy írásban is nyilvánítsa hűségét az uralkodóval szemben.¹⁹ Batthyány is azt ajánlotta, hogy jelezze Bécsbe, mi történik a birtokain, de Nádasdyné ezt már megtette: „*Ir kegyel-med arrul is hogy megh iryam Bechben faluim ellrablasath es egetteteseth, myndgyarast megh irtam mynek elötte az kegyelmed levele erközöth, mer bizonsagul hiwom az Istenth, hogy miegh ekkoraigh hiwseghömöt megh tartottam ew Fölseghéhez nemis igyeköszttem masshooz kötheleznöm hiwseghemöth. Azon is leszök penigh valaminth s valahogy leszen, hogy ezen hiwseghben megh maradgyak.*”

De ez sem mentette meg birtokait, mert alighogy a hajdúk elvonultak, kijöttek Sopronból a németek és a keresztúri uradalmat, magát a várost, a kastélyt, majorkákat és a környék falvait felégették, a kastélyt ágyúval lövették.²⁰ Basta generális levélben követelte, hogy engedje át neki a várat, amit az özvegy elutasított: „*az varban nekem feo lakassom vagion kytt kegyelemetek is tud, ezben zorolvan feles neppel mintt maradhatnek megh az varasban*”. Megjegyezte, hogy szerinte a császári hadaknak inkább segíteniük kellene, minthogy károkat okozni. Különben is, jobbnak látta a katonákat Pápára küldeni.²¹ Meg kell vallani, hogy elképesztő Báthory Erzsébet bátorsága, hisz Giorgio Basta nem jószívűsége és kompromisszumos természete miatt lett híres (hírhedt).

A levelekben követni lehet, hogyan pusztultak a birtokok. Báthory Erzsébet megkérte Batthyányt, hogy szóljon érdekében a helytartónál, Pethe Márton kalocsai püspöknél is, de főképp Bastánál próbálja meg elérni, hogy jószágait tovább ne pusztítsák. Mégis, 1605 novemberében azt kellett konstatálnia, hogy „*Lewka (Léka), Klastrom (Borsmonostor) és Xtur (Keresztúr) tarthományban nekem semmy*

¹⁸ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02240; Várkonyi 1999. 195.

¹⁹ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02241; Várkonyi 1999. 195–196.

²⁰ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02243; Várkonyi 1999. 196–197.

²¹ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02244; Várkonyi 1999. 197.

jobadgyom nyncs, az fölső Vydeknek is jobb része oda vagyon... az egy cseyepreg (Csepreg) valamennyre maradoth megh, de azok is elegh nyomorosaghoss fogyatkozássall".²² A borzasztó károk és pusztulás arra készítette az özvegyet, hogy aktívan vegyen részt a védekezésben, legalább Sárvár védelmében. Többször hangoztatta, mennyire pénz nélkül van²³ és a jobbágysai is nyomorultak, nem lehet tőlük sem semmit követelni. Mégis felfogadott 50 fizetett gyalogot, akiknek vajdájuk, zászlójuk és dobosuk is volt, fegyveresek voltak és emberségesek is, nem úgy mint a vármegye által felállított katonaság, akiknek soká tartott míg végre összegyűltek, de annál gyorsabban oszlottak szét és szöktek haza. Bizalmatlan volt a szabad, illetve szökött katonákkal is, mint kijelentette „*én senki szívét nem látom, efféle pártosokat nem szállítok semmi úttal az én városomba*”.²⁴

Amikor valamelyest konszolidálódott a helyzet a Dunántúlon, Báthory Erzsébet úgy döntött, hogy ideje felmérni a gazdaság állapotát és a károkat. 1607 végén parancsot adott tisztviselőinek, hogy készítsenek urbáriumot a lékai és sárvári uradalomról.²⁵ A két vaskos összeírás elkészítéséhez 1608 januárjában láttak hozzá és alapos munkát végeztek. Név szerint összeírták az egész uradalom családfőit, telkeiket, igásmarhákat, valamint a földesúrral szembeni kötelelességeiket. Mindkét uradalom szomorú képet nyújtott, a háborús évek rengeteg kárt okoztak emberben, jószágban, házakban egyaránt. Néhány falu, pl. Kis Borisdorf (Kleinborisdorf), Boz, Hidegség, Cenk, de Keresztúr mezőváros is csaknem egészen leégett, alig akadt benne élő ember. Még két évvel a katasztrófa után is viszonylag kevés helyen kezdtek el építkezni, pedig megkapták az összes szokásos engedményt: nem fizettek cenzust, nem kellett szolgálniuk és robotolniuk, az urasági erdőkből kaptak fát az építkezésre. Figyelemre méltó, hogy Cenk esetében „*Asszonyom ő nagyságha őt esztendeig valo szabadságot adott*”, amiről levelük is volt, hogy semmit sem adóznak és nem is szolgálnak. Általában a földesurak egy-három év szabadságot adtak a tűzvészek károsultjainak. A 61 leégett házból csak 31 helyen kezdtek el újból építkezni, aminek oka talán az lehetett, hogy sok családot a tatárok rabságba vittek, és akinek sikerült megmentenie az életét, annak csak annyija maradt, ami rajta volt. Rengeteg volt a „nyomorult”, „szegény ember”, illetve a legtöbbször csak azt tudták bejegyezni, hogy semmije nincs.

Báthory Erzsébet, de feltehetőleg a többi földesúr is, aki hasonló károkat szenvedett, jobbágyvédő politikát folytatott. Tisztában volt azzal, hogy csak ott lehet valamit venni, ahol valami van. Ezért néhány évig más, szerencsésebb helyzetű uradalom jövedelméből kellett megélnie, míg a dunántúliak összeszedték magukat. A sárvári, illetve lékai uradalmon belül is megkülönböztetett bánásmódban része-

²² MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02249; Várkonyi 1999. 200.

²³ „*De lattja az Isten, hogy nyncz (péncz), es nem tudok myböill fizetnöm, ha fogadnek is (katonákat). ... Mert byzonsaghom az en istenem, hogy az en szegeny Uramtol nem maradoth (péncz) a kivel fogadhatnek, mert a ky volt bizony mynd rejajok (a katonákra) költötthe*”. MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02246; Várkonyi 1999. 198–199.

²⁴ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02249; Várkonyi 1999. 200.

²⁵ MOL Urbaria et conscriptiones, Fasc. 75 No. 18. (Léka); Fasc. 37., No. 56 c. (Sárvár).

sültek a károsultak. Azok, akiknek a háza megégett, más faluba, illetve házba költöztek, amit addig használhattak, amíg fel nem építették sajátjukat. Ehhez sok fára volt szükség, amit az uradalmi erdőkből kaptak. Több tilalmas erdőből szabadon, vagy engedéllyel vihették az építésre alkalmas fát. A majorsági halastavakban is halászhattak. Fel voltak mentve az ajándékok adásától, több helyen, például Boz faluban vagy Cenken, nem fizettek cenzust, sőt, még robotolniuk sem kellett. Az uradalmi vámokon is kedvezményesebben kezelték a saját jobbágyokat. A Bécsbe vitt áruért nem fizettek, de az idegen kereskedőktől magasabb vámot követeltek. Érdekes, hogy Sopron város kereskedőinek is meg kellett fizetniük a vámot, pedig mint szabad királyi város polgárainak országos vámmentességük volt a privilégium szerint. Az aprólékos és tételenként felsorolt tarifáknál talán kuriózumnak számít, hogy az asszonyok, ha épp nem árulni vittek valami árut, akkor szabadon, fizetés nélkül járhattak át. Mint általában mindenhol, itt is előfordult, hogy sokan megpróbálták a vámokat elkerülni. Több ilyen eset egy viszonylag éles konfliktust váltott ki 1608 telén.²⁶ Vas vármegye közgyűlése márciusi ülésén felszólította a főispánt (a kiskorú Nádasdy Pált, akit az édesanyja, Báthory Erzsébet helyettesített), hogy mindenkinek adja vissza az elkobozott ingó javakat és igásállatot, amelyet a tél folyamán foglalt le, mert nem a vámon, hanem a befagyott Rábán át próbáltak átmenni a víz túlsó partjára. A vármegye azzal indokolta követelését, hogy nincs olyan statútum, amely tiltaná a jégen való átkelést. Nem tudjuk, hogy rendeződött az ügy, de a konfliktus is példa arra, hogy Báthory Erzsébet éles szemmel figyelte uradalmának minden bevételét és aktívan védekezett a károk ellen. Ugyanígy tett akkor is, amikor Pápa lakosai vámmentességet szereztek maguknak az uralkodótól. 1610 januárjában Vas vármegye közgyűlésén Báthory Erzsébet és fia, Nádasdy Pál emiatt protestációt nyújtottak be. Nem voltak hajlandóak elismerni a vámmentességet, azzal indokolva, hogy az ő kiváltságuk régebbi, mint Pápa mezővárosé és ezért továbbra is fogják a pápaiaktól szedni a vámot.²⁷

Amint ezt az urbáriumi bejegyzések is kimutatják, a jobbágyok is próbálták kihasználni a helyzetet, vagy legalább is megkíséreltek különböző engedményeket elérni, pl. a robotolásban, tized- és hegyvám fizetésében vagy a vámok elkerülésével. Sajnos, Báthory Erzsébettől nem maradtak fenn olyan források, mint pl. Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitánytól.²⁸ Kétségen kívüli, hogy hozzá is intéztek kéréseket, panaszokat, amelyekből sajnos csak néhányról tudunk. Ezek viszont mind arról vallanak, hogy Báthory Erzsébethez, mint földesúrhoz ugyanolyan kérésekkel és problémákkal fordultak jobbágyai, mint általában a legtöbb földesúrhoz. Ezek szerint a kölesönös viszony az íratlan normák között is inkább jó volt, mint semleges. Hegedűs Palkó özvegyember sok árvával volt egyedül immár öt éve,

²⁶ Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. II. 1601–1620, 1631–1641. Vas Megyei Levéltár (Vas megyei levéltári füzetek 5.) Szombathely, 1992. (1608. március 3.) (továbbiakban Tóth 1992.)

²⁷ Tóth 1992. (1609. január 23.)

²⁸ Zimányi Vera: *Suplicacionum merita*. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. = *Történelmi szemle* (XL) 1998, 3–4. sz. 299–331.

amikor asszonyától valami búzát kért táplálásukra, mert megromlott egészsége miatt csak nehezen tudta őket eltartani.²⁹ Szokás volt a szolgálóknak ajándékot adni és lakodalmuhoz is hozzájárulni. Fejérvári Tamás intező levélben kérte asszonyát, hogy utasítsa, mennyi vaját, tyúkot, ludat kell adni a menyegzőre a vénasszony lányának.³⁰

Több konfliktusos esetet is kezelnie kellett. 1609-ben Kisfaludy Balázs alispánt bízta meg levelében, hogy járjon utána, hogy is történt a tokorcsi tudós asszony házában egy botrányos eset. A tudós asszony gyermekkorától nevelt egy menyecskét, aki most teherbe esett és három férfit is megnevezett, mint leendő gyermekének apját. Az öregasszony attól félt, hogy valamelyik bosszúból feldúlja házát.³¹ Zvonarits Gergely lelkész más botrányos esetben kérte ki asszonya tanácsát. Röviddel azután, hogy Batthyány szolgálói 1606 nyarán megsarcolták Nádasdyné birtokait, Zvonarits lett megbízva a károk összeírásával. Emellett arra is rájött, hogy egy sótonyi jobbágy, Fületlen Máté, akinek jámbor hitese felesége volt, egy másik faluban is meg-nősült. A lakodalom után Sótonyból az aprómarháját elhajtotta és részben el is adta. A lelkész, amikor tudomására jutott a dolog, egynéhány magával visszahozta Mátét és őriztette. De a sótonyi felesége állandóan utána járt, hogy vissza akarja kapni a marháját, Zvonarits meg nem merte kiadni parancs nélkül, „*mindhogy azt szokták mondani, hogy latornak nincsen morhája*”.³²

Báthory Erzsébetnek akadtak ügyes-bajos dolgai más birtokokon is. 1610 májusában fiával együtt protestációt terjesztettek fel Vas vármegye közgyűlése előtt egy bizonyos Szepsy Jeromos ellen, aki Léka vár és uradalom tartozékait Lándzsérhoz csatolta. Elfogta és börtönbe vetette Nádasdyné néhány jobbágyát is, akiket még mindig fogva tartott. A protestációban hangoztatták, hogy mindenképp meg szándékozzák tartani Lékát és tartozékait (főleg erdőkről volt szó) és erről kértek a vármegyétől levelet is.³³

Egy további, Csejtén történt esetről pontos leírás maradt, amely több dologra is rávilágít. Történt, hogy Thurzó György Tatay Gáspár nevű szolgája Vágújhelybe ment a sokadalomba. Talán jól végezte dolgát, mert rendesen ivott rá, majd kötekedni kezdett. A sértett történetesen Báthory Erzsébet szolgálatában állt. Tatay először csak kézzel fenyegette meg, majd a kardját is előrántotta, de a bámészkodók lefegyverezték és véget vetettek a készülő vérontásnak. Csakhogy Tatay ereiben forrt a bosszúvágy, éjjel bemerészkedett az említett szolga istállójába és elvágta lovának az inait, majd az úrnő háza elé ment és ott káromkodva verekedésre hívta a szolgát. Megint lefegyverezték, és miután a kardját eltörték, Tatay elmenekült. Mint Nádasdyné megírta Thurzónak, „*minden dolgoknak kezdője és végzője Tatay Gáspár volt, mely dolgot törvény nélkül meg sem szenvedhetek... Én inkább nagy-*

²⁹ MOL E 185 – Archivum familiae Nádasdy, Missiles, 14. doboz. (1586. április 21.).

³⁰ MOL E 185 – Archivum familiae Nádasdy, Missiles, 12. doboz (s. d.).

³¹ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02253; Várkonyi 1999. 202–203.

³² MOL E 185 – Archivum familiae Nádasdy, Missiles, 44. doboz. (Sárvár, 1606. szeptember 6.)

³³ Tóth 1992. (Szombathely, 1610. május 15.)

*ságodtól és nagyságod szolgálóitól oltalmat várok!*³⁴ Az eset két hónappal Báthory Erzsébet bebörtönzése előtt történt, így azt sem lehet kizárni, hogy célzott provokáció volt. Az asszony viszont kiállt saját szolgálója mellett és a nádornak kemény, de udvarias hangnemben írta meg a véleményét, elégtételt követelve. Ezt minden valamirevaló földesúr megtette volna, ha hasonló incidense akadt. Konkrétan Báthory Erzsébet esetében ez azért figyelemre méltó, mert több kutató hangoztatta, hogy az úrnő annyira átadta magát véres hajlamainak, hogy nem törődött sem a gazdasággal, sem a jobbágyaival, de még a gyermekeivel sem, egyedül csak a leányok öldöklésére fordította figyelmét.³⁵

Ennek az állításnak ellentmond egy másik példa is. 1605 januárjában Nádasdyné Batthyánynak a következő szavakat írta: „Megértettem, mit írjon kegyelmed nekem, hogy a körmendi profuntra adnék ezer köből gabonát, fele búzát és fele rozst, s azt kőszegi köböllel hetven pénzért, s még úgy, hogy vagy Körmendre, avagy Kőszegre vitetném s mindjára adnék készpénzt adnának érte. Isten látja én tőlem nem lehet, mert igen olcsó, más a szegény jobbágyaimnak mostanában anélkül is elég sok dolguk vagyon, idestova nem üzhetem őket. Ami kevés vagyon pedig, magamnak is szükségem vagyon rá, és ugyan itthon följobb leadhatnám.”³⁶ Nem kétséges, hogy Batthyány segíteni akart az özvegynek, amikor üzletet ajánlott neki, de Báthory Erzsébet máshogy látta a dolgot. A felajánlott árat alacsonynak találta, és egyenesen elutasította jobbágyai további terhelését, mert elég sok dolguk volt anélkül is. Ez is arra mutat, hogy a birtok gazdasági érdekeit Nádasdyné szem előtt tartotta, pontosan informálva volt az aktuális piaci árakról és pontosan ismerte és felmérte saját és jobbágyai lehetőségeit.³⁷

Az 1604–1610 években Báthory Erzsébet fia nevében többször fellépett Vas vármegye ügyeiben. A jegyzőkönyvek szerint elsősorban a megye és lakosai biztonsága érdekében tevékenykedett. 1607 januárjában a vármegye felszólította a leghatalmasabb urakat, többek közt Báthory Erzsébetet is, hogy fejezzék ki egyetértésüket a környéken kóborló „legények” szigorúbb üldözésére és büntetésére. Ezek a legények rendszerint a zsitvatoroki békekötés után leszerelt és munkanélküli katonákból verődtek össze, garázdálkodtak és erőszakoskodtak, ami a vármegye véleménye szerint nagyon rossz hatással lehetett a terület békéjére és veszélyeztette a nemesi szabadságokat is. A következő közgyűlésen a vármegye megint szorgalmazta a „legények” megfogását és törvényes elítélését. Ellenkező esetben kilátásba helyezte a földesurak felelősségre vonását.³⁸ Az ügyben az összes birtokos közül legkomolyabban Báthory Erzsébet foglalkozott a döntés teljesítésével. 1609-ben Kisfaludy Balázs alispánnak írt levelében nemcsak arról tett tanúságot, hogy törvény szerint akart eljárni az említett legények ügyében, de az is világos, hogy Bá-

³⁴ ŠA Bytča, OK-TK, II-B/24. Csejte, 1610. október 20.

³⁵ Jozef Kočíš: *Alžbeta Báthoryová a jej obete*. Žilina, 2007. 87, 89, 91, 92. és máshol.

³⁶ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02237; Várkonyi 1999. 193.

³⁷ Várkonyi 1999. 185.

³⁸ Tóth 1992. (Szombathely, 1607. január 22., ill. május 28.)

thory Erzsébet viszonylag jól ismerte a törvényt és a törvényes eljárást is, és ennek szellemében kívánt eljárni.³⁹ A vármegyében és birtokain kóborló legények még 1610 augusztusában is gondot okoztak. Ismét Kisfaludy Balázst kérte meg „szeretethell, hogy ha valahull otth körül hyreth hallia kegyelmed neky, hogy ott chyavarghananak, kegyelmed lenne azon, hogy valamynth s valahogy lehetne ha szynthen a faluth reajok köllene tamasztanyss, fogatna megh ököth”.⁴⁰

Többször is kimutatta, hogy nem szereti a felületes munkát. Hogy a szolgálóitól megkövetelte a pontosságot, több megjegyzésből tisztán érezhető, de legjobban talán ez a két eset mutat rá: 1608 márciusában Báthory Erzsébet, mint Vas vármegye helyettes főispánja protestációval lépett fel amiatt, hogy nem tudni, kinek a parancsára, de az alispánok nem teljesítik rendesen a rájuk bízott feladatokat, sem a kongregáció határozatait. Ezért figyelmeztette az alispánokat, hogy ha ez így megy továbbra is, talál rá módot, hogy eltávolítsa őket posztjukról.⁴¹ 1609-ben pedig a vármegye elé vitte panaszát Agha Mátyás, Zala vármegyében levő Szentgyörgy várának provizorára, akit le akart tartóztatni. Az úrnő szerint ugyanis Agha elutasította az elszámolás elvégzését, kijelentvén, hogy ő teljes számadást készített és ezt a számvevők alá is írták, és hogy ő most már nem szervitora Erzsébet asszonynak, hanem nemes személy. Ennek megfelelően a törvény útján járjon el mindenki, aki keresetet akar ellene támasztani. A vármegye közönsége azt a határozatot hozta, hogy Agha Mátyás nem szolgálja Nádasdy Ferenc özvegyének, és semmilyen módon nem tartozik az asszony joghatósága alá, ezért fogságba vetni nem lehet. Köteles viszont teljes számvetést készíteni provizori hivataláról; ha pedig ezt a nevezett asszonynak nem tenné meg, az a törvény előtt eljárást indíthat ellene.⁴²

A háborús időszak komoly károkat okozott az egyháznak is. Báthory Erzsébet kálvinista volt, nincs arról adat, hogy férje kedvéért vagy saját elhatározásából vallást változtatott volna. Pedig a férje – még 1591 júniusában – Csepregre református és evangélikus hitvitázókat hívott össze, majd a gyűlés eredményeként az uradalomról kitiltotta a nem evangélikus lelkészeket. Erzsébet ezt tudomásul vette, bár nem tudjuk, hogyan viszonyult a dologhoz. Kegyúri kötelességeit viszont férje halála után is pontosan betartotta. Az urbárium pontosan jegyzi, melyik malom használatát, illetve milyen más hasznok járnak az egyháznak, egyes prédikátoroknak, melyik zsellér tartozik neki szolgálattal és milyennel. Csepreg mezővárosban például az egyház, a prédikátorok és a skólamester is pontosan megszabott járadékot kaptak. A városnak két szőlőhegye volt, amit rég az egyházra hagytak, azokat a városbeliek művelték, de úgy, hogy a jövedelmet az egyházak (templomok) építésére használták. Az egyik malomból 30–30 köböl búza és rozs járt a „fölső prédikátornak”, a másikkól 40–40 köböl ugyancsak annak a prédikátornak jár, ha a mesternek (tanítónak) asztalt tart, de ha nem, akkor csak rozst kaphatott, a búza az iskolames-

³⁹ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02255; Várkonyi 1999. 203.

⁴⁰ MOL P 1314 Batthyány Missiles No. 02257; Várkonyi 1999. 204.

⁴¹ Tóth 1992. (Szombathely, 1608. március 3.)

⁴² Tóth 1992. 88. (Szombathely, 1609. június 29.)

ternek járt. A negyedik és ötödik malom haszna (16–16, illetve 8–8 köből) a Magyar utcai prédikátornak járt, a hetedik és kilencedik malomból pedig még az üdvözült nádorispánné, Kanizsay Orsolya meghagyta, hogy az „*becsüje az iskolába való öreg diákoknak táplálására deputáltassék*”. Sár falu „Acha” nevű malmából minden szombaton vecsernye harangtól egész éjszaka vasárnap vecsernyeharangig a két felső kerék haszna járt a sárvári „öreg” diákoknak. Ugyanígy volt megszabva az ikervári prédikátor járadéka is.⁴³

Minden jel arra mutat, hogy a vallási kérdésekben Báthory Erzsébet viszonylag toleránsnak mondható. Nem maradt fenn, illetve nem ismerünk rá példát, hogy vallási ügyekben konfliktusba került volna, de tudunk arról, hogy a katolikus, illetve evangélikus egyházat aktívan támogatta. Erélyesen fellépett a vármegye előtt egy bizonyos Horváth Péter ellen, aki a fehérvári keresztesek birtokait fosztogatta, azal érvelve, hogy a birtokot ő bírja, amíg a keresztesek vissza nem települnek. A csepregi skólamesternek parancsot adott, hogy járja végig a környékbeli iskolákat és nézzen olyan tehetséges, de szegény fiúk után, akiket ki lehetne küldeni egyetemre. Így jutott el a Wittenbergi egyetemre Kis Bertalan és Letenyei István, akikről Hutter Lénárd, az egyetem professzora is nagyon jól vélekedett és patrónusukról, Báthory Erzsébetről is dicsérően fejezte ki magát, mint az evangélikus egyház tekintélyes támogatójáról.

* * *

Báthory Erzsébet egy rendkívül érdekes és sokoldalú személyiség volt. Nem azért, mert – ahogy a fenti sorok is tükrözik – gondos és hozzáértő gazdasszony volt. Aki ismeri a kora újkori asszonyok és főleg az arisztokrata nagyasszonyok lehetőségeit és életkörülményeit, azt mondhatja, hogy életvitele egyáltalán nem tért el egy átlagos asszony életétől és tevékenységétől. A meghökkentő csak az, hogy egy átlagos, mondhatni mindennapos életet élő özvegyasszonyból hogyan lehet egyik napról a másikra, vagy még ugyan azon a napon egy szadista, vérengző tömeggyilkos? A történeti irodalom eddig Báthory Erzsébet életének ezt az oldalát nem igazán vette figyelembe. Inkább lelki- vagy idegbetegségét boncolgatták, megbízhatatlan és megalapozatlan feltevésekre építve diagnózisokat és legendákat.⁴⁴ Egy gazdálkodó, jobbágyaival törődő, gyermekeit gyámolító és egyháztámogató asszony képe nem illik ugyanis bele a véres legendába. Viszont ahhoz, hogy minél közelebb kerüljünk életének eddig ismeretlen kérdéseinek lehető megoldásához és sorsát homályosító rejtelmek megfejtéséhez, ezeket a mindennapi dolgokat is figyelembe kell vennünk. Akkor talán mégiscsak több okunk lesz elgondolkodni azon, hogy tényleg olyan véres szörnyeteg volt, vagy lehet más oka is a meghurcoltatásának?

⁴³ MOL U et C Fasc. 37. No. 56 c.

⁴⁴ Antall József–Kapronczay Károly: Aus der Geschichte des Sadismus: Elisabeth Báthory. = *Die Waage*. Zeitschrift der Chemie Grünenthal/Stolberg/Rheinland, 1973. Band 11–12. 382–388; Uók: Tükkkel szurkálta. = *Magyarország* 16. 7. 1974.

**GYULAI ÉVA:
Báthory Gábor erdélyi fejedelem heraldikája**

Báthory Gábor rövid uralkodásának időszakából az Erdélyi Fejedelemség kancelláriáján vezetett ún. Királyi Könyvekbe (Libri Regii), azaz másolati jegyzőkönyvekbe 1071 oklevelet vezettek be, de ez a szám korántsem öleli fel a fejedelem összes kiadványát, hiszen a kancelláriai protokollumokról köztudott, hogy sok adománylevél és egyéb uralkodói oklevél maradt ki belőlük, a könyveket ugyanis néha felületesen, vagy inkább esetlegesen vezették, ismeretlen, de feltételezhetően igen különböző okok miatt.

Báthory Gábor okleveleit az erdélyi fejedelmi kancellárián két kötetbe, mégpedig az (eredeti számozás szerinti)¹ V. és VI. kötetbe² jegyezték be, az első – Elek János tanácsos, mezei vicegenerális kapitány adományáról szóló – oklevél dátuma 1608. április 7., az utolsó – Rhédey Ferenc váradi főkapitány birtokadományát illető – oklevelet pedig 1610. április 18-án vezették be a másolati könyvbe.³ Két év alatt 1071 bejegyzést tettek Báthory Gábor két kancelláriai kötetébe, s ebből 304 vonatkozik címeradományra, vagyis az összes bejegyzés 28%-a, azaz több mint ¼-e. Báthory Gábor bejegyzett címeradományai közül 288 tartalmaz heraldikai szempontból releváns címerleírást, ugyanakkor – a korabeli bejegyzések mellett – a későbbi fejedelmek 7 további Báthory-armálist írtak át (ez a jelenség ismét felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden oklevél került be a Királyi Könyvekbe), így Báthory Gábor címeradományai közül 295 címerleírás szerepel a fejedelmi kancellária másolati könyveibe. Ezek között van Báthory Gábor két kollektív adománya, egyrészt az ezer(!) bagaméri hajdúnak szóló hajdú kiváltsága, amely Bethlen Gábor átírásában került be a protokollumba,⁴ illetve az életét megmentő lovas testőreit célzó armálisa, amelyben a címeres nemesség mellé Torda vármegyei birtokadományok is jártak, többek között az (aranyos)gyéresi kastély és uradalom, amely ruszka Kornis Boldizsár felségárulása nyomán szállt vissza a fejedelemre.⁵ Ez a

¹ Az Erdélyi Királyi Könyvek számozásáról: Gyulai Éva: Az Erdélyi Királyi Könyvek digitalizálása = *Gesta* 6, 2006. 1. sz. 106–111. (továbbiakban Gyulai 2006/a)

² *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva. DVD-ROM. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara–Arcanum, Budapest, 2005 (a továbbiakban ErdKirKv DVD) 5.1–437. és 6.1–507. (MOL F 1 8. és 9. kötet) (MOL F 1 = Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii (Erdélyi Királyi Könyvek) 1–34. kötet)

³ ErdKirKv DVD 5.1. (MOL F 1 8. k. f. 1.) és 6.507. (9. köt. pp. 489–490.)

⁴ ErdKirKv DVD 12.60/b. A Fekete János kapitánysága alatti 1000 bagaméri mezei hajdú eredeti címeradománya (Tirgoviste, 1611. jan. 17.), amelyet Bethlen Gábor később megerősített [Gyulafehérvár, 1626. máj. 20. ErdKirKv DVD 12.60/b], a DVD adatbázisában tévesen szerepel Bethlen Gábor kiadványaként, az adomány természetesen Báthory Gábortól származik

⁵ Gyulafehérvár, 1610. máj. 1. ErdKirKv DVD 14.20/a–b. Átírja: Bethlen Gábor, Gyulafehérvár, 1626. máj. 20.

statisztikailag is értékelhető közel 300 armálisból álló kompakt forrásanyag, amelynek szinte az egésze Báthory Gábor uralkodása első két évére esik, alkalmas arra, hogy képet kapjunk a fejedelem és kancelláriája, illetve a címerkérők és címernyerők heraldikai ízléséről, az armálisok főbb címertani jellemzőiről, mindazonáltal az armálisokat a címerleírásokban manifesztálódott címerképek alapján a történeti ikonográfia, sőt a művelődéstörténet forrásai közé is beemeljük.⁶

Báthory Gábor társadalmi bázisát építő politikájában különleges helyet szánt a címeres nemesség adományozásának, amit mi sem igazol inkább, mint hogy két év alatt közel annyi armálisát vezették be az Erdélyi Királyi Könyvekbe, mint amennyit Bethlen Gábortól annak teljes uralkodása idején (igaz, Bethlen másolati könyvei közül egy elveszett). Báthory Gábor egyik armálisának árengája szerint a nagylelkűséget a fejedelmek lelkébe szinte beleplántálták, ráadásul az adományozással még azt is elérik, hogy egyrészt az alattvalók jobban kedveljék őket, másrészt készségesebbek legyenek kötelességük teljesítésében és az engedelmisségét illetően.⁷

Bocskai öröksége: militarizált társadalom

Báthory Gábor „címerpolitikájában” is Bocskai István nyomdokain haladt,⁸ hiszen armálisainak nagy hányadával jutalmazta, illetve nyerte meg katonáit, ami a címerképek ikonográfiáján rögtön szembetűnik, feltéve azt a kora újkori heraldikában általánosnak tűnő véleményt, hogy az emberi alak, illetve az éppen a török korban népszerűvé vált félkar magát a címernyerőt ábrázolja, illetve helyettesíti a címerpajzson.⁹ Báthory Gábor 295 címeradományában ugyanis 55 fegyveres vagy fegyverrel ábrázolt férfi (*homo*), 53 fegyveres félkar (10 félkar nem fegyvert tart!), 10 katona (*miles*) és 14 lovas katona jelenik meg fő címerkép gyanánt, ami az összes

⁶ A kutatás metódusáról: Gyulai Éva: Bocskai-armálisok az Erdélyi Királyi Könyvekben = *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* Tomus XIII. 2008. – Fasciculus 2. (21–46.) (továbbiakban Gyulai 2008.) 21–32.

⁷ *[q]uod cum ita sit comparatum, ut quid in una quoque re est positum, id ex eius actionibus ceu signis quibusdam inclitis cognoscatur, proinde Principum quoque preclaras animi dotes nemo meliori via rationeque indagare poterit, quam si ad eorum operationes mentis suae ariem convertat, sic enim reperiet eos demum in alios beneficos liberalesque esse, quorum animis insita haec eximia atque praestans virtus est, uti autem omnis virtutis laus in actione consistit, sic liberalitatis quoque, cui Principes vacare debent ita, ut quotidie sit aliquis, quem beneficio aliquo munereque afficiant, qua una re id tanquam consequuntur, ut et amentur a subditis et ex eis multos aliorum exemplo reddant ad omnia obsequia officiaque promptiores.* Gyulafehérvár, 1608. aug. 4. ErdKirKv DVD 5.227.

⁸ Bocskai címeradományairól bővebben: Calamus dr [Boldisár Kálmán]: Bocskay hadi népe = *Turul*, (25.) 1907/3–4. 182–193.; (57) 1943/1–2. 31–36.; Nyakas Miklós: A bihari kishajdú városok története. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat-Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság. Debrecen, 2005. (*Bocskai-szabadságharc 400. Évfordulója V.*) 2005. 91–114.; Gyulai Éva Bocskai címeradományai – Ikonográfia és társadalom = *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve* 5. 2006. 105–119.; Gyulai 2008.

⁹ A félkarról mint címerképről: Csoma József: A kar a magyar heraldikában = *Turul*, (15.) 1898. 1. sz. 15–19.

armális 38%-ának esetében valószínűsíti a címernyerő katonai, de legalábbis fegyverviselő státusát.

Az erdélyi társadalom militarizált jellegére, mentalitására azonban sokkal jellemzőbb a *fegyvernek*, mint a hadakozás, háború attribútumának a címerpajzson vagy sisakdíszként való feltűnése, akár egy katona vagy félkar kezében, akár egy állat mancsában, akár önálló címerképi státusban. A Báthory adományozta 295 címer leírásában 232-nél szerepel valamilyen fegyver, vagyis a címeradományok 78%-án, több mint $\frac{3}{4}$ részén(!), feltűnik a korabeli fegyverzet valamelyik típusa, legtöbbször természetesen szúrófegyver (kard, szablya, tör, kopja) formájában.

Címerképek (1): állatok (oroszlán és párduc)

A címerképek heraldikájában a kezdetektől kitüntetett helyet foglalnak el az állatok, a magyarországi heraldikában, amely egyébként már a címerek megjelenésétől fogva a címerképeket preferálja a heroldalakokkal szemben, különösen kedveltek, ráadásul nem a képzeleti lények, hanem a természetes fauna példányai. Báthory Gábor armálisain a fő vagy elsődleges címerképek halmazában 101 pajzsra, az összes címer 34 %-ára raktak címerállatot az alábbi elosztásban: oroszlán 29, farkas 14, párduc/leopárd 9, szarvas 5, galamb/gerle 7, daru/ördaru 7, sólyom 4, medve/medveláb 3, griff 3, egyszarvú 3, kígyó 2, ló (önállóan) 1, ökör, róka, hattyú, kakas, karvaly, vadkecske.

Az oroszlánnak mint több évszázados heraldikai „közhelynek” Báthory Gábor címereinek faunájában tapasztalható magas, majdnem egyharmados reprezentáltsága megfelel általános népszerűségének. Deák-Peremessy Péter, aki Zámbo Balázs kapitány alatt szolgált, szintén oroszlánt kért a címerpajzsába, amelynek már máza is feltűnő, hiszen a jórészt kék színű (*caeruleus*) mező helyett az övé vörös, ráadásul a címerállat attribútumai az adományos karrierjére és mentalitására is utalnak. Az oroszlán ugyanis két mancsával jól megtömött búzakévet (*manipulum tritici maturis spicis optime refertum*) tart, sisakdíszként ugyanez a címerállat, növekvő formában, egyik mancsával hősiessé suhint (*animose vibrare*) kardjával, a másikkal pedig egy aranykeresztet mutat fel (*auream crucem ostentare*).¹⁰ A búzakéve, kard és kereszt szimbolikáját kibontva, Deák-Peremessy Pétert minden bizonnyal a mezőgazdasági munkáktól vonta el a katonáskodás, hogy vitézkedésével győzelemre segítse a kereszténységet a kereszt ellenségeivel szemben.

¹⁰ Gyulafehérvár, 1608. jún. 12. ErdKirKv DVD 5.360.

A debreceni Bacsó János és neje, Kalmár Erzsébet, valamint három fiúgyermekük: Gáspár, István, János oroszlánja, kivételt képezve, nem fegyvert, hanem búzakévét és sarlót fog, s az aratás, illetve általában a mezőgazdasági tevékenység olyan fontos a debreceni család egzisztenciájában, hogy a sisakdíszben megismétlődik az arató oroszlán ábrázolása.¹¹ Székelyhídi Szabó Balázs, aki Nagy András kapitány alatt szolgált, ugyancsak orosz-
lánt nyert címerébe, az oroszlán azonban egyértelműen a hősiesség

címernyerőt „animálja”, hiszen egyik lábával (az ellenség) vérző levágott fejét, a másikkal (hőstette jutalmaként) egy zöldellő babérágat tart.¹²

Míg az oroszlán mancsába „békés” attribútumokat (kéve, sarló) is tettek, a párduc kizárólag militáriákat hordoz Báthory heraldikájában. A párduc latin neve: *leopardus*, s míg a klasszikus heraldikában a leopárd az oroszlán szembenező formája, a Báthory-heraldikában párducot jelent, akárcsak Bocskai hajdúcímerein, mégpedig annak foltos formáját, ahogyan a török és magyar kereskedelemben árult és a főtiszti viseletben használt párducbőrökről ismerték a korban. Az erdélyi heraldika kitüntetett címerállatát, a párducot Báthory Gábor idején is katonák viseltek címerükben, így a Váradon Zámbo Balázs kapitány alatt szolgáló Sáfár Gáspár, János és István (párduc karddal), akik ugyanaznap kapták armálisukat, mint a szintén Zámbo kapitány alatt harcoló, már említett Deák-Peremessy Péter.¹³ Hasonló címeradományban részesült Czemeky János Szöllősi Mihály kapitány vezénylete alatt (párduc vörös-zöld zászlós kopjával), a vámospécsi Sólyom András (párduca török fejzet szúr szablyájára), akinek Nagy András volt a kapitánya, Szénási Mátyás kapitány mezei katonája, a Bihar megyei Éradonyba való Vincze Bálint (párduca egyik mancsában emberfejet, másikban szablyát tart, sisakcímere növekvő párduc babérmagányúval). Sólyomnak és Vinczének egyébként egy napon, 1608. június 5-én állítják ki armálisukat.¹⁴ Az Elek János kapitánysága alatt szolgáló hídvégi Kun

¹¹ *[I]eo integer naturali suo colore depictus, posterioribus duobus innixus anteriori vero pedibus dextro autem falcem messoriam tenere sub axillaque sinistra fasciculum maturati tritici habere [...] corona regia.. unde rursus leo medius exurgens dextro falcem similiter messoriam, sinistro vero pedibus manipulum tritici servare.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 23. ErdKirKv DVD 5.214. Az oklevél eredeti példánya: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) Mohács utáni oklevelek (továbbiakban MUO) 88. Megköszönöm Radics Kálmánnak a kutatásban nyújtott segítségét.

¹² *[I]eo integer nativo colore depictus, erecto corpore posterioribus pedibus ad standum super viridi cespite dispositis stare, anteriori vero dextro recens amputatum sanguinolentum caput humanum, sinistro autem viridantem laureum foetum tenere.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 5. ErdKirKv DVD 5.336. (A DVD adatbázisában az adományos kapitányának nevéből kimaradt a családnév, helyesen: Nagy András)

¹³ Gyulafehérvár, 1608. jún. 12. ErdKirKv DVD 6.266. Az oklevél eredeti példánya: MOL R 64 (Hazai címeres levelek és nemesi iratok)

¹⁴ ErdKirKv DVD 5.300; 5.338–339, 5.352. 5.365, 6.304.

György mezei hadnagy a hajdúk ismert, egymással küzdő párducpárját nyeri el, a címer alkotói viszont az adományos jelvényeit: a hadnagy buzogányt és a zászlót adják a párducok mancsába, míg másik lábukkal közösen szorítanak egy rózsából font koszorút.¹⁵

Ugyancsak buzogány szerepel a bágyoni (Aranyosszék) Chyep Péter deák különleges és ritka címerpajzsán, amely vörössel és zölddel négyelt, első mezejében egy párduc arany buzogányt tart, a másodikban kard és arany buzogány van keresztbe fektetve és babérral koszorúzva, az alsó mezőkben a heraldikai négyelés szabályai szerint ugyanez ismétlődik. A négyelt pajzs mellett a sisakdísz sasszárnyai is a birodalmi heraldikát idézik Péter deák címérében, a sisakjelvényben feltűnő arany buzogányt tartó párduc azonban nem hagy kétséget katonai státusát illetően.¹⁶

A Bikfalvára való Székely-Zaránd Mihály és fivérei, illetve a debreceni illetőségű Bornemissza György, és a (máramaros)szigeti Nagy-Pinkóczi Miklós és István armálisában nem szerepel foglalkozásuk, de a párducok attribútuma – kard – bizonyossá teszi katonai szolgálatukat. Érdekes, hogy a Bornemissza-armálisban sisakdíszként 3 rózsza is feltűnik, a Nagy-Pinkóczi-címerben pedig a párduc másik mancsában három hófehér liliomot tart.¹⁷ A militáns párducok és fegyverük figyelemreméltó ellenpontja a heraldikai virágok (rózsza és liliom) feltűnése, akár koszorú, akár hármass csokor formájában.

¹⁵ *[d]uo integri leopardi erecto corpore invicem sibi oppositi, pedibus posterioribus ad standum dispositis, anterioribus vero dextris, unus a dextra scuti parte frameam evaginatam recentissimo sanguine rubentem, in sinistra vero alter clavam ductoralem elevatam, manibusque fortiter comprehensam ictum inferenti similes supra caput vibrare, sinistris roseum sortum ambobus pedibus ab utrinque servare [...] diadema regium... unde alter dimidius leopardus priori similis erecto corpore rictu hiante, lingua rubicante anteriori pedum dextro clavam item ductoralem, sinistro vero vexillum tenere.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 7. ErdKirKv DVD 5.340.

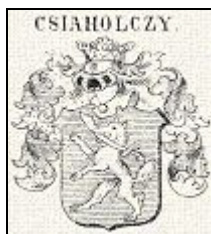
¹⁶ Gyulafehérvár, 1609. febr. 5. ErdKirKv DVD 6.53.

¹⁷ ErdKirKv DVD 6.138; 6.355; 24.179/c.

Címerképek (2): erdélyi fauna (farkas és szarvas)

A heraldika kedvelt állatait Báthory armálisaiban az erdélyi vadon két ismert állata, a farkas és a szarvas követi. Ahhoz, hogy a farkas az oroszán után a legnépszerűbb, talán a Szapolyaiak is hozzájárultak, hiszen a Szapolyai-farkas a születő Erdélyi Fejedelemség pénzein is megjelent.¹⁸ Feltűnő, hogy farkast is szinte mindig katonák nyerik címerükbe, azaz a farkas mint vadállat és címerállat is a katonai vitézség és bátorság képzetét kelti. Sott Péter, István és János Egri István kapitánysága alatt szolgáltak, a fugyivásárhelyi Ősi István parancsnoka Harsányi Gáspár hadnagy volt, s mindnyájan farkast kaptak címerükbe. A Szatmár megyei Tagyra való Ferenczy Pétert és Albertet Kovács Péter kapitány vezényelte, s címerükbe egyik mancsában kardot tartó, a másikkal puskát elsütő farkast kértek, ezért szinte biztos, hogy a testvérpár egyike, vagy mindkettőjük puskásként harcolt Báthory seregében. Hattházy Mihály (hajdú) katona kapitánya Files István volt, az ő farkasa csak kardot visel az 1608. május 25-én Gyulafehérváron nyert armálisban, sisakján viszont 3 liliom díszlik, ismét csak a fegyver és „civil” élet ellentétes jelképeiként. Két nap múlva ugyancsak farkast kapott címerébe a Tasnádra való Kovács János katona is, egyik mancsában zászlós kopját, a másikban babérlombot tartva, illetve ugyanezen a napon állították ki a Szatmár megyei Domahidára való Csaolci Gergely és János címereslevelét, ugyancsak kardot viselő farkassal.¹⁹

1608. május 5. és június 17. között egyébként 12 armalist szerkesztettek farkas-címerképpel a gyulafehérvári kancellárián, május 7-én három címerben is megjelent a farkas, a krasznai Deli Márk mezei hadnagyéban, a bajoni/bajomi (Bihar m.) Máté Mihályéban, aki Medy (Medey vagy Médey) István kapitány alatt szolgált, illetve az ugyancsak krasznai Németi Mihályéban, május 8-án pedig az ismét csak a Bajonba való és Medy István alatt szolgáló Hegedűs Mátyás, Tamás és Ferenc kért farkast nemesi jelvényébe.²⁰ A „farkasdömping” nem lehet véletlen, ez a gyakorlat mindenképpen mintakövetésre mutat, hiszen a címerkerők együtt, egy időben folyamodtak armálisért, s ugyanazt a címerállatot kérték, és kapták. Az azonos címerkép a hanyatló heraldika korában már nem volt elfogadha-

¹⁸ A Szapolyaiak farkasáról bővebben: Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben* című, 2002. november 22-i és az *Erdély története a 15–17. században* című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. (*Studia Miskolcinsula 5.*) Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. Miskolc, 2004. 91–125. (továbbiakban Gyulai 2004.)

¹⁹ ErdKirKv DVD 5.322; 5.303; 5.301.

²⁰ ErdKirKv DVD 5.344; 5.346; 5.353; 5.355.

tatlan, sőt, amint a farkas-armálisok mutatják, népszerű volt a rangemlést óhajtó katonák körében, hiszen a címer már nem megkülönböztető jel, hanem a társadalmi presztízst közvetítő eszköz volt, amelynél az azonos vagy közel azonos címer a rangemelkedés biztos jele lehetett.

A farkas azonban mint az állattenyésztő erdélyi paraszt állandó „ellenfele” is megjelenik az egyik címeren, a Belső-Szolnok megyei Alsókosályra való Tamás Farkas, István és Lukács az adományosai annak az armálisnak, amelynek címerképén egy hármashalmon két lábon futó farkast ábrázoltak, szájában báránnyal, mancsában búzakévével.²¹

A szarvas mint „klasszikus” címerállat 5 Báthory-armálisban szerepel, kétszer a Kemény-címerből jól ismert koronából kinövő alakban Kolozsvári Jónás deák és a Közép-Szolnok megyei Monostorkápolnokra való Papp István, Péter, Lukács és Jónás címerében. Figyelemreméltó, hogy Báthory Gábor kevés idegen, nem magyar nemzetiségű adományosnak szóló armálisából kettőben szarvast adományozott, egyrészt a Közép-Szolnok megyei, a kővári uradalomhoz tartozó Csernestyben (Csernafalva) lakó román Sorban Jánosnak, Simonnak és Jánosnak, illetve a borosjenői Mancziur Lőrincnek és fiának, Miklósnak.²²

Címerképek (3): heraldikai állatok (griff, egyszarvú és őrdaru)

A griff mint a heraldikai élővilág egyik legnépszerűbb és legkülönösebb lényé Báthory Gábor címerleírásaiban háromszor fordul elő, s kétszer székely alattvalója kérte a fejedelemtől, mint az aranyosszéki Bágyonba való Simonffi Antal és felesége, Sas Katalin, az ő griffjük egyébként nem fegyvert, hanem 3 liliumot markol, illetve a sepsiszéki Árkosba való Veres Balázs lófő. A griff feltétlenül a társadalmi emelkedés óhajtásának kifejezője, előkelőséget, az elithez való tartozást sugallja. A harmadik griff-címeres, a váradi Tolnai Gergely is bizonyára ezért vágyott rá. Katonai karrierjét Szilassi Gáspár kapitány seregében kezdte, rangemléésének idején (1608. május 14.) pedig már Bethlen Gábor familiárisa.²³

²¹ [t]riugis monticulus... super cujus eminens lupus naturali suo colore depictus depositis duobus posterioribus pedibus ad dextrum scuti latus concurrere, ore quendam agnum, dextro pede anteriori fasciculum tritici maturati erecte stans tenere. Gyulafehérvár, 1609. jún. 9. ErdKirKv DVD 6.255. Az oklevél eredeti példánya: MOL F 21 (Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak. Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára) Armales T nr. 16.; *Magyar Országos Levéltár címereslevelei* CD-ROM. Közreműködött: Nyulásziné Straub Éva–Kollega Tarsoly István. A Jövő Nemzedékéért Alap–Arcanum, Budapest, 2001. (továbbiakban MOL címereslevelei 2001 (CD))

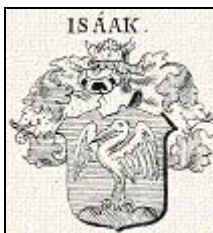
²² ErdKirKv DVD 5.382; 6.166; 6.175; 6.251; 6.265.

²³ ErdKirKv DVD 5.369; 6.70; 6.266.

A griffhez hasonló heraldikai lény az egyszarvú is, amely, akár csak a farkas, a Szapolyaiakkal jelent meg az erdélyi fejedelmi heraldikában.²⁴ Ismertségére vall, hogy a Kornis család névcímerként viselte. A szarvashoz hasonlóan a pajzson is népszerű növekvő formában, a három Báthory-féle unikornis-armálisból kettőn koronából (a Zaránd megyei Megyerre való Mihály, János, Ferenc), illetve hármashalomból (a debreceni Fekete-Kis János és neje, Körtvély Zsuzsanna) nő ki, ez utóbbi egy kígyóval harcol.²⁵

A daru az európai madárvilág jellegzetes madara, de a heraldikában a középkortól, az emblematikában pedig a 16. század első felétől eredeti, természetes jelentésén túl egy új értelmezéssel és ikonográfiával gazdagodott, az antikvitásban gyökeröző „ördaru (*grus vigilans*)” konnotációjával, amikor a madarat felemelt lábával követ tartva ábrázolják, amint örökdi, ha elalszik ugyanis, a követ kiejti, s erre felébred.²⁶ Báthory Gábor armálisai között mindkét daru feltűnik, mind a természet-

ből vett (háromszor), mind az őrdaru (négyyszer). Természetes, kardot tartó darut kért címerébe két katonafivér, Szegedi Pál és Márton, akik Szabó János kapitány vezénylete alatt szolgáltak, ugyancsak darut, nyert címerébe Gulácsi-Izsák Bertalan katona, akinek Zámbo Balázs volt a kapitánya, az ő címerállata éppen repülni készül.²⁷

A Géresre való Haczyoki (= Hátszegi) László, Prépostvári Zsigmond, Báthory Gábor tanácsosa, krasznai főispán familiárisa armálisában a címerszimbólika ritka példajaként röviden és velősen megmagyarázzák az őrdaru jelentését: „a természetes színű tollaival ábrázolt daru bal lábával erősen szorít egy követ, ami igen dicséretes példája annak, hogy éjszaka szorgalmasan vigyázza saját és mások épségét, nagy gonddal, erősen, valamint fáradhatatlanul örökdi”.²⁸ Az őrdarunak az emblémák között megjelenő ikonográfiájához a legközelebb Mészáros Benedek debreceni főbíró sisakdíszje áll, az itt ábrázolt féllábon álló és másik lábával követ tartó

²⁴ A Szapolyaiak unikornisáról: Gyulai 2004

²⁵ ErdKirKv DVD 5.310; 6.118; 6.274.

²⁶ Az őrdaruról bővebben: Gyulai Éva: A Zsámbock-címer mint embléma – Adalékok az őrdaru (*grus vigilans*) heraldikájához = *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv XII–XIII.* 2005. 39–60. (továbbiakban Gyulai 2005.)

²⁷ ErdKirKv DVD 5. 284; 5.377.

²⁸ *[g]rus naturalibus suis pennis depictus[!] et dextro pede lapidem sursum levatum et fortiter compressum tenere, quo strenui excubitoris sero sua alienorumque salute solícite, graviter ac indefesso studio vigilantis laudatissimum exemplar declaratur et exprimitur. [...] diadema regium, ex quo homo dimidius umbilicotenus exurgere ac dextra manu pugionem evaginatum sursum porrectum tenere visitur.* Kolozsvár, 1608. okt. 12. ErdKirKv DVD 5.274.

őrdaru ugyanis fejét a szárnya alá rejti, mintha valóban aludna.²⁹ Ugyancsak az őrizet és éberség jelképeként veszi címerébe Thuri Mihály deák borosjenői hites jegyző is. Az ő adományát kétszer is bejegyezték ugyanazzal a dátummal a másolati könyvekbe, mind a kétszer ugyanazzal a címerleírással és a Borosjenő mezővárosban fekvő házára vonatkozó mentességgel.³⁰ Az adományosok státusa (főúri familiáris, váruradalmi jegyző) jelzi, hogy a daru, s még inkább az őrdaru bizonyos társadalmi presztízshoz köthető, nem lehet véletlen, hogy két írnok is darut kap címerébe. Thorday Péter, Katalin, János és István armálisában az őrdaru csőrében írótollat tart, minden bizonnyal a fő adományos írnofi státusa miatt.³¹ Az eredeti armális, amelynek miniatúráján a címerleírásnak megfelelő ábrázolás szerepel, bekerült a Magyar Országos Levéltárba.³² A Sepsiszentkirályra való Erdő Péter deák daruja ugyancsak tollat tart, sisakdíszén pedig 3 liliom díszlik.³³

Címerképek (4): madarak (galamb, sólyom, sas, keselyű, karvaly)

A Báthory-armálisok madár-címerképei között a leggyakrabban a galamb tűnik fel a szokásos attribútumokkal, fegyver, leveles ág, gabona, illetve írótoll, mert a deákok, jegyzők a galambot, akárcsak a darut, szívesen választották, hiszen az íróeszköz is madártollból készült. Kaposi Mihály deák címere azonban több mint mesteriségének jelképe, hiszen a pajzsban a galambbal szemben egy hegyével felfelé mutató lebegő kardot helyeztek, a sisakdíszén pedig arany szőlőkaróra felfutó, duzzadó fürtökkel terhes szőlő jelenik meg.³⁴ Kérdés, hogy a békés foglalkozás és a békés körülményeket leginkább igénylő, hosszú érési idejű szőlő és a különös helyzetű fegyver vajon az adományosnak a korban nem ritka kettős megélhetési forrását, karrierjét, vagy esetleg a háború és béke dichotómiáját fejezi-e ki. A fogarasi-földi Betlenben lakó Girothi Péter és János, akiknek a fogarasi Székely utcában van házuk, ugyancsak galambot nyernek címerükbe, tollal a csőrében, ráadásul repül és

²⁹ *[g]rus una alteri innixa, altero pedibus lapidem tenens capite suo alis recondito stare.* Kolozsvár, 1608. jún. 20. ErdKirKv DVD 5.230.

³⁰ *[g]rus naturalibus suis pennis depicta, altero pede innixa, altero lapillum, rostro autem ensemblem distrahere excubias agentis similis.* Kolozsvár, 1608. ápr. 28. MOL F 1 8. köt. ff. 22., 110.; ErdKirKv DVD 5.47 és 5.201.

³¹ *[t]res praecipites rupes eminentibus similes occupare in vertice autem rupes media grus quaedam naturalibus pennis depicta, altero pede innitae, altero lapillum excubias agentis similis sursum porrigere... rostro calamum scriptorium tenere [...] diadema regium... ex quo dimidius cervus quodam naturali colore depictus, anteriori duobus pedibus praetensis tres liliorum candidos flores tenere.* Gyulafehérvár, 1609. febr. 28. ErdKirKv DVD 6.220.

³² MOL F 141 Cista Dipl. 1420/1827; MOL címereslevelei 2001 (CD)

³³ Gyulafehérvár, 1609. jan. 28. ErdKirKv DVD 6.63.

³⁴ *[c]olumba candidis pennis depicta rostro calamum scriptorium tenere, cui ex opposito nudus ensis sursum erectus locatus est [...] diadema regium... ex quo aurea vitis suis... viventibus uisque tumentibus palo applicata.* Kolozsvár, 1608. szept. 28. ErdKirKv DVD 5.146.

lábával kölest, a fogarasi vidék jellemző gabonafajtáját markolja.³⁵ Poczy István fehér galambjának csőrében is toll van, nála csak sejtjük foglalkozását, Csata Imre deák és fivérei galambja zöld bokron áll, csőrében búzagalással. Az aranyosszéki Rákosra való Kovács Bálint fatörzsön álló két galambja leveles ágat tart csőrében, a békét sugárzó galambok fölött sisakdíszként viszont a korszak heraldikájának és politikájának legfőbb jelképe: a kardot tartó félkar jelenik meg.³⁶

Míg a galamb, biblikus jelképként is, a béke, békés munkálkodás madara, ezt reprezentálják attribútumai is, a sólyom egyértelműen ragadozó, vagyis a harc és erő madara. Báthory adományai között négy sólyom-címet vezettek be a Királyi Könyvekbe, s mindegyik címeren vagy a pajzson, vagy a sisakjelvényben megjelenik a fegyver is. Szénási Mátyás kapitány katonája, a krasznai Kalmár István sólymát (*accipiter*) a leírás szerint teljesen élethűen ábrázolják a címerben, amint a sziklából kinövő kiterjesztett szárnyú madár csőrében tört tart.³⁷ Váradi András, Nagy Péter kapitány katonája olyan sólymot (*falco*) kért, amely füves dombon áll csőrében három liliummal. A fegyver, kard formájában, amelyet egy félkar támaszt alá, itt is a sisakdíszben jelenik meg. Az enyedi Barathy István címerében a kardot a sólyom karmába adták, s a sisakdíszbe rakták a 3 liliumot. A Lugason házzal bíró Dési Mihály deák műveltsége kifinomult címeréből is kitűnik, amelyben a repülő sólyomra már aligha bízhattak több terhet, hiszen egyik lábával kardot, a másikkal pedig egy holdsarlót fog, amelyből arany kereszt emelkedik ki, közben pedig csőrében írotollat hordoz.³⁸ A félhold és a kereszt szimbolikája félreérthetetlen a kard kontextusában, s „a keresztény név ellensége” elleni harc üzenete az erdélyi törökkori heraldikát is mélyen áthatja, annak ellenére, hogy Erdély fejedelmei vazallus államot igazgattak, s uralmuk a török Porta hatalmától függött. Mihály deák címerképének másik üzenete, az írástudás és értelmiségi foglalkozás reprezentációja csak másodlagos.

Érdekes, hogy a „madarak királya”, a heraldikában is kitüntetett szerepet viselő sas távol sem kap olyan hangsúlyt a Báthory-kori heraldikában, kultusza mélyen a sólyomé alatt marad, önállóan nem jelenik meg, csak szárnyak formájában. A Szatmár megyei Domahidára való Sipos Márton és Péter, valamint apjuk és harmadik testvérük különös, inkább a birodalmi heraldikára jellemző, bár a 15–17. száza-

³⁵ [s]uper trijugi monticulo columba albicatis pennis depicta volanti similis, altero pede elevato ore eius calamum scriptorium gestare, altero pedum elevato spicas iam maturati milii tenere. Gyulafehérvár, 1609. máj. 21. ErdKirKv DVD 6.249.

³⁶ ErdKirKv DVD 6.91; 6.292; 6.379.

³⁷ [a]ccipiter naturalibus suis pennis quasi ad vivum depictus expansis alis super praecipitem rupem e fundo scuti enata et pugionem unguibus compressum sursum vibrare. Gyulafehérvár, 1608. jún. 7. ErdKirKv DVD 5.351.

³⁸ [f]alco ceu volans dextro frameam, sinistro autem pedum lunam quasi crescentem, ex eaque auream crucem prominentem tenere, ac in ore ejus calamum scriptorium gestare. Kolozsvár, 1609. máj. 14. ErdKirKv DVD 6.200.

di magyarországi címerekben is előforduló kettős sasszárnyat kap.³⁹ A nyugati heraldika hatására vall az is, hogy a sisakdíszeken megismétlődnek a sasszárnyak, amelyek gyakori sisakjelvények a Német-Római Császárság középkori és újkori heraldikájában, így a magyar adományosok címerein is Habsburg-uralkodók armálisai-ban jelenik meg nagyobb számban.

A ragadozó madarak között azonban egy-egy példányban feltűnik két kivételes faj, a karvaly és a keselyű. A Belső-Szolnok megyei Karulyfalvára való Karuly Simon és Tódor, minden bizonnyal román adományosok, címere azért is kivételes, mert a magyarországi heraldikában ritka névcímert valósítja meg, ugyanakkor a román címernyerők is igen ritkák.⁴⁰ A karuly, karulymadár vagy karvaly egyébként a Károlyi család címerében, így Bethlen Gábor feleségének jelvényében is feltűnik.⁴¹ A keselyű, latinul *vultur* Nagy András hajdúkapitány két katonájának, a Szabolcs megyei Ábrámfalváról való Berzi Jánosnak és Mihálynak került be a címerébe. A hármasszikláról éppen felrepüléshez készülő keselyű mind csőrében (csupasz kardot), mind egyik lábával (tört) fegyvert tart, ami nem hagy kétséget az adományosok identitása felől.⁴²

Címerképek (5): egyéb állatok (medve, kígyó, ló, ökör, róka, hattyú, kakas, vadkecske)

A heraldika sajátos „menaszériája” mellett az erdélyi vadonok állatai is fel-feltűnnek a fejedelmi adományokban. Erdély jellegzetes állata, a medve azonban nem örvend olyan népszerűségnek, mint a farkas, hiszen csak 5 armálisban tűnik fel, kétszer medvefej (a Közép-Szolnok megyei Monostorkápolnak lakosa, Pap Tamás és a szintén közép-szolnoki Sósmezőre való román testvérpár, Vajda György és Kosztin címerpajzsán) formájában. Ugyancsak debreceni adományos Szócs György, akinek medvé-

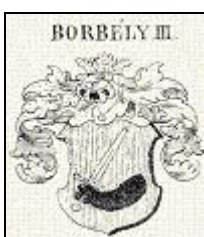
³⁹ *[d]uae alae aquilinae seiunctim collocatae esse [...] galea militaris clausa... corona regia... ex cuius utriusque marginibus duae similiter alae prioribus per omnia similes eminere, quarum in medio dextrum brachium humanum lorica indutum gladium nudatum sursum porrectum tenere.* Gyulafehérvár, 1608. máj. 20. ErdKirKv DVD 5.289.

⁴⁰ *[t]rijugis rupes... super cuius eminentiori nisus naturali suo colore depictus expansis alis volare volanti similis stare... nisus priori per omnia similis eminere.* Gyulafehérvár, 1608. okt. 3. ErdKirKv DVD 5.175.

⁴¹ A Károlyiak karuly-címeréről bővebben: Ridovics Anna: A károlyi-palota címerei. Szakdolgozat. ELTE BTK Heraldika szak, 1992. Kézirat (Ridovics 1992.); Uő: Ridovics Anna: Címerszimbolika és címerhasználat alakulása a Károlyi család nemzedékeinél = *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Évkönyve* 2009 (előkészületben)

⁴² *Scutum militare coelestini coloris erectum, in cuius campo sive area integer vultur naturali colore depictus volanti similis rostro nudum ensem gestare, unguibus dextro pedibus mucronem stringere.* Gyulafehérvár, 1608. máj. 27. ErdKirKv DVD 5.314.

je szőlővesszőt tart 6 érett szőlőfürttel.⁴³ A békés paraszti munkát idéző „szőlős” medvével szemben a másik debreceni illetőségű adományos, Borbély Máté, Zámi György kapitány katonája már sokkal militánsabb jelvényt kért, címerképén egy medveláb ugyanis kardot markol. Míg a vitézséget jelképező levágott emberi kar a törökkori heraldika talán legnépszerűbb címerképe, a „pars pro toto”, vagyis az egészet helyettesítő rész elvén megalkotott egyéb (állati) testrészek (sasszárny, medveláb) ritkák az erdélyi heraldikában. Ugyancsak fegyver az attribútuma a borosjenői Mészáros Ezékiel medvéjének, amely kardot fog, a sisakdísz pedig 3 búzakalász.⁴⁴

A medvéhez hasonlóan a róka is a természetben él, a korabeli ember szinte napi kapcsolatban állt vele, hiszen a rókamál, rókahát a kora újkori felsőruházat gyakori alapanyagaként szolgált, ennek ellenére a róka csak egyszer tűnik fel a címerleírásokban. A debreceni Diósgyőri Balázs és mostohagyermekéi, Baranyai Péter, György, valamint az adományos féltestvérei, Hamvai István és Tamás kérnek rókát címerükbe, a heraldikában gyakori ikonográfiával: az állat testét egy tör szúrja át.⁴⁵

A családtagok nevében felső-magyarországi eredetre utaló családnak az oklevél tanúsága szerint akkori lakóhelyén, vagyis Debrecenben adta ki az armálist Báthory Gábor.

A bibliai és heraldikai fauna kivételes szereplője a kígyó, amely szinte mindig jelképes jelentést hordoz. Talán ezért szerepel csupán kétszer a Báthory-féle címerleírásokban, előbb Joel Mihály címerében, ahol egy kettős sziklából kiemelkedő növekvő kígyó jelenik meg karddal átszúrva, sisakdísze tört markoló félkar, mindkét fegyver a vitézi bátorságot és a gonosz (ellenség) feletti győzelmet hangsúlyozza.⁴⁶ A Tasnádra való, Szénási Mátyás kapitány vezénylete alatt szolgáló katona, Császár Tamás kígyós címerét, bár hasonló jelképi tartalmú, az előbbinél sokkal bonyolultabb, sőt keresettebb ikonográfiai programmal tervezték meg. A kardra tekeredő kígyó mellett ugyanis a kard hegyére szúrva egy farkasfej is megjelenik, mintha a kardnak (vagy viselőjének) egyszerre több felől támadó ellenséggel kellene megküzdenie.⁴⁷

⁴³ ErdKirKv DVD 6.89, 6.154, 6.61; 5.227, 6.289, 5.317.

⁴⁴ ErdKirKv DVD 5.227, 6.289; 5.317.

⁴⁵ Debrecen, 1610. márc. 1. ErdKirKv DVD 6.490.

⁴⁶ Gyulaféhevár, 1608. okt. 12. ErdKirKv DVD 5.196

⁴⁷ *[s]erpens erecte locato mucroni tortuose se circumvolvendo ascendenti similis... summitate vero mucronis recenter amputatum lupinum caput recta hiante et lingua rubicunda exerta sustinere.* Gyulaféhevár, 1608. jún. 27. ErdKirKv DVD 5.372.

Az egyre inkább militarizálódó társadalom és közállapotok kifejezését szolgáló fegyveres címerek között feltűnő kivétel Makói-Kövér János debreceni lakos és neje, Némethi Katalin armálisa, amelyben a címerleírások között, egyedülként a Báthory-címerleírásokban, ritka állat, hattyú jelenik meg, a fegyver pedig hiányzik mind a pajzsról, mind a sisakról. A szövegből egyfelől életkép, másfelől jelképes mondanivaló sejlik fel: vad vízáramlatok ellenében egy természetes színében ábrázolt hattyú úszik a hullámokban, a hattyú a sisakon is megjelenik ragyogó arany tollakkal, fején korona, csőrében pálmaág, „így pihen békésen” a címer tetején. Az elbeszélés elemeit is hordozó címerleírásban a hattyú (az adományos?), megküzdve a viharokkal és nehézségekkel, végül fénylő „ruhájában”, (a sikertől) megkoronázva pihen meg, csőrében (a győzelmet jelképező) pálmaággal.⁴⁸ A debreceni Makói-Kövér János hattyúja mint a békés és megbékélt élet vágyának szimbóluma nemcsak a címet, hanem viselőjét is kivételessé teszi a Báthory-korszak viszonyai között, amikor négyből három adományos fegyvert kért címerébe.

A kor legnépszerűbb és mind a hadakozásban, mind a mindennapokban legfontosabb állata a ló volt, amely azonban csak a lovasok, lovas katonák ábrázolásánál kap szerepet a heraldikában, kivételt képez Báthory Gábor adományosa, Nagy-Katho János, akinek címerében egy koronából kiemelkedő fehér ló, szájában karddal jelenik meg.⁴⁹ Az egyszeri ábrázolásban az armális és gazdája a lovat a többi szokásos címerállat rangjára emelte, s kiszabadította a haszonállat státusából, kérdés, hogy az adományosnak valamiféle kedves állatát örökítették-e meg?

A címerek fontos adatokkal szolgálhatnak a korabeli természeti környezetre, hiszen a Báthory adományozta armálisokban két olyan vadállat is feltűnik, amely az újkor végére kipusztult a közép-európai faunából. Egyik ilyen a görbeszarvú vadkecske, amelyet a Tordára való Szabó Gergely vett be címerébe. Címerállatai, a vadkecske (*capra agrestis*) és egy vadászkutya minden bizonnyal valószínűleg meggyőzően vadászjelenet szereplői, amelyben a gyorsan futó vadkecskét egy vadászkutya

üldözi, miután a kecske már előzőleg megsebesítette szarvával, a kutya testéből ugyanis vér csöpög.⁵⁰ A vénációs jelenet nem ritka a heraldikában, sőt az sem, hogy a címerért folyamodó alattvaló saját emlékezetes vadászatát jeleníteti meg,

⁴⁸ [*c*]ygnus, avis naturalis colore depictus, in mediis undis adversum violentiam fluctuum natanti similis [...] diadema regium... cuius fastigiis itidem cygnus plumis tamen auro fulgentibus capite coronato rostro ramisculum palmae tenens, veluti placide quiescens insidet. Kolozsvár, 1609. máj. 20. ErdKirKv DVD 6.333.

⁴⁹ Kolozsvár, 1609. ápr. 29. ErdKirKv DVD 6.142.

⁵⁰ [*c*]apra quaedam agrestis velociter currere, quam canis venaticus insequens cornu vulnerasse, sanguisque ex eodem cane stillare. Kolozsvár, 1608. ápr. 20. ErdKirKv DVD 5.48.

ritka azonban, hogy valaki kedvenc vadászebének állít emléket címerével. Hasonlóan ritka, azóta a természetes faunából eltűnt állatfaj jelenik meg a Közép-Szolnok megyei Kisfaluba való Tót Demeter és rokonai címerében, mégpedig egy (koronából kinövő) dāmivad, szájában gabonakévet tartva.⁵¹ Az armális is tanúsítja, hogy a 17. század elején a dāmivadak a főúri vadaskerteken kívül még a természetben is éltek Erdélyben.

A dési illetőségű Kereskedő János a valósághoz még hívebb állatjelenetet kért címerébe, egy kakasviadalt. A ritka címerkép fölé két aranycsillagot közéjük pedig fogyó holdat, vagyis holdsarlót helyezett, ami talán valóságos éjszakai állatviadalt idéz fel. Kereskedő János azonban a pajzs különös s a profán attitűdtől sem mentes címerképe fölé sisakdíszként már igazi, „komoly” mellék-címert választott, növekvő oroszlánt, mancsaiban szablyával és fénylő napkoronggal.⁵² A kakasviadal egyébként nem ismeretlen az erdélyi szász közkultúrában, hiszen Orbán Balázs ősi, a brassói szász gimnáziumban utoljára 1718-ban megtartott iskolai szórakozásként, sőt diákünnepként említi a kakasviadalt, amelynek hőse, illetve gazdája egy napra a diákság királyának címét is elnyerte.⁵³

A vadászjelenet és a kakasviadal zsánerszerű címerképe nemcsak a kora újkori erdélyi mindennapok és szórakozás forrásaként ismerhető el, hanem a felfelé törekvő társadalmi réteg heraldikai attitűdjére is rávilágít, hiszen a címerkérők nemesi jelvényüktől saját személyes sorsuk, életük fontos eseményeinek ábrázolását is „elvárták”, nem lévén egyéb módjuk ezek képi megörökítésére, ellentétben a főúri elittel, amely hőstetteit a legkülönbélebb hordozókon ábrázoltatta kastélya freskójától és olajképeitől kezdve iparművészeti tárgyakon keresztül az egyetemek tézislapjaiig.

⁵¹ *[d]iadema regium gemmas atque unionibus ornatum, ex cujus summitate dama quaedam naturali suo colore depicta medio suo corpore umbilicotenus exire, pedesque anteriores utrosque expansos elevare et recta ad superiorem regionem scuti extendere... et fasciculum frumenti iam maturum oretenus gestare.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 8. ErdKirKv DVD 5.213.

⁵² *[d]uo galli ex adverso pugnantibus similes stare... in superiori parte scuti luna descrescens inter duas stellas aureas est posita... galea militaris... corona regia gemmis unionibusque venuste variegata, unde leo medius naturali suo colore depictus dextro frameam nudam, sinistro vero solem tenere, emergere.* Gyulafehérvár, 1608. aug. 14. ErdKirKv DVD 5.166.

⁵³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* I–VI. Ráth Mór, Pest, 1868–1873. (Reprint: I–II. Helikon, Budapest, 1982.) II. 296.

Fegyver és viselet

A címerleírások fontos fegyver- és viselettörténeti források, de maga a fegyver a közel 300 címerleírásban csupán hétszer szerepel elsődleges címermotívumként. A korabeli európai heraldikában is ritka, ha nem is egyedülálló Pattantyús Farkas név- és foglalkozáscímere, amelyben egy hatalmas kétkerekű ágyú jelenik meg különféle vésett virágdíszekkel. A címerleírás megjegyzi az ágyúról, hogy készítőjének nagy mesterségbeli tudásáról árulkodik. A sisakra egy tarka virágcsokrot tartó növekvő szarvast tettek. A már korábban is nemességet élvezett Pattantyús Ferenc minden bizonnyal a fogarasi vár pattantyúsa, ágyú mestere volt, hiszen az adományban a Fogaras városában álló házát is megnemesítették, s ezen felül még egy értékes kiváltságban részesült, Báthory Gábor megengedte neki, hogy asztaltartására és saját fogyasztására (de nem kocsmáltatásra!) bárhonnan szabadon vihet be bort a városba.⁵⁴ A díszes fogarasi ágyú leírása nemcsak a heraldikai ikonográfia, hanem az erdélyi hadtörténet szempontjából is fontos adalék a korabeli a nehéztűzesség megjelenítésével.

A fegyver önálló címerképi státusának különleges példája az aranyosgyéresi és környékbeli adományokkal jutalmazott, Dobai Tamás, Szarvassi Gergely, Füzesi István hadnagyok vezetése alatt szolgáló lovas testőrök már említett címere. A fejedelem életét megmentett 55 testőr címerében az ezüsthelyővel kettévágott pajzs alsó (a leírásban helytelenül: felső) részében egy „ellenséges vértől vöröslő” szabályát és egy tört tettek keresztbe, miközben markolatuk között egy tatár levágott véres feje fekszik, a pajzs felső részében pedig a két fegyver közé három fényes lebegő csillagot helyeztek. A török elleni harc szimbolikája végül a sisakdísz leírásában teljesebbé válik, itt egy növekvő oroszlán bal lábával fehérkeresztes pajzsot tart maga elé, „mintha a kereszténység védőernyője alatt védené magát az ellenséges támadástól”, a jobbal pedig ellensége véréből csöpögő törével csap le.⁵⁵ Báthory Gábor karddal és törrel felszerelt lovas testőrei fehérkeresztes pajzsukkal mint a kereszténység (és a fejedelem) védőpajzsa és a török (s főként a tatár rablócsapatok) elleni harc hősei tűnnek fel a címer jelképi rendszerében.

⁵⁴ *[t]ormentum quoddam, sive bombardam ingens variis floribus sculpta vel incisa, ingenium sive artificium progenitoris eiusdem in rebus armamentariis repraesentans, duabus rotis imposita... cervus medius naturali suo colore depictus umbilicotenus emergere, anterioribus duobus pedibus protensus fasciculum diversorum florum ore gestare. Gyulafehérvár, 1609. máj. 19. ErdKirKv DVD 6.198.*

⁵⁵ *Scutum militare in duos campos inferni in cespite contectum, superne vero in caeruleum fluvium per medium scuti interlabente divisum, in quorum superiori[!] sica et framea evaginatae ac sanguine hostili rubentes decustratim collocati, ac inter capulos eorum caput Tartaricum recens amputatum totum cruore madens humi projectum iacere, superius vero inter sicam et frameam hinc inde tres stellae micantes fixae [...] dimidius leo ore hianti lingua exerta emergens, sinistro parmam alba cruce signatam, quasi se adversus impetus hostium nomine Christianitatis tectus defensurus, sinistro vero pedibus ingenti vi sicam sanguine similiter rubentem hostili quatere. Gyulafehérvár, 1610. május 1. ErdKirKv DVD 14.20/b.*

A kézdiszéki Albisra való Bod András és István szintén két keresztbe tett szűrőfegyvert kapott címerébe, egyenes kardot és vörös-sárga zászlós kopját.⁵⁶ A Bihar megyei Bárandra való Vitályos János, aki Medy István hajdúkapitány tizedese volt, ugyancsak török fejbe szúrt kardot kapott címerpajzsába, a sisaccímeren azonban maga az adományos is megjelenik egy növekvő páncélos katona képében.⁵⁷ A szintén bihari Keserűre való Szabó István két fényes lángoló csillag közé tett tört és kardot kapott címerébe, s hogy mi ellen kellettek neki a fegyverek, a sisakdíszből derül ki, amely egy félholdat formáz (*luna crescenti similis paulatim cornibus reserta*).⁵⁸ A Bihari Bajomba való Kary Péter, Medy István kapitány hajdúkatona-jának címerébe is két fegyvert (*duo arma*) tettek keresztbe, de hogy milyet, az nem derül ki a leírásból.⁵⁹ Kenderessy Mihály címere, ritka ikonográfiájával, ugyancsak a török elleni hadakozás jelképe, elsődleges címerábrája egy törött nyílhegyekkel átszúrt mellvért, amelyből török fejbe szúrt tört tartó páncélos félkar nyúlik ki, a sisakot három darutoll díszíti.⁶⁰ A páncél önmagában ritka címerkép, igaz, az emblematika jól ismeri a viselője nélküli mellvértet mint trófeumot, a címerben azonban a félkarral együtt az adományost reprezentálja, akit talán erős páncélja védett meg az ellenség nyilaitól.

A Báthory-heraldikában egyedülálló az a címer, amely többszörös címerképében a magyar fegyverzet egy-egy darabját jeleníti meg, s így a fegyvertörténet kivételes forrása. A már korábban is nemes nyírbátori Pattkó Ferenc, aki a város birtokos családja, a Báthoryak szolgálatában állt, s már Báthory Miklós főispán is felmentette házáat a járadékok alól, olyan címert nyert, amelynek osztott pajzsába több címerkép is „belefért”, a bonyolult címer leírása ráadásul a címerszimbolikát és a fejedelmi heraldikát tekintve is szolgál adalékokkal. A Pattkó-címer pajzsát szeléssel osztották ketté, s a jobb fehér(es) mezőbe címerképnek egy olyan vörös pajzsot raktak, „amilyet egykor a magyarok viseltek”, s a pajzs hátára egy könyök-nél levágott emberi alkart festettek, amint egy kétélű hegyes karddal suhint. A „nagy” pajzs bal mezejét vörössel és kézzel vágták tovább, a felső mezőbe „nyílt magyar hadisisakot”, az alsóba pedig egy hullámszó folyót tettek. Az utóbbi címerképet „a fejedelem kivételes kegyéből és nagylelkűségéből” még egy ékkövekkel és értékes gyöngyökkel díszített királyi koronával is bővítették, amelyet „mint a veszélyben forgó haza jelképét” az alsó kék mező gyors folyója mintegy magával

⁵⁶ *[p]ugio evaginatus et hasta sicis rubeo et flavo velis ornata in forma crucis ponuntur.* Brassó, 1610. jan. 19. ErdKirKv DVD 6.484.

⁵⁷ Gyulafehérvár, 1608. jún. 7. ErdKirKv DVD 5.343.

⁵⁸ Gyulafehérvár, 1608. dec. 9. ErdKirKv DVD 5.192.

⁵⁹ Gyulafehérvár, 1608. jún. 7. ErdKirKv DVD 5.345.

⁶⁰ *[s]uper viridi monticulo thorax ferreus seu militaris est positus, ex cujus dextra parte brachium humanum lorica indutum sicam nudatam capite turcico infixam eminens tenere, ex sinistra parte tria fragmenta hastarum exurgere [...] tres pennae gruinae albi coloris decenter ordine collocatae.* Gyulafehérvár, 1609. márc. 24. ErdKirKv DVD 6.343.

ragad. A sisakdíszben a címerképhez hasonló emberi alsókar kardot markol.⁶¹ A pajzsra helyezett pajzs mint címerkép, s azon egy újabb ábra, szellemes heraldikai megoldásra vall, miközben az ősök hősiességére, „az egykori magyarok” dicsőségére utal, de a többszörösen osztott pajzs többi címerképe is a korabeli történetfeldolgoást közvetíti a magyar sisakkal és a viharos folyón hánykódó koronával, amely a hazára, vagyis Erdélyre és Magyarországra leselkedő veszélyeket jelképezi.

A címerképek leggyakoribb attribútuma természetesen a fegyver, a fő címeralak eszközeként 185 címeren ábrázoltak ilyen, a legtöbbször szúrófegyvert, 122 alkalommal (66%) a semleges értelmű kard (*ensis*) szerepel a pajzscímerben, majd a tör vagy egyenes kard (*pugio, dolus, sica*) következik 26 pajzson, 12-szer török fejjel, s feltűnő, hogy csak 6-szor jelenik meg a jellegzetes magyar fegyver, a szablya (*framea*), ráadásul mindig állat tartja, 3 alkalommal párducnál van. A fegyverek között szerepel még a zászlós kopja és a buzogány, sőt feltűnik a „hadügyi forradalom” kézfegyvere, a puska is.

A buzogány (*clava*) a címereken, akárcsak a hadviselésben a 17. században már nem fegyver, hanem rangjelző, de legalábbis az adományos presztízsét növelő eszköz. Buzogányt nemcsak tiszték, hanem katonák is kértek és kaptak címerükbe, 1608. május 26-án Gyulaféheváron a csatári Bende-fivérek, Balázs és Márton, akik Szilasi János kapitány alatt szolgáltak, páncélos buzogányos félkart kértek és nyertek el a fejedelemtől, de a sisakdíszben a tényleges fegyverük, a kard is megjelenik. Ugyancsak Szilasi János a kapitánya a Bihar mezővárosban lakó Sebestyén Mihálynak és Istvánnak, akiknek ugyanezen a napon hasonló címert állítottak ki a fejedelmi kancellárián: füves dombon álló páncélos férfi egyik kezében kardot, a másikban buzogányt fog, a sisakdíszben búzakalászkok. Szilasi János kapitány és Csatári Péter hadnagy alatt szolgált Fodor György és Miklós is, ők szintén ekkor kapták a katonatársaikéhoz teljesen hasonló címert, a Sebestyén- és Fodor-armális címerpajzsán még a mező színe, a vörös is megegyezik, pedig a Báthory-kori (és általában az erdélyi) heraldika a kék mázat kedvelte.⁶² A fugyivásárhelyi Ősi István, akinek Harsányi Gáspár volt a hadnagya, kardot tartó farkast kapott, de sisakjelműjén buzogányos félkar díszlik.⁶³

⁶¹ *Scutum militare erectum in duas equales partes a summo ad imum recta linea divisum, cuius pars dextra in campo subalbido aliud rubrum scutum Hungaris olim usitatum, cum nudo brachio humano in dorso eiusdem minoris scuti optime depicto et cubitotenus resecto manu bipennem seu ancipitem evaginatam ictumque inferenti similem fortiter stringentem, sinistra vero pars ibidem in rubrum et caelestinum campos linea transversa divisa, superiore rubro scilicet galeam militarem Hungaricalem et apertam, inferiori autem coelestino videlicet campis fluvium undis fluctantibus praeterlabenti similem inter se continere visitur, quibus nos quoque ex super abundantia gratia et munificentia nostra principali diadema regium pretiosis gemmis unionibusque superbe luxuriosis, quod rapidus fluvius in coelestino scuti campo in media aquae superficie quasi secum rapere (signum periclitantis patriae) cernitur [...] brachium humanum cubitotenus resectum priori per omnia simile... aliud gladium ancipitem capulotenus elevatum fortiter vibrare.* Gyulaféhevár, 1608. szept. 15. ErdKirKv DVD 5.264.

⁶² ErdKirKv DVD 5.305–306; 5.308.

⁶³ ErdKirKv DVD 5.365.

A hadnagyi méltóságjelvény, a hadnagyi buzogány (*clava ductoralis*) látható a váradi illetőségű Váradi Gergely címerén, aki a szoboszlói Szabó-Lukács János hajdúkapitány mezei hadnagya volt. Zsúfolt kompozíciójú címerképén, amelyen három fegyver is megjelenik egyszerre, alacsony dombra helyezett ékköves koronából egyrészt arany- és ezüstsínű hadnagyi buzogány, másrészt egy szablya emelkedik ki, közéjük pedig egy vérvő török fejbe szúrt tört helyeztek, markolatával a korona felé.⁶⁴ Szénási Mátyás kapitány mezei hadnagyának, Naményi Ferencnek ugyancsak több fegyver jutott címerébe, itt két oroszlán küzd egymással a hajdú kiváltságokból ismert helyzetben, egyikük véres kardot tart, másikuk hadnagyi buzogánnyal üt társa felé, bal lábukkal pedig közösen szorítanak egy babérkoszorút. A sisakdísz növekvő oroszlánja ugyanezzel a koszorúval jelenik meg. A hídvégi Kun György hadnagy, Elek János kapitánysága alatt, ugyanezt a hajdú címet nyerte el, az ő címerében viszont párducok küzdenek szablyával és hadnagyi buzogánnyal, koszorújukat pedig rózsákból fonták, a sisakdísz növekvő párduca hadnagyi buzogányt kapott a mancsába. A már említett aranyosszéki Chyep Péter deák négyelt pajzsán és sisakdíszén többször is feltűnik a buzogány, ami nem lehet véletlen, viselője minden bizonnyal katonai ranggal rendelkezett. Elek János kapitány vezénylete alatt szolgált Nagy-Bóci Demeter hadnagy, akinek buzogánya sisakdíszén tűnik fel, a pajzsán egy páncélos növekvő férfi kardot és babérkoszorút tart.⁶⁵

A címerkép arról is árulkodhat, ami az oklevélből kimaradt, mint a brassó-vidéki Hadadra való Szabó-Hegedűs Boldizsár, bedeghi Nyáry István provizora és fivére, Hegedűs János esetében. A Szabó-Hegedűs-armális katonája vörös dolmányban, kék nadrágban és sárga csizmában, páncélosan, aranyos karddal, jobbában tündöklő, arannyal-ezüsttel díszített hadnagyi buzogánnyal jelenik meg, a pajzsán teljesen megegyező sisakdíszrel.⁶⁶ Az oklevél szerint az adományos bedeghi Nyáry István (aki majd Bethlen Gábor tanácsosa, illetve szabolcsi főispán és kállói főkapitány lesz) provizora, a címerleírásból viszont kiderül, hogy vagy ő, vagy féltestvére minden bizonnyal hadnagyi ranggal szolgált vagy szolgált, s ez a státusz fontosabb a családi jelvényben, mint a főúri udvarban viselt udvarbírói hivatal.

⁶⁴ Gyulafehérvár, 1608. máj. 30. ErdKirKv DVD 5. 327.

⁶⁵ ErdKirKv DVD 5.327; 5.337; 5.340; 6.53.

⁶⁶ *[h]omo militaris integer tunica brevi rubra, caligis puniceae coloris et flavis cothurnis calcareatis indutus, galeaque thorace ac lorica armatus, et deaurato gladio succinctus, erecto corpore stare, manuum sinistra in latus flectentem inniti, dextra vero clavam ductoralem argento ac auro superbe ornatam ictum inferenti similem, fortiter comprehensam elevatamque tenere [...] dimidius homo militaris umbilicotenus emergens priorique similiter...* Gyulafehérvár, 1608. aug. 5. ErdKirKv DVD 5.235.

A buzogány nemcsak a hadnagyoknál, hanem a kapitányoknál is rangjelző, így Szénási Mátyás hajdúkapitány sisakdíszén is megjelenik egy páncélos vitéz bal kezében. Szénási Mátyás hadi érdemeit, a török és tatár ellenség elleni vitézségét, sőt sebesülését is megemlíti az oklevél, címere pedig bonyolult, igényes és kivételesen informatív, hiszen a vörössel és kézzel vágott pajzs alsó mezejében arany csillag és ezüst hold tűnik fel, a felső mezőben pedig egy minden bizonnyal a valóságban is megtörtént jelenetet írnak le: sűrű nádassal tarkított cserjésből egy páncélos lovas ugrat ki, s a vele szemben álló személyt (ellenséget), aki karddal, tegezettel van felövezve, s éppen egy felajzott íjból készül nyilát kilőni, átszúrja fegyverével.⁶⁷ A novellisztikus leírásban nem említik az ellenség hovatarozását, de az, hogy gyalogosan és nyilal áll szemben a lovassal, török katonára enged következtetni, s így a zsánerkép egyben a nyugati páncélos külsővel megjelenő erdélyi katona és a középkori nyilazó harcmodort művelő török ellentétét is közvetíti.

Báthory másik kapitánya, Szőlősi Mihály címérében is feltűnik a buzogány. A kapitány itt is páncélos lovasként reprezentálja magát, a lovas katona virágos mezőn lépked, sisakján három fehér darutoll lengedez, jobb kezében véres tör, amelyre török főt szúrtak, baljában aranyos buzogány. A sisakdíszén már levetette páncélját és „civilben”, vörös ruhás férfiként jelenik meg, kezében buzogánnyal, illetve babérkoszorúval.⁶⁸ A kor szintén neves kapitánya, Szentmiklósi-Török István és féltestvérei, Csoborcsa János és Jónás azonban nem a kapitány portréját kérték a címerbe, hanem a heraldika jelképi rendszerével utaltak hivatására, amikor a kiváló hadi érdemeit is felsoroló armálisban zöld fűvön álló farkast tettek, jobb mancsában ragyogó nappal (*solem radintem*), sisakdíszén szablyát szorító növekvő farkassal.⁶⁹

⁶⁷ [i]n superiori partibus scuti a sinistro latere ex nemori quodam arundinibus mixto eques totus ferro indutus erumpens, et obviam gladio pharetraque succinctum, arcum intensum manibus habentem, sagitta petere volenti similem, transfixisse [...] dimidius homo totus ferro indutus exurgens mucronem evaginatam sursum elevatum vibrare, sinistra vero clavam deauratam tenere. Gyulaféhérvár, 1608. máj. 20. ErdKirKv DVD 5.282.

⁶⁸ [c]ampus viridis floribus veriis condecoratus... in quo eques unus thorace galea (unde tres albae cristae gruinae eminent) aliisque instrumentis bellicis indutus, dextraque pugionem nudum sanguine patentem, capiti Turcico infixum, altera vero manibus clavam deauratam tenere [...] homo unus umbilicotenus rubeo indutus vestitu emergens, dextra clavam deauratam, sinistra vero manibus sertum laureum servare. Gyulaféhérvár, 1608. aug. 26. ErdKirKv DVD 5.297.

⁶⁹ Kolozsvar, 1608. máj. 8. ErdKirKv DVD 5.333. Az oklevél eredeti példánya: MOL F 21 Armales T nr. 19.; MOL címereslevelei 2001 (CD)

A címereken megjelenő erdélyi fegyverzet jellegzetes darabja a zászlós kopja, amely 9-szer jelenik meg az elsődleges címeralakokkal (címerállattal vagy katonával), de többször feltűnik a sisakdíszben is. Ilyet kap többek között Harsányi Gáspár hadnagy katonája, az Örvendre való Csató János, vagy a Szilasi János kapitány vezénylete alatt harcoló Nyíri Ambrus és János.⁷⁰ A fegyver tetejére tűzött fecskefarkú zászló általában kétszínű volt, sárga-vörös, vörös-fehér, vörös-zöld, de lehetett csak vörös is. Vörös zászlós kopjával szűrt át egy török fő a Soklyóra való (más néven Sikló, Arad m.) Balásy Mihály címerében megjelenő, szürke lovon ülő páncélos katona.⁷¹ Balogh János fogarasi tizedes, aki már negyven éve szolgált a fogarasi várban, saját magát ábrázoltatta címerképén karddal az oldalán, s a vörös zászlós kopját úgy tartja a vállán, ahogyan a tizedesek szokták (*manibus lanceam quandam duobus velis rubris insignitam humero impositam more decurionum gestanti similis*), azaz a zászlós kopja a tizedesek rangjelvénye is, ráadásul, legalábbis a fogarasi várban, megfelelő alakiság szabályozza viselését.⁷²

Egyetlen címeren, Borsay/Borsy Györgyén jelenik bilincs (*compedem*), amelyet egy páncélos férfi tart a bal kezében, míg jobbában kardot fog. Az armálisból nem derül ki az adományos státusa, foglalkozása, a páncél-kard-lábbilincs hármas attribútum azonban speciális katonai szolgálatra (porkoláb?) utal. Sisakdísz (3 lilium) viszont némileg enyhít a címerkép militáns jellegén.⁷³

A kézi lőfegyver 16. századi megjelenésével a modern gyalogság kiegészítő fegyvere egyre inkább a puska lesz, a székely gyalogos korabeli megnevezése is – pixidarius vagy gyalogpuskás – a puska elterjedésére mutat. Ennek ellenére viszonylag kevés puskás címeralak tűnik fel az erdélyi heraldikában, a hagyományos szúrófegyverek talán sokkal inkább megfeleltek a heraldika tradícióinak, az adományosok konzervatív igényeinek, így Báthory Gábor címerleírásaiban is csak 6 alkalommal

említenek puskát, igaz, 1611. május 1-jén Szebenben éppen puskásainak adományoz kollektív nemességet és címert puskára támaszkodó és szájában szablyát tartó párduccal.⁷⁴ 1611. június 14-én az illyefalvi és szentkirályi puskás gyalogosainak is hasonló kollektív címert adományoz, a címerképen a két szembenálló párduc egyi-

⁷⁰ ErdKirKv DVD 5.363; 5.371.

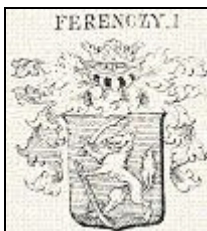
⁷¹ ErdKirKv DVD 5.379.

⁷² Gyulaféhevár, 1608. aug. 9. ErdKirKv DVD 5.163. Az oklevél eredeti példánya: MOL P 655 Telleki cs. lt. № II. 24; MOL címereslevelei 2001 (CD)

⁷³ Kolozsvár, 1608. szept. 26. ErdKirKv DVD 5.148.

⁷⁴ MOL F 7 (Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulaféhevári Káptalan Országos Levéltára) Armales XX. 14; MOL címereslevelei 2001 (CD)

ke lőfegyvert fog. A 35 adományos, attól függően, hogy mivel harcolt, hol puskát, hol pisztolyt adott párduca mancsába.⁷⁵

Láttuk, hogy a szatmári megyei Ferenczy-fivérek puskás farkast nyertek címerükbe,⁷⁶ de minden bizonnyal gyalogpuskás az Aranyosszéki Kercsedre való Simándy Pál is, hiszen címerében egy vörös dolmányos, kék nadrágos férfi áll, karddal az oldalán, jobb vállán puskát visz.⁷⁷ A marosszéki Bándra való Sebestyén István székely gyalogpuskás is saját maga jelenik meg címerében „egyszerű” puskával a vállán, oldaláról nem hiányzik az aranyozott kard sem, sőt kezében gabonakévé fog.⁷⁸ A Bihar mezővárosban lakó Therjeni Mihály kékruhás címeralakja viszont „óriási puskát hord a vállán (*sclopetum grandem super humerum gestare*)”, akár csak földije, a Papszeren lakó, s már Bocskai alatt is gyalogpuskásként szolgáló Tót János, aki ugyanazon a napon kapta hasonló címerét.⁷⁹ Kérdés, hogy az „egyszerű” és az „óriási” puska pontosan milyen fegyverfajtát takar, Apor Pétertől tudjuk, hogy Báthory Gábor idején többféle lőfegyvert is használtak katonái, köztük a „tersényi” nevű teschenit, illetve a stucot, amely Báthory Gábor hintájában is ott volt, amikor életére törtek.⁸⁰ Az Agán lakó Nagy Andrásnak, aki Elek János kapi-

⁷⁵ Siebmacher, Johann Ambrosius: *Das grosses und allgemeines Wappenbuch. Die Wappenbuch des Adels in Ungarn I–V.* Bd. Nürnberg, 1885–1894. *Magyarország és Erdély valamint Horvát–Szlavónia nagy címerkönyve I–VII.* DVD-ROM. Arcanum, Budapest, 2002 (VI. Der Adel von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898) (továbbiakban Siebmacher (DVD) passim (Molnár de Killyén IV.))

⁷⁶ ErdKirKv DVD 5.288.

⁷⁷ Gyulafehérvár, 1609. okt. 26. ErdKirKv DVD 6.373.

⁷⁸ *[h]omo integer aperto capite rubeo amictu gladio deaurato succinctus, sclopeto simplici post tergum posito, dextra manu fasciculum ematurati frumenti tenere.* Kolozsvár, 1609. febr. 9. ErdKirKv DVD 6.331.

⁷⁹ Kolozsvár, 1609. febr. 8. ErdKirKv DVD 6.103–104.

⁸⁰ Akkor leghíresebb puska vala az stuc, azután való volt az tersényi puska, az is vont lyukú volt, azután volt az közzei pulyhák, ennek nem volt vontja, s rendszerint az hajdúk viseltek ilyent. Ezek mind kerekesek voltak, de kivált az stucnak az rántója mellett sneffje volt, akit felnyomván, mihelyt alig nyúltak hozzá, mindjárt szaladott; még az pistoly is rendszerint mind kerekese volt. Már akitől mint tölt ki, vagy egypár stucot, vagy egypár tersényi puskát, vagy egypár pulyhákot hordozott, töltve felporozva, az hintóban hátul az ülés mellett kétfelől; ettől nem kellett félni, mert ha fel nem tekerték, érc lévén benne, az is távol az gyújtólukhoz, magára soha az gyújtólukra nem ment, ha reá nem vonták, soha el nem sült, mint az mostani gyilkos flinták miatt mennyi veszedelem s véletlen halál történik. Ilyen két stuc vala az Báthori Gábor fejedelem hintájában, mikor Szilasi[ék] és Ladányiék Váradon meglődözék, de mivel az istentelen inast az pártosok elcsinálták volt, hogy kösse le az hintóban az stucokot, mikor az fejedelem az stucokhoz kapott volna, kezében nem veheté, mert már le voltak kötve, s úgy vesze el az fejedelem. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása [1734]*. Szerk. Tóth Gyula. Magyar Helikon, Budapest, 1972. 47–48.

tány alatt szolgált, páncélos katonát raktak címerébe, amint puskát süt el, sisakdíszként pedig 3 színes struccotlat kapott.⁸¹

A férfialakos armálisokban, természetes nőalak ugyanis nem jelenik meg a Báthory-armálisokon, jelezve, hogy a címeradomány elsősorban a férfitársadalmat illeti, a fő címeradományos mindig férfi, s a nők csak az adományos(ok) feleségeként, gyermekeként vagy egyéb rokoni relációban tűnhetnek fel, ezért a címerleírások a férfíviselet művelődéstörténetének forrásaivá avatják a címereket. Ha a címeralak nem páncélban jelenik meg, viselete tükrözi a korabeli katonai közép-réteg ruházatának jellemzőit. Báthory Gábor legtöbb adományosa magyar, ezért ruházatuk is a magyar öltözetet tükrözi, ezt bizonyítja a Károlyba való, Elek János kapitány alatt szolgáló Czibak Gergely armálisa, amelyben a címerképen megjelenő, török fejet felmutató lovas katona „magyar ruhával, süveggel és pajzzsal van igen tetszetősen felékesítve (*veste, pileo et clypeo Hungaricis non indecenter ornatus*)”, igaz, a címerleírás nem árulja el, mint takar a magyar viselet és fegyverzet.⁸²

Bár a szűkszavú leírások alapján leginkább a felsőruházat különféle darabjai, s főként azok színe rekonstruálható, az idős Balogh János fogarasi tizedes említett címere a magyar férfidivat legfontosabb kora újkori változását, jelesül a felsőruházat, vagyis a dolmány és mente rövidülését is dokumentálja. A már Báthory István és Báthory Boldizsár alatt is a fogarasi várban katonáskodó, s a fogarasi Malom utcában lakó tiszttal ugyanis, aki saját magát rakatta címerébe, belül fehér, kívül vörös hosszú/hosszúkás ruhát visel, amelyeknek felső részét övvel hajtották vissza, vagyis a derék fölött buggyos volt.⁸³ A ruházat hosszúságát általában csak a papi talárnál vélik fontosnak megjegyezni Báthory Gábor címerleírásaiban, így az 1560-as évek végétől Fogarason szolgáló katona címerében lényegesnek tetszik, hogy fehér alsó- és felsőruhája hosszú, vagyis a korábbi, 16. század közepi divatot követi. Kérdés, hogy Balogh János valóban viselte-e ezeket a hosszú ruhákat, vagy a címerek konzervatív jellegének megfelelően korábbi, fiatalkori viseletében kívánta magát a címerminiatúrán megörökíttetni. A (túl) rövid, ezért a 17. század elején még feltűnő dolmány (*tunica brevi rubra*) is megjelenik az említett udvarbíró, Szabó-Hegedűs Boldizsár címerében, aki egyébként is szerette a feltűnő öltözködést, hi-

⁸¹ Gyulafehérvár, 1608. máj. 26. ErdKirKv DVD 5.315.

⁸² Gyulafehérvár, 1608. máj. 26. ErdKirKv DVD 5. 313.

⁸³ *[h]omo integer rubra superiori et alba interiori vestibus oblongis a prioribus duabus partibus sursum cingulo reflexis caligis rubeis similiter indutus, gladio succinctus, manibus lanceam quandam duobus velis rubris insignitam humero impositam more decurionum gestanti similis.* Gyulafehérvár, 1608. aug. 9. ErdKirKv DVD 5.163.

szen rövid ruhája vörös, nadrágja bíborszínű (*punicei coloris*), csizmája sárga, buzogánya pedig ezüst és arany színnel tündököl.⁸⁴

A címerleírások általában ruháról, öltözetről (*vestis, amictus*) beszélnek, ez legtöbbször a dolmány nevű kabátfajtát takarhatja, Tótkutasi Szénásy György udvari familiáris címerképén viszont minden bizonnyal a dolmány fölött viselt hosszú vörös mentében ábrázolták az adományost, amelynek ráadásul a viselési módját is megtudjuk, elől ugyanis a mente két szárnyát felkötötték (*miles amictu thalari alis anterior accincto rubeo*).⁸⁵

A felsőruha színe a legtöbbször, 31 címerképen vörös, s a vörös dolmányos/mentés (*vestis, tunica, thalar*) férfiak 17 armálisban sárga csizmát viselnek (*flavis cothurnis*), a többenél nincs utalás a csizma színére, csak az említett, hosszú öltözetben megjelenő Balogh János fogarasi tizedes hord vörös csizmát. Apor Péter is hasonlóan emlékszik a 17. századi csizmaviseletre, megjegyezve, hogy fekete csizmát nem hordtak elődei.⁸⁶ A vörös ruhához és sárga csizmához hat címeralak kék nadrágot vett fel, így általános reprezentációs viseletként ezt az összeállítást tekinthetjük. 13 címerképen zöld felsőruhát viselnek, s négyen vörös nadrágot hordtak hozzá, a többenél nem említik a nadrágot. Egy zöldruhás és 3 zöld-vörös viseletbe öltözött címeralak sárga csizmát visel. A vörös és kék felsőruha kizárólagossága mindenképpen „divatszínre” utal. A kék színnek különleges árnyalata lehetett a „jácintszín”, hiszen a bihari illetőségű Szép Mihály felül jácintszínű, alul vörös ruhát (*supernis hyacinthina, infernis rubea veste*) visel,⁸⁷ illetve a már említett, szintén Bihar mezővárosba való, nagy puskával ábrázolt Therjeni Mihály is ilyen színű öltözetet (*hyacinthina veste*) hord.⁸⁸ Néhányszor a fehér viselet is feltűnik, de inkább a felsőruházat alatt, mint az idős fogarasi tizedesnél, vagy a (Bihar megyei?) Szakácsra való Nagy Mihály esetében, akinek címeralakja szintén hosszú fehér alsóruházatot és vörös dolmányt (*alba interiori, rubea exteriori vestibus longis*) visel, miközben szőlőtövet és búzakévét tart a kezében.⁸⁹ Jenei Bálint címerképe az adományos borosjenői katonát ábrázolja fehér felsőruhában és bíborszínű nadrágban, amint kezében maga fölé tart egy rövid kardot, véres török fejjel a hegyén.⁹⁰ A fehér szín talán a hajlott korhoz kapcsolódik, és jelentősséggel bír a Bihar mezővárosban lakó, de talán a Bihar megyei Össiből származó Össi Lukács esetében, aki korábban a váradi várban szolgált, s bihari házát már Báthory Zsig-

⁸⁴ Gyulafehérvár, 1608. aug. 5. ErdKirKv DVD 5.235.

⁸⁵ Gyulafehérvár, 1608. okt. 22. ErdKirKv DVD 5.162.

⁸⁶ Apor 1972. 32.

⁸⁷ Kolozsvár, 1610. aug. 27. ErdKirKv DVD 7.239/b.

⁸⁸ ErdKirKv DVD 6.103.

⁸⁹ Kolozsvár, 1609. szept. 20. ErdKirKv DVD 6.404.

⁹⁰ *[h]omo militaris integer galea, thorace et lorica armatus, deaurato gladio succinctus, ac alba tunica et punicei coloris caligis indutus, manuum... dextra mucrone transfixum recensque amputatum sanguineolentum caput Turcicum elevatum tenere.* Gyulafehérvár, 1608. aug. 5. ErdKirKv DVD 5.236.

mond is felszabadította. Sisakdíszén ugyanis fehér öltözetben jelenik meg egy idős férfi, egyik kezében karddal, a másikban 3 liliummal.⁹¹

A magyar viselet fontos darabja tollas, tollforgós süveg és sisak, amelyek több címerleírásban is megjelennek. A pócsi (Szabolcs megye) Demjén Lukács páncélos vitéze darutollas sisakot (*galea gruinis cristis*) hord,⁹² Szénási Mátyás kapitány katonái, Illyés Tamás és Pál sisakdíszén szintén tollas sisakban ábrázolnak egy bíborszínű ruhába öltözött, véres kardot tartó növekvő férfialakot. Szőlősi Mihály kapitánynak említett címerében ugyancsak 3 darutoll díszlik a sisakján.⁹³ Há-

romtollas sisakot visel a bihari Sitérben lakó Panyit Miklós vörös-fehér zászlós kopját tartó, fehér lovon ülő lovas katonája is.⁹⁴ De az udvari elit is tollas süveget hordott, amelyre tollforgóval erősítették fel a díszet. A mentéjét elől felkötve viselt Szénásy György udvari familiáris fejére fekete, sisakforgós süveget (*pileo nigro cristato*) festettek címerképén.⁹⁵ A Kolozsmonostoron lakó Császkai Gál címerében feltűnő vörös ruhás, zászlós kopját és kardot tartó katonának is fekete süvege van, akárcsak az Ötvös Mihály ötvösmester sisakdíszén feltűnő növekvő zöld ruhás embernek,⁹⁶ vagyis a katonák és városi polgárok egyaránt hordták fekete főveget. Apor Péter is a darutollas süveget és a fekete színt emeli ki a régi erdélyi süvegviselésben.⁹⁷

⁹¹ [d]iadema regium... ex quo homo integer provectae aetatis et candido indutus amictu exurgere, dextra ensem evaginatum stringere, sinistra vero tres lilii candidi flores tenere. Gyulafehérvár, 1608. júl. 26. ErdKirKv DVD 5.176; 8.39/b.

⁹² Kolozsvár, 1608. ápr. 8. ErdKirKv DVD 5.225. Az oklevél eredeti példánya: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, XV. 24. Szatmár vármegye levéltára címeres nemesi leveleinek gyűjteménye, 73 db (1453–1796) (továbbiakban SzSzBML) 4. (1. doboz) Az utóbbi jelzet pontosításáért köszönetemet fejezem ki Kujbusné Mecsei Évának.

⁹³ ErdKirKv DVD 5.225, 5.292; 5.297.

⁹⁴ Gyulafehérvár, 1608. aug. 28. ErdKirKv DVD 5.385. Az oklevél eredeti példánya: HBML MUO 89.

⁹⁵ ErdKirKv DVD 5.162.

⁹⁶ ErdKirKv DVD 6.184; 6.105.

⁹⁷ *De mindenek felett gyönyörűséges volt, mikor három szál darutollat köves medályban rakva tettek az ifjak süvegekben. Akkor sok darvakot tartottanak fejedelem, urak, jó emberek udvarában, és mivel az darvak többire szürkék, kiszedték az tollokkal szép gyengén, s fa olajat öntöttek az tollu tokjában s ismét helyre rakták az kiszedett tollakat, úgy fejedredtenek meg. [...] Fekete süveget is igen viseltek az nagy emberek; selyemből volt csinálva, az nemeseké szép fekete bárány gyapjúból; mikor megholt az férfi, olyan süveget vontanak az fejekben, úgy tették koporsóban s temették el.* Apor 1972. 30–31.

Mesterség- és hivatáscímerek

A katonáskodás a törökkori Erdélyben és Magyarországon egyre több embernek nyújtott – többé-kevésbé – biztos megélhetést, sőt életpályát, láttuk, hogy a fogarasi pattantyús legfőbb jelvényének azt a díszes ágyút tekintette, amelyet, vagy ahhoz hasonló, számtalanszor elsüthetett hosszú szolgálata idején, így a nemesség- és címeradományok jó része a katonai pályát, vitézi éthoszt reprezentálja, ezért foglalkozáscímereknek is tekinthetők. A heraldika azonban már a középkortól ismeri a mesterségcímerek fogalmát, hiszen a rendi társadalomban a kézműves-mesterségek írott és íratlan, uralkodói privilégiumokban lefektetett és szokásjogban gyökerező kiváltságokat élveztek, s ezt polgári, majd nemesi jelvényükkel is közvetítették. A kézműves-mesterségek mellett az erdélyi fejedelmi heraldikában hasonló kitüntetett hely illette meg a – főként a fejedelem kancelláriáin végzett – írónoki mesterséget, illetve a papi hivatást is.⁹⁸

A mesterségcímerek egyben a Báthory-kor kézműiparának, gazdaságának történeti forrásaiként is tekinthetők, ugyanakkor azal, hogy az adományost mestersége gyakorlása közepette, jellemző eszközeivel ábrázolja, a korabeli erdélyi mindennapok zsánerképszerű megjelenítését is közvetítik. Az írónokok jelvénye, mint láttuk, az író toll (*calamus scriptorius*), amelyet többször adnak daru karmaiba, vagy őrdaru csőrébe, így a sepsiszentkirályi Erdő Márton deák daruja is író tollat tart jobb lábával. Sepsiszek hites jegyzője, Gyárfás István deák és az apja hivatását a fejedelmi nagyobb kancellárián folytató fia, Pál, akiknek Lécfalván fekvő házukat is megnevezte az armális, szintén író tollat tartó, fél lábón álló darut kapott címerébe, a sisakdíszben egy növekvő, kardot tartó párdúc jelenik meg, apa és fia vitézségét kifejezendő. A hivatás jelvényének hordozására a daru mellett a heraldika kedvelt címerképe, a félkar is kiválóan alkalmas, így Szentkirályi-Balássy Gergely, akinek a Kraszna megyei Bagon volt háza, vörös ruhás, kardot tartó félkart kért címerébe, sisakján pedig ugyanez a félkar már tollat tart. Várad János deáknak, a nagyobb kancellária jegyzőjének szintén a sisakdíszben jelenik meg a tollat tartó daru.⁹⁹ Kaposi Mihály deák címerképe a Báthory-kor karrierlehetőségeit illető dilemmáknak akár jelképe is lehet, hiszen a csőrében író tollat tartó hófehér galambbal szembe egy hegyével felfelé álló kardot helyeztek.¹⁰⁰ Ugyancsak író toll van a már említett fogarasi Girothi Péter és János galambjának szájában is, lábával viszont kölesszalakat tart, ami a mezővárosi, váruadalmi írónokok paraszti gazdálkodására, származására is utalhat.¹⁰¹

⁹⁸ Gyulai 2008. 29., 39–44.

⁹⁹ ErdKirKv DVD 6.63; 6.365, 5.191; 5.122.

¹⁰⁰ [*columba candidis pennis depicta rostro calamus scriptorium tenere, cui ex opposito nudus ensis sursum erectus locatus est.* Kolozsvár, 1608. szept. 28. ErdKirKv DVD 5.14 5.146.

¹⁰¹ ErdKirKv DVD 6.249.

A kancelláriai írnokok minden bizonnyal maguk választották címerképüket, sőt a leírásában is közreműködtek, ezért sokszor mind a címer ikonográfiai programja, mind a leírás igényesebb, mint másoké. A debreceni származású Törös-Baráth János, a nagyobb kancellária írnoka és hites jegyzője is feltehetően közreműködött saját címere kivitelezésénél, ezt bizonyítják a címerkép és sisakdísz elemei, illetve a leírásban megfogalmazott címerszimbolika.

A fejedelmi kancellária írnokának pajzsán férfias virtusát és bátorságát jelképező arany kardot tartó férfi áll, baljában ugyanakkor hivatásának eszközeként írotollat fog, a sisakdísz kiterjesztett szárnyú angyala a [címernyerő] érényének és munkájának jutalmaként ragyogó napot tart, baljában pedig egy fogyó hold (holdssarló) van, amely az emberi élet, illetve az írnok hivatásának törekénységét jelenti.¹⁰² A mélyebb jelentést is hordozó leírásból kiderül, hogy a debreceni származású Törös-Baráth János egyrészt katonai szolgálatával érdemelte ki az armálist, másrészt, s ez a fontosabb, írnoki hivatalával, ez a hivatás azonban, akár csak az emberi élet, bizonytalan kimenetelű, talán azért, mert bármikor kegyvesztett lehet a gyulafehérvári udvarban, ahogyan a 17. századi elején élt ember élete is bármikor véget érhet a háborúk veszélyei közepette. Az oklevélből, amely az írnok fivéreinek, Törös Ferencnek és Mihálynak is szól, kiderült, hogy János megvetette az ifjúságra olyannyira jellemző léhaságokat, s már korán elmerült az írás tanulásában, majd tanulóéveit kitöltvén, rögtön a kancelláriára került, ahol már Báthory Gábor elődjait is szolgálta.

A címer a papi hivatásnak is koherens jelvénye, a vallásos szolgálat a nemesi jelvényben is mindig megjelenik. Hodászy Lukács debreceni lelkész és tiszáninni szuperintendens, akinek a Váradon adta ki armálisát a fejedelem, valamint felesége, Szabó Margit és gyermekeik, Mihály és András mint debreceni lakosok címerleírásában az isteni szolgálat különleges ikonográfiáját és szimbolikáját fogalmazzák meg. A címerkép szárnyas angyalfejére az örök életet jelképező arany királyi koronát tették, ebből nő ki egy másik „természetes színű” angyal, amely az angyalfejjel együtt a lelkészi család tagjait, mint Isten leendő angyalait reprezentálja. A növekvő angyal vállain keresztül két fehér vonallal keresztet rajzoltak, amely „Lukács úr rangját/társadalmi állását jelképezi, ezzel a kereszttel felövezve kell ugyanis felmutatnia, hogy az igazság keresésében és hirdetésében magának az Úr Krisztusnak van elkötelezve. Az angyal jobb kezével örökzöld pálmaágat tart fel, Lukács úr fáradhatatlan munkálkodását jelképezve”.¹⁰³ A tiszáninni református

¹⁰² *[h]omo integer gladio deaurato accinctus, dextra gladio imposita, animum ipsius virilem et fortitudinem, sinistra calamum scriptorium conditionis suae instrumentum gestare [...] angelus alis expansis dextra solem radianti similem virtutis et laboris suorum praemium, sinistra vero manibus lunam decrescentem humanae vitae fragilitatem ac conditionis vicissitudinem indicantem tenere.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 10. ErdKirKv DVD 5.252.

¹⁰³ *[c]aput Angeli alatum corona regia aurea, vitam aeternam denotante, ornatum positum est, ex qua dimidius vicissim Angelus naturali colore depictus, ipsos in ea tanquam Angelos Dei futuros referens, umbilicotenus exurgens, duabus candidis lineis per utrumque humerum in formam*

egyházkerület püspökének címerében feltűnő a kereszt szimbolikája, ugyanakkor a többretegű jelképrendszer is a többi armális fölé emeli. Egy hónappal azután, hogy Báthory Gábortól címeres nemességet nyert, Hodászy Lukács a magyar királytól is szerzett armalist, 1609. október 12-én Bécsben kelt oklevelében ugyanis II. Mátyás a Báthory-féle armálissal egyező címert adományozza neki és családjának.¹⁰⁴

A papcímerekben egyébként szinte kizárólag az adományost ábrázolják a címerminiatúrákon, mégpedig szolgálatuk közben. Szentkirályi Balázs sepsiszentkirályi prédikátornak Báthory Gábor a Székelyföldre közeli Brassóban adta ki armálisát, amelyben az adományost skarlátposztóból készült palástban, fedetlen fővel ábrázolják, bal kezében pedig vörös színű csatos könyvvel, amelyre ezüsttel van ráírva, hogy Szent Biblia, a pap jobb keze mutatóujjával az előtte térdeplő híveknek gesztikulál, mintha buzgón magyarázna nekik. A sisakon őrdaru, amely csőrében tarka virágkoszorút tart.¹⁰⁵ A prédikáló lelkész mellett az imádkozó pap ikonográfiája is megjelenik Nagykaráncsi Pál, a Bihar megyei Nagykaráncsi lelkésze címerképén: az adományos fekete papi viseletben van, fején papi fűg, kezét összekulcsolja, hóna alatt pedig egy arany színű könyvet tart.¹⁰⁶ Báthory Gábor papi armálisai között román papnak szólót is találunk, mégpedig a Közép-Szolnok megyei Karullyára való Musa Lukácsét. Bár az oklevél nem említi az adományos státusát, a címerleírás egyértelművé teszi, hogy nem protestáns lelkészről, hanem ortodox román papról van szó, hiszen a fekete papi öltözetben megjelenő, kezét összekulcsoló, hóna alatt arany könyvet szorító férfi stólát, a papi rendet, hivatást jelképező liturgikus textíliát visel, amely mind a nyugati, mind a keleti egyházban az egyik legősibb darabja a papi öltözetnek.¹⁰⁷

---

crucis conditionem praesentantis ipsius domini Lucae, qua in quaerenda et praedicanda iusticia domino ipsi Christo obstrictus tenetur repraesentare succinctus, dextra ramum palmae arboris semper virentis indefessos ipsius labor[es] denotantem sursum porrigere. Várad vára, 1609. szept. 13. ErdKirKv DVD 6.279.

¹⁰⁴ Nagy Iván: Magyarország családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII. Pest, 1857–1868. (továbbiakban Nagy 1857–1868.) V. 121–122.

¹⁰⁵ *[h]omo amictu talarii sandiceo indutus aperto capite erectus stare, sinistra autem manuum libellum fibulis et his argenteis characteribus Biblia Sacra ac colore rubeo insignitum tenere, dextra vero sursum porrecta quatuor digitis compressis indice vero protento plebeculam ante se genibus insistentem gestanti similis, quasi magno cum zelo arguere [...] grus naturalibus pennis depicta altero pede innixa, altero lapillum excubias agentis, simul rostro vero sertum veriis floribus contextum gestare.* Brassó, 1608. jún. 22. ErdKirKv DVD 5.177.

¹⁰⁶ *[h]omo integer nigri coloris pastoralis vestitu indutus, caputque gallero tectum, manibus compositis librum aureum sub axilla habens erectus stare.* Gyulaféhérvár, 1608. jún. 14. ErdKirKv DVD 5.210.

¹⁰⁷ *[h]omo veste nigra more pastoris stolaque succinctus, librum sub axilla aureum compositis manibus tenere, erectus stare.* Gyulaféhérvár, 1609. ápr. 25. ErdKirKv DVD 6.116.

A mesterségcímerek között az egyik leggyakoribb a szabóolló, amelyet tart bal kezében a két Szilasi János kapitány alatt szolgáló katona, Szabó Tamás és Bálint vörös ruhás, sárga csizmás, arany páncélos címeralakja, jobb kezében azonban, az adományosok katonai szolgálatának megfelelően, kard van. A sisakdíszben némileg módosulnak az adományosok attribútumai, hiszen a nyitott olló két pengéje közé egy tört helyeztek. Szilasi János volt a kapitánya Szabó Mihálynak is, aki szintén mesterségét hagyta ott a katonai szolgálatért, hiszen címerállatának, a farkasnak a mancsába szablyát és szabóollót adtak, s a sisakon is szabóollót tart egy félkar. Egyébként Szilasi kapitány két szabómesterséget űző katonája egy napon, 1608. június 17-én kapta meg címerét Gyulafehérváron. A Kraszna mezővárosba való Szabó János viszont, úgy tűnik, megmaradt a mesterségénél, armálisában egy zöld ruhás férfi ollót és 3 búzakalászt tart, a sisakdísz pedig 3 lilium, ami a kézműves és paraszti munka végzésére utal. Szabó Péter, Prépostvári Zsigmond szervitora, minden bizonnyal uradalmi szabó volt, hiszen címerében a koronából kinövő vörös ruhás férfi szabóollót tart.¹⁰⁸

Báthory armálisában két mészáros-címer is szerepel, az egyiket a székelyhídi Fekete-Mészáros János és neje, Csibra Katalin kapta, ebben a mészáros vörös dolmányban, kék mentében, sárga csizmában, arany karddal az oldalán jelenik meg, jobbában kard, baljában bárd (*dolabrum*), mint a mészárosmesterség eszköze, sisakdíszbe 3 struccot.¹⁰⁹ A gyulafehérvári Mészáros Márton, aki Mihály vajda kápolnája mellett lakott a külvárosban, a mesterség legnehezebb fázisát, egy ökör letaglózását festette meg címerképén: a vörös ruhás mészáros hatalmas bárdjával lesújt a mellette álló ökorra, hogy megölje.¹¹⁰

Gyakori mesterség a kovácsé is, Báthory Gábor azonban 1608/1609-ben csak egy kovácsot nemesített meg, a bihari Jánosdra való Pető-Kovács Istvánt. A váradi várban kiadott oklevél címerleírásában a lópatkolás menetét és eszközeit írják le: a kovács bal kezével izzó vasdarabot tart, amelyből patkót kovácsol, majd kalapáccsal és fogókkal teszi fel az előtte álló díszes ló jobb mellső lábára.¹¹¹

¹⁰⁸ ErdKirKv DVD 5.359; 5.358; 6.84; 6.380.

¹⁰⁹ Gyulafehérvár, 1609. márc. 16. ErdKirKv DVD 6.68.

¹¹⁰ *[b]os quidam suo colore depictus stare, quem homo amictu rubeo indutus ingenti securi sursum levata ferient similibus, quasi interficere velle.* Gyulafehérvár, 1608. dec. 12. ErdKirKv DVD 6.238.

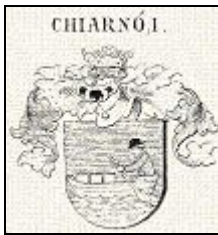
¹¹¹ *[h]omo integer sinistro ferrum candens tenere, ex quo ferrum calceum conficere et equi ante eum picti posteriori dextro pedi malleo claviculis expressis adiungere.* Várad vára, 1609. szept. 10. ErdKirKv DVD 6.282.

A (Torda megyei) Felsőorosziba való Madaras (Madarász) Péter foglalkozását nemcsak neve, hanem címere is elárulja, pedig adománylevelében nem említik, hogy mivel keresi kenyerét. A címerben egy zöldruhas, vörös nadrágos, sárga csizmás férfi jobb kezével sólymot, baljával pedig két megfojtott fogolymadarat tart, nyakuknál fogva (*dextra manu falconem, sinistra duas perdices suffocatas collotenus comprehensas tenere*). A leírásból kitűnik, hogy nem vadászról, hanem madarászról, esetleg soly-

mászról van szó, hiszen a madarakat megfojtották, és nem fegyverrel ölték meg.¹¹² Bizonyosan solymász azonban a Szamos folyó partján fekvő Belső-Szolnok megyei Körtvélyre nevű faluba való (román nemzetiségű) Zelink János, aki gyermekeivel (Simon, András, Mihály, Gyorgye, Pasku) együtt nyert címerében egy félkart kapott, amelyen két sólyom ül.¹¹³

Egy méhész jelenik meg munka közben a debreceni Nagy-Mézes János és 6 gyermeke címerében. Az újdonsült nemes méhész (és méztermelő) vörös, bokáig érő hosszú ruhában jelenik meg (hogy a méhek meg ne sértsék), egyik kezében színes virágcsokrot tart, amelyet a körülötte röpködő méhek csipegetnek, bal kezével pedig erősen fog egy méhkast felülről, „mintha a röpködő méheket be akarná fogni”. Mézes János sisakdíszébe őrdarut kért, a madár azonban itt nem követ tart, hanem nyakát kinyújtva egy golyón áll.¹¹⁴

Az (Arad megyei) Tövisgyházára való Csarnó István só-tutajos is foglalkozása művelése közben ábrázoltatja magát a címerképen, amely a pajzs heraldikai bal oldala felé hőmpölygő hatalmas folyót (minden bizonnyal a Tiszát) mutatja, rajta egy sóval megrakott sajzával vagy tutajjal, amelyet egy zöld ruhás hajós, vagyis maga az adományos irányít.¹¹⁵

¹¹² Marosvásárhely, 1610. febr. 7. ErdKirKv DVD 6.458. Az oklevél eredeti példánya: MOL F 21 Armales M nr. 7. A Magyar Országos Levéltárban lévő armálison eltérő címerkép (szabályt tartó félkar) látható, kérdés, hogy miért változtatták meg a címerleírásban szereplő foglalkozáscímet „katonacímerre”.

¹¹³ Gyulafehérvár, 1609. márc. 26. ErdKirKv DVD 6.85.

¹¹⁴ [*h*]omo integer in rubea veste in thalos usque prominente, dextra manu fasciculum florum variorum colorum, quos apes circumvolitantes carpere, sinistra vero alveare ab inferiori parte fortiter comprehensum, quasi ipsas volitantes reducere cupiens, tenens erectus stare [...] grus in globo rotundo collo erecto vigilantissimi stare. Kolozsvár, 1610. ápr. 6. ErdKirKv DVD 6.499.

¹¹⁵ [*y*]ersus laevam fluvius ingens labenti similis depictus, in quadam cimba sale onusta nauclerum quendam amictu viridi indutum quasi dirigentem deducere. Kolozsvár, 1609. ápr. 5. ErdKirKv DVD 6.111.

A sötutajos jellegzetesen erdélyi mesterség, de a kora újkori Erdély az egyik legnagyobb presztízsű kézművességről, az ötvöségről is híres volt, ezért bír nagy forrásértékkel Ötvös Mihály címere, amelyben nem mesterségét, hanem annak termékét ábrázolja, egy művészien megmunkált csészét (*pathera aurea affabre polita*), a sisakdíszben pedig maga a mester jelenik meg zöld viseletben, fekete süvegben, amint kardjával suhint.¹¹⁶

A dési Rauazy Bálintnak igazi „művészcímer” adományozott a fejedelem, amelyben nemcsak „mestersége címere”, az ecset, hanem a művészek középkortól ismert címerképe, a három tarpajzs is megjelenik. Rauazy címere heraldikailag is kitűnik a kortársaié közül, hiszen a szinte általános osztatlan pajzs helyett arany pályával kékre és vörösre osztott mezőkkel „operál”, a három fehérszínű lebegő pajzsot az alsó vörös mezőbe helyezve, míg a felső kék mezőben egy természetes színű növekvő oroszlánt raktak, amint jobb mancsával egy ecsetet tart. A sisakdísz is művészi ihletettségre vall, hiszen két hófehér lilium képezi.¹¹⁷

Talán nyerges, nyereggyártó a mestersége az ilosvai Reczei Gáspár deáknak, vagy fivérének, Gábor deáknak, címerükben ugyanis egyetlen ábraként egy magyar nyeret kaptak 3 strucctollal (*ephippium Ungaricum, in quo duae strucionis penae stare*), a sisakdíszben pedig búzakaralászkod és szőlőfürt.¹¹⁸

Báthory Gábor udvari ajtónállói közül ketten is nyertek nemességet és címer, a gyulafehérvári Nemes Gergely kék ruhás, jobbában szablyát, baljában égő fáklyát tartó férfialakot kapott címerébe, aki egy bástáyn öröködik.¹¹⁹ A Szatmár megyei Apára való Apay Bálint ajtónálló címerképén vörös ruhás, aranyos karddal felővezett férfi áll, aki egy botra, feltehetően hivatali jelvényére, támaszkodik (*obnixus cuidam baculo*).¹²⁰

¹¹⁶ Kolozsvár, 1609. febr. 7. ErdKirKv DVD 6.105.

¹¹⁷ *Scutum militare erectum in medio linea quaedam deaurata divisum, cujus pars inferior rubei tribus candidis scutis, superior vero caerulei coloris leone quodam naturali colore depicto umbilicotenus lingua exerta et anterioribus duobus pedibus protensis, dextro pede penicillium tenenti exurgente ornata conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa e[st] posita, quam contegit diadema regium gemmis unionibusque perbelle celatum, ex quo duo liliorum candidi flores transversim positi eminere visuntur.* Gyulafehérvár, 1609. júl. 2. ErdKirKv DVD 6.250.

¹¹⁸ Gyulafehérvár, 1609. jún. 19. ErdKirKv DVD 6.243.

¹¹⁹ *[h]omo integer amictu caeruleo indutus dextra frameam evaginatam, sinistra vero manu facem ardentem quasi propugnaculum aliquod scutari serviens[?] tenere.* Gyulafehérvár, 1609. júl. 25. ErdKirKv DVD 6.330.

¹²⁰ Kolozsvár, 1609. okt. 12. ErdKirKv DVD 6.374.

Azonos címerek

Láttuk, hogy a két bihari gyalogos, Therjeni Mihály és Tót János ugyanazon a napon és ugyanolyan címet kapott a fejedelemtől,¹²¹ de nem az övék az egyetlen hasonló oklevélkiállítás, hiszen a Szilasi János kapitány alatt három testvérpár, Bende Balázs és Márton, Sebestyén Mihály és István, illetve Fodor György és Miklós, szintén ugyanolyan katonacímet kapott,¹²² amiből világosan kitűnik, hogy a címerek eredeti funkciója, a megkülönböztetés, már egyáltalán nem volt fontos szempont a 17. századi eleji erdélyi heraldikában, pedig évszázadokkal korábban elképzelhetetlen volt a lovagok azonos seregben hasonló jelvényt rakjanak fegyverzetükre. Ezek a katonák minden bizonnyal kapitányuk támogatásával, sőt talán kérésére, együtt folyamodtak armálisért, össze is beszéltek a címerképet illetően, amely nem lehetett más, mint a korabeli militáns címerdivatnak és saját katonai rangjuknak, fegyvernemüknek megfelelő ábra. Még az sem elképzelhetetlen, hogy magukkal vitték egyik már megnemesített társuk címerét a kancelláriára, mintának.

Bizonyosan a mintakövetés motiválhatta két címerkérőt, a Belső-Szolnok megyei Inóra való Szilágyi Jánost és a (székely)udvarhelyi Tót Jánost is, hiszen egy napon, 1609. február 16-án állították ki címerüket. Címerképük nem a szokványos fegyveres ábrát mutatja, igaz, a fegyver itt is megjelenik: egy hármasszikla középső, magasabb bérceán álló hársfa zöldleveles ágán gerle ül, nyaka nyílvezzővel átlőve.¹²³ A heraldikában nem ismeretlen címerkép a 17. század eleji Erdélyi Fejedelemségben tragikus életviszonyokat közvetít szinte költői eszközökkel, hiszen a hársfán ülő és bűgő gerle a béke és harmónia üzenetét is sugallhatná, az átlőtt torjú, többé nem éneklő, sőt talán életétől is megfosztott madár azonban a háború tragédiájára figyelmeztet.

Báthory Gábor armálisai között feltűnő még két címer egyezése, nemcsak a címerkép különlegessége, hanem az adományosok társadalmi státusa miatt is. Mézsáros Benedek debreceni főbíró és felesége, Szabó Margit, illetve unokáik, Mézsáros Benedek és Szabó István ugyanis a református egyház ikonográfiájából jól ismert pelikánt kérték címerükbe, minden bizonnyal a városukhoz és egyházukhoz való kötődésük kifejezéseként. Armálisukban az övéiért magát feláldozó állat ikonográfiájának pontos leírását olvashatjuk: a zöld dombon álló pelikán, csőrét mellkasa felé fordítva, cseppenként táplálja saját véréből 3 fiókáját, s ezzel mintegy életre melengeti a halott kicsinyeket.¹²⁴ Az övéit saját életével tápláló és életben

¹²¹ Kolozsvár, 1609. febr. 8. ErdKirKv DVD 6.103–104.

¹²² ErdKirKv DVD 5.305–306, 5.308.

¹²³ *[i]ma parte tres rupes, duae minores, /in majori/ arbor tilia virentibus foliis, inter cuius ramuculos turtur stare gutturque eius sagitta veloci transfixum [...] turtur priori per omnia similis insistere.* Gyulafehérvár, 1609. jún. 16. ErdKirKv DVD 6.246; 6.381.

¹²⁴ *[s]uper viridi colliculo pelicanus naturalibus pennis depicta rostro pectori admoto tres pullos sanguine suo guttatim mananti pascere et quasi emortuos refocillare [...] grus una alteri innixa, altero pedibus lapidem tenens capite suo alis recondito stare.* Kolozsvár, 1608. jún. 20. ErdKirKv DVD 5.230.

tartó pelikán nemcsak az egyháznak, hanem a bizonytalan, veszélyekkel teli közállapotokban a város élén álló főbírónak is beszédes jelképe. Fél évvel később a váradi Szombathely utcában lakó Simándi István deák is pelikánt nyer címerébe anyjával, Bedy Dorottyával és testvéreivel, Tamás deákkal és Simándi Annával együtt, a címerleírás viszont eltér a Debreceni-Mészáros-armálisétól, hiszen a váradi deákok pelikánja, miközben szívét tépkedik fiókái, vérével itatja őket.¹²⁵ A pelikán egyébként az újkori közkultúra ikonográfiájának is kedvelt állata lesz, gyakran megjelenik a 18. századi református templom festett mennyezetkazettáin, sőt sorsvető könyvek fametszetes ábráin is.¹²⁶

Különleges címerképek

A fiókáit vérével tápláló és életben tartó pelikán példája is jelzi, hogy az írástudó, értelmiségi és városi elit nemcsak a hagyományos, főként a katonai szolgálat éthoszáat közvetítő címerképeket, sokszor közhelyeket tartotta mintának címerválasztásánál, hanem a magasabb műveltségből megismert példákat is. Itt említhetjük a szintén debreceni Hodászy Lukács református szuperintendens (püspök) már taglalt „angyalos” címerét, amelyhez a papi hivatást kifejező címerszimbolikát is „mellékeltek”.¹²⁷ Láttuk, hogy

Törös-Barát János kancelláriai írnok nagy gonddal megszerkesztett, az adományos hivatására utaló szimbólumokat hordozó címerének sisakdíszé szintén angyalt formáz,¹²⁸ de hogy az angyal nemcsak az iskolázott társadalmi réteg műveltségében tűnhet fel, Deres Imre mezei hadnagy armálisa bizonyítja. A tiszt, társaival ellentétben, akik a fegyverviselés és háborús szolgálat jelképeként fegyveres katonát vagy félkart raktak jelvényükbe, vagy ezek helyett a hősiességet kifejező vadállatot, valamint rangjelvényüket, a hadnagyfi buzogányt, Deres Imre címerképe egy aranszínű, kiterjesztett szárnyú angyal, fején koronával, egyik kezében csillogó karddal, a másikban pedig vörös rózsáaggal.¹²⁹

¹²⁵ [p]elicanus colore nativo depictus suum ipsius cor odorantes ac astantes sibi duos pullos sanguine suo potari. Kolozsvár, 1609. febr. 10. 6.288. A DVD adatbázisában Bedy Dorottya helytelenül az adományos Simándi István deák feleségéként, fivére, Tamás deák pedig anyja testvéreként szerepel.

¹²⁶ *Legendás lények, varázslatos virágok. A közkezdelt reneszánsz. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2008. november 14. – 2009. szeptember 27.* Kiállítás katalógus. Szerk. Lackner Mónika–Kiss Margit–Tasnádi Zsuzsanna–Vida Gabriella. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008. 224–228. kép

¹²⁷ ErdKirKv DVD 6.279.

¹²⁸ ErdKirKv DVD 5.252

¹²⁹ [A]ngelus deaureatus expansis alis diadema capiti impositum habens, dextra manu gladium micantem sinistra verum ramum rosarum tribus rubeis floribus resertum tenere. Gyulafehérvár, 1608. máj. 24. ErdKirKv DVD 5.293.

A kolozsvári Pathachy János, lónai Kendi István kancellár, dobokai főispán szervitora már szolgálataival is kitűnik a címernyerők közül, hiszen korábban a császáriakkal szemben kitüntette magát, sőt Kendi Istvánt kiszabadította fogarasi fogságából, majd Bocskai oldalán is küzdött a németek ellen, de címere is kiveszi őt kortársai közül, hiszen antik hatást tükröző alakot választott. Címerében zöld gyepen gyönyörű arcú, vállig érő hajú mezítlábás szűz áll, félig

fedetlen karokkal, köntöse arany és sötétvörös színű, bal kezében zöld babérkoszorút tart feje fölé, jobbában pedig nagy lánggal égő fáklyát visz.¹³⁰ Kendi István szervitorának címerképe feltehetően az antik művészet ikonográfiájából merít, hiszen a leírás és az attribútumok görög-római istenségre, leginkább Victoriára vagy Nikére, a győzelem, illetve Paxra, vagyis a Béke istennőjére utalhatnak, az előbbi a hadi, mind a sportversenyeken szerzett diadalt jutalmazta, az utóbbi a háborúk befejezését, a békét hozta el, ábrázolásuk bekerült a kor népszerű mintakönyvébe, Cesare Ripa Iconológiájába.¹³¹ A 17. század eleji Erdélyben mindkét antik nőalak szimbolikája fontos üzenetet hordozhatott.

A csőrében olajágat vivő galamb mint jelkép szintén túlmutat a heraldikán, vallási szimbólum, de a kora újkori világi emblémák között is gyakori, mégis feltűnő, ha hajdú katonák, jelesül a Szőlősi Mihály kapitány alatt szolgáló, Hadháza való Korlát István és Miklós kéri címerükbe. A hadházi hajdúk galambja zöldellő olajágat tart csőrében, jobb lába karmaival pedig zöld babérkoszorút szorít, s ugyancsak babérkoszorú van a csőrében, de ez már ezüstsínű.¹³² A címerleírásból is kitűnik, hogy heraldikailag igényes, a máznak is jelentőséget tulajdonító, a békés munkálkodást jelképező (galamb, olajág, babér) jelvényről van szó, amely kivételesnek tetszik a hajdú címerek között.

¹³⁰ [s]uper cespite viridi virgo venusta facie, crinibus humeros diffusis pedibus nudis et brachiis seminudatis amictu aurei mixtim et subrufi coloris et corona deaurata induta, erecta stare, dextra sertum sive coronam lauream semper virentem sursum porrectam ostentanti similis, sinistra vero funale vehementer flamma ardens tenere. Gyulafehérvár, 1608. jún. 17. ErdKirKv DVD 5.80.

¹³¹ Ripa Cesare: Iconologia. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Sajó Tamás, Balassi, Budapest, 1997. (továbbiakban Ripa 1997.) 449–451.; 605–608.

¹³² [r]amo olivae foliis viridantibus alba columba compositis alis, sinistra pede innixa insidere, dextro vero laureum sertum unguibus compressum tenere, rostro autem viridantem item et argenteo colore distinctum laureum sertum sustinere. Gyulafehérvár, 1608. júl. 14. ErdKirKv DVD 5.388.

A „békegalamb” szimbolikáját és ikonográfiáját a metszetes emblémáskönyvek, egyéb világi és vallásos nyomtatványok közvetítették a 16. század második felétől, s hasonlóan terjedt az erények antikvitásban gyökerező megszemélyesítése és ikonográfiája is. Nem csodálható, hogy Kőhalomszék szász királybírája, Dávid deák a hagyományos heraldikai minták helyett a korabeli emblematika és ikonológia motívumkin-

cséhez fordult. A csak deákként említett királybíró, aki minden bizonnyal azonos David Weyrauch szász királybíróval, címerében ugyanis a keresztény vallásban, de a világi gondolkodásban is fontos erény, a Caritas, a szeretetteljes gondoskodás megszemélyesítője jelenik meg Cesare Ripa először 1593-ban Rómában kiadott *Iconologia* c. mintakönyve ábrázolásának megfelelően. Ripa műve több mint 600 fametszetes képpel legközelebb 1603-ban jelent meg, majd 1608-ban Velencében is kiadták. Dávid deák királybíró címerképe maga a „fiatalságában megjelenő Caritas, aki karjaival apró árvákat ölel és von magához, miközben bal kezében olyan virgácsot tart, amellyel a szülők szokták eltévelyedett gyermekeiket igazgatni és az erény útjára visszavezetni”.¹³³ A címerleírásban a „charitas” mintegy ismert, magyarázatra nem szoruló jelenség tűnik fel, Ripa népszerű munkájából azonban tudjuk, hogy a Caritas gyönyörű, asszonyos nőalak, anya, gyermekekkel az ölében, hiszen a könyörületes, óvó szeretet jelképe, Ripa Caritája ugyanis vörös ruhás nő, fejéből lángok csapnak ki, bal karján csecsemőt szoptat, lábaihoz pedig két apró gyermek simul.¹³⁴ Dávid deák Caritas a hasonló ikonográfiával jelenik meg, igaz, a címerben a fiatal nő nem szoptatja gyermekét, sőt a leírásból kiderül, hogy ezek nem is saját gyermekei, hiszen árvákat von magához. A kőhalmi királybíró, akár-csak több más közhatalommal bíró méltóság ugyanis egyben a joghatósága alá eső szász szék árváiért is felelt, s címere mutatja, hogy ezt a funkciót igen fontosnak tartotta. Az egyik gyermekét karjában tartó, a másikhöz pedig óvón lehajoló Caritas jelenik meg egyébként II. Ferdinánd király és császár oldalán is a pozsonyi vár királyi lakosztályának freskóján, amelyet 1635 és 1647 között készítettek, s melyről egy 18. századi leírás is megemlékezik (*charitas... ex persona matris infantulum blande delinientis ac iuxta se alium puerulum foventis*).¹³⁵

¹³³ [i]n campo charitas vere ipsi infusa ambabus orphanulos tenere manibus et ad se trahere, virgasque, quibus parentes aversos ad virtutis viam deducere informareque solent liberos, sinistra gestare. Kolozsvár, 1608. szept. 23. ErdKirKv DVD 5.145

¹³⁴ DONNA, vestita di rosso, che in cima del capo habbia una fiamma di fuoco ardente; terrà nel braccio sinistro un fanciullo, al quale dia il latte, e due altri gli staranno scherzando a' piedi; uno di essi terrà alla detta figura abbracciata la destra mano. [...] I tre fanciulli dimostrano, che se bene la carità è una sola virtù, ha nondimeno triplicata potenza, essendo senz'essa, e la fede, e la speranza di nissun momento. Ripa, Cesare: *Iconologia overo Descrizione di diverse Imagini cavate dall'antichità et di propria inventione*. Gigliotti, Roma, 1593. 41.; Magyarul: Ripa 1997. 96.

¹³⁵ Rózsa György: *Magyar történelemábrázolás a 17. században*. Akadémiai, Budapest, 1973. 88, 102.

Ripa Caritasának a kezében azonban nincs virgács, ezt feltehetően már a királybíró intenciói alapján vették be Dávid deák címerleírásába, hiszen a vessző a gyermekekkel és árvákkal való foglalatosság, a pedagógia elengedhetetlen eszköze volt a korabeli Erdélyben. Dávid deák egyébként már egy évvel korábban elnyerte ugyanezt a címet Rákóczi Zsigmond fejedelemtől,¹³⁶ valami miatt azonban szükségesnek ítélte, hogy az új fejedelemtől is megkapja, s hogy nem változtatott rajta, azt bizonyítja, a caritast, a gyengékről való anyai (atyai) gondoskodást hatalmi státusa elengedhetetlen etikai követelményének tartotta.

Ugyancsak az antik vallásból és művészetből ered Váradi Jánosnak, a nagyobb kancellária jegyzőjének címerképe. A hosszú, a Királyi Könyvekben 3 oldalt kitevő armális a jegyző műveltségét, műveltség iránti igényét dokumentálja, a törökör egyik népszerű emblémáját mintázó címerképével ugyanakkor a „hosszú” háborút, a Basta-járást követő bizonytalan életviszonyokat fejezi ki. A címer leírása: a pajzstalpra ezüstszínű, csillogó nyolckerekű szárnyas szerencsekereket helyeztek, fölötté a szűz képében megmintázott Remény istennője áll hozzá illő ruhába öltözve, hosszú leomló hajjal, jobb kezét becsületességének hófehér kiterjesztett szárnyon repülő madarára helyezi, baljával pedig nehéz és igen keserű életének jelképeként egy aranykeresztet fog, amelyre a türelmével együttes erényét, az okosságát jelképező ezüst kígyó tekeredik.¹³⁷ A többrétegű jelképi tartalommal megterhelt címer leírásánál a kancelláriai jegyző, aki vélhetően saját maga tervezte jelvényét, nemcsak a címeralakban, hanem a – valódi jelentőségét az újkorra már rég elvesztett – sisakban is jelképes tartalmat tár fel, hiszen a hadisisak nála a bátorság és katonai szolgálat jelképe, a rá helyezett királyi korona pedig a címernyerő fáradságának díját jelképezi, azt, hogy erényének legszebb jutalma maga a kancelláriai státus, amelyet a sisakdísz, a tollat tartó őrdaruja jelenít meg. Talán Váradi János deák azonos Bethlen Gábor váradi jószágigazgatójával, nemzeti Váradi Jánossal, akinek a fejedelem 1622-ben egy megszakadás miatt visszaháramlott Szent Márton utcai kúriát, valamint értékes szőlőket adományoz Váradon.¹³⁸ Ha így van, János deáknak valóban királyi koronával ért fel hivatala, hiszen karrierjével végül váradi nemesi ingatlanokhoz jutott.

¹³⁶ Gyulafehérvár, 1607. okt. 18. ErdKirKv DVD 4.491.

¹³⁷ *[i]n ima parte rota fortunae volubilis octo radiorum argenteo colore undique variegata locata est. Super qua in forma et specie virginis Dea Spes effigurata amictu decenti induta crinibus diffusis erecta stare, dextra autem candidam quandam columbam alis expansis innixum[!] simplicitatis suae baiulare, sinistra vero manuum crucem auream difficilis et quam acerbissimae vitae ipsius, argenteo circumvolutam serpente, prudentiam suam, patientiae vicissim eiusdem comitem, indicia denotata tenere. Supra scutum galea militaris signum fortitudinis et militiae est posita, quam diadema regium gemmis atque unionibus distinctum (quo in laborum suorum praemium praesens videlicet conditio sua virtutis suae pulcherrimum decus significatur) contegit, cui grus naturalibus pennis depicta altero pede innixa stare, altero calamum scriptorium tenere.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 6. ErdKirKv DVD 5.122.

¹³⁸ Gyulafehérvár, 1622. szept. 1. ErdKirKv DVD 15.32

Az antik hiedelmekig visszamenő szerencsekerék népszerű jelkép volt a 16–17. századi európai műveltségben, mind az elit körében, mind a közkultúrában. Martino Rota, a Habsburg-udvarban is működött neves rézmetsző a lepantói csata emlékére készült metszetsorozatának (1572) egyik lapján a szerencsekerék a történelem és a forgandó emberi sors szimbóluma,¹³⁹ de Fortuna kereke számtalan alkalommal felbukkan a korabeli emblémás-

könyvek picturái között, sőt a vásári nyomtatványokon is, így nem csodálható, hogy a 18. században a szilágylompéрти református templom mennyezetdeszkájára is ráfestették.¹⁴⁰ Váradi János kancelláriai jegyző címerképe azonban a szerencsekeréket a Reménység antik istenségével és a heraldikában is jól ismert keresztény szimbólummal, az (érc)kígyós kereszttel társítja, a kereszt egyébként nemcsak a címer„főszereplője”, a Remény nehézségeit, hanem az emberi élet „keresztjét” is felidézi, a Remény istennője azonban újabb fontos erényekkel, a kígyó türelemmel párosult okosságával (előrelátással) küzd le az élet keserűségét. A szerencsekerékkel általában magát Fortunát társították mezítelen, vitorlával repülő nőalakként ábrázolva, a címerben a forgandó szerencse istenségét azonban a remény perszónifikációjával helyettesítették, ami nemcsak tudatos ikonográfiai programalkotásra, hanem egy jobb életbe vetett reménységre is mutat.

A Remény (*Spes*) istennőjét egyébként a római mitológia ikonográfiájában bőség-szaruval és virágokkal ábrázolták, s egyaránt segítségül hívták a jóterméshez és családi események sikeres kimeneteléhez. Cesare Ripa ikonológiájában többféle ábrázolását is említik, a mű 1603. évi (és későbbi) kiadásainak metszetén azonban mint a szárnyas Ámort szoptató fiatal nő jelenik meg.¹⁴¹ Az Okosság (*Prudentia*) perszónifikációja egyébként Ripa 1603. évi fametszetén olyan nyilat tart, amelyre

¹³⁹ Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti, Budapest, 1986. 18., 7. illusztráció; *Történelem – kép: szemelvények múlt és művészet kapcsolataiból Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Kiállítási katalógus. MNG, Budapest, 2000. VI–2.

¹⁴⁰ Kiss Margit: Alakos ábrázolások a templomokban. In: *Legendás lények, varázslatos virágok. A közkezdvelt reneszánsz. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2008. november 14.–2009. szeptember 27.* Kiállítás katalógus. Szerk. Lackner Mónika–Kiss Margit–Tasnádi Zsuzsanna–Vida Gabriella. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008. (137–141.)140.; 220–223. képek

¹⁴¹ Ripa 1997. 553–554.

tengeri kígyó tekeredik,¹⁴² így Váradi János deák innen is meríthette címerképe, a Remény attribútumát.

Nem kevésbé különös és mesterkéltséget a címer, amelyet a kolozsvári Bornemissza Tamás kért Báthory Gábor fejedelemtől. Bornemissza, aki később majd Bethlen Gábor tanácsosa lesz, már nemes volt, amikor a Báthory-heraldika legfurcsább állatát kérte címerébe, egy rinocéroszt. A rinocérosz 1515-ben kezdte szédületes ikonográfiai karrierjét, amikor I. Mánuel portugál király X. Leó pápának egy Indiá-

ból származott orrszarvút küldött ajándékba, de a Lisszabonban vízre bocsátott hajó Liguria partjainál elsüllyedt, s az egzotikus állatnak csak tetemét vetette partra a víz. Ilyen állatot az antikvitás óta nem láttak Európában, ezért sokan megcsodálták, sőt rajzot is készítettek róla, ennek alapján alkotta meg Albrecht Dürer előbb tusrajzát, majd egy fametszetes lapot, amely szerte Európában terjedt. Dürer rajza a 16. század első felétől megjelent emblémáskönyvekbe is bekerült, s az egyik legnépszerűbb állat lett az emblematikai faunában, az erő, biztonság jelképeként.

Bornemissza Tamás fantáziáját is minden bizonnyal az emblémák ihlették, bár az ő rinocérosza igazi heraldikai lény, hiszen a metszetes ábrázolások, Dürer nyomán, rekvizitumok nélkül, négy lábán álldogálva mutatják az európai szemnek igazi csodaként feltűnő állatot, míg Bornemissza Tamásé, akárcsak a heraldikai oroszlanok és egyéb állatok, az egyik mellső lábával kardra támaszkodik, a másikkal pedig egy fél sasszárnyat tart.¹⁴³

A Bornemissza-címer kivételes bizonyítéka a reneszánsz motívumkincsnek a köz-kultúrában való megjelenésére, hiszen az emblémák ábrái és szimbolikája a fejedelmi, főúri, humanista körökből a nyomtatványokon keresztül egyre szélesebb néprétegekhez jutottak el.¹⁴⁴ Az orrszarvú „karrierjét” mutatja, hogy az imprésagyűjtemények és emblémáskönyvek egyik legnépszerűbb ikonja lett, viselőjének bátorságát, erejét, kitartását reprezentálva, hiszen a rinocérosz még az elefánttal is megküzd. Így választotta impresának Alessandro de' Medici (1510–1537) Milánó

¹⁴² Uo. 495.

¹⁴³ [R]inoceros distantibus anterioribus pedibus priori videlicet sinistro ensi inniti, dextro vero dimidium aquilae alam tenere. Gyulafehérvár, 1609. márc. 29. ErdKirKv DVD 6.370.

¹⁴⁴ Tasnádi Zsuzsanna: Nyomtatott könyvek és fametszetek. In: *Legendás lények, varázslatos virágok. A közkezdvelt reneszánsz. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2008. november 14. – 2009. szeptember 27.* Kiállítás katalógus. Szerk. Lackner Mónika–Kiss Margit–Tasnádi Zsuzsanna–Vida Gabriella. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008. 19–23. és Kat. sz. 18–20.

első hercege is, akinek jelvényeként már az 1560-as évektől bekerült Paolo Giovio népszerű emblémáskönyveibe is.¹⁴⁵

A rinocérosz azonban Bornemissza Tamás műveltségére, az új és szokatlan iránti fogékonyságára vall, illetve arra, hogy társadalmi emelkedéséhez az elit kultúra vívmányait is magáévá tette. Az orrszarvú egyébként pár évtizeddel később még egyszer előfordul az erdélyi heraldikában, a bihari Sámsondra való felszabadított jobbágy, Kis Menyhért kap majd ilyet 1643-ban I. Rákóczi Györgytől.¹⁴⁶

Hogy Kolozsvári-Bornemissza Tamás fontosnak tartotta a címerszerzést és címerreprezentációt meredeken felfelé ívelő karrierjében, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Bethlen Gábortól, akinek belső kamarása lesz, 1614-ben újabb címert kér. Talán a rinocérosz nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és idegenséget keltve környezetében, presztízsét kevésbé közvetítette, az új nemesi jelvény azonban osztott pajzsával és a heraldika ősi állatával, az oroszlánnal már sokkal jobban megfelelt a konzervatív ízlésnek, jobban illett egy kamaráshoz, főként akkor, amikor a címerképen az előkelő violaszínű dolmányba és nadrágba öltözött adományos, hősiessége jeleként, mellkason szűrja a rátámadó oroszánt.¹⁴⁷

Életképek

Láttuk, hogy számos címerkép, akár az adományos vitézségét, akár a rendi társadalomban a státusát is meghatározó foglalkozását ábrázolja, életképszerű ikonográfiájával a korabeli mindennapok egy-egy jellemző eseményét beszéli el. A „zsáner” igen jellemző az erdélyi heraldikára, dacára annak, hogy ellentétben áll a címerek-től a középkorban elvárt jellemzőtől, jelesül, hogy könnyen felismerhető és azonosítható, valamint egyszerű legyen. A kora újkori magyarországi címerek egyike-másika már sokkal inkább hasonlít a képzőművészet, a festészet és grafika életké-

¹⁴⁵ Giovio Paolo: *Dialogo dell' Imprese Militari et Amoroze*. Guillaume Rouille, Lyon, 1574. 55.

¹⁴⁶ Gyulafehérvár, 1645. máj. 7. ErdKirKv DVD 20.142.

¹⁴⁷ *[s]cutum militare erectum linea per medium summa deorsim ducta, hinc quidem in coelestinum, illinc vero in rubrum campos divisum, quorum inferior pars viridibus cespitibus obstiti, in cuius dextra coelistini scuti parte integer aurei coloris leo depictus corpore erecto, ore patulo, linguaque rubicunda exerta, cauda erecta inque sinistrum scuti latus conversum, posterioribus pedibus insistere, anterioribus vero pedibus ad rapiendum protendisse. In sinistra vero rubri coloris scuti area homo integer erectus stare, tunica caliginisque violacei coloris et cothurnis flavis recentibus indutus, dextra manu mucrone evaginato idem leonem in pectus transfixisse, [...] galea militaris aperte vel craticulata... brachium humanum humerotenus resectum lorica indutum vola mucronem evaginatam transversimque elevatum stringere.* Gyulafehérvár, 1614. szept. 20. ErdKirKv DVD 7.246.

peihez, amelyek a törökkori Magyarországon és Erdélyben csak ritkán kerültek ki a képírók keze alól, ráadásul a művek jó része sem maradt ránk. Ezért tekinthetjük a címerképeket, a címerleírásokat a történeti ikonográfia azon forrásainak, amelyek szerencsésebb csillagzat alatt a freskókban, festményekben, grafikákban és egyéb művészeti alkotásokban manifesztálódtak.

Az életkép a 17. századi erdélyi és partiumi életben a legtöbbször a háborús viszonyokat tükrözi, így a váradi Szombathely városrészben lakó Barbély-Bodogh-Chemei Gergely és felesége, Pereki Judit címerében feltehetően megtörtént harci jelenetet láthatunk, amint a lószerszámmal felszerelt pejlovon ülő magyar vitéz puskájával ráló a vele szemben álló tatárra, aki éppen kifeszíti íját. S hogy a harci cselekmény sikerrel járt, vagy járhatott volna, ezt a sisakdísz igazolja, amelyben egy páncélos félkar kardjára tűzött tatár fejet tart fel.¹⁴⁸

A magyar vitéz mellett a török és tatár ellenség a címerképek legfőbb „szereplője”. Báthory Gábor armálisain 9 alkalommal tatár, de leginkább csak a tatár ellenség levágott feje szerepel a címerben, 48-szor egy török feje, vagy néhányszor maga a török katona jelenik meg, vagyis a címerek 20%-án, minden ötödik címerben feltűnik a török mint legfőbb ellenség. A levágott török fej szinte mindig vértől csöpög, ami a hőstett „frissességére” mutat, akkor is a zsánerjelleget hangsúlyozandó, ha nem a jelenet, csupán katona vagy félkar van a címerben. Két címerleírásban, Kakucs Bálint és Pál, illetve a drétei Ketzely András, Losonczy-Bánffy Dénes familiárisa címerképén a török ellenség éppen akkor levágott és kardhegyre tűzött feje nem véres, hanem halálsápadt, hullaszínű: „török fej, amelynek arcát a nem sokkal korábban bekövetkezett halál miatt merő sápadtság borította el (*caput Turcicum et ob mortem recentem in/a facie /penitus/ pallore obvolutum/obductum*)”.¹⁴⁹ Csonka Gergely hadnagy armálisában a tatár fejet mint zsákmányt tüntetik fel, ugyanakkori hangsúlyozzák, hogy a jelenet a valóságban is hasonlóan ment végbe: a hadnagy „nyíllal átlőtt jobb kezével véres kardot, jobbjával tatár fejet tart, ezt a hősies tettet [valóban] végrehajtotta.”¹⁵⁰ Az Elek János kapitány seregében szolgáló, Károlyba való Boldi János páncélos vitéze nem az ellenség fejét, hanem egy tatár levágott karját tűzte kardja hegyére.¹⁵¹

¹⁴⁸ [m]iles quidam subrufo insidens equo phaleris coeterisque militaribus instrumentis exornato Tartarum ex adverso ipsi oppositum nervumque arctus adversus se tendentem ictu sclopeti equo deturbasse [...] brachium humanum lorica velatum ensemque strictum capitique Tartarico infixum sursum porrigere. Gyulafehérvár, 1608. máj. 27. ErdKirKv DVD 5.154

¹⁴⁹ ErdKirKv DVD 6.159; 6.96.

¹⁵⁰ [d]extra spicula trajecta ensem cruentem, sinistra caput Tartaricum tenere, quod ausum propria ipsius virtute patrasse. Gyulafehérvár, 1608. máj. 16. ErdKirKv DVD 5.324.

¹⁵¹ Gyulafehérvár, 1608. máj. 26. ErdKirKv DVD 5.312.

A török két címeren fogolyként jelenik meg, a hatolykai székely, Nagy István és testvére címerleírásában szinte halljuk a katonákat, amint hőstettüket elmesélik a kancellárián a jegyzőnek és címerfestőnek, akik a történet ismeretében így fogalmazták meg a jelenetet: „a fegyveres férfi a nyilakkal teli tatár tegezettel felszerelt embert, miután lováról lelökte, hősiesen elfogta, és mindkét kezét erősen megkötözte a háta mögött”.¹⁵²

A Kraszna megyei Somlyó mezőváros lakosa, Mészáros István címeralakja vörös ruhában, sárga csizmában, arany karddal az oldalán „vezet egy kezénél megkötözött török foglyot, azon örvendezve, hogy örökös fogságba viszi (*captivum quendam Turcum manibus revinctis in perpetuam servitutum quasi laetabundus ducere*)”.¹⁵³ A címerleírásból kiderül, hogy a katona boldog, mert ellenségét elfogta, kérdés, hogy a címerminiatúrán ezt az örömet miként tudták megjeleníteni, tény azonban, hogy Mészáros István, a hatolykai székely katona, nemcsak hőstettét örökítette meg címerében, hanem önmagát is, mégpedig mosolygó győztesként, ellensége feletti diadalának örvendő.

Az aranyosszéki Bágyonban lakó Kövendi-Huszár Mihály, nevéhez méltóan, sisakban, sisakforgóval és páncélosan skarlátszínű ülő lován, amikor törével a fehér lovas törököt átszúrja a mellkasán.¹⁵⁴ Szabó János hadnagy katonái, Törtöli András és Bálint egy párdücbőr-kacagányos, fekete lovon ülő száguldó páncélost kaptak címerükbe, aki harc közben a török ellenség karjába szúr.¹⁵⁵

A harci jelenetekben természetesen mindig Báthory fejedelem katonája győz, 3 címerképen pedig a korabeli háborúban a győztestől elvárt magatartás is megjelenik: a győztes lovas vagy gyalogos megtapossa, vagyis meggyalázza a halott ellenség holttestét. Vasadi-Nagy István és András címerében vörös ruhás, sárga csizmás, kardján egy török fejet tartó katona jelenik meg, ellensége földön fekvő holt-

¹⁵² [h]omo militaribus indutus armis Tartarica pharetra et sagittis succinctum, equo deturbatum viriliter comprehendisse, ambasque manus post tergum valide revinxisse. Gyulafehérvár, 1609. máj. 1. ErdKirKv DVD 6.168

¹⁵³ Gyulafehérvár, 1608. jún. 5. ErdKirKv DVD 5.212.

¹⁵⁴ [m]iles unus sandiceo insidens equo phaleris exornato galeatus, cristatus, thoracatus cum Turco albo insidenti equo ex adverso pugnare eundemque mucrone in pectore transfigere. Kolozsvár, 1609. febr. 16. ErdKirKv DVD 6.56.

¹⁵⁵ [m]iles equo nigro insidens, lorica et galea indutus, pelleque leopardina superne velatus quasi cursu velocissimo properans hasta dextrum Turci brachium hostis contarie pugnantis fortiter ac strenue transfigere. Gyulafehérvár, 1608. máj. 26. ErdKirKv DVD 5.319.

testén taposva (*cadaver humi prostratum pedibus comprimere*).¹⁵⁶ Kun András címerképén az látható, hogy egy páncélos az előtte fekvő tatárt tapossa, közben pedig lehajol hozzá, hogy véres kardjával levágja a fejét, „mivel, úgy mondják, ezt a tetet ő a valóságban is véghezvitte”.¹⁵⁷ A böszörményi hajdú, Vida Albert és fivére, Gergely hőstettüket úgy kívántak megörökíteni címerükben, hogy deres lovon ülő katonájuk kezébe véres kardot és egy levágott török fejet adtak, míg a győztes magyar katona lova a fejtől elválasztott testen tapos.¹⁵⁸

A zsánerképeken, igaz, ritkábban, a paraszti munka is feltűnik, Békés János, Némethi Gergely kapitány katonája címerképén egy növekvő oroszlán, mancsában kévét és sarlót tartva.¹⁵⁹ Az arató oroszlán mellett a szántó ökör is megjelenik a kismarjai Kis-Szaniszló Balázs címerképén, ahol az ekevassal felszerelt eke elé fogott két ökröt egy „paraszti ruhás” szántást végző ember vezeti, szarvuknál fogva.¹⁶⁰ A bihari kétökrös aratást bemutató életkép mellett az ősi méhészkedést az említett Nagy-Mézes-féle címer¹⁶¹ mellett egy másik armális is bemutatja, mégpedig a fogarasi Kertész Bálinté, aki vörös ruhában áll egy fa mellett, amelyről méhrajt igyekszik kaptárával befogni.¹⁶² A debreceni méhész és mézárus, valamint a fogarasi (talán uradalmi) kertész címere mutatja, hogy mind Biharban, mind Fogaras-földön a méhész legjellemzőbb tevékenységi formájának a méhek befogását, és nem a méz pergetését tartották, egyébként mindkét adományos vörös viseletben végzi ezt a nagy szakértelmet kívánó és veszélyes aktust.

¹⁵⁶ ErdKirKv DVD 5.302.

¹⁵⁷ *[T]artarum humi prostratum pedibus calcare, corpore leviter inclinato, gladioque cruento sursum levato caput amputatanti similis..., quod ipse re ipsa patrasse dicitur.* 1608. máj. 16. ErdKirKv DVD 5.325

¹⁵⁸ *[h]omo integer rubicondo insidens equo dextra gladium sanguinolentum, sinistra vero Turcicum caput amputatum tenere, cuius truncus sub pedibus equi jacere.* Gyulafehérvár, 1609. júl. 1. ErdKirKv DVD 6.275.

¹⁵⁹ Gyulafehérvár, 1608. okt. 6. ErdKirKv DVD 5.154. Az oklevél eredeti példánya: MOL R 64

¹⁶⁰ *[a]raturum quoddam vomere instructum cum cuobus junctis bobus ante se positur, cujus stivam homo integer amictu rustico quasi rivans stare aranti similis manibus apprehensam tenere.* Gyulafehérvár, 1608. jún. 24. ErdKirKv DVD 5.219.

¹⁶¹ ErdKirKv DVD 5.154

¹⁶² *[h]omo integer rubea indutus veste alvear apiarum utrisque manibus comprehensum tenens, de arbore viridi ante ipsum stanti apes in alvear capere.* Gyulafehérvár, 1609. nov. 1. ErdKirKv DVD 6.474. Az oklevél jelzete helyesen: MOL F 1 9. köt. pp. 472–473. Az armális eredeti példánya: MOL F 141 Cista Dipl. 2408/1807; MOL címereslevelei 2001 (CD)

A szatmári Gyarmatra való gyalogos tizedes, Tót Pál különös, a „nembeli embert” mutató címereképén fehér ruhás férfi jelenik meg, jobb kezében kardot fog, „baljával pedig botjára támaszkodik, mintha gondolkozna”.¹⁶³ A kardjával suhintó, ugyanakkor gondolkodásba merült tizedes ikonográfiája a törökkori Magyarország és Erdély mindennapi életének jellemző ellentétét idézi elénk, a háborús viszonyok és a békés élet kettősségét, miközben a gondolkodásnak mint a legmagasabb rendű emberi tevékenységnek ismert antik mintája, a botjára támaszkodó Pallas Athénét ábrázoló relief (Akropolisz Múzeum, Athén) is eszünkbe juthat, igaz, ezt nem ismerhette Báthory Gábor füzesgyarmati tizedese. Nem lehet meghatottság nélkül magunk elé képzelni a gondolkodó katona képét, s nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe Dürer Melankóliájának öklére támaszkodó, gondolkodó nőalakja, amely Tót Pál címereképénél száz évvel korábban, 1514-ben született, illetve a 19. századi művészet olyan alkotása, mint Izsó Miklósnak a szintén botjára támaszkodó Búsuló juhásza, és August Rodin öklére támaszkodó Gondolkodója.

***

Báthory Gábor erdélyi fejedelem címeradományainak ikonográfiája elődei, Bocskai István és Rákóczi Zsigmond mintáit követi, s legfőbb jellemzője, hogy a jórészt katonanemesítésekkel címerhez jutó adományosok nemesi jelvényükben is jobbára a militária jelképeivel élnek. Báthory Gábor heraldikája azonban ennek ellenére meglepően gazdag és változatos, plasztikusan tükrözve Erdély és a magyarországi Részek rang- és presztízsemelkedésre vágyó elemeinek ízlését, műveltségét, vizuális kultúráját. A címerleírások és a mögöttük megjelenő címerminiatűrök a 17. századi eleji erdélyi és felső-magyarországi mindennapi élet, mentalitás, tárgyi és természeti környezet egyedülálló vizuális lenyomatai, adományosaik pedig, tekintve, hogy az armálisok örök időkre szóltak, nemcsak a kortársak előtt kívántak címereképükkel reprezentálni, hanem a címert öröklő utódaiknak is „üzenni” akartak saját portréjuk, illetve életük legfontosabb epizódjának vagy jelképének ábrázolásával.

¹⁶³ [h]omo integer candida veste indutus, dextra manu gladium evaginatam sursum porrectum, sinistra vero baculo innixus cogitanti similis stare. Gyulafehérvár, 1609. dec. 29. ErdKirKv DVD 6.65.

Illusztrációk

SIEBMACHER (DVD) VI. Der Adel von Siebenbürgen (Címerek)

RIPA 1997. 96; 554. (Caritas, Spes és Prudentia ábrázolása)

Vychodoslovenske muzeum Kosice (Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa, Szlovákia),
Henszlmann-gyűjtemény (DÜRER, Albrecht: Rinocérosz. Fametszet, 1515)

GALAVICS 1986. 7. (ROTA, Martino: A forgandó szerencse. Fametszet, 1572)

Alessandro de' Medici rinocérosz-emblémája (GIOVIO 1574. 55.)

**BÁTHORY GÁBOR KORÁNAK ERDÉLYE
(POLITIKA ÉS TÁRSADALOM)**

OBORNI TERÉZ:
Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királtsággal

A Báthory Gábort fejedelemmé választó erdélyi rendek conditióikban a többi között azt is megszabták leendő uruknak, hogy a két császár között igyekezzék Erdélyt békességes állapotában megtartani. A rendek ugyanis magukat elégtelennek ítélték a két nagyhatalom bármelyikével való hadakozásra, ezért a fejedelemtől azt kérték, hogy kiváltképpen a törökök felé tartsa meg az engedelmességet, elődei példáját követve, de emellett a két Oláhországgal is oltalmazza meg a jószomszédi viszonyt.¹ Ha Báthory Gábor uralkodásának végéről tekintünk vissza, úgy véljük, hogy a közel öt esztendő alatt a fentebbi feltétel nem hogy nem valósult meg, de pontosan az ellenkezője történt. Báthory Gábor fejedelemsége alatt Erdély a szomszédos országokat, a Portát és Habsburg magyar királyt is magára haragította, annak ellenére, hogy a fejedelem uralomra kerülése után az első két esztendőben megkísérelte rendezni országa viszonyát a két nagyhatalommal és közvetlen szomszédjaival egyaránt. Ezt követően azonban külpolitikai lépései kissé összezavarodtak, aminek – zaklatott, erőszakos természete és nagyravágyó céljai ellenére – talán nem egyedül ő volt az oka.²

A rendezendő külkapcsolatok körében komoly súllyal esett a latba a Magyar Királyság és Erdély kapcsolatainak normalizálása. A tárgyalások Báthory uralkodása alatt szinté mindvégig folyamatosak voltak a két ország között, és sorra születtek a különféle szövetséglevelek, megállapodások is. Röviddel Báthory fejedelemmé választása után került sor az első ilyen dokumentum megszövegezésére, amelynek tétő alá hozásában nagy szerepe volt az Erdély iránt barátságos érzésekkel viseltető Illésházy István nádornak.³ A megbékélés Erdély és Magyarország között Mátyás főherceg politikai céljait is szolgálta, éppen ezért ő maga is komolyan támogatta az Erdély új fejedelmével kötendő megegyezést. A bécsi békepontok megtartását akadályozó politikájával Rudolf jócskán maga ellen hangolta a magyarországi rendeket, és a még mindig fegyverben lévő hajdúk helyzetének rendezetlensége is veszéllyel fenyegetett. A nádori tisztségben Illésházyt követő Thurzó György azonban – elődjéhez hasonlóan nagy formátumú politikusként – nem egy alkalommal segítette Báthory Gábort ahhoz a lehetőséghez, hogy Erdély fejedelmeként nyu-

¹ Báthory Gábor fejedelemmé választásának feltételei, Ecsed, 1608. márc. 14. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta Comitalia regni Transylvaniae. VI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. (Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Országgyűlési Emlékek) (továbbiakban EOE) 90.

² Báthory Gábor külországokkal folytatott politikájára ld.: Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Bp. 1882. passim; Angyal Dávid: *Báthory Gábor uralkodása*. = *Századok* (30) 1896, 1. sz. 23–46., 2. sz. 114–128. (továbbiakban Angyal 1896.); Dr. Görög Ferenc: *Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz*. I–II. = *Erdélyi Múzeum*, 1904. (21) 511–526., 577–591.; Nagy László: *Tündérkert fejedelme Báthory Gábor*. Bp., 1988.

³ Angyal 1896. 25.

godt, békés kapcsolatot alakítson ki a Magyar Királlyal. Az, hogy ez mégsem sikerült, és hogy Báthoryt mindvégig ellenségesen kezelték a bécsi udvarban, Thurzó elképzeléseinek ellenére történt.⁴

Mielőtt a szövetséglevelek bemutatására kerülne sor, már előljáróban szeretném felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy a felek Erdély és fejedelme közjogi státusának megítélésében a tárgyalások során szinte mindvégig „két malomban örültek”, azaz nem egyformán ítélték meg a fejedelemség helyzetét. II. Mátyás és magyar tanácsosai legtöbbször csak vajdának nevezték Báthoryt – kivéve az utolsó, 1613. évi pozsonyi megegyezésben – és úgy tekintettek a fejedelemre, mint a magyar király erdélyi tisztségviselőjére, némely esetben arról is kevésbé tudomást, hogy Erdély az Oszmán Birodalomnak alávetett ország. Olybá tűnik, hogy mintha nem is kezelték volna realitásként ezt a helyzetet, annyira makacsul ragaszkodnak bizonyos, a fejedelemséget a Magyar Királyság tartományaként értelmező kifejezések használatához. A fejedelmet pedig ebből kiindulva igyekeztek rákényszeríteni a királlyal való olyan konföderációra, amelyben a magyar király főhatalmának elismerésével egy, a törökök elleni támadásra is ígéretet kellett volna tennie. Báthory azonban, tisztában lévén saját és a fejedelemsége Portától függő helyzetével, amint az majd kitűnik az ismertető iratokból, a törökök elleni fellépésre semmi módon nem kötelezte el magát, kizárólag a védelmi segítségnyújtásra volt rávehető.

Az 1608. augusztus 20-án megalkotott kassai megállapodás⁵ mindenekelőtt a bécsi béke alapjaira helyezkedve igyekezett meghatározni a fejedelemség helyzetét. A tárgyalófelek Mátyás főherceg, Magyarország gubernátora részéről Illésházy István nádor, Vízkelethy Tamás, Hoffmann György, és Daróczy Ferenc volt. Erdély fejedelmét Imreffy János és Kornis Zsigmond képviselte a tárgyalásokon. A megállapodás létrejöttének okát a következőkben nyilatkozták ki: „Magyarországnak és Erdélynek szép csendes békességének jövőben való megtartására nézvé, hogy egy nemzetek, magyarok és keresztyének lévén egymás vérének ne ontunk...tettünk ilyen végezést.”⁶

A kassai szövetséglevélben a fejedelem kijelentette, hogy semmilyen ellenséges fellépést nem tesz a Mátyás főherceg, a Magyar Királyság és a Szent Korona ellen. Erdélyt el nem idegeníti a koronától másként, mint ahogyan most van, hanem így birtokolja a továbbiakban is. Kimondták továbbá, hogy a bécsi békét mindkét fél megtartja. Báthory kötelezte magát, hogy amikor Magyarországnak (katonai) segítségre lesz szüksége, azonnal megadja azt, *kivéve a török ellen*. Ugyanígy Mátyás főherceg is viszonzza az ilyen jellegű segítséget. Báthory a Magyarországon lévő területekhez és fejedelemséghez semmi jogot nem formál, ugyanígy Kállóhoz sem. Az erdélyi fejedelemnek szolgáló hajdúkat kiviszik Kállóból és Nádudvarra telepí-

⁴ Vö: Angyal 1896. passim.

⁵ A kassai egyezmény szövege és dokumentumai kiadva: Gooss, Roderich: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Wien, 1911. (továbbiakban Gooss 1911.) 375–384.

⁶ Gooss 1911. 376–377.

tik át. A Kállóból kiköltöző hajdúk másik részének, akik tudniillik Magyarország szolgálatában állnak, Csegét adják letelepedésre. Nagybányát átadják Báthorynak, de ha a főherceg vagy az ország ebbe nem megy bele, azt azonnal vissza kell adnia.

Minthogy a kállói hajdúk helyzetének rendezése is határozott célja volt a kassai megállapodásnak, számukra külön hitlevelet adtak ki, amelyben szabadságukról biztosították őket és meghagyták számukra, hogy úgy kell szolgálniuk Magyarországnak és Erdélynek is „mint immár szabadságban élő emberek, az erdélyi székelemek módja szerint”.⁷

Báthory Gábor és az erdélyi rendek 1608. szeptember 22-én Kolozsvárott tettek esküt a kassai megállapodás betartására. A fejedelem megígérte, hogy „Mátyás herceg urunk őfelsége Magyarországnak gubernátora ellen, sem az magyarországi korona, annak jussa és confoederatus országok ellen ... semmilyen ellenséges igyekezettel nem leszek semmilyen időben...Erdélyt és a hozzá engedett vármegyéket el nem idegenítem a magyar koronától különben, az mint most vagyok, hanem azon állapotban tartom és bírom; a bécsi pacificatiót is megtartom...”⁸ Megígérte továbbá, hogy Magyarországot katonai segítséggel megsegíti, minden ellenség ellenében „a törököt kivéven, segítséggel és hívséggel leszek, barátjoknak barátja, ellenségeknek ellensége, minden időben.”⁹

Az erdélyi rendek által ugyancsak a kassai egyezsége tett eskü szövege változást mutat a fejedelmi okirathoz képest, ugyanis a bécsi békepointok megtartását a rendek csak abban az esetben ígérték meg, ha az a szabad fejedelemválasztásnak (*libera electio*) és a mostani megállapodásnak nincs kárára.¹⁰

II. Mátyás immár királyként 1608. december 4-én ratifikálta a szerződést.¹¹ A ratifikációs dokumentum narrációjában a megállapodásban részt vevő felek felsorolásánál máris példát találhatunk a fentebb mondottakra, hogy tudniillik nem egyértelmű a fejedelem státusának meghatározása. A dokumentumban Erdély fejedelmét mint „Mátyás király hívét, Erdély felséges fejedelmét, Erdély vajdáját és a székelemek ispánját” nevezték meg.¹² Ugyanakkor a dokumentum lăpispataki Sennyey Miklóst és ruszkai Kornis Zsigmondot az erdélyi vajda követeként jelölte meg,¹³ majd egy másik, szintén ratifikációs irat Imreffyről, mint a felséges fejedelem és vajda követéről tett említést.¹⁴ A megállapodás pontjait követő záradékban Erdély fejedelme azonban már csak mint „wayvoda Transylvaniae” szerepel. Tehát ha a

⁷ Gooss 1911. 381.

⁸ Gooss 1911. 382.

⁹ Báthory Gábor esküje a megállapodás betartására: EOE VI. 107.

¹⁰ „A bécsi pacificatiót is megtartjuk minden rendiben eatenus, quatenus libere electioni et praesenti transactioni nem prejudicál;...” A rendek esküje: EOE VI. 109.

¹¹ Gooss 1911. 374–376.

¹² „...cum fidelis nostri illustris principis domini Gabrielis Báthory de Somlio, wayvodae Transsylvaniae, Siculorum comitis...” Uo. 376

¹³ „supradicti wayvodae Transsylvaniae legati” Uo. 376.

¹⁴ Imreffy János „illustris principis domini Gabrielis Báthory de Somlio, wayvodae Transsylvaniae, Siculorum comitis et partium certarum regni nostri Hungariae domini” tanácsosa. Uo. 376.

fejedelem titulus feltűnik a megszövegezésben, mindig mellette található a vajda is, de érzékelhető az a jelenség, hogy királyi részről hajlamosabbak inkább vajdaként megnevezni Báthoryt.

Pozsonyban, ugyancsak 1608. december 4-én tett esküt a kassai megállapodás betartására a magyar rendek nevében Illésházy István nádor, Erdődy Tamás horvát-szlavón bán, Forgách Zsigmond tárnokmester, Batthyány Ferenc, Draskovics János, Széchy Tamás és Révay Péter. Kijelentették, hogy sem az erdélyi vajdát, sem a hozzá tartozó részeket nem háborgatják és ellene nem lépnek fel semmilyen módon, sőt őket abban az állapotban, amelyben most vannak, megtartják.¹⁵ Az ígélet ellenére nehezen ment a békesség megteremtése a két ország között, mind Pozsonyban, mind pedig Kolozsváron tovább folytak a tárgyalások. A pozsonyi magyar tanácsosok soraiban ugyanis számosan voltak, akik Erdélyt szorosabban kívánták a királysághoz kapcsolni, sőt nem is ismerték el különállását.¹⁶ A további tárgyalások lényegi célja tehát az volt, hogy Mátyás és a magyar tanácsosok egy része a kassai pontokban megfogalmazottaknál erősebben kívánta Erdélyt a királysághoz kötni, és konkrétabb ígéretekre, a magyar királyhoz iránti hűség és alávettség biztosabb kinyilvánítására igyekeztek rávenni a fejedelmet.

Deregnyői Daróczy Ferenc a Szepesi Kamara prefektusa is ebből a célból járt Kolozsváron a következő, 1609. esztendő tavaszán. A nádorhoz küldött jelentésében számolt be az ott lezajlott tárgyalások menetéről.¹⁷ 1609. április végén érkezett Kolozsvárra, hogy ott tárgyaljon a fejedelemmel a kassai szerződésen túlmenően elérhető további feltételekről. A tárgyalások folytatásának szükségességét Daróczy azzal indokolta, hogy a kassai megegyezésnek Erdélyben ismert és aláírt szövege különbözik attól a királyi diplomától, amelyet Mátyás aláírt és amelyek nála voltak. A fejedelem részéről Sarmasághy Zsigmonddal kezdett megbeszéléseket, de öt nap múlva Báthorytól újabb követek érkeztek Sennyey Pongrác, Kornis Zsigmond és Fráter István, akik elmondták, hogy a fejedelem három feltételt nem tudott elfogadni azok közül, amelyeket Daróczy most újabban elé tárt. Elsőként „a török ellen való ligárúl” jelentette ki a fejedelem, hogy nem köthet semmilyen megállapodást a Porta ellenében, „tudniillik az oly titkon nem lehetne, hogy a török meg ne értené, és romlásokra lenne, míg Magyarország Erdélynek oltalmára érkezhetnék...”¹⁸ Biztosítja azonban Daróczyt arról, hogy ha a magyar király támadást indítana a törökök ellen, a fejedelem, úgyis mint akinek őstól maradt birtokai a királyságban vannak, nem fog ellenségesen viselkedni, sőt híven támogatja a magyar királyt és az országot. Mátyás következő kívánsága azt volt, hogy Erdély évente fizessen számára ún. „honoráriumot”. Báthory ezt szintén megtagadta, hiszen, mint mondta, elődeitől ez soha nem kívántatott meg. Ezenkívül – érvelt a fejedelem – ha ez a törökök tudomására jutna, úgy értelmeznék, hogy Erdély tőlük elszakadt, és alávetet-

¹⁵ „... neque wayvodam Transylvanensem eique adnexas partes” Gooss 1911. 384.

¹⁶ Angyal 1896. 27.

¹⁷ Daróczy Ferenc jelentése a nádorhoz, Daróc, 1609. május 3. EOE VI. 126–131.

¹⁸ EOE VI. 127.

te magát a magyar királynak, ami nyilvánvaló megtorlást vonna maga után. A harmadik tárgyalási pont pedig az erdélyiek által szükség esetén küldendő katonai kontingensről szólt. A fejedelem úgy vélte, a katonai támogatás nagyságrendjét ne írják elő számszerűen a szövetséglevélben, mert ha később mégsem tudja a beígért létszámú katonai kontingenst megadni, az csak újabb egyenetlenséget idézhetne elő a két fél között.

Daróczy mindezeket jól megértette, és úgy magyarázta jelentésében, hogy az erdélyiek a törökök ellen irányuló vagy akár úgy értelmezhető nyílt ígéretet nem fognak tenni semmiképpen, ez világosan érthető is volt a fejedelem üzenetéből. Ennek ellenére, mégis azt javasolta a nádornak, hogy számszerűsítsék a királyság által elvárt támogatás mértékét, és tízezer katona küldését vegyék bele egy Erdély-lyel létrehozandó újabb megegyezés pontjaiba. Javasolta továbbá, hogy az első pontban foglaltakról mondjanak le, azaz a török elleni segítségnyújtás beírásáról, de az éves honoráriumot igenis foglalják bele az új megegyezésbe, és cserébe engedékenyen hozzátette, hogy ha már az erdélyiek annyira ragaszkodnak az ő libera electiójukhoz, akkor ám legyen, azt vegyék be az új megegyezés pontjai közé.

Ezek után Daróczy elküldte a fejedelemnek a nála lévő iratok példányait, amelyekre vonatkozóan Báthory újabb komoly kifogásokat tett. Mindenekelőtt azt nem tartotta elfogadhatónak, ahogyan a szövegben őt címezték, azaz a király hívének („*fidelis noster, illustris etc.*”) nevezték. Feltehetően a címzés többi részét is kifogásoltak az erdélyiek, valószínűleg azt is, hogy a fejedelmet erdélyi vajdának nevezték, de ezeket Daróczy már nem sorolta föl, egy etc-vel intézte el. Az erdélyiek szerint ugyanis, ha a fejedelmet a magyar király a hívének nevezi, az nem szabad fejedelemséget („*liber principatust*”), hanem alávetettséget („*subditusságot*”) jelent. Daróczy erre válaszolva ötletes csavarással magyarázta meg a dolgot: arra utalt ugyanis, hogy amikor a kassai pontokban a fejedelem „segítséggel és hívséggel lenni” ígérte magát, az a hívség nem egyebet, hanem *fidelitas*-t jelentett, ennél fogva joggal lehet a fejedelmet a király hívének azaz *fidelis noster*-nek nevezni.

Sennyey Pongrác és követársai hoztak azonban egy titulusformát, amit Báthory fejedelem elvárt volna, hogy megkapjon a magyar királytól az új diplomában: ez a *serenissimus* jelző volt. Daróczy erre azt válaszolta, hogy ezt a címet a birodalomban is csak a Habsburg családtagok kaphatják meg, és még Báthory Zsigmond is, aki pedig sógora volt a magyar királynak, csak *illustrissimus* címet kapott.¹⁹

A tárgyalások a nézetkülönbségek ellenére mégis sikerre vezettek, mert az 1610. esztendő augusztusában az időközben érvényét veszített kassai szerződés pontjait a felek újrafogalmazták és elfogadták. A fejedelmet a felső-magyarországi rendek részgyűlésén Kassán ekkor Sennyey Pongrác, Prépostváry Zsigmond és Fráter István képviselte. Az augusztus 15-én aláírt szövetséglevélben megmaradt az első pont, miszerint Erdély segítséget nyújt a magyar királynak mindenki ellen, kivéve a törököket. A további pontokban a szabolcsi hajdúk helyzetét rendezték oly

¹⁹ Magyarra mindkettőt felségesnek fordítjuk.

módon, hogy átengedték a szabolcsi hajdútelepüléseket Báthory Gábor fennhatósága alá, hogy azok az ecsedi várhoz tartozzanak. Cserébe viszont a fejedelem más, korábban Ecsedhez tartozó falvakat engedett át a király birtokába. Meghatározták a kállói és a nádudvari járás dézsmaadásának rendjét, elrendelték, hogy a hajdúkaptányok által jogtalanul tartott jobbágyokat bocsássák el, szabad kereskedelmet és átjárást engedélyeztek a két országrész között. Meghagyták, hogy Báthory Gábor csak elődei, Báthory István és Kristóf mintájára verethet pénzt Erdélyben; megengedték, hogy a moldvai vajdával kötendő szövetség ügyét a fejedelem támogassa, és végezetül egy szatmári erdő és a váradi püspökséghez tartozó néhány falu hovatartozásának meghatározását célzó eljárásról döntöttek. Minderre esküt tettek az erdélyi rendek név szerinti aláírással és pecsétjükkel megerősítve, 1610. szeptember 6-án.²⁰

A szeptember végén kezdődő országgyűlésen az erdélyi rendek ünnepélyesen mindhárom nemzet nevében elfogadták és megerősítették az újabb kassai megállapodást, az aláírt hitlevelet föl is küldték követük által Mátyás királynak, és kifejezték reményüket, hogy örökös és állandó lesz ez az egyezség a két ország között.²¹ Az 1610. évi kassai szövetségelevet Báthory Gábor 1611. április 28-án Szebenben kelt okiratával ratifikálta, és ugyanekkor a rendek ismételten hitet tettek a megállapodás mellett.²²

Miközben folytak az előbb említett tárgyalások a kassai megállapodás pontjainak újrafogalmazásáról, a Báthory Gábor ellen elkövetett sikertelen széki merénylet után Magyarországra menekült Kendi István és támogatói arra próbálták ösztökélni Thurzó nádort és a magyar tanácsosokat, hogy igyekezzenek Erdélyt mielőbb reinkorporálni a Magyar Királysághoz.²³ Thurzó György józan helyzetértékeléssel azonban felismerte, hogy erre az akkori viszonyok között nem volt mód, de még ha sikerülne is ezt az állapotot elérni, fenntartani semmiképpen sem lehetne, vélte a nádor.²⁴ Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány azonban nem így gondolkodott. Erdély elleni támadását abból a célból indította meg, hogy Báthoryt a fejedelmi székből eltávolítsa és Erdélyt visszafoglalja a királysághoz. Forgách hadjárata során fel is szólította az erdélyi rendeket, hogy adják magukat öfelsége hűségére és pártfogása alá. Ezzel ugyan nem sokat sikerült elérnie, katonai akciója is kudarccal végződött.

Ha csupán megállapodások fentebbi történetén tekintünk végig, azt lehetne gondolni, hogy a megbékélés a két országrész között megtörtént, a nézeteltérések

²⁰ Eredetije: Magyar Országos Levéltár Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F 25 Miscellanea 1610.; Kiadva: EOE VI. 180–189.

²¹ EOE VI. 191–192.

²² Gooss 1911. 392–401.

²³ A széki merényletről újabban: Horn Ildikó: Őnagysága merényleti (Gondolatok egy politikai ösz-szesküvésről) In. *Historia manet: Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv*. Ed.: Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga. București-Cluj, 2001. 237–255.

²⁴ Angyal 1896. 36.

elsimulni látszottak, az ellenségeskedés lecsillapodott. A megegyezést azonban szinte hátbatámadja, vagy leglábbis nagyon megkérdőjelezi Cesare Gallo császári követnek felső-magyarországi küldetéséhez megkapott, 1610. október 17-én keltezett utasítása.²⁵ Az instrukcióból egy Báthory eltávolítására irányuló összeesküvés jól átgondolt terve bontakozik ki. Gallo útjának egyik célja az volt ugyanis, hogy a király és a nádor között egy Báthory-ellenes megállapodást hozzon létre, arra vonatkozóan, hogy Báthoryt mint az egész kereszténységre veszedelmes embert óriási gazságai miatt ne tőrjék meg tovább az erdélyi tartományban, mást tegyenek a helyébe mint vajdát.²⁶ Addig azonban semmit nem lehet tenni – folytatódik az utasítás – amíg az ide érkező erdélyi követek beleegyezését el nem nyerik; de a felső-magyarországi főkapitányt addig is arra buzdítsa, hogy semmilyen lehetőséget ne szalasszon el, és ezt az ügyet bárhol, bármilyen formában mozdítsa előre. Ezt azonban a lehető legtitkosabb módon tegye, és mindenről azonnali jelentést küldjön őfelségének. A cél eléréséhez az is szükséges, hogy a moldvai és havasalföldi vajdát őfelsége oldalára állítsák, ezek a magyar királlyal szövetséget kössenek, és valahogy úgy tüntessék föl Báthoryt, hogy a király ellenségeinél gyanúba essen. Őfelségének célja az is – írja az utasítás –, hogy megkeresse a lengyeleket – mielőtt Báthory ezt megtenné – azért, hogy maga mellé állítsa őket, és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kössön velük. Mindezek pedig a legnagyobb csendben kell történnének, nehogy Báthory vagy a pártján állók gyanút fogjanak, ezért ezügyben mindenről csakis írás nélkül, kizárólag a legbizalmasabb emberek által tárgyaljanak és állapodjanak meg. Végezetül az utasítás úgy rendelte, hogy mivel Rudolf császár és Mátyás között még nincs egyetértés, azonkívül a hajdúk is veszélyt jelentenek, mert még mindig fel vannak fegyverkezve, és mivel követeket is várnak az erdélyiektől, egyelőre nem érkezett el a megfelelő pillanat az akcióra, és addig is ezek a tervek a legnagyobb titokban maradjanak. Cesare Gallo küldetése és Báthory-ellenes akciója úgy tűnik, valóban nagyrészt az írás kiküszöbölésével zajlott le, mert ugyan megmaradt néhány Thurzó Györgyhöz írott levele a családi levéltárban, azokban azonban erről útjáról, megbízatása sikeréről nem esik szó. Gallo az ezt követő időkből mindkét román vajdánál személyesen járt, nagy valószínűséggel a fejedelem ellen igyekezett náluk lépéseket tenni.

A fejedelemség és a Magyar Királyság közötti konfliktusok a felső-magyarországi részekben nem szüneteltek, jogtalan és erőszakos foglalások, a szabad kereskedelem megakadályozása és sorozatos összecsapások zajlottak a határvidéken. Ezt rendezni gyűltek össze a nádor vezetésével a király tanácsosai Tokajban az 1611. esztendő őszén.

A két ország közötti ellenségeskedést lezárandó a felek 1611. december 22-én egyeztek meg arról, hogy a békétlenséget befejezik, a jogtalanságoknak és erőszak-

²⁵ EOE VI. 194–195.

²⁶ „Bathoreum uti pernitiosum reipublicae christianae nequaquam in provincia Transylvania, ob eius gravissima facinora amplius non tollerandum, sed alium in eius locum uti vajvodam surrogandum esse...” EOE VI. 194–195.

tételeknek is véget vetnek.²⁷ Thurzó kifejezetten ígéretet tett arra, hogy a fejedelemség ellen – miközben Báthoryt őfelségének nevezte az okiratban – a továbbiakban a királyságban élők nem praktikálnak, hanem csendes békekességben lesznek egymás mellett. Kérte egyúttal, hogy a fejedelem viszont egy főkövetet bocsásson ki a következő pozsonyi országgyűlésre, a további kérdések megtárgyalására. Kérte, hogy a hajdúság közül a jobbágyokat Báthory adja ki, a hajdúkat pedig a saját területén telepítse le, és úgy tartsa őket, hogy soha semmiféle háborúskodás ne letkezhesen miattuk. A szabad kereskedelemben, „jövés-menésben” akadályokat ne támasszanak és az elvesztett jószágokat és ingóságokat mindkét részről adják vissza. Mindkét fél részéről a hadjárás során tett kártételekért, a hajdúk által elkövetett gaztettekért, gyilkosságokért a bűnösök felkutatása után szolgáltatassanak igazságot mindkét oldalon. Végezetül pedig kimondták, hogy a felek azonnal tegyék le a fegyvert.²⁸

Báthory portai megítélése is rosszra fordult időközben, elsősorban azért, mert önkényesen megtámadta Havasalföldet, magát havasalföldi vajdának titulálta. Ebben a konfliktusban a fejedelem feloldhatatlan ellentétbe került a szászszággal is. Ráadásul a Porta által számára adott három év adómentességi kedvezmény ideje is letelt, és Báthory továbbra sem akart fizetni. 1612 nyarán Báthory Giczy Andrászt küldte a Portára ügyei rendezésére, aki azonban ott ellene fordult, és azzal vádolta be, hogy a királysággal kötött konföderációval valójában a törökök ellen szövetkezett. Magát ajánlotta a fejedelemségre, Várad, Jenő, Lippa Lugos, Karánsebes és más végvárok átadását ígérte a Portának, ha őt emelik a fejedelmi székbe. Báthory nem késlekedett erről értesíteni a Thurzó György nádort, de ugyanilyen tartalmú levelet írt Forgách Zsigmond felső-magyarországi kapitánynak és Dóczy Andrásnak, a szatmári vár kapitányának is.²⁹ Leveléből kiderül, hogy Giczy Havasalföldön tartózkodván azzal hitegette az erdélyieket, hogy a szultánon kívül a magyar és a lengyel király is támogatta az ő erdélyi fejedelemségét. Erdélyben azonban egyelőre ennek nem adtak helyt.

1612 júniusában a fejedelem egy előterjesztést juttatott el az erdélyi rendekhez. Ebben amellet, hogy Giczy András árulásának súlyos voltát ecsetelte, kifejtette, hogy miközben megkötötte a konföderációt a magyar királlyal, igyekezett nem ujjat húzni a török császárral sem, hiszen tudnivaló, hogy nyomorúságos helyzetbe jut az az ország, ahová a törökök helyeznek fejedelmet: „... mindnyájunknak jobb volna meghalni, hogysen mint szabad választásunk ellen a török császár portájáról jönne fejedelem szép hazánkban, Havasalföld és Molduva keserves állapotjára jutnánk, és gyakor változásokban, mint szintén ők, mi is szintén úgy fogynánk”.³⁰ Nyilvánvalóan kiderül, hogy a fejedelem, ahogyan a régebbi és őt követő erdélyi fejedelmek is a Porta előtti állapotuktól látták függeni saját pozíciójukat, de mégis,

²⁷ EOE VI. 211–213.

²⁸ EOE VI. 214–217. és Gooss 1911. 408–410.

²⁹ EOE VI. 233–234.

³⁰ Báthory Gábor fejedelem előterjesztése a rendeknek, 1612. június 26. EOE VI. 238.

mindkét nagyhatalom irányában taktikus módon kellett eljárniuk. Most azonban, folytatta a fejedelem, hogy az áruló Giczy a Portán lázít ellene, követeket kell oda küldeni, és a helyzetet mielőbb rendezni, az ő ártatlanságát bebizonyítani. Egyúttal feltette azt a kérdést is a rendeknek, hogy vajon nem kellene-e a keresztyén fejedelmekhez és a magyar királyhoz fordulni, arra az esetre nézve, ha a Porta mégis támadást indítana Erdély ellen.³¹ Ebben a javaslatban – amelyet azonban a rendek elvetettek – a fejedelem lényegileg egy törökellenes szövetségkötés lehetőségét vetette föl.

1613-ig folytatódtak az egyezkedések Erdély és a Magyar Királyság között. Ezek a tárgyalások ugyan a felszínen arra irányultak, hogy a békés egymás mellett élést megteremtse, és biztosítsák azt, hogy a fejedelem nem támad ki a királyság ellen, valójában azonban a megállapodások, szövetséglevelek azt a lehetőséget is magukban hordozták, hogy Erdély és a Magyar Királyság viszonyát újrafogalmazzák, újból megerősítsék bennük, legalább a jogigény szintjén. Erdély és a királyság szorosabb egymáshoz kötését más érvekkel is indokolták. A magyar királyi tanácsosok feljegyzései között a 17. század elején sokszor lelhető nyoma annak a gondolatnak, hogyha Erdély a jelenleginél szorosabban kerül az Oszmán Birodalom hatalmába, akkor egész Magyarországra az a veszély leselkedik, hogy a törökök onnan kiindulva nagyobb eséllyel támadnak az ország megmaradt területei ellen, sőt nagy részét el is foglalhatják. A magyar tanácsosok egy 1613. január 7-én kelt előterjesztésükben fogalmazták meg elképzeléseiket Erdély helyzetéről. Úgy vélték, nem szabad hagyni, hogy Erdélyt, amely minden jog szerint a magyar királyság koronájához tartozik, a törökök – lázadó emberek mesterkedései miatt vagy bármilyen más okkal – elragadják és magukévá tegyék.³²

A tárgyalások ezt követően Pozsonyban folytak tovább, és 1613. április 11-én végül megszületett egy újabb, a Báthory Gábor fejedelemsége alatti utolsó megállapodás. Erdély részéről a tárgyalásokat teljhatalmú megbízással szentlászlói Kamuthy Farkas, somkeréki Erdélyi István tanácsosok, valamint Kassay István fejedelmi kincstári jogügyigazgató folytatta le. A pozsonyi megállapodás először is kimondta, hogy Báthory Gábor maradjon Erdély fejedelme, Magyarország neki alávetett Részeinek ura és a székelyek ispánja, és ugyanígy legyenek az ő utódai is. Ez a pont azt is kimondta, hogy a magyar királyok Erdélyt a szabad fejedelmválasztási jogukban most és ezután is meg fogják tartani. Ez azért is érdekes, mert maguk az erdélyiek, miként az előbbi fejedelmi előterjesztésből is kiderült, a szabad fejedelmválasztási joguk megőrzését és abban való megtartásukat mindig is az Oszmán Birodalomtól szokták várni, kérni és megkapni. E pontban is tetten érhető az a jelenség, hogy a Magyar Királyság a főhatalmat kívánta gyakorolni a fe-

³¹ EOE VI. 237–238. Vö.: Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660) In. *Erdély története* II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 638.

³² „ne per simultates inquiturum hominum vel etiam ulla ratione ipsa provincia – qua omni jure sacrae Regni Hungariae Coronae iurisque ipsius propria habetur – hostibus Turcis usurpanda et adimenda relinquatur.” EOE VI. 265.

jedelemség fölött, legalábbis a jogigény szintjén, függetlenül attól, hogy ezt a valóságban hatalmukban állt-e megvalósítani.

A pozsonyi megállapodásban hozzátették még azt is, hogy Báthory és fejedelmi utódai a magyar királynak szigorúan kötelezve legyenek a jelen megállapodás betartására.³³ A fejedelem kötelezte magát továbbá, hogy minden ellenséggel szemben – a törököket kivéve – megsegíti a magyar királyt. Kötelezte magát arra is, hogy Erdélyt valamint az uralma alatti vármegyéket, és várakat másként, mint ahogyan most van, nem idegeníti el a magyar koronától; a magyar király és utódai ellen ill. Magyarország és szövetségesei ellen soha, semmilyen támadást nem fog kezdeményezni, vagy abban részt venni; a bécsi békét, amennyiben az nem mond ellent a szabad választásnak és a mostani megegyezésnek, minden pontjában megtartja.

Viszonzásképpen a magyar király megfogadta, hogy Erdélyt és a fejedelemnek alávetett Részeket szükség esetén ugyanúgy megsegíti, valamint ezeket a területeket fejedelem uralmában, régi jogaiban, kiváltságaiban megtartja. Sem nyíltan, sem titkon semmit sem tesz ellene. A további pontok kimondták, hogy Báthory fejedelem és utódai a királyi hadakat, amikor arra szükség mutatkozik, beengedik Erdély területére. Ez egyben burkoltan ugyan, de azt is jelentette, hogy egy esetleges törökellenes támadás esetén Erdély fejedelme lehetőséget ad a királyi sereg számára az átvonulásra.

Kimondták továbbá, hogy a brassói és más szászok és a fejedelem közötti megegyezés előmozdítása ügyében szabad legyen a királynak követeket küldeni hozzájuk, és amíg ez a megegyezés meg nem születik, a fejedelem semmit sem tesz a szászok jogai és privilégiumai ellen. A kereskedelem, az utazás, követségek küldése bárki számára teljesen szabad legyen; és a másik országból jövőket, elfogni és fogásgra vetni tilos. Végezetül kimondták, hogy ha Magyarországon vagy Erdélyben a hajdúk a nyugalom ellen cselekednének, szigorúan kell eljárni velük szemben.

Az erdélyi követek a májusi szebeni országgyűlés ideje alatt érkeztek haza, a rendek előtt publikálták a pozsonyi megegyezés pontjait, majd azokat rögtön törvénybe is iktatták. Báthory Gábor ugyancsak az országgyűlés ideje alatt, 1613. május 10-én ratifikálta ezt az utolsó megállapodást Mátyással. Ebben a hitlevélben esküvel kötelezte magát arra is, hogy a törököknek a szokásos éves adón és ajándékokon kívül semmilyen más segítséget nem ad, és átkelési lehetőséget a magyar király alatti területek felé nem enged.³⁴

³³ „ipse et successores eius legitimi principes, et Transilvania in libera electione per suam Maiestatem Caesaream et Regiam eiusque successores legitimos reges Hungariae et regnum conservabuntur...tam ipse, quam futuri principes et sui successores similiter etiam Transylvaniae et partes Hungariae eidem subiectae obstricti sint ad observationem huius transactionis.” EOE VI. 269.

³⁴ „... quod Turcis, tributis ac honorariis exceptis, nulla unquam auxilia, commeatus et transitus per Transylvaniam et partes ei annexas et subiectas contra Suam Maiestatem caesaream et Regiam eiusque successores legitimos reges Hungariae et regna praebebimus, aut per nostros praeberi permittemus.” Gooss 1911. 420.

Időközben Báthory fejedelem megítélése a Portán sem javult, Bécsben pedig egyenesen gyűlölettel tekintettek rá. Különösen nagy ellensége volt Melchior Khlesl bíboros, a bécsi udvari politika meghatározó alakja.³⁵ A vele kapcsolatos bécsi véleményekről és uralkodásának értékeléséről különösen sokat mondóak azok a „vádpontról”, amelyekben 1613 novemberében azt fogalmazták meg, hogy mi módon szegte meg Báthory Gábor a Magyar Királysággal kötött szövetségeket és megegyezéseket.

Ami Báthoryt illeti: 1. Ófelsége és országa ellen ellenséges szándékkal viselkedett. 2. Ófelsége jövedelmeit és tizedbevételeit nem hagyta érintetlenül, azokra jogot formált, és azokat magának elvette. (Ezt a Szepesi Kamara dokumentumai bizonyítják.) 3. Ófelsége katonáit és hadait, amikor a szükség úgy kívánta nem akarta befogadni. (Ez kitűnik a nádorhoz írt leveleiből.)³⁶

Ami a tartományt illeti: 1. A pozsonyi megegyezés kimondta, hogy Erdély, amely főként a Magyar Királyság védőbástyája, amihez tartozik is, és ezért a kereszténységnek őriztessék meg.³⁷ Mégis, ellenkezőleg cselekedtek, vérontással, az egész világ szeme láttára. 2. A tartomány tartozott volna – az érvényben lévő megállapodások szerint – minden helyi zavargásról alapos tájékoztatást adni őfelségének, de ezt nem tették, sőt a törökök támadásairól sem tájékoztatták a királyt. A tartománybeliek a törökökhöz követeket küldtek, azokat behívták, és magukat azok uralma alá adták.³⁸ 3. Magukat és az egész tartományt a császár őfelségének adott hitük ellenére a törökök kívánságának és a zsarnok szövetségének alávetették.³⁹ 4. Amikor Szkender pasa országgyűlésre parancsolta őket, annak engedelmeskedtek, ott a törökök hatalmától meggyőzötven magukat, nekik hű embert választottak – ahogy azt hírből tudjuk – és azzal együtt a hűségesküt is letették nekik. Holott az őfelségével megkötött szövetség és megegyezés okán törökpárti fejedelmet választani és esküt tenni nem lettek volna kötelesek.

Ez utóbbi, a tartományt, azaz Erdélyt illető vádpontokat áttekintve ismét csak az a benyomásunk támadhat, hogy ezek nem a realitás talaján állnak. Erdélyt azzal támadni ugyanis, hogy önként a törökök uralma alá adta magát, holott szövetségben volt a magyar királlyal, a fennálló hatalmi viszonyok rossz megítélésére vall. A megegyezések tartalmából azt is megállapíthatjuk, hogy a bennük foglalt feltételek semmiféle biztosítékot nem jelentettek Erdélynek arra az eshetőségre, ha elpártolna a Portától. Ezek a megállapodások a békesség elvi biztosításán kívül általában csak a magyar királyok Erdélyre irányuló jogigényét fejezték ki, de az Oszmán Birodalom Erdély fölötti főhatalmát korlátozni, vagy az attól való megszabadulásra reményt nyújtani nem tudtak. Erdély fejedelmei, így Báthory Gábor majd az őt kö-

³⁵ Vö. Angyal 1896. 126–127.

³⁶ EOE VI. 298.

³⁷ „...Transylvania praecipuum antemurale apud Regnum Hungariae – quo pertinet – atque adeo apud Christianitatem conservaretur...” EOE VI. 299.

³⁸ „...illius patrocinio se submiserint...” Uo.

³⁹ „...Turcarum libidini atque foedae tyrannidi prostituerint...” Uo.

vető Bethlen Gábor is jól tudták, hogy fejedelmi székre helyezésük nem Béctől, hanem a Portától függ, még akkor is, ha fejedelmi rangjukat igyekeztek elfogadtatni mindkét nagyhatalommal. Erdélynek ezt a két császár közé szorított állapotát világosan látta a szerencsétlen sorsú Báthory Gábor is, holott az ő politikusi tehetségét nem szokás sokra tartani. Báthory azonban tisztában volt azzal is, hogy a Portán megszerzett fejedelemségét a Habsburg magyar királlyal is el kell fogadtatni, mert csak így tudja megőrizni saját uralmát. A kettős szorítás olyannyira kézzelfogható volt Báthory Gábor uralkodása alatt, hogy mindinkább kimondható, Erdély sorsát a kiszámíthatatlan körülmények legalább annyira befolyásolták, mint fejedelmének az uralkodásra adatott tehetsége.

JAKÓ KLÁRA:
Báthory Gábor és a román vajdaságok

A magyarságról a környező népek szemében kialakított kép ismerete elengedhetetlen feltétele a nemzeti önismeretnek és ugyanakkor jelentős eleme a kapcsolattörténeteknek. Sok esetben pedig magyarázatul szolgálhat a történetírásban vagy akár a közgondolkodásban máig meglévő bizonyos sémákhoz, előítéletekhez, könnyebbé téve esetleg megértésüket vagy az ezektől való megszabadulást.

A magyar–román kapcsolattörténet jelentős szakasza volt az erdélyi fejedelemség időszaka, ezen belül is Báthory Gábor uralkodásának kora. Különösképpen Moldvával és Havasalfölddel kapcsolatos politikája miatt érdemesnek tartottuk megvizsgálni, hogy milyen Báthory-kép lelhető fel az ezekben az országokban létrejött írásos források bizonyos csoportjaiban, és hogy kik voltak azok a személyek, akik ebben az időszakban a vajdaságok kancelláriáiban magyar secretariusokként tevékenykedve hatással lehettek e kép alakulására.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy mind Moldva, mind pedig Havasalföldre nem a latin betűs, a nyugati kereszténységhez kapcsolódó írásbeliség világához tartozott, hanem a cirill betűs, bizánci-szláv hagyományú íráskultúra része volt. Ismeretes, hogy a mai Románia területén az országot alkotó történeti egységek megmaradt írásos forrásanyaga igen eltérő, mind számát, mind pedig nyelvét, műfaját illetően¹. Nem árt ismét megemlíteni néhány adatot: Ioachim Crăciunak a Román Akadémia gondozásában megjelent bibliográfiája² szerint a jelenlegi Romániának az 1800-at megelőző időszakból összesen 467 elbeszélő forrása ismeretes. Ebből 54 Moldvára, 43 Havasalföldre, 370 pedig Erdélyre vonatkozik. Ugyancsak az erdélyi források meghatározó voltára utal a mai Románia 1700 előtti okleveles forrásainak provenienciája és nyelvi megoszlása. Damian P. Bogdan megítélése szerint³ a 14–18. századból Romániában 7 000 ószláv nyelvű oklevélszöveg maradt fenn. Ebből Erdélyből 11 származik. Ehhez adódhat a 16. századtól kezdődően a cirill betűs román nyelvű iratok néhány százra becsülhető állaga. Összehasonlításképpen megjegyezhető, hogy Erdélyben a 11. század és az önálló fejedelemség megalakulása (1542) közötti időszakban hozzávetőlegesen 30–35 ezer latin nyelvű oklevél található, mely 1700-ig kb. újabb 150 ezer, megközelítően felerészt magyar, felerészt pedig latin és német nyelvű szöveggel egészül ki. Ezek tehát azok a forrásadottságok, amelyek meghatározzák a számba vehető szövegek körét.

¹ Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In. Uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, 1997. 91–92.

² Crăciun, Ioachim: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României, sec. XV–XVIII*. II. București, 1963.

³ Bogdan, Damian P.: *Din paleografia slavo-română. Documente privind istoria României. Introducere*. București, 1956. I. 114, II. 10.

A megmaradt írásos források számának fentebb bemutatott alakulása azzal is magyarázható, hogy a Kárpátokon túli országokban a vajdai kancelláriáknak a 18. századig nem volt levéltára.⁴ Ami pedig a családi levéltárakat illeti, 16–17. századi számottevő állagokról nincs tudomásunk.

A vajdai kancelláriákból kibocsátott levelek azonban a címzetteknek részben megmaradtak, természetesen ezek elsősorban a fejedelmekhez intézettek, de nem egy esetben különböző szász városokhoz, illetve egyes erdélyi és a királyi magyarországbeli családokhoz írottak is a rendelkezésünkre állnak.

Ha tehát Báthory Gábor korának a moldvai és havasalföldi írásbeliségben megjelenő ábrázolását kívánjuk felvázolni, főképpen a fontosabb elbeszélő forrásokat, valamint a fentebb említett levelezést kellett megvizsgálnunk. Ez utóbbi csoportból a magyar nyelvű missilisek adatait összegeztem, mivel eddigi gyűjtőmunkám során ezekkel foglalkoztam.

Mindenekelőtt nem árt röviden áttekinteni Báthory Gábor és Moldva, illetve Havasalföld kapcsolatának tényeit. Köztudomású, hogy Báthory Gábor alighogy fejedelemmé választották, a román vajdaságok ellen készült. Ekkor azonban a fejedelmi tanácsnak még sikerült megállítania kalandor, kellően elő nem készített ötleteit, új, Moldvával és Havasalföldével való szövetség megkötésével. A fejedelem azonban ki akart törni a rendek szabta korlátok közül és alig egy évvel trónralépése után Moldvával szembeni erőfitogtatásra készült. Még ezt is sikerült némileg elodáznia Weiss Mihály brassói főbíró bölcsességének és diplomáciai érzékének köszönhetően. Ezt követően, Szeben elfoglalása után támadta meg Havasalföldét, ahonnan elűzte a Habsburg-barát politikát folytató Radu Șerbant, és kikiáltotta magát fejedelemnek. Akciójához azonban nem nyerte el a Porta egyetértését, s az onnan érkező felszólításra kénytelen volt hazatérni, Havasalföldre pedig Radu Mihnea került fejedelemnek. Nem sokkal ezután Moldvában is törökbarát vajda jutott trónra, Ștefan Tomșa személyében. A törököknek nem tetszett Báthory önállószkodása, s megparancsolták a budai és temesvári pasáknak a fejedelem hátbatámadását. Az e hírre hazaözönlő hajdúk útközben kirabolták Havasalföldét, elárasztották Erdélyt és a királyi Magyarországot. Báthory Gábort az időközben kis időre visszatért Radu Șerban segítségével a brassói papírmalom mellett legyőzték, de végül neki is csakúgy mint szövetségesének, Forgách Zsigmondnak menekülnie kellett. Báthory és a két román vajdaság fentebb dióhéjban bemutatott, igencsak zaklatott kapcsolatai azt hiszem elegendő magyarázatot nyújtanak a román, illetve a Moldvában és Havasalföldén keletkezett, akár magyar nyelvű források által bemutatott fejedelem-portréra⁵.

⁴ Ciurea, Dumitru: *Diplomtica latină în Țările Române. Noi contribuții*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol. Iași, 1971/8. (továbbiakban Ciurea, Dumitru 1971.) 2.

⁵ Báthory Gábor és a román vajdaságok kapcsolatára vonatkozóan I. *Magyarország története 1526–1686*. I. Bp., 1985. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 790–800., *Erdély története 1606–1830*. II. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1988. 625–634.

Báthory Gábor személyéről a román történetírásban kialakult kép felvázolására több elbeszélő forrást tekintettem át. E célból átolvastam: *Cronicile slavo-romîne din sec. XV–XVI. Publicate de Ion Bogdan*.⁶ [Szláv-román krónikák a XV–XVI. századból. Közzéteszi Ion Bogdan], Grigore Ureche: *Letopiseșul Țării Moldovei*⁷ [Moldvaország krónikája], Miron Costin: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*⁸ [Moldvaország krónikája Aron vajdától kezdődően], Ion Neculce: *Letopiseșul Țării Moldovei* [Moldvaország krónikája] és *O samă de cuvinte*⁹ [Néhány szó], Stolnicul Constantin Cantacuzino: *Istoria Țării Românești*¹⁰ [Havasalföld története], Radu Popescu: *Istoriile domnilor Țării Românești*¹¹ [Havasalfölde uralkodóinak története], *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*¹² [Havasalföld története. A Cantacuzino-k krónikája], Dimitrie Cantemir: *Descriptio Moldaviae*¹³ és *Hronicul româno-moldo-vlahilor*¹⁴ [A románok krónikája], valamint a *Cronici și povestiri românești versificate sec. XVII–XVIII*¹⁵ [Versbe szedett román krónikák és elbeszélések a XVII. és XVIII. századból] című köteteket.

Sajnos az eredmény elég szegényesnek bizonyult. Ennek egyik oka, hogy a fentebb említett elbeszélő források részben kompilációk és kiváltképpen a moldvai szerzők (Cantemiren kívül) leginkább lengyel kútfőkből merítettek a korábbi idők-ből fennmaradt feljegyzések mellett. Az, hogy a vizsgált forrásokban a reméltnél kevesebb információ található Báthory Gáborra, de általában véve az erdélyi eseményekre, akár más személyiségekre vonatkozóan is, azzal is magyarázható, hogy egy olyan területtel van dolgunk, ahol az írásbeliségnek más fajta szerepe, hagyományai és megbecsültsége van, mint a latin betűs írásosság világában. (Erre utal például a vajdai kancelláriák szervezete, az ott alkalmazottak munkaköre, létszáma

⁶ *Cronicile slavo-romîne din sec. XV–XVI. Publicate de Ion Bogdan*. (Kiad. P. P. Panaitescu). București, 1959.

⁷ Ureche, Grigore: *Letopiseșul Țării Moldovei* (Kiad. P. P. Panaitescu). h.n. [1955].

⁸ Costin, Miron: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*. (Kiad. P. P. Panaitescu). București, 1944.

⁹ Neculce, Ion: *Letopiseșul Țării Moldovei*. (Kiad. Iorgu Iordan) h.n., 1955.

¹⁰ Cantacuzino, Stolnicul Constantin: *Istoria Țării Românești*. (Kiad. N. Cartoian és Dan Simionescu), Craiova, é.n.

¹¹ Popescu vornicul, Radu: *Istoriile domnilor Țării Românești*. (Kiad. Constantin Grecescu). București, 1963. (továbbiakban Popescu vornicul 1963.)

¹² *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*. (Kiad. C. Grecescu, D. Simionescu). București, 1960. (A továbbiakban *Istoria Țării Românești 1290–1690*.)

¹³ Cantemir, Dimitrie: *Moldva leírása* [Ford. Köllő Károly]. Bukarest, 1973. (A továbbiakban: Cantemir: *Moldva*.)

¹⁴ Cantemir, Dimitrie: *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*. (Kiad. Gr. G. Tocilescu). București, 1901.

¹⁵ *Cronici și povestiri românești versificate sec. XVII–XVIII*. (Kiad. Simionescu, Dan). București, 1967. (A továbbiakban: *Cronici și povestiri*)

stb.)¹⁶ Moldvában és Havasalföldén e korszakban az írásnak még mindig az egyházi jellegű, liturgikus irodalom a leglényegesebb, szinte kizárólagos területe. Más az egész irodalom fejlődésének az üteme, mások a korszakai. A Kárpátokon túli román történetírásnak a fentebb bemutatott termékei (Cantacuzino és Cantemir műveinek kivételével) a krónikairás eszközeivel készültek, kevés teret engedtek a szubjektívebb, elemző jellegű gondolatoknak, történelmi személyiségek portréját pedig hiába is várhatnánk el tőlük. Az sem elhanyagolható, hogy a fentebb említett történelmi alkotások jelentősebb szerzőinek többsége tanulmányai egy részét a latin íráskultúra világában végezte (pl. Ureche, Costin, Cantacuzino, Cantemir), s ők valamennyien tudtak latinul, ezúton biztosítva az európai történetírás vérkeringésébe való bekapcsolódás lehetőségét. Ugyanezt a fejlődési ütemet igazolja, hogy a 17–18. századi verses krónikákat tartalmazó kiadványban,¹⁷ amelyben lényegében történelmi énekeket találunk, egyetlen 17. századi van (1663-ból), egy 1714-ben keletkezett, a többi mind az 1762-től 1806-ig terjedő időszakban született, tehát ekkorra tehető a műfaj virágkora. Mindemellett valamennyi a Kárpátokon túli országok belpolitikai életében jelentős szerepet játszó, főtisztségeket viselő személy történetét, többnyire tragédiáját énekli meg, tehát nem foglalkozik az erdélyi történelem alakjaival.

Báthory Gáborra, a róla kialakított képre vonatkozóan értékelhető információt tulajdonképpen csak a Cantacuzino-k Krónikájában és Radu Popescu országbíró már fentebb említett művében találhatunk. Mindkettő keletkezési idejéről vita folyik a szakirodalomban. A 17. század legvégén vagy a 18. század elején írhatták szerzőik (akiknek kiléte sem teljesen egyértelmű).¹⁸

A történelmi tényeknek, a fejedelemlétekről a Kárpátokon túli területek történetében játszott szerepének ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy személye negatív szövegkörnyezetben fordul elő. A Székely Mózesnél is nagyobb ellenségnek tartott Báthory Gábort, mivel titokban támadt az országra „fertelmesnek” nevezik. „Három hónapot ült az átkozott az országban, rabolva, fosztogatva, gyújtogatva, mire semmi szükség nem volt, s nem is lesz a mi földünkön. Éppen ezért azóta is él az emberek közt a mondás: amikor azok a gonosz magyarok...”¹⁹ A szöveg további részéből is kiderül, hogy a fejedelem megítélését átvitték a magyarság egészére. Miután Radu Mihnea vajda török és tatár seregek segítségével kiűzte Báthoryt Ha-

¹⁶ Pl.: Grămadă, Nicolae: *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat*. Codrul Cosminului. 1935/9. 129–231.; Şimaschi, Leon-Ignat, Georgeta: *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc I–II*. Anuarul Institutului de istorie A.D. Xenopol 1972/9. 107–132, 1973/10. 123–150.; Ciurea, Dumitru 1971.; Văcaru, Silviu: *Activitatea dieilor din cancelaria domnească a Moldovei în prima jumătate a secolului XVII*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol. Iași. 1993/30. 93–113.

¹⁷ *Cronici și povestiri*.

¹⁸ *Istoria Țării Românești 1290–1690*. XIV–XIX.; Popescu vornicul 1963. XVII–XVIII.

¹⁹ „Că în 3 luni au șezut proclatul în țară, jefuind, prădînd, arzînd, care nevoe n-au fost, nici va mai fi în pămîntul nostru. Drept aceea și pînă astăzi au luat oamenii un cuvînt de zic: „cînd ungurii cei răi”. Uo. 82.

vasalföldéről a krónikaíró így summáz: „mindenki hálás volt az Úristennek, hogy megszabadította az országot a magyaroktól”,²⁰ hiszen „soha ebben az országban annyi gonoszság és fosztogatás, mint akkor, nem történt”.²¹ Természetesen a krónikaíró meglepedéssel számol be a „kegyetlenkedő”, „rosszul gazdálkodó”, az országot tönkretévő, „bolond”²² Báthory Gábor kiűzetéséről, Brassó melletti megfutamításáról: „És a menekülő Báthory Gábornak leesett fejről a kucsmája és mint egy kutya úgy húzta meg magát, hiszen alig menekedett meg, nagy szégyenben. És nem használt az a sok toll, amelyet viselt, mígnem Szebenbe zárkozhatott, egyedül az Úristen fizethetett eképpen meg neki”.²³ A későbbiekben, Báthory meggyilkolásának említése során a ki nem mondott egyetértést olvassuk ki a sorok közül, hiszen az ország a fejedelem „őrültségei miatt igen sokat szenvedett”²⁴ és így elkerülhetővé vált, hogy „ez a bolond ember ne hozzon több rosszat az országra”.²⁵

Talán még érdekesebb azonban annak a vizsgálata, hogy miként jelenik meg Báthory Gábor alakja és Moldvához, illetve Havasalföldéhez való viszonya a kor magyar nyelvű, Kárpátokon túl keletkezett missilisanyagában. Az ezeket a levelet olvasva is egyértelmű, hogy a fejedelem nem örvendett túl nagy megbecsülésnek, megítélésnek, akárcsak az elbeszélő források esetében, negatív. „...az erdélyi fejedelem az csavargó hajdúságnak hadával lévén azon volna, hogy Havasalföldet semmivé tevéen és még Moldvát is, Lengyelországra üthessen és itt is elvégzett akarátja szerint pusztíthasson...”²⁶ Vagy ahogyan a Dóczy Andrásnak Constantin Movilă által írt levélben olvashatjuk: „... a Báthory Gábor körüli csavargó, dúló, fosztó közönséges békességrontó hajdú...”²⁷ Még a Báthoryval a későbbiekben együttműködő Radu Mihnea is így jellemzi országát a fejedelemnek írt levelében: „Az ország mindenestül pusztá, úgy amint Isten adta”.²⁸

A levelekben azonban találunk a vajdaságokban Báthory idején történetekre vonatkozóan az elbeszélő forrásokat kiegészítő, részletekre vonatkozó információkat. Például a Constantin Movilă moldvai vajda által 1611. január 11-én, Iaşiból írt levélhez csatolt utóiratban: „Bizonyosan tudjuk, hogy az erdélyi fejedelem immár minden hadával Havasalföldre bement. Radu vajda önagysága mi velünk akarván megegyezni, eljött előle. Azért immár kegyelmetek vegye hátul és az üresen ma-

²⁰ „...tot mulțumiea lui D-zeu că s-au mîntuit de unguri” Uo. 82.

²¹ „Nici altă dată n-au mai fost aicea în țară răutate și jaf ca atuncea.” *Istoria Țării Românești 1290–1690*. 87.

²² „...să răsplătească acelui nebun, lui Batăr” Popescu vornicul 1963. 83.

²³ „Iar Batir Gabăr fugind, i-au căzut gujma din cap, si ca un câine s-au ascuns și de-abia au scăpat cu mare rușine! Și nu-i folosiră nimic penele cele multe ce purta, pîn au scăpat de s-au închis la Sibiu, ca de la singur dumnezeu au luat acea plată”. *Istoria Țării Românești 1290–1690*. 88.

²⁴ „...pentru nebuniile lui vine atîta nevoe țării...” Popescu vornicul 1963. 84.

²⁵ „...ca să nu mai intre răutăți în țara lor pentru un om nebun ca acela.” *Istoria Țării Românești 1290–1690*. 90.

²⁶ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó E 196 13. cs. 60. fasc. 10.

²⁷ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, E 196 17. cs. 88. fasc.

²⁸ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, E 196 18. cs. 94. fasc.

radt székit occupálja, most vagy on annak ideje és jó alkalmatossága, hogy kegyel-
metek is megmenekedjék jövendőben való idegen akaratjával, mert bizony az Ma-
gyar koronát is kívánja, jól tudjuk.”²⁹ Szintén egy utóiratban számol be 1611. júni-
us 5-én Iași-ban kelt levelében Récsei Boér István, a moldvai vajda secretariusus
Dóczy András királyi tanácsosnak: „Nagyságod megérthette eddig ez havasalföldi
dolgát, valamely hajdú és magyar hadat ott hagyjuk volt erdélyi fejedelem az más
Radu vajda mellett, azokat mind levágták az murzafiak az országot megvették, ez
mi Radu vajdánk jurisdictio alatt vagy on ismét immár...”³⁰ Radu Mihnea havasal-
földi vajda 1611. december 12-én Târgovișteből Báthorynak írott leveléből (azaz
ismét annak mellékleteként külön cédulára írt utóiratából) pedig egy ellene készí-
tett merényletről szerzünk tudomást: „...némely áruló bojérink engem az házban
meg akarnának ölni, ki hogy eszembe vettem, s jobban is az dolognak végére men-
vén, úgy találtam, kik közül némelyeket megölettem, némelyek pedig fogva vad-
nak ...”³¹

Végezetül pedig vizsgáljuk meg, hogy kik voltak az említett időszakban, akik a
moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriákban magyar secretariusokként tevé-
kenykedtek és a fentebb idézett magyar nyelvű leveleket papírra vetették.

A 17. századra vonatkozóan a vajdai kancelláriák latin és magyar nyelvű részle-
geinek működésére, az ott tevékenykedő személyekre vonatkozóan szerencsésebb
helyzetben vagyunk, mint az azt megelőző korok esetében. Ez a helyzet elsősorban
azzal magyarázható, hogy erre az időszakra vonatkozóan fokozatosan nő a megma-
radt, feltárt és kiadott források száma. Ez különösen igaz a század második felére
vonatkozóan, amikor is a kutatók biztosabb kinndulópontokkal rendelkeznek. A 17.
századi anyag esetében tehát nem csupán az okiratok feltárása és feldolgozása, ha-
nem a kutatás módszertana is kedvezőbb helyzetben van, mint a 16. század eseté-
ben. Ebben a vonatkozásban igen hasznos munkát végzett Susana Andea, aki kuta-
tásai során összegyűjtötte és rendszerezte a moldvai és havasalföldi magyar nyelvű
írásbeliségben résztvevő személyekre vonatkozó adatokat. Munkám során sokban
segített *Din relațiile Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova în sec. al XVII-
lea*³² című kötete, melyben közreadta kutatásai eredményeit. Lehetővé tette, hogy a
korszak secretariusai életrajzainak összeállításakor ezekre az adatokra alapozzunk.
Erre az időszakra vonatkozóan a legfőbb feladatunk tehát azoknak a kritikai meg-
jegyzéseknek a megfogalmazása volt, melyeket szükségesnek tartottunk a felvázolt
kép hitelesebbé tételéhez, a felvázolt pályarajzok gazdagításához, új adatokkal, ér-
telmezésekkel és szempontokkal való kiegészítéséhez.

A Báthory Gábor-kori moldvai és havasalföldi magyar nyelvű secretariusok
életrajzát a Récsei Boér család két tagjának, Istvánnak és Péternek a potréjával

²⁹ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, E 196 13.cs. 60. fasc. 10.

³⁰ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, E 196 17. cs. 88. fasc. 26.

³¹ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, E 196 18. cs. 94. fasc.

³² Andea, Susana: *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*. Cluj-Napoca, 1997. (továbbiakban Andea 1997.)

kezdem.³³ Apjuk, Tamás (Toma) annak a román bojár családnak a leszármazottja volt, melynek feltörése, tollasodása talán 1579-ben kezdődött,³⁴ s amelyik 1598-ban Maria Christierna fejedelemasszonytól adományként kapta a récsei birtok felét, azzal a feltétellel, hogy az ottlakók továbbra is tegyenek eleget Fogaras várával szembeni kötelezettségüknek.³⁵ A családnak a társadalmi ranglétrán való felemelkedése feltehetően Tamás fiának, Istvánnak az írásbeliségben betöltött szerepével kezdődött. Ő az adományozás idején és később ennek Rákóczi Zsigmond által történt megerősítések már írnok és jegyző (scriba et notarius) volt a nagyobbik fejedelmi kancellárián.³⁶ Boér István feltehetően itt barátkozott meg, valószínűleg testvérével, Péterrel együtt a kancelláriai munkával. Nem sokkal később, szellemi munkájuknak és kapcsolataiknak köszönhetően, megalapozhatták anyagi helyzetüket, hiszen 1607-ben sikerült megvásárolniuk a récsei birtok másik felét. Boér István feltehetően már tapasztalt és elismert írnok volt, amikor valószínűleg Báthory Gábor politikájával való szembefordulása miatt 1610 nyarán latin és magyar nyelvű secretariusként alkalmazták Constantin Movilă kancelláriájában, Nápolyi Péter helyére. Itteni tevékenységének 1611 januárjától 1612 ugyanezen hónapjáig terjedő időszakából fennmaradt okiratai mind nyelvüket, mind pedig formájukat tekintve azt bizonyítják, hogy igényesen végezte a munkáját (egyike volt például azon keveseknek, akik a fennmaradt okiratok tanúsága szerint az általa kiállított levelek jobb sarkát ellenjegyzésével látta el³⁷). 1612 januárjában, amikor a törökök elűzték trónjáról Constantin Movilă, Boér István is vele tartott lengyelországi száműzetésébe és onnan a királyi Magyarországon keresett támogatást a Báthory Gábor által elkobzott javai visszaszerzésére. Bár 1612. január 18-án azt írta Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánynak, hogy Báthory Gábor „minden jószágomtól, marhámtól engemet is megfosztott”,³⁸ az csak feltételezhető, hogy az erdélyi országgyűlés által 1612 májusában birtokelkobzással sújtottak között szereplő Szombatfalvi Boér István azonos lenne Récsei Boér István moldvai secretariussal.³⁹ Az sem valószínű továbbá, hogy Constantin Movilă halála után hűséges secretarius arra merészkedett volna, hogy már 1612-ben, azaz még Báthory Gábor fejedelem

³³ A Récsei Boér családfára vonatkozó legfrissebb közlés: Lukács, Antal: *Documente inedite despre familia Boer de Recea*. Arhiva Istorică a României. Serie nouă, vol. I. (2004). nr.1. 75–77.

³⁴ Lukács, Antal (kiad.): *Documente făgărășene*. I. (1486–1630). București, 2004. 72. (A továbbiakban Lukács: Documente.)

³⁵ Veress, Andrei (ed.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. VIII. București, 1935. 13. (továbbiakban Veress: *Documente*); Andea 1997. 9–25.; Boér Géza: A fogarasföldi Boér család. = *Turul* 1924–5. 38. sz. 30–32.

³⁶ Andea 1997. 12.; *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Szerk. Jakó Zsigmond, mutatókkal, jegyzetekkel regesztákban közlése: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 487–488.

³⁷ Pl. MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Thurzó, 17. cs. 88. fasc. vagy Bécs, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Ungarische Akten fasc. 157/39.

³⁸ Hurmuzaki, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor* IV/1. București, 1882. 462.

³⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae*. VI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. 224.

életében visszatérjen erdélyi birtokaira.⁴⁰ Ez már valószínűleg csak Bethlen Gábor uralkodása alatt történhetett meg. Csupán azt állíthatjuk bizonyosan, hogy 1619 októberében Boér István már nem élt és javait, gyermektelen lévén, testvérei, Péter és János között osztották szét.

A tények azt sugallják, hogy Boér Péter sokáig hű maradt Báthory Gáborhoz, hiszen mind 1612 augusztusában, amikor is birtokadományt kapott a fejedelemtől, mind pedig 1613 áprilisában, amikor a Récse szomszédságában lévő Nagyberivoj birtokát megvette, az erdélyi fejedelem által trónja megszerzésében és megtartásában támogató Radu Mihnea havasalföldi vajda secretariusus volt. Ezt a munkakört 1616 augusztusáig látta el. Úgy tűnik, hogy közben, 1612-ben egy követség tagjaként a Portán is járt.⁴¹ Birtokadományt 1613 májusában is kapott Báthorytól, s ugyanezen év júniusában még híreket közvetített a fejedelemnek Borsos Tamástól.⁴² Báthory csak közvetlenül a bukása előtti hetekben sorolta Boér Péter is a birtokaik elkobzásával sújtandó hűtlenek közé. Halála 1628 szeptembere előtt következhetett be, mert ekkor folyik a vizsgálat hagyatékával kapcsolatosan.⁴³ Életével kapcsolatban még sok minden homályban marad, egy azonban biztosan kiderül az eddig kiadott forrásokból: Boér Péter környezetében tehetősnek számított, hiszen már 1607-ben pénzt kölcsönzött másoknak, de a későbbi adatok is viszonylagos jó módjáról tanúskodnak,⁴⁴ amellet, hogy az írásos emlékekben „egregius”-ként említik.⁴⁵

A család két tagjának írástudása, műveltsége, értelmiségi munkája, politikusi adottságai egyetlen nemzedék alatt kiemelte a Récsei Boér családot a fogarasi boérság általános körülményei közül, bejuttatta a birtokos nemesség, a politikailag számottevő társadalmi rétegek közé, majd ugyanez a família a 17. század második felében Boér Zsigmond személyében ismét egy diplomatát adott Erdélynek.⁴⁶

Természetesen Radu Șerban, aki végül elvesztette trónját a Radu Mihnea-val folytatott küzdelemben és 1620-ban száműzetésben halt meg Bécsben, uralkodása alatt szintén foglalkoztatott magyar secretariust a kancelláriájában. Ebben a vonatkozásban 1604-ben és 1607-ben előfordul a forrásokban egy bizonyos Miklós deák⁴⁷, aki 1611-ig töltötte be ezt a tisztséget. Őt Andea egy 1632-ben kelt adásvételi szerződésben előforduló Torjai Miklós deákkal azonosítja.⁴⁸ Eddig azonban kizárólag csak a brassói számadáskönyvekből származó adatok álltak a kutatók rendelkezésére.

⁴⁰ Andea 1997. 26.

⁴¹ Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Cluj-Kolozsvár, 1921. 118. (a továbbiakban Bíró 1921.)

⁴² „Titkon legelőször írtuk meg ez dolgot urunknak, mely levelet küldtünk Terguvistiára Boér Péter kezébe die 15 Junii”. Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Kiad. Kocziány László. Bukarest, 1968. 69.

⁴³ Andea 1997. 18-24.

⁴⁴ Lukács: *Documente* 208, 232–233.

⁴⁵ Uo. 198.

⁴⁶ Bíró 1921. 132.

⁴⁷ „des Radul Wayda ungarischer secretarius” Andea 1997. 19.

⁴⁸ Uo.20.

zésére. Éppen ezért a Miklós deák személyét és életpályáját homály borította és a vele kapcsolatos kijelentések valóságtartalma is kétségesnek bizonyult. Mivel meg vagyok győződve arról, hogy a vajdai kancellária személyi állományával kapcsolatos kérdések csak rendszeres és mélyreható kutatásokkal tisztázhatók, csak így juthatunk biztosabb eredményekhez, kísérletet tettem a fenti azonosítás ellenőrzésére. Ennek nyomán sikerült biztosan tisztáznom Miklós deák teljes nevét, életkörülményeit, valamint a Radu Şerban vajdával való kapcsolatát is. 1611. április 23-án ugyanis Báthory Gábor fejedelem Kapy Andrásnak adományozta a Miklós deákkal azonosítható Körösbányai Nagy Miklósnak és testvérének, Györgynek a város környékén fekvő birtokait. E jószágokat korábban azért kobozta el addigi tulajdonosaitól, mert Miklós deák régtől fogva Radu Şerbannak secretariusaként legbizalmasabb embere volt, minden titkának ismerője, tetteiben bűntársa, vele együtt menekült el és vele együttesen mesterkedik a fejedelem személye ellen és az ország nyugalmanak megzavarására.⁴⁹ Miklós deák tehát egy körösbányai, jómódú magyar polgárcsaládból származott, aki azonban teljesen román környezetben nőtt fel és tökéletesen ismerhette a latin mellett a román nyelvet is. Sorsa és életútja szorosan összefonódott Radu Şerban volt havasalföldi vajdáéval. Valószínűleg követte őt magyarországi száműzetésébe, élhetett Nagyszombatban, Modoron vagy esetleg Bécsben. Akárcsak az a Halmágyi István, aki már Havasalföldén is az udvarában élt vagy Hévízi János, aki szintén erdélyiként követte a vajdát a számkivettségbe, ahol secretarius is volt.⁵⁰ Mindenesetre Miklós deák további életpályájának feldeírására folytatni kell a kutatásokat a Magyar Kamara levéltárában (amely az emigránsokkal kapcsolatos kérdések iratanyagát őrzi), illetve a bécsi központi hatóságok levéltáraiban.

Miklós deák esete, a moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriákban dolgozó személyekre vonatkozó információk kuszasága bizonyos módszertani tanulságok megfogalmazására készítették.

Mindenekelőtt azt tartjuk a legfontosabb következtetésnek, hogy a városi számadáskönyvek – melyeket ezidáig elsődleges forrásoknak tartottak – tulajdonképpen az ilyen jellegű kutatásokban csupán kiegészítő szerepet játszhatnak. Mi több: az egyes személyek és dátumok közötti bizonytalan kapcsolódási pontok félrevezető tévedéseket eredményezhetnek. Azok az azonosítási kísérletek, amelyek az ilyen forrásokban található nevekre vonatkozó dátumok alapján történnek, hazárdírozásnak tekinthetők és gyakran hibás megállapításokhoz vezethetnek. Hogy egy későbbi időszakból vett példát említsek: Pápai István ezekben a feljegyzésekben 1631-ben „uralkodói szolgaként”, 1632-ben havasalföldi vajda secretariusaként

⁴⁹ „... idem Nicolaus Nagy continuo lateri vaiuodae Sorban alias Raduli profugi, hostis nostri manifestissimi, antea vaiuodae Valachiae Transalpinae adhaerendo, secretarius eiusdem, omnium secretorum conscius ac facinorum particeps, cum eodem aufugisset ac nunc quoque una cum eodem vaiuoda Sorban alias Raduli contra dignitatem nostram et publicam regni tranquillitatem machinaretur”. Kolozsvári Állami Levéltár, Gyulai-Kuun családok levéltára, fasc. IV. nr. 5.

⁵⁰ Veress: *Documente*. IX. 8–9, 49.; Andea 1997. 20–21.

szerepel, de 1634-es nemeslevele szerint I. Rákóczy György ekkor emelte ki a Kovacsóczi István szolgálatában álló jobbágyok sorából.⁵¹

Szintén tévedések sorához vezethet, ha összekeverjük a különböző követségek tagjait a vajdai kancelláriákban dolgozó deákokkal. A követségek tagjai általában a politikai elit reprezentatív személyiségei közül kerültek ki, míg a kancelláriai alkalmazottak egyszerű írástudóknak számítottak. Természetesen az is előfordult, hogy a secretariusok vagy a deákok tagjai voltak a követségeknek tolmácsként vagy olyan szakemberként, akinek jó kapcsolatai voltak a vendéglátó országban (ilyen pl. a Movilă-k secretariusának, Nápolyi Péternek az esete), de ezek inkább kivételeknek számítottak.

Alaptalannak tartjuk a kancelláriák személyi állományába sorolni az úgynevezett „posták”-at, azaz az uralkodó szolgálatában álló egyszerűbb személyeket (erdélyi szóhasználatnál élve: familiáriusokat). Ez utóbbiak alkalmazásakor a meghatározó tényező személyes hűségük, állhatatosságuk volt, míg a kancelláriai alkalmazottak esetében írástudásuk és az e területen szerzett jártasságuk volt a döntő. Tehát két különböző alkalmazotti kategóriáról van szó, melyek között véleményem szerint nem volt átjárás. Természetesen alkalmanként a „posta” szerepét betölthette egy secretarius vagy netán akár egy politikus is. A kutatások jelenlegi állásánál a legfontosabb azoknak a személyeknek a megállapítása, pályájának felderítése, akik biztosan a vajdai kancelláriák alkalmazottai voltak. Az alkalmi deákok szerepe később is tisztázható. A magyar nyelvű secretariusok felkutatásakor a vajdai kancelláriákból kibocsátott iratok kézírására kell alapoznunk és nem különböző azonosítási lehetőségeket sugalmazó keresztnevekből kell kiindulnunk. Noha a vajdai kancelláriákból kibocsátott missiles levelek ellenjegyzése ritkán fordult elő, mégis a különböző secretariusok személyének szétválasztása, tevékenységük időtartamának meghatározása legbiztosabban az általuk kibocsátott okiratok kézírása alapján történhet. Természetesen ez csak a levelek tényleges kézbevétele alapján lehetséges.

Természetesen jövőbeni kutatásokkal remélhetően tovább árnyalható az a kép, amely Báthory Gábor korának erdélyi külpolitikájában is szerepet játszó moldvai és havasalföldi magyar secretariusairól rajzolható. Nyilvánvalóan rajtuk keresztül több kapcsolattörténeti kérdés tisztázható, sőt a korszak külpolitikai vonatkozásai, a fejedelemség szomszédságpolitikai, keleti diplomáciai lépései is érthetőbbé válhatnak. Ami azonban az általam vizsgált Kárpátokon túli forrásokban tükröződő Báthory-imázst illeti, nem hiszem, hogy az már lényegesen módosulna, sőt egy máig továbbélő toposz létrejöttét példázza.

⁵¹ Andea 1997. 36.; Sándor Imre: *Czimerlevelek* II. Kolozsvár, 1912. 39–40. Itt tartjuk szükségesnek felhívni a figyelmet arra, hogy Abafi Lajos nem a fejedelmi udvarban történekről naplót vezető nemes volt, hanem a kutató, aki közreadta ezt a naplót. Vö. Andea 1997. 32.

HORN ILDIKÓ:
Báthory Gábor belpolitikája

A kutatás problémái

Báthory Gáborról többféle kép él párhuzamosan a magyar történetírásban, és ez az állítás még akkor is igaz, ha a fejedelem jellemzése, uralkodásának értékelése többnyire negatív.¹ A Báthory-kérdés igen összetett, nehezen megfogható probléma, amelyet még bonyolultabbá tett a több rétegben ráakadó sokszínű és sokszor ellentétes kortársi, vagy közel kortársi, illetve történészi vélemény. A különböző Báthory portrék közti ellentmondásokat eddig nem sikerült megnyugtatóan feloldani, jobban mondva a különböző változatok közül egyik sem olyan, amely – legalább részleteit tekintve – ne osztaná meg a történész szakmát. További problémát jelent, hogy ha nem is érdektelenség, de egyfajta elkedvetlenedést tapasztalhattunk a kutatásban. Az utóbbi másfél évtizedben senki nem foglalkozott átfogóan és valóban elmélyülten a Báthory Gábor problematikával, ezért túlnyomórészt még mindig a Szilágyi Sándor által kikutatott tényanyagot görgetjük magunk előtt, és nagyon kevés az olyan új forrás, amely friss ismeretekhez, más megközelítési módokhoz vezetné a kutatókat.

Az egyhelyben toporgásnak azonban szerintem az a legfőbb oka, hogy van néhány olyan megoldatlan kérdéskör, amely blokkolja az előrelépést. Ezek a problémák kellően izgalmasak ahhoz, hogy újból és újból nekifussanak a szakemberek, de mivel különböző okok miatt nem sikerül tisztázni őket, így az újabb és újabb generációk minden különösebb eredmény nélkül ugyanazokat a köröket futják végig, amit elődeik. Úgy gondolom, hogy tényleges előrelépésre akkor számíthatunk, ha ezeket a témákat egy ideig pihentetjük, vagy más megközelítésből próbáljuk megoldani, és emellett teljesen új kutatóárcokot is nyitunk.

Báthory Gábor magánélete és családi háttere

Az egyik ilyen, a kutatást megakasztó probléma Báthory Gábor szexuális élete, amely a szűken vett szakmán kívül is izgalmas, a szélesebb olvasóközönséget szintén erősen foglalkoztató kérdés. A fejedelemről nem sokkal halála után az a máig elevenen élő kép alakult ki, hogy leginkább a testi örömeinek élt, és ezer nőt akart a magáévá tenni. Emiatt a férjes asszonyokat sem kímélte, sőt a feleségüket önként átengedő nemeseket tisztségekkel és birtokokkal jutalmazta. A vádak szerint a vérfertőzéstől sem riadt vissza: saját húgával és nőrokonáival is szexuális kapcsolatot létesített, pedig volt köztük olyan, aki koránál fogva az anyja lehetett volna. A kérdéssel foglalkozó szakemberek különböző kiindulópontokból és változatos eszközökkel ezeknek az állításoknak a hitelességét illetve a hihetőségét mérlegelték elsősorban. A hihetőség vizsgálatára irányuló spekulatív módszer mellett kellő súlyt

¹ A historiográfiai áttekintésre lásd a kötetben Bársony István: *Báthory Gábor alakja a történetírásban* című tanulmányát.

fektettek a forráskritikára és a kor mentalitástörténeti sajátosságainak a számbavételére is.²

Fontos előrelépést jelentett annak a leszögezése, hogy a fejedelem perverzióba hajló, döbbenetesen felfokozott szexuális étvágyát taglaló források mind a halála után keletkeztek, és a Báthory Gábor nőkonai ellen 1614-ben, 1618-ban és 1621-ben folytatott perekben teljesedtek ki.³ A helyes irányban elmozduló kutatás azonban félbeszakadt, és végül torzó maradt, mert a kérdéskör másik részét – mit lehet megállapítani Báthory magánéletéről a még az életében keletkezett források alapján? – már nem vizsgálta senki, noha eredménnyel kecsegtető, jól kutatható anyag bőven lenne rá. Thurzó György nádor és Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány megbízottjainak és kémjeinek a jelentései mellett elsősorban a Báthory politikájával elégedetlen erdélyi nemesek, illetve a fejedelemségből kimenekült emigránsok leveleit érdemes tüzetesen átnézni, mert a negatív értelemben elfogult források biztos kitértek a fejedelmi hatalommal való szexuális jellegű visszaélésekre is, ha mindez valóban elégedetlenséget és közfelháborodást keltő súlyos problémává nőtte ki magát.⁴ Szisztematikus kutatás hiányában csupán néhány olyan korabeli adatot ismerünk, amely a fejedelem zabolátlan életmódjára utal: Dóczy András írta 1612 februárjában Prépostváry Zsigmondról, hogy „Báthory Ecsedben összeveszett vele, csaknem torkon verték, de bizonyos dolog, hogy kitesztették az ajtón. Az felesége miatt volt az Controversia”.⁵ De más levelekben is olvashatunk a Báthory udvar víg életéről.⁶ 1611 nyarán közelebbről meg nem nevezett „erdélyi atyánkfiai” felkeresték Thurzó György nádort, és elpanaszolták, hogy Báthory „sokaknak feleségét megfertőzte”.⁷ Egy másik adat Brassó városának és az ott rekedt nemeseknek 1611-ben kelt tizennyolc pontos manifesztuma a fejedelemhez és Erdély rendjeihez. Ebben Báthory szemére vetették, hogy feleségét „megveté és min-

² Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. 75–89. (továbbiakban Szilágyi 1867.); Nagy László: *A rossz hírű Báthoryak*. Bp., 1984. 170–181.

³ A problémára lásd Nagy László: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor ...” *Erdélyi boszorkányperek*. Bp., 1981. Bár a szakemberek többsége egyetért Nagy Lászlónak a forrásokra vonatkozó kritikájával, de végkövetkeztetéseit elutasítja Nagy László forráshasználati, bizonyítási módszerei, valamint írásainak tendenciózusan Bethlen Gábor ellenes éle miatt. Nagy László forráshasználatának kritikája: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Szerk. Kiss András. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 37–44.

⁴ Elsősorban a budapesti és a nagybiccsei Thurzó levéltár missilis anyagát lenne érdemes átnézni, a Kolozsváron őrzött Kornis és Sennyey levéltárat és az ebből a szempontból nem kellően hasznosított bécsi Hungarica anyagát.

⁵ Dóczy András Forgách Zsigmondnak, Szatmár, 1612. február 4., Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hungarica, Allgemeine Akten, fasc. 157.

⁶ „Bethlen Gábor igen vendégli gyakran szállásán az fejedelmet virattig való táncsal.” Perneszy Gábor levele Dóczy Andrásnak. Váralja, 1610. december 13. In. *Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*. Szerk. Andrei Veress. București, 1935. VIII. 108.

⁷ A forrás megjelölése nélkül idézi Nagy László: *A rossz hírű Báthoryak*. Bp., 1984. (továbbiakban Nagy László 1984.) 180.

den törvén nélkül, nem különben mint rabot, ő Felsége hol egyik s hol másik várában... nyomorú állapotban” tartja. „...efféle vétkekért – figyelmeztették a fejedelmet – és néha egy ember bűneiért országokat és tartományokat szokott az Úr Isten elveszteni, és efféle házasságszegések miá sokszor országok, tartományok, várak, faluk és városok szoktak elpusztulni, evertálatni és elromlani, kiről bizonyágink lehetnek az magunk országunkbeli sok pusztulások, romlások, nyomorúságok.” A kiáltvány részletesen kitért a széki összeesküvők ügyére is, viszont még csak utalást sem tett arra, hogy Báthory „házasságszegéseinek” köze lett volna a merényletnek.⁸

Báthory Gábor szexualitása önmagában nem több szerintem, mint érdekes mentalitástörténeti adalék, ezen túlmenően a történész számára csak akkor izgalmas, kutatható téma, ha nyilvánvalóan befolyásolta a fejedelem politikai döntéseit. Tehát ha ténylegesen a feleség átengedése volt a hivatali előmenetel leghatékonyabb eszköze, vagy például ha az 1610 márciusában lezajlott széki merénylet nem vallási konfliktusból vagy egyéb politikai okokból, hanem valóban a „felszarvazott férjek” összeesküvéseként szerveződött.⁹ Ennek szellemében érdemes megvizsgálni azokat az eseteket, ahol az elcsábított asszonyok, illetve az őket politikai előnyökért és anyagi javakért áruba bocsátó férjeik meg vannak nevezve. A nem túl hosszú névsort böngészve rögtön feltűnik, hogy az eseteket két különböző csoportba oszthatjuk.

Az első csoportba azok kerülnek, ahol szexuális erőszak történt, vagyis ahol az asszony nem kívánta önként az ágyába engedni a fejedelmet, és a férjet is mélyesen felháborította Báthory sikeres vagy sikertelen próbálkozása. Ide sorolhatjuk a „felszarvazott férjeket”, Kornis Boldizsárt, Sennyey Pongrácot és Kendy Istvánt, valamint saját állítása szerint Bethlen Gábort is. A tüzetesebb vizsgálat alapján azonban ez a lista erősen megkérdőjelezhető. Azt már Szilágyi Sándor és Angyal Dávid is bebizonyította, hogy Kendy István felesége bizonyosan nem lehetett Báthory áldozata. Chapy Zsuzsanna, Rákóczi Zsigmond mostohaleánya 1610 februárjában kelt egybe Kendyvel a Rákóczy család egyik felső-magyarországi birtokán. Visszatértük után, a széki merényletig eltelt rövid időben a fiatalasszony még csak nem is találkozott a fejedelemmel.¹⁰ Sennyey Pongrác feleségének viszonylag idős kora a Báthory Gábor ellen felhozott vádak tükrében önmagában nem ellenérv, viszont tudjuk, hogy az asszony többnyire a család magyarországi birtokain tartózkodott, de maga Sennyey Pongrác sem említett semmi ilyen jellegű vádat a széki

⁸ Báthory Gábor fejedeleme idejében Brassó városában beszorult uraknak, nemességnek és magának is az városnak manifestuma minden rendekhez (1611). In: *Gr. Illésházy István nádor feljegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1595–1613. Bíró Sámuel folytatásával.* Szerk. Kazinczy Gábor. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores 7.) Pest, 1863. (továbbiakban Mikó Ferencz históriája 1863.) 287–288.

⁹ Nagy László: Tündérváros fejedelme Báthory Gábor. Bp., 1988. 151–157.

¹⁰ Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása, = *Századok*, 1896. 29–30.; Szilágyi 1867. 78–81.

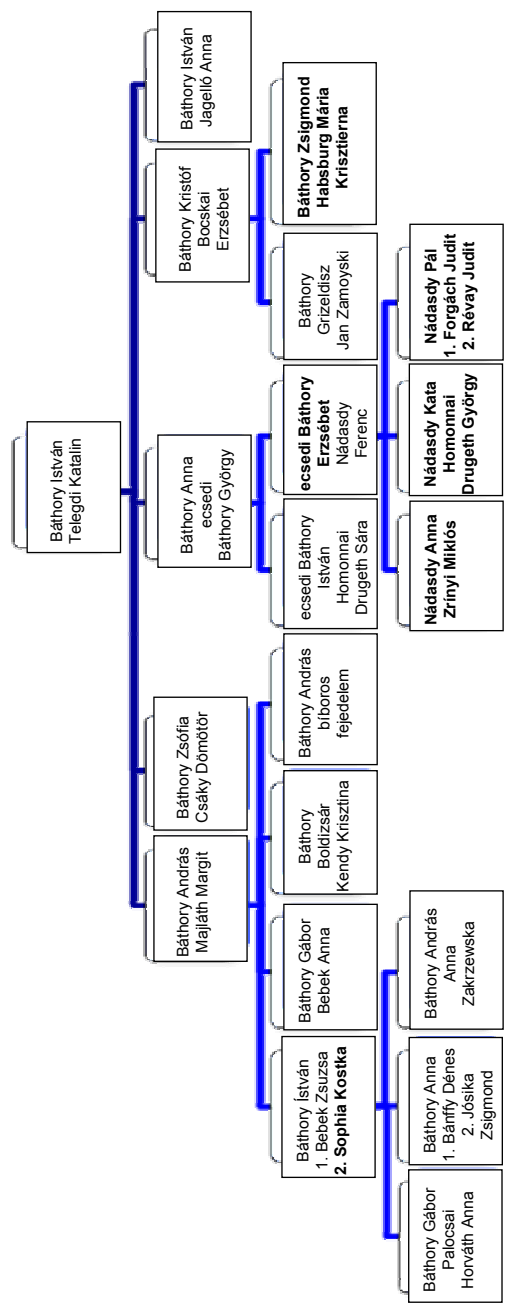
merénylet után a rendekhez írt „maga mentségében”.¹¹ Kornis Boldizsár özvegye szintén élete végéig tagadta, hogy Báthory Gábor megerőszakolta volna, s posztumusz született leányának ő lett volna az apja, pedig makacs ellenállása miatt végül birtokait is elvesztette, és Erdélyt is el kellett hagynia.¹²

A másik csoportba a feleségüket a fejedelemnek önként felajánlók tartoznak. Ennek a listának az az érdekessége, hogy a nevesített esetekben szereplő asszonyok a Kamuthy feleségek kivételével mindannyian Báthory Gábor rokoni köréhez tartoztak. Tehát amikor a fejedelem valamilyen adományban részesítette őket, akkor valójában nem a szeretőit, hanem a rokonait támogatta. Minden fejedelem a hatalma kiépítésekor első lépésként a rokonságát helyezte a legfontosabb bizalmi pozíciókba, és a tágan vett dinasztiaja javára igyekezett megváltoztatni a hatalmi és birtokviszonyokat. Báthory Gábor ugyanezt a módszert követte, csak annyiban volt speciális helyzetben, hogy alig maradt rokona Báthory Zsigmondnak a családot erőteljesen sújtó vérengzései és a századvég harcainak tragikus következményei miatt. Mivel a rokonokat nem mindig jól nyomon követhető vérségi kötelékek fűzték a fejedelemhez, ráadásul többnyire női ágon kerültek a családba, ma már külön vizsgálatok nélkül egyszerűen nem látható ez a rokoni kör a maga teljességében, ezért érdemes egy kis figyelmet szentelnünk Báthory Gábor családi viszonyainak is.

¹¹ Sennyey Pongrác Erdély rendjeihez, Erdőd, 1610. április eleje, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, (továbbiakban MTAKK) Veress Endre-gyűjtemény, Sennyey család levéltára, Ms 426, fol. 443–448. Sennyey perbe fogott társaihoz hasonlóan azt állította, hogy katolikus hite miatt kell szenvednie. A merénylettől pedig minden módon elhatárolódott, egyszerű elővigyázatossággal magyarázta Magyarországra való kimenekülését. „mikor Kendyn és Kornison elkezdte és kijelentette akaratját, ez hírt hallván úgy kellett megfútnom, mert tartottam az törvénytelen ségtől...” Sennyey már Báthory Zsigmond idején tagja volt a fejedelmi tanácsnak. A fejedelem 1592-ben, 1593-ban, 1594-ben, majd 1598-ban is törvényes eljárás nélkül kivégeztette vagy megölette több tanácsosát. Sennyey fel is hívta rá a főrendek figyelmét, hogy „csak az Isten kegyelmével maradtam egyedül meg életben az tanácsi közül”. Később Basta idején került több társával együtt ok nélkül börtönbe. Így, amikor meghallotta, hogy Báthory Gábor szintén elfogatta néhány tanácsosát, már elővigyázatosságból, mondhatni pusztán rutinból elmenekült, meg sem várta, mi a vád, és őt is perbe fogják-e egyáltalán.

¹² Kérdés hátterére lásd Horn Ildikó: Őnagysága merénylői (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In. *Historia manet. Demény Lajos-émlékkönyv. Volum agial Demény Lajos Emlékkönyv 75.*, ed. Viola Barbu–Tüdős S. Kinga. București, 2001. 237–256. A Kornis család és Báthory Gábor kapcsolatára: Orogona Angelika: A gőncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648). PhD disszertáció. Bp., 2007. 127–149.

A Báthory rokonság¹³

¹³ A családfán csak azok a családtagok szerepelnek, akik Báthory Gábor aktív rokoni körének kialakulásában szerepet játszottak. Vastag betűvel jelöltem azokat, akik 1608-ban, Báthory Gábor trónra lépésekor még életben voltak. Báthory Gábor fültestvérének, Andrásnak a felesége ugyan fel van tüntetve a családfán, de természetesen nem számít ekkor a rokoni körbe, hiszen csak később (1629-ben) kel majd egybe Báthory Andrással. Ugyanez vonatkozik Nádasdy Pál házasságaira és Báthory Anna második férjére is.

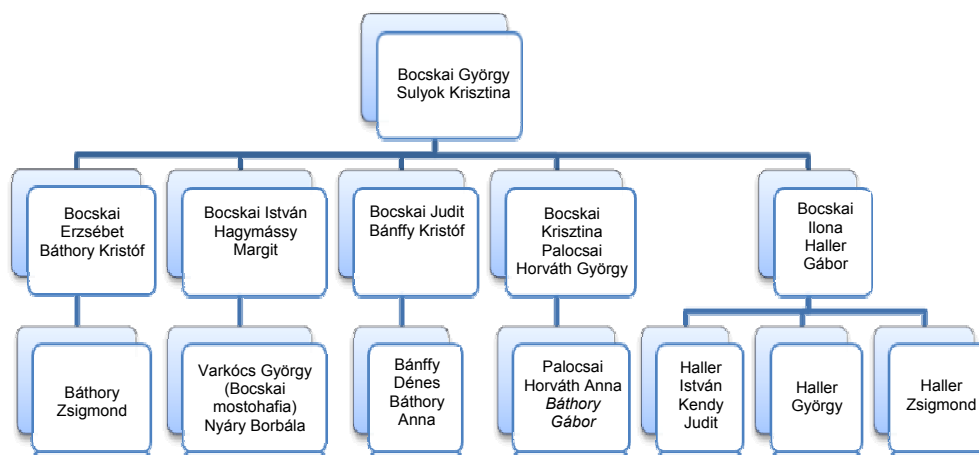
Báthory Gábor az elődeihez képest túl kicsi, ráadásul hatalmi szempontokat tekintve kevésbé hasznosítható rokonsággal rendelkezett. Ha magát a Báthory családot vesszük figyelembe, az előző generációból már csak másodfokú nagybátyja, Báthory Zsigmond és másodfokú nagynénje, ecsedi Báthory Erzsébet élt. A volt fejedelem ekkor már Csehországban, elszigetelt körülmények közt töltötte napjait, 1610 és 1613 között pedig Prágában, vizsgálati fogságban tartották. Nem támaszt, hanem sokkal inkább fenyegetést jelentett, hiszen a császári udvarban többször tervbe vették felléptetését Báthory Gábor ellenében.¹⁴ Báthory Erzsébet a gyermekeivel és vejeivel együtt a királyságban élt, s így legfeljebb Gábor nagyszabású távlati terveinek megvalósításában játszhatott volna szerepet. 1610-es letartóztatása, majd az ellene indult vizsgálat miatt azonban ez a lehetőség még csirájában elhalt.¹⁵ A fejedelem három nagybátyja közül Gábor, a feleségével együtt az 1586-os nagy pestisjárvány áldozata lett. A másik két nagybácsi szintén fiatalon halt erőszakos halált, felnőttkort ért utódjuk nem maradt, így a Báthory-ágon az ifjú fejedelem nem számolhatott elsőfokú unokatestvérekkel sem. Tanulságos összevetni a helyzetét nagy elődje, Báthory István lehetőségeivel, aki csak a szűkebb rokonságot számolva is, a bátyja mellett kilenc unokaöccsét, négy elsőfokú unokatestvérét és annak gyermekeit tudta saját érdekében mozgatni politikai játszmáiban. Báthory Gábornak fiútestvére is csak egy maradt, az édesapja második házasságából született Báthory András, aki viszont még csak tizenegy éves volt bátyja trónra lépésekor, így a hatalomépítésben szintén nem jelentett támaszt.

Fiatal kora ellenére, fejedelemmé választásakor Báthory Gábor már házasságban élt, de ez a frigy kevésbé segítette a jelent, illetve a jövőt, mivel egy korábbi politikai terv maradványa volt: a Bocskai Istvánhoz fűződő rokoni szálakat akarták ezáltal szorosabbá vonni, s Báthory Gábornak, mint a Bocskai örökébe lépő leendő fejedelemnek a többi jelölttel szembeni trónigényét dinasztikus érvekkel is alátámasztani. Várakozásaik akkor nem teljesültek, és Báthory végül nem ennek a gondolatmenetnek a mentén lett fejedelem. Felesége családja, a Palocsai Horváth familia magyar királyi területeken, valamint Lengyelországban birtokolt, és erős lengyel orientációjuk miatt inkább a fejedelem további elképzeléseit segíthették volna, nem pedig az erdélyi bázis kialakítását. Báthory Gábor húgának, Annának és Bánffy Dénesnek a korai eljegyzését szintén a Bocskaihoz való kötődés szándéka indokolta, és a házasság a politikai változások ellenére később, 1608 októberében létre is jött, mert a Báthoryakhoz már régóta több rokoni szállal kapcsolódó Bánffyak már István és Kristóf kormányzata idején a legbelsőbb, legbiztosabb politikai támogatóiknak számítottak. Báthory Gábor azonban nem tudta kihasználni a

¹⁴ Horn Ildikó: Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611). In. *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 266–280.

¹⁵ Péter Katalin: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp., 1985. 15–27. Báthory Erzsébetről legújabbán: Tünde Lengyelová, Gábor Várkonyi: *Báthory – Život a smrt*. Praha, 2009. Báthory Zsigmond prágai fogsága c. tanulmányban felvettem annak a lehetőségét, hogy a három Báthoryt, Zsigmondot, Gábort és Erzsébetet egy hónapon belül ért támadások egy összehangolt akció részeit képzik.

Bánffy rokonságban rejlő lehetőségeket. Bánffy Dénes politikai szerepvállalását feltehetően elhúzódó betegeskedése akadályozta meg, de testvérei és unokatestvérei apolitikus magatartásának és háttérbeszorulásának okai számomra nem világosak. Bocskai révén érkezett Báthory Gábor rokonságába Varkócs György, aki Bocskai feleségének Hagymássy Margitnak első házasságából született, de kiskorától mostoha- és gyámatyja nevelte, aki saját gyermekeként szerette. Báthory Gábor Varkócsot tanácsosává nevezte ki, és jelentős birtokadományokkal jutalmazta.¹⁶ Palocsai Horváth Anna nagybátyja, Haller Gábor már korábban is tagja volt a tanácsnak, s nyilván Báthory Gábor is komolyan számított volna rá, azonban a tapasztalt és nagytekintélyű főúr 1608 júliusában, ötven éves korában váratlanul meghalt. Fiai közül még a legidősebb is csupán 17 éves volt, így ők ekkor még nem lehettek a fejedelem segítségére.

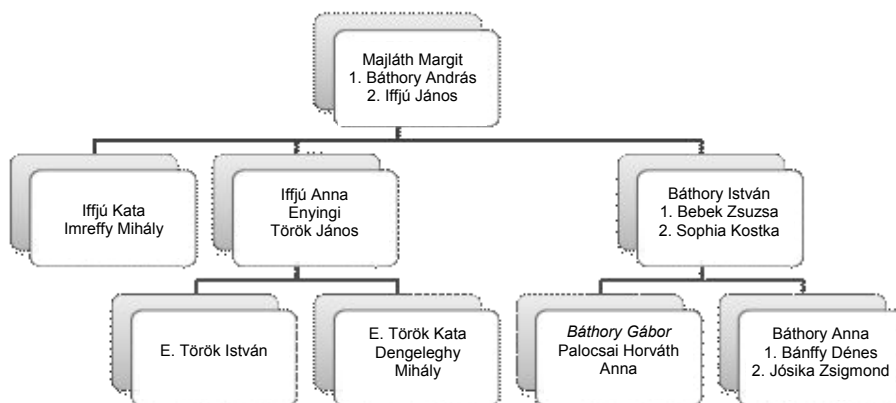

2. Báthory Gábor rokonsága Bocskai István révén

A Báthory családfán nem szerepel, de nagyanyja, Majláth Margit második házassága révén az Iffjú, Imreffy és Enyingi Török család is Báthory Gábor legszűkebb rokonságához tartozott. Trónra lépésekor már csak nagynénje, Iffjú Kata és elsőfokú unokatestvére, Enyingi Török Kata élt Erdélyben,¹⁷ az ő házasságuknak köszönhetően a családba lépő mindkét férfi, Imreffy János és Dengeleghy Mihály is Báthory Gábor uralkodása alatt jutott karrierje csúcsára, s tanácsosként támogatta a fejedelem politikáját.

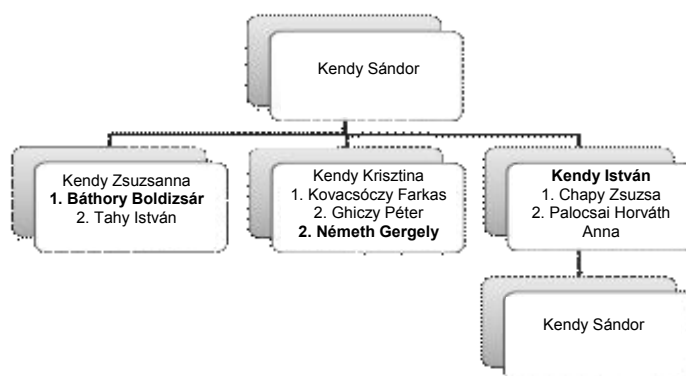
¹⁶ Imreffyvel közösen kapták meg Telegdet tizenöt faluval és Bogyoszlót kilenc faluval. Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 1 Libri Regii (a továbbiakban MOL F 1 LR) VIII. k. ff. 146–149.

¹⁷ Enyingi Török István, Kata testvére a Magyar Királyságban telepedett meg, és pápai főkapitányként tevékenykedett.

3. *Báthory Gábor rokonai nagyanyja, Majláth Margit révén*¹⁸

A szűk rokoni kör túl kicsi volt egy biztos politikai bázis kialakítására, így Báthory Gábor maximálisan kihasználta a távolabbi rokonság kínálta lehetőségeket. Nagybátyja, Báthory Boldizsár házassága révén a Kendyek érkeztek a családba, akik szintén nagy vérveszteségeket szenvedtek 1594-ben. Ma már talán túl távolinak tűnik ez a rokoni összeköttetés, de akkor nagyon is élő volt, mint Kendy Zsófia testamentuma is mutatja, a gyermek Báthory Gábor szoros és bensőséges kapcsolatban állt a Kendy család megmaradt tagjaival.¹⁹ Így érthető, hogy fejedelmként is építeni akart rájuk, a család még egyetlen életben lévő férfitagja, Kendy István ezért lett belső tanácsos és kancellár. Ő jelentette egyben az összekötőkapcsot a Habsburg-párti katolikus főurak csoportja felé is. Kendy mellett sógora, Némethy Gergely szintén bekerült a fejedelmi tanácsba.

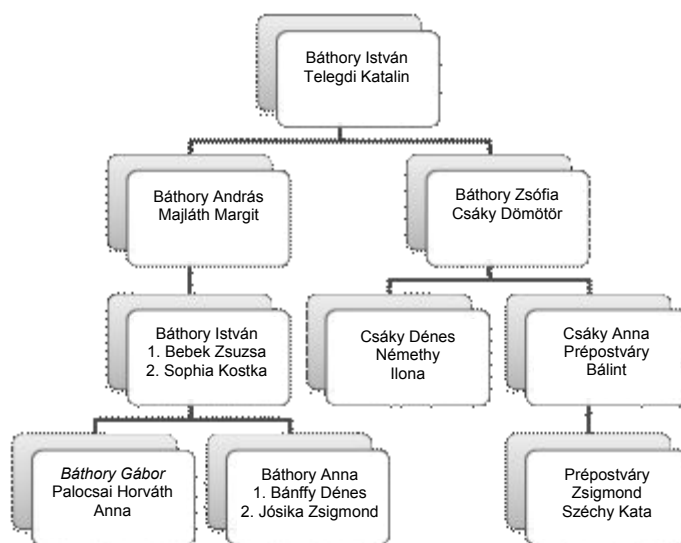

4. *Báthory Gábor rokonsága nagybátyja, Báthory Boldizsár révén*

¹⁸ Más adatok szerint Török István és Kata nem testvérek, hanem unokatestvérek voltak.

¹⁹ Kendy Zsófia végrendelete. Küküllővár, 1598. december 20. Magyar Kamara Archivuma, E 149 Acta Transylvanica 2. cs. fasc. 6. f. 35–36.

Némethy Gergely feltehetően más rokoni szállal is kapcsolódott Báthory Gáborhoz, mert – mint a Báthory–Csáky családfán látható – Báthory másodfokú nagybátyjának, Csáky Dénesnek a felesége Némethy Ilona volt, de azt nem tudjuk, hogy pontosan milyen rokonságban állt Némethy Gergellyel. A Csáky vonal révén Báthory Gábornak másodfokú unokatestvére volt Prépostváry Zsigmond, aki 1610-ben szintén a fejedelmi tanács tagja lett.

5. Báthory Gábor másodfokú unokatestvére nagyapja húga, Báthory Zsófia révén

Hogyan alakulhatott ki az a helyzet, hogy Báthory Gábor nőrokonaira ráfoghatták, hogy az ő szeretői, és egy elfogadott, rendszeresen alkalmazott hatalomépítési módszer miatt lett szexuális bűnként beállítva? Nem meglepő, ezt is a hatalmi játszmák sakkhúzásai alakították így. 1613 őszén Bethlen Gábornak szüksége volt a Magyarországra menekült katolikus főurak (Kendy István, Kornis Zsigmond, Sarmasághy Zsigmond, Sennyey Pongrác) támogatására, mert az erdélyi politikusok közül egyedül ők élvezték a Habsburg udvar bizalmát. II. Mátyás ellenségesen fogadta a töröktől támogatott Bethlen fejedelmi törekvéseit, és ismét felvetődött a fegyveres beavatkozás gondolata. Bethlen felmérte, hogy ha el akarja fogadtatni magát a Habsburg udvarral, célszerű megnyernie a Magyarországon igen méltatlan és szegényes körülmények közt élő emigráns katolikus főurakat. Az egyezés gyorsan megszületett: Bethlen teljes amnesztiát ad a száműzötteknek, visszaadja összes elkobzott jószágukat, ingó vagyonukat, és kárpótolja őket egyéb veszteségeikért is. Cserébe Kornisék segítik Bethlen elfogadtatását a császári udvarban és a magyar közvélemény előtt.²⁰ Kornis

²⁰ Sennyey Pongrác levele Dóczy Andrásnak, Szatmár, 1613. január 4., MTAKK, Veress Endre-gyűjtemény, Sennyey család levéltára, Ms 426, fol. 500–501; Bethlen Gábor Kornis Zsigmondnak, Kolozsvár, 1613. október 17., MTAKK, Veress Endre-gyűjtemény, Kornis család levéltára, Ms 425/2, fol. 901–903.

Zsigmond, Sarmasághy Zsigmond és az időközben elhunyt Sennyey Pongrác helyére lépő fia, Sennyey Sándor 1613 októbere és 1614 februárja között hatalmas propagandamunkát fejtettek ki Bethlen érdekében. Ha csak időlegesen is, de sikerült meggyőzniük a bécsi udvart, hogy Bethlen nem teszi törökké Erdélyt, sőt egyedül ő mentheti meg. Mint Kornis írta: „Soha... erdélyi fejedelemhez jobb szívvel török császár nem volt, mint ez a mostani Urunkhoz ő Nagyságához igen nagy hitben vagyok; igen nagy dolgot vihet véghez ő Nagysága, ha akarja.”²¹ 1614 februárjára előkészítő munkájukat bevégezték, így a császári udvar és Erdély között megindulhattak a hivatalos diplomáciai tárgyalások. Kornisék hazatértek, hazavitték családjukat, visszakapták jószágaikat, és hamarosan mindannyian bekerültek a fejedelmi tanácsba. Bethlen nagy kockázatot vállalt, hiszen évtizedes politikai ellenfeleit engedte vissza az országba, ráadásul kifejezetten hatalmi pozíciókba. Ennek megfelelően gyanakodva figyelte minden lépésüket, s nem alaptalanul, mert a katolikus párt, nem tett le arról, hogy Kendy fejedelmi törekvéseit támogatva Habsburg-barát kormányzatot hozzon létre Erdélyben. A legitimációs alapot és az országon belüli politikai támogatást úgy akarták megszerezni, hogy megpróbálták maguk mögé felsorakoztatni egykori ellenfelük, Báthory Gábor még mindig népes táborát. Ennek első lépéseként a Báthory rokonságba akartak bekerülni: Kendy István megkérte Báthory Gábor özvegyének a kezét, míg a húgát, Báthory Annát Sarmasághy mostohafia, Jósika Zsigmond vette feleségül. Bethlen már a szervezkedés legelején felmérte, hogy milyen politikai veszélyt rejt számára a Báthory nőrokonok újraraházasodása, de mivel ezek a házasságok törvényt nem sértettek, semmilyen jogalapja nem volt beleszólni, ki kivel házasodik. A katolikus urakhoz továbbra sem nyúlhatott, de azt sem nézhette tétlenül, hogy rokoni szálakkal is átszótt szövetséget hozzanak létre ellene. Így nem maradt más lehetősége, mint Báthory Gábor nőrokonainak az ellehetetlenítése. Megkönnyítette a dolgát, hogy a nevezett asszonyok szinte mind özvegyek voltak, s mint ilyenek kiszolgáltatottak. Bizalmas hívei nevében birtokperekkel támadta meg őket, és bevetette a speciálisan nők ellen felhasználható vádakot, a hűtlenséget, gyermekeik törvényességének kétségbevonását és a boszorkányságot. A pereket egyben Báthory Gábor személyéhez is hozzákapcsolta, amely nemcsak a nőrokonok lejáratását, s ezáltal politikai értékük elvesztését eredményezte, hanem Báthory Gábor még élő népszerűségét is kikezdté.

Báthory Gábor tanácsosai

Egy másik, a kutatást blokkoló kérdés Imreffy János szerepének értékelése. A Báthory Gábort elítélő történészek többsége Imreffyt tartotta a fejedelem rossz szellemének. Negatív véleményüket Bojti Veres Gáspár jellemzése alapján alkották meg, aki szerint Imreffy eladta feleségét a fejedelemnek, és ennek köszönhetően számos birtokadományhoz jutott, ráadásul teljesen a befolyása alá vonta a még

²¹ Kornis Zsigmond Dóczy Andrásához, Szeben, 1613. december 14., MTAKK, Veress Endre-gyűjtemény, Kornis család levéltára, Ms 425/2, fol. 913–915.

éretlen ifjút. Imreffyt „Kurvafi Jánosként”, jellemtelen, feleségét áruba bocsátó, velejéig romlott főúrként, Báthory szeszélyeinek kiszolgálójaként, rossz szelleme-ként, Mefisztóként értékelték a szakirodalomban.²² Még kedvezőtlenebbé vált az Imreffyről rajzolt portré, amikor jellemét és tevékenységét Báthory Gábor másik meghatározó tanácsosával, Bethlen Gáborral állították párhuzamba.

Nagy László – mint számos más kérdésben – Imreffy megítélésében is szembe fordult az elfogadott történelmi közvéleménnyel. A politikus pályáját rekonstruálva arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy a köztudatban a rossz Imreffy János és a jó Bethlen Gábor egymással szembeállított képe alakult ki, pedig amíg Imreffy élt, Báthory Gábor politikája jóval kiegyensúlyozottabb és sikeresebb volt, mint a későbbiek során. Ezt a kiváló meglátást azonban Nagy László sajnos rossz-irányban fejlesztette tovább. Ahelyett, hogy Imreffy és Bethlen valós történelmi szerepét és súlyát, egymáshoz való viszonyukat, a fejedelemre gyakorolt tényleges hatásukat vizsgálta volna, egyszerűen felcserélte a szerepeket: míg Imreffyt tisztára mosta, Bethlen Gáborra osztotta a gonosz szerepét. De Bethlent nem tanácsosi, hanem elsősorban fejedelmi mivoltában ítélte el. Az ő értékelésében Bethlen azért vált negatív figurává, mert számos csúsztatással, valótlansággal és egyéb etikátlan eszközökkel befeketítette mind Báthory Gábor, mind Imreffy János alakját.²³

Ahhoz, hogy tisztább és pontosabb képet nyerjünk Báthory Gábor belpolitikájáról, mindenképpen folytatni kell a Nagy László által megkezdett Imreffy-kutatásokat, de nem a kancellár rehabilitálásának prekonceptiójával. A már megcáfolt, de még mindig elterjedt homo novus elméletet végleg elvetve, pontosan fel kell térképezni Imreffy erdélyi rokoni és politikai kapcsolatait, birtokviszonyait. Azt pedig, hogy milyen súllyal és milyen irányban befolyásolta az ország politikáját, csak levelei és a rávonatkozó egyéb források összegyűjtése és elemzése után lehet majd megválaszolni. Ugyancsak kulcskérdés Imreffy és Bethlen Gábor kapcsolatának tisztázása. Eddigi ismereteink szerint Imreffyvel működőképes párost alkottak, a katolikus politikusok félreállítására például kettejük közös mesterműve volt, s egyelőre nincs nyoma annak, hogy később más politikai irányvonalat képviseltek volna, vagy kapcsolatukat bármilyen komoly ellentét beárnyékolta volna.

A továbblépés másik fontos feltétele Bethlen Gábor súlyának és szerepének a tisztázása. A Báthory belpolitikájáról szóló fejtegetések, elemzések legalább annyi figyelmet szenteltek Bethlennek, mint a fejedelem tevékenységének. Makkai László interpretációjában az erdélyi belpolitika Báthory Gábor és Bethlen kettősére, előbb az együttműködésükre, majd párviadalukra szűkült, és Bethlen volt az, aki mindig a jó irányt mutatta. Makkai szerint minden, ami jónak bizonyult Báthory politikájában, az Bethlentől származott: „Bethlen, mint később is, merészen tervezett, és óvatosan cselekedett, Báthory mindent túlhajtott: légvárat épített, és félkészen vágott bele mindenbe. Mivel eleinte egyeztetett koncepciójuk, ma már nehéz

²² Nagy László: Imreffy János a magyar történelemben (Legendák és tények). = *Irodalomtudományi Közlemények*, 1982. (továbbiakban Nagy László 1982.) 461–472.

²³ Nagy László 1982. 470–472.

megítélni, hogy melyiküknek mit tulajdonítsunk: egészében azonban úgy látszik, hogy amit Bethlen körültekintően építgetett, azt Báthory kiragadta a kezéből, fantáziájával jócskán megtoldotta, s azután elhamarkodta.”²⁴

Újra végig kell venni mindazt, amit most gondolunk erről a kérdésről, de nem Báthory Gábor belpolitikájának értékelése céljából, hanem Bethlennek, mint már fejedelemnek a szempontjából, mert a jelenleg elfogadott kép nem a Báthory Gábor korszak tényleges erőviszonyait tükrözi, hanem Bethlen személyiségéhez, hatalomépítő és imázs-teremtő módszereihez nyújtanak fontos adalékokat. Hipotézisem szerint annak ellenére, hogy Bethlen a legfelső irányítókör tagja volt, az 1610–1613 közti időszakra vonatkozóan a korabeli történetírók és a modern szakirodalom által bemutatott szerepe erősen eltúlzott és felülreprezentált. A már kiadott források nem igazolják azt a tisztségein is messze túlmutató kulcspozíciót, amelyet Bethlen a szakirodalom szerint birtokolt. A korszak kiadatlan forrásanyagának, különösen Bethlen levelezésének tüzetes átvizsgálásával lehet majd megállapítani, milyen szerepe volt valójában az ekkor főként katonai pozíciókat bíró Bethlennek a döntéshozatal mechanizmusban.²⁵

Az Imreffy-Bethlen problematikán túl azonban sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnünk Báthory Gábor teljes tanácsadói körének, mert a fejedelemnek nem két tanácsura volt, hanem összesen huszonnégy, röpké öt és fél éves uralkodása alatt. Mivel a fejedelmi tanácsnak egyidejűleg maximum tizenkét tagja lehetett, és a megbízatás elvben életük végéig szólt, ez a huszonnégyes szám önmagában és a többi fejedelem gyakorlatával összehasonlítva is rendkívül magasnak mondható. Közülük csupán Rhédey Ferenc és Varkócs György volt mindvégig a tanács tagja, illetve Kamuthy Farkast is idesorolhatjuk, akit Báthory 1609-ben nevezett ki, és pozícióját minden hatalmi váltás után meg tudta tartani. Kamuthy és Rhédey még a fejedelem meggyilkolása után is hivatalban maradt, és valószínűleg Varkócsot is csak a korai halála akadályozta meg ebben.²⁶

A névsort és a kinevezések idejét vizsgálva az állapítható meg, hogy a nagy létszám nem egy egyszeri hatalmi váltással és politikus cserével magyarázható, hanem a tanács történetét három jól elkülöníthető szakaszra lehet osztani. Az első korszak a fejedelem trónra lépésétől a széki merényletet követő országgyűlésig, tehát 1608 márciusától 1610 áprilisáig tartott. A következő periódus az 1612-es novemberi országgyűléssel zárult le, míg a harmadik szakaszt Báthory Gábor fejedelemségének és életének utolsó esztendeje jelentette.

²⁴ *Magyarország története tíz kötetben.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. III/1. (továbbiakban *Magyarország története* 1985.) 794.

²⁵ Tanácsossága és Hunyad megyei főispánsága mellett az ország generálisa, Csík-Gyergyó- és Kászonszék főkapitánya és az udvari lovasság főkapitánya volt. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp., 1980. (továbbiakban Trócsányi 1980.) 24.

²⁶ Rhédey Ferenc 1621-ben, Kamuthy Farkas 1626-ban bekövetkezett haláláig volt tanácsúr. Trócsányi 1980. 33.

Tanácsurak 1608 és 1613 között

Tanácsurak neve	1608	1609	1610	1611	1612	1613
Rhédey Ferenc						
Varkócs György (1)						
Kamuthy Farkas (2)						
Bethlen Gábor (3)						
Petky János (4)						
Imreffy János (5)						
Kendy István						
Kornis Boldizsár						
Sarmassághy Zsigmond (6)						
Sennyey Pongrác						
Szilvásy Boldizsár						
Segnyey Miklós						
Haller Gábor (7)						
Trauzner Lukács (8)						
Nagy András						
Némethy Gergely (9)						
Dengeleghy Mihály						
Prépostváry Zsigmond						
Kákoni István (10)						
Petneházy István (11)						
Rácz György (12)						
Alia Farkas (13)						
Keresztessy Pál (14)						
Kamuthy Balázs (15)						

A táblázatban sorszámokkal jelölt személyekhez tartozó lábjegyzetek a sorszámmal hivatkozással szerepelnek.²⁷

²⁷ (1) Halálának pontos dátuma nem ismert, de feltehetően 1613-ban vagy 1614 elején következett be, mert özvegye, Nyáry Borbála 1614-ben Haller Györgyhez ment feleségül.
(2) Kamuthy Farkas tanácsuraságának kezdetét Trócsányi 1610-re tette, de Kamuthy már az első korszakban bekerült a tanácsba valamelyik 1608-ban elhunyt tanácsos helyére. Báthory Zsigmond adománylevelében tanácsúrnak van nevezve. MOL F 1 LR IX. k. ff. 378–379.
(3) Trócsányi szerint Bethlen csak 1609-ben lett tanácsúr, azonban Báthory Gábor adományleveleinek tanúsága szerint már legkésőbb 1608 júniusától a tanács tagja volt. MOL F 1 LR IX. k. ff. 440–441. Petky János 1612-es notáztatásáig megőrizte tanácsosi kinevezését (pár héttel később meg is halt), de a tanács munkájában nem vett részt, mert Báthory Gábor trónra lépésekor a kancellári tisztéről lemondva távolmaradt a politikai élettől. Balogh Judit–Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. = *Századok*, 2008/4. 883–886.
(5) Imreffy János 1611. július 8-án a brassói csatában esett el, tanácsúri tisztét haláláig viselte.
(6) Trócsányi csak 1613-tól indítja tanácsuraságát, de már 1610-es notáztatása előtt is tagja volt a tanácsnak. Trócsányi 1980. 33. és MOL F 1 LR IX. k. ff. 185–186.

Az első korszakban a tanács maximális létszámmal működött, és minden szempontból igen kiegyensúlyozott képet mutatott. A tanács harmadát a fejedelem rokonsága (Imreffy, Haller, Kendy, Varkócs) adta. A testületben egyaránt helyet kaptak a századforduló Habsburg-orientált politikusai (Kornis, Kendy, Sennyey, Sarmassághy) és Bocskai hívei (Bethlen, Imreffy, Haller, Petky, Rhédey, Varkócs). Bár Báthory megörökölte Rákóczi tanácsosait, a testület több mint a felét még így is ő nevezte ki. A tanács a vallási megoszlást nézve érdekes képet mutatott. Induláskor két unitárius tagja volt, de Haller Gábor 1608 nyarán meghalt, a Báthory trónra léptekor háttérbe vonuló Petky Jánosra pedig inkább csak mint „címzetes” tanácsosra tekinthetünk. Ezzel szemben hét katolikus került a testületbe: Kamuthy Farkas, Kendy, Kornis, Sarmassághy, Sennyey, Szilvássy és Trauzner. A reformátusokat mindössze öten (Bethlen, Imreffy, Rhédey, Varkócs, Segnyey) képviselték. A tanácsurak közt egyformán voltak katonai, diplomáciai illetve közigazgatási tapasztalatokkal rendelkező urak, többségük neves erdélyi familia sarjai, vagy a család második generációját képviselték az erdélyi elitben. A sorból kilógó Rhédey Ferenc a királyságból érkezett, Trauzner Lukács pedig a kolozsvári polgárság sorából hivatali pályán emelkedett fel. Az életkori megoszlást tekintve a tanács viszonylag fiatal volt, különösen a két legidősebb, Trauzner és Haller halála után, amikor az átlagéletkor harminchét év lett.

---

(7) Haller Gábor 1608. július 12-én hunyt el fejéregyházi kastélyában. Lukinich Imre: Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései. = *Erdélyi Múzeum*, 1903. 533–536.

(8) Trauzner Lukács 1608 októberében hunyt el. Dáné Veronka: A Trauznerek a fejedelemség korában. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 89.

(9) Dersen halt meg 1612. szeptember 4-én. – Segesvári Bálint krónikája 1616–1654. In: *Erdélyi Történelmi Adatok IV*. Közli: Jakab Elek. Kolozsvár. 180.

(10) Tanácsuraságának pontos vége nem ismert. Trócsányi 1980. 29.

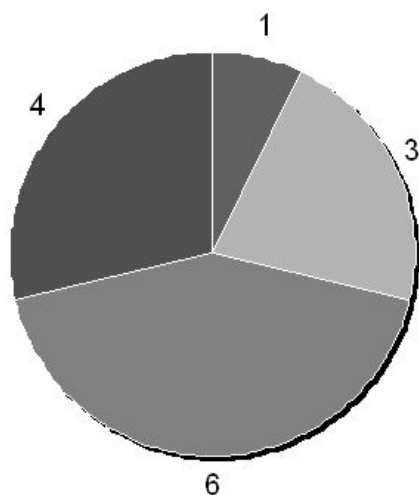
(11) Tanácsuraságának pontos vége nem ismert. Trócsányi 1980. 32.

(12) Csak 1610-ből van tanácsurasága megemlítve. Trócsányi 1980. 33.

(13) Tanácsúri pozícióját Bethlen Gábor uralkodása alatt is megőrizte. Trócsányi 1980. 22.

(14) 1633-ban bekövetkezett haláláig volt a tanács tagja. Trócsányi 1980. 30

(15) Haláláig (1624) viselte a tisztséget. Trócsányi 1980. 8.

A fejedelmi tanács életkori megoszlása 1608 és 1610 között

60 éves: 1

48–50 között: 3

35–41 év között: 6

28–33 év között: 4

A második periódusban szintén maximális létszámmal működött a tanács, de az 1610 tavaszán lezajló erőszakos váltás következtében megújuló testület több szempontból is egyoldalúbb képet mutatott. A fejedelmi rokonok száma ötre nőtt, az elhalálozott Haller és a hűtlenség miatt elítélt Kendy István helyébe Dengeleghy Mihály, Némethy Gergely és Prépostváry Zsigmond lépett. A katolikusok Kamuthy és Prépostváry kivételével mind eltűntek, és helyükbe református vallású, nagyjából Erdélyben gyökértelen, alacsony származású katonák illetve politikusok érkeztek. A tanácsban abszolút többségbe kerültek a katonák: az új tagok, Nagy András hajdúgenerális, Némethy Gergely Udvarhelyszék főkapitánya, székely generális, Petneházy István jenei, Dengeleghy Mihály lippai kapitány és, Rácz György, a tizenöt éves háború jeles hadvezére mellett idesorolhatjuk az előző korszakból megmaradt Bethlen Gábor főgenerálist, Rhédey Ferenc váradi kapitányt, Kamuthy Farkas lugosi és karánsebesi bánt, valamint a szintén katonai téren jeleskedő Varkócs Györgyöt. Ráadásul az újonnan belépők tudása és tapasztalata nem terjedt túl a hadászati témákon, a diplomáciai, gazdasági vagy jogi kérdésekben járatlanok voltak. A harmadik szakaszba fordulva épp ez a frissen a tanácsba került katona réteg hullott ki. A tanács a felére csökkent, de Báthory Gábor ezúttal már nem töltötte fel teljesen a létszámot. Csupán három új ember került be a testületbe, Kamuthy Balázs, Farkas testvére, aki a kincstartói tisztet is megkapta, a magát több területen kitüntető Alia Farkas és a karánsebesi bányságot Kamuthy Farkastól átvevő Keresztessy Pál.

A teljes névsoron végigtekintve, azt állapíthatjuk meg, hogy a tanácsban a megszokott előkelő családok képviselőivel és a bölcs kiegyensúlyozottsággal csak az első időszakban találkozhatunk. Az idő előrehaladtával a tanács fokozatosan elszürkült és eljelentéktelenedett, összetétele miatt már egyre kevésbé volt képes az eredeti feladata ellátására.

Volt-e Báthory Gábornak koncepciója?

Báthory Gáborral kapcsolatban szerintem az a legfontosabb, és mindmáig megválaszolatlan kérdés, hogy látszólag kapkodó és kaotikus politikája mögött felfedezhető-e bármilyen koncepció. Külpolitikájában a történészek többsége felfedezte a vezérfonalat, Makkai László szavaival a fejedelem „Báthory István és Zsigmond egyesített birodalmát akarta egy csapásra megvalósítani.”²⁸ Azaz a két román vajdaság hűbéri függésbe kényszerítése után a lengyel koronát szerette volna megszerezni, sőt a merészebbek a végső tervnek a magyar királyi cím megcélzását gondolták. E koncepció alapján Báthory Gábor törekvéseit negatívan ítélték meg, terveit túlzónak, elméretezettnek tartották, és az erőviszonyok helytelen felmérését is szemére vetették – teljesen jogosan. A fejedelem belpolitikájában azonban nem sikerült felfedezni a rációt, értékelésként leggyakrabban a kaotikus, meggondolatlan, zsarnoki, kapkodó, ország pusztító stb. jelzőkkel találkozunk.

Báthorynak a trónra lépésekor sikerült a különböző hatalmi tényezők közt konszenzust létrehozni, de ez az egyetértés eleve rendkívül törekeny volt, amit az is fokozott, hogy Báthory az egyes csoportokat egyidejűleg teljesíthetetlen, egymásnak szögesnek ellentmondó ígérekkel vont a maga pártjára. A nagybefolyású katolikus főuraknak azt ígérte, hogy visszatér a katolikus hitre, s mindent megtesz a protestánsok, különösen az unitáriusok háttérbeszorítására. Ezzel szemben a protestánsokat, elsősorban a hajdúkat és prédikátoraikat épp az ellenkezőjével kecsegtette. A hajdúk vezetőit a váradi kapitányság és a fejedelmi tanácsosi kinevezés elnyerésével hitegette, míg a rendeket a hajdúkérdés megoldásával és a katonák eltávolításával biztatta. Báthory Gábor modernkori kritikusai már ezeket a kezdeti lépéseket is az átgondolatlanság és az inkompetencia korai bizonyítékaiként értékelték, pedig valójában a fejedelem uralkodásának első két éve ennek éppen az ellenkezőjét mutatja: Báthorynak hajlékony politizálással sikerült megakadályoznia, hogy a sokféle ellentétes ígélet már az uralma elején a fejére omoljon és elsöpörje hatalmát. Emellett a konszenzus fenntartására és egy minél szélesebb politikai bázis kiépítésére törekedett. Amikor egyesek, különösen a katolikus főurak megpróbálták számon kérni rajta a beteljesíthetetlen ígéreteit, a „terelés” módszerét alkalmazta: a kezét megkötő törvényekre hivatkozott, újabb ígéreteket tett, de legfőképpen kompenzált, azaz birtokadományokkal csendesítette le az elégedetlenkedőket. Ha megnézzük az 1608-ból és 1609-ből fennmaradt királyi könyveket, azt tapasztaljuk, hogy igen széles és sokszínű a megadományozottak köre, de ezen belül is kiemel-

²⁸ Magyarország története 1985. III/1. 795.

kedő a királpárti katolikus főurak és a különböző katonaelemek aránya.²⁹ A katonákon főleg székelyeket és a hajdúkat kell értenünk, közülük az utóbbiakat nemcsak adományokkal, hanem telepítésekkel és kiváltságokkal is igyekezett a hűségén megtartani.³⁰

1610 márciusára világossá vált, hogy a Habsburg-párti főuraknak az övével teljesen ellentétes elképzeléseit nem tudja békés eszközökkel megváltoztatni. Ezután következett be belpolitikájában az első éles váltás: megszabadult a ellenzékétől, amely a történetírásunkban elterjedt vélekedéssel szemben nem jelentette a katolikusok teljes háttérbeszorítását. A tanácsban és a főispáni karban is maradtak katolikus politikusok, valójában nem a vallás, hanem a magyar királyhoz fűződő viszony jelentette a választóvonalat.³¹ 1610 tavaszától a rendek háttérbeszorítására és az abszolút fejedelmi hatalom kiépítésére törekedett. Ehhez a háttérrel a kezében összpontosuló katonai erő teremtette meg, amelyet azután is továbbgyarapított, s mint a fejedelmi tanács esetében láttuk politikai tényezővé is emelt.

Ha Báthory Gábor szász-politikáját az eddigőtől kicsit eltérő szempontok szerint kezdjük vizsgálni, nagyon is tetten érhető lesz ez a fennemlített törekvés. A szász kérdés tipikusan az a probléma, ahol szintén komoly előrelépést lehet elérni a Báthory-kutatásban. Szeben elfoglalása, a szászokkal szembeni harc kronológiája és eseménytörténete jól ismert.³² Mindebből történetírásunkban teljesen egyértelmű kép bontakozott ki: a fejedelem saját hibájából rendkívül rossz viszonyba került a szászokkal: „egy középkori fejedelem közvetlenségével fosztotta ki a polgárokat: rendszeres adóztatás helyett egyszerűen a készleteiket felélve tette szeszélyes látogatásait. Egy feudális nagyúr érzéketlenségével ütköztetett össze két életformát, ahogy népes udvartartása gondtalanságát a józan városi polgárok készleteiből táplálta. ... István király kiváltságaikat támogatva állította a szászok egyetemét maga mellé, Gábor fejedelem egyszerűen a lerohanásukra gondolt, hogy gazdagságukat, biztonságos városaikat megszerezze. ... mint valami középkori rablólovag, vagy úgy, mint háborúsdit játszó kamasz, csellel elfoglalta Szebent. Eljárásának előzménye nem volt.”³³ Ez a negatív megítélés természetesen semmilyen újabb kutatás hatására nem fog módosulni, legfeljebb mozgatórugóit fogjuk világosabban látni.

²⁹ A legfontosabbak: Kornis Boldizsár székely generális és háromszéki főkapitány lett, valamint Belső-Szolnok vármegyében megkapta Füzeset. MOL F 1 LR VIII. ff.5–6.; Sennyey Pongrác korábban elvett birtokai közül visszakapta Küküllővárt kastélyával és tartozékaival, uo. ff. 47–48.; Sarmassághy Zsigmond Közép-Szolnok megyében kapott több falvat. Uo. IX. ff. 185–186.

³⁰ Lásd a kötetben Nyakas Miklós *Báthory Gábor hajdúpolitikája* című tanulmányát.

³¹ A tanácsban a Kamuthy fivérek és Prépostváry Zsigmond képviselték a katolikusokat, a helyi politika szintjén a már említett tanácsurak mellett Erdélyi István, Mindszenti Benedek, Cserényi Farkas nevét lehet megemlíteni.

³² Mika Sándor: *Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból.* Bp., 1893. /In. *Arcanum DVD Könyvtár III. Történelem. Magyar Történelmi Életrajzok.* / (továbbiakban Mika 1893.)

³³ *Erdély története három kötetben.* Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. II. 629–630. A vonatkozó rész Péter Katalin műve.

Le kell szögeznünk, hogy Báthory Gábor nem gyűlölte a szászokat, és szász politikája egyáltalán nem volt statikus. Uralkodása elején kiegyensúlyozott viszonyra törekedett, és vezetőiket a politikai döntéshozatalba éppen úgy bevonta, mint a végrehajtásba.³⁴ Erről a közel ideális állapotról jutottak el végül Szeben elfoglalásáig és a nyílt fegyveres konfliktusig. A továbbiakban tehát nem az események rekonstruálása lesz a feladat, hanem annak a megállapítása, hogy milyen indokok és szándékok húzódtak meg Báthory egyre durvuló szász politikája mögött. Ennek számos elemére már fény derült, de ezek még nem álltak össze logikus láncolatba. Sokan leírták, hogy a teljesen elpusztult és elnéptelenedett Gyulafehérvár helyébe kellett a fejedelemnek egy új, gazdag és reprezentatív főváros, hogy Szeben és Brassó kiváló kiindulópontjai lehettek a román vajdaságok elleni katonai támadásoknak, hogy a szászok is szívesen hajlottak a Habsburg szövetségre, és jó kapcsolatban álltak a katolikus ellenzékkel, hogy kereskedelmi érdekeik miatt védték a havasalföldi vajdát, és még folytathatnánk a sort. A mozaikokat összeillesztve azt kell mérlegelnünk, hogy Báthory végső célja vajon nem a szász autonómia szétvérese lett volna-e. Nem új a gondolat: már János Zsigmondot azzal vádolták ellenfelei, hogy Szebent fegyveres erővel el akarta foglalni, Báthory István sokat idézett szavai is – ki Szebent bírja, Erdélyt bírja – hasonló szándéokra utalnak. Sőt Báthory Gábor kudarca ellenére, uralkodása kezdetén még Bethlen Gábor is tett egy tétova kísérletet a szászok jogainak korlátozására.

A szász kérdést azonban nem szabad önmagában vizsgálni, hanem párhuzamba kell állítani a szintén nagy változásokat megélő Székelyfölddel. Balogh Judit elemzi azt a folyamatot, amelynek során Báthory Gábor pár év alatt teljesen átrajzolta a Székelyföldön addig kialakult hatalmi viszonyokat.³⁵ Az addig minden szempontból központnak számító Udvarhelyszék rovására Marosszéket favorizálta, és a székelység vezetőjének tekintett Kornis családnak a századforduló veszteségei miatt amúgy is megrendült hatalmát teljesen romba döntötte. Az általa kiemelt új székely tisztviselők karrierjével a 17. század második felében domináns nagy székely családok kiemelkedése indult meg. Báthory privilégiumokat adott a székely városoknak, ezzel is gyengítve a székelység sajátos társadalmi alapjait. Mivel politikájának a nemesi családok és a közsékelyek közt számos haszonélvezője volt, a fejedelem népszerűsége itt töretlen maradt, s még odáig sem jutottak el, hogy felismerjék Báthory valós szándékait: miközben katonailag igyekezett maximálisan kihasználni a székelységet, mint ország-alkotó nemzetet teljesen ellehetetlenítette, és elérte, hogy a székelység önálló politikai erőként megszűnjön létezni.

A szász és székely politikát összevetve és együttesen is vizsgálva talán valóban beigazolódhat az a feltételezés amely Báthory fő szándékát az abszolút fejedelmi hatalom megteremtésében látja. Érdemes ebbe a kutatási vonulatba más, további elemeket beemlíteni, például a várospolitikát, amelyet a kulcsos városokkal szemben

³⁴ Weiss Mihály szerepére lásd Mika 1893.

³⁵ Báthory Gábor székelypolitikájára lásd a kötetben Balogh Judit: *A székely társadalom Báthory Gábor korában* című tanulmányát.

a kisebb városok, például Nagyenyed, Székelyvásárhely (Marosvásárhely) pozícióinak erősítése jellemzett.³⁶ Szintén külön vizsgálatot érdemelnének a fejedelmi hivatalok élén és a helyi politika csúcán végbemenő változások, amelyek a fejedelmi tanácsnál tapasztalt átalakításokhoz hasonló tendenciát mutatnak. Figyelni kell a változtatás mélységeire is, mert az első kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy a mozgás elsősorban a felszínen zajlott, és oda már nem ért el, ahol a ténylegesen napi munka folyt. Ez azonban nem egyértelműen pozitív, mert azáltal a tehetséges emberek feljutása is el lett zárva, pedig Báthory István és Kristóf korában a hivatalnoki pályán felemelkedők az erdélyi elit komoly vérfrissítését eredményezték. Végül vizsgálataink során nem szabad szem elől téveszteni az olyan egyedi megnyilvánulásokat sem, mint amikor a fejedelem a városok és megyék pecsétjeit egyszerűen beszédette és magához vette.³⁷

Báthory Gábor egyénisége

Mint annyi más vonatkozásban, Báthory Gábor személyiségéről is egy már kialakult képet örökölt a történettudomány. Szalárdi János a portré pozitív vonásait domborította ki: „A szegény fejedelem noha megért idejére nem juthatott vala, de nagy és szép virtusokkal, jószágokkal vala ékesítve: többek között aminemű vala a dali szép termet, a nagy erő, ki akármi erős lólábra való patkót kezeivel megszorogattatván, ketté szakaszt vala. Vitézi bátor szív, jó és friss lóhátság, de mindennekfelett a fejedelmi nagy liberalitás, adakozás, mindenekhez való nagy kegyelmesség.”³⁸ A kedvező adottságaival viszont nem tudott élni: „jó erkölcsét gonoszra, kegyelmességét kegyetlenségre, igaz voltát igazságtalanságra, adakozó voltát fősvénységre fordítá.”³⁹ Így a vidám alaptermészetű, életet igenlő ifjú az élvezetek féktelen habzsolása, meggondolatlansága és kapkodó politikája miatt végül rokónához, Báthory Zsigmondhoz hasonló, uralkodásra alkalmatlan esztelen zsarnokká változott át.⁴⁰ Báthory Gábor egyéniségét és jellemét azonban nem lehet a kortárs krónikák és emlékirók művei alapján hitelesen feltárni. A róla kialakuló képet a halála utáni évtizedekben egyértelműen az aktuális politikai érdekek rajzolták meg, majd színezték át. Az életében készült írások pedig túlnyomórészt propagandairatok; vagy őt népszerűsítő hangulatkeltő művek, vagy a Thurzó-Forgách-kör ellenpropagandája. Szerencsére Báthory Gábortól és szűk környezetétől is számos levél maradt fent,

³⁶ A kérdésre lásd a kötetben Szász Anikó: *A nemesek jogi helyzete Désen és Tordán Báthory Gábor Királyi Könyveinek tükrében* című tanulmányát.

³⁷ „Ez bizonyos dolog nagyságos uram, hogy Báthory Gábor az vármegyéktől és a városoktól az pecséteket bekérte, kiket be kellett adniok, kik alatt mind az mi kegyelmes urunknak császárunknak, török császárnak az portára, moldvai, havaseli vajdákknak azt írja, az mit ű akar és kívánna lenni, kire nagyságtoknak illik vigyázni mature.” Perneszy Gábor levele Forgách Zsigmondnak. Szatmár, 1612. december 2. – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta Comitialia regni Transylvaniae. VI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. (Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Országgyűlési Emlékek) (továbbiakban EOE) 258.

³⁸ *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*. s. a. r. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 92.

³⁹ *Mikó Ferenc históriája* 1863. 288. (Ez a rész már Bíró Sámuel folytatása.)

⁴⁰ Ennek a képnek a kialakulását aprólékosan végigkövette Nagy László 1984. 157–163.

ezek egy részét a 19. században már kiadták, de nagy része még feltárássra és elemzésre vár. Úgy gondolom, hogy a fejedelem egyéniségéről elsősorban a saját levelei alapján kell véleményt formálni, amelyet azután ütköztetni lehet majd tetteinek értékelésével és a kortárs véleményekkel.

Az eddig elmondottak alapján Báthory Gábor nem az az egyszerű, vidám ifjú, akit megrontott a hatalom. Ennek további érzékeltetésére egyetlen fontos dolgot szeretnék kiemelni: Báthory Zsigmond és Gábor között szerintem is felfedezhető a hasonlatosság, de nem zsarnoki vonásaik tekintetében, hanem abban, hogy mindketten a színlelés nagymesterei voltak. Báthory Gábor kiválóan színlelt, amikor megválasztása előtt a különböző csoportokat teljesen ellentétes ígéretekkel állította maga mellé. Színjátékot játszott, amikor a testőrségét a közelben elrejtve, csak néhány emberével Székre ment, és ott eljátszotta a magára hagyott, súlyos beteget, kelepcébe csalva ezzel a katolikus urakat. A megtévesztés magasiskolája volt a „híd-jelenet” Szeben elfoglalásakor, és tettetésnek bizonyult az is, amikor haragját palástolva az őt eláruló Nagy András hajdúkapitányt ebéden megvendégelte, megajándékozta, majd lovat futtatni kivitte a mezőre, ahol kardot rántva, saját kezével levágta.⁴¹ Mindezt, annyi más tettehez hasonlóan, lehet negatívan értékelni, de akkor is látnunk kell, hogy nem egy nagy család degenerált tagjának zsarnoki túlkapásairól van szó, hanem a modern uralkodói eszköztár egyik fontos fegyverének mesteri alkalmazásáról.

A Debrecenben és Nyírbátorban megrendezett Báthory Gábor konferencia a fejedelem uralkodására és korának politikai viszonyaira vonatkozóan számos ponton új eredményeket hozott. Az ezután remélhetőleg újra meginduló kutatásoknak természetesen nem az lesz a célja, hogy Báthoryt rehabilitálja. Fontos viszont az elrajzolt portrét kijavítani, a fejedelem politikájának mozgatórugóit és koncepcióját reálisan látni, valamint ezek tükrében a bukásának okait elemezni.

⁴¹ EOE VI. 65.

BALOGH JUDIT:
A székely társadalom Báthory Gábor korában¹

Báthory Gábornak, aki egy katonáskodó társadalmi csoport, a hajdúk támogatását élvezve került hatalomra, különös érzéke volt ahhoz, hogy az ilyen típusú csoportokkal szót értsen, azok szimpátiáját megszerezze. A történetírók által előnyös külső tulajdonságokkal megáldott fiatalemberként jellemzett Báthory a székelyek rokonszenvét is bírta. Nemcsak élete folyamán fejedelemségeként támogatták ugyanis, hanem még a halála után, már Bethlen Gábor fejedelemsége idején is azt kérték az országgyűlésen, hogy foglalják írásba, miszerint a székelyek még jóval a halála után is siratták Báthory Gábort.² A történeti hagyományban leginkább következtelen politizálásáról elhíresült Báthory e toposz ellenére is, úgy tűnik szilárd elképzelésekkel rendelkezett a székelységgel kapcsolatosan, és azt többé-kevésbé sikerült is megvalósítania, legalábbis 1611–1612-ig. Döntései hosszú távra átalakították a székely társadalmat és elindítottak olyan mozgásokat, amelyek utódai alatt is folytatódtak.

A székely társadalom Báthory Gábor fejedelemségének kezdetére újra visszakapta azoknak a szabadságjogoknak a többségét, amelyeket a 16. század közepén, a segesvári végzés kiadását követően veszített el.³ A század legelején először Báthory Zsigmond foglaltatta írásba mindezt,⁴ majd pedig Bocskai István erősítette meg 1605 folyamán több parancslevelében is, hogy a székely társadalom „régii szabadságait” visszakapta.⁵

A valóságban azonban már 1562 előtt is súlyosan sérült a korábbi szabadság, olyannyira, hogy például a Székelyföldön belüli területek eladományozásának a ti-

¹ A tanulmány megírására a Bolyai ösztöndíj támogatásával került sor.

² *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Budapest, 1875–1898. (továbbiakban EOE) VI. 515.; Rugonfalvi Kiss István szerint „Egyetlen erdélyi fejedelem sem jutott olyan közel a székelyek szívéhez” Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet képe*. Debrecen, 1939. I. 303.

³ Az 1562-es segesvári végzéssel kapcsolatban: Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkó Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 27. (továbbiakban Jakó 1979.); Egyed Ákos: Székely századok. A székelyek rövid története 1848-ig. In: *Adalékok Barót történetéhez*. Szerk. Demeter László. Barót, 1999. 26.; Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1984. 252–254. (továbbiakban Barta Gábor 1984.)

⁴ Az 1601. december 31-én Déva várában kiadott oklevelek közül a Csíkszék és Marosszék számára készületeket ismerjük. *Székely oklevéltár*. Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. I–VIII. Budapest, 1872–1934. (továbbiakban SzOkI) IV. 150–150; V. 168–170.; Jakab Elek–Szádeczky-Kardoss Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Budapest. 1901. (továbbiakban Jakab–Szádeczky-Kardoss 1901.) 296–297.

⁵ *Erdélyi történelmi adatok*. Szerk. Mikó Imre–Szabó Károly I–IV. Kolozsvár, 1855–1862. (továbbiakban ETA) IV. 341–350.

lalma voltaképpen csak elméletben létezett.⁶ Mivel azonban de jure még ismert volt a Székelyföld területi integritása, legalább az a joga megvolt a székelységnek, hogy tiltakozzon a szokásjog megsértése ellen.⁷

A segesvári végzések után eltelt majd fél évszázad folyamán bizonyos társadalmi mozgások felgyorsultak,⁸ így az eredeti struktúrák jelentősen megváltoztak. A már a 15. században megjelent jelenségek egyre nagyobb mértékben bontakoztak ki. Ilyen volt a székelyföldi jobbágyság társadalmi csoportja,⁹ ami ugyan még a 16–17. században sem volt azonosítható a vármegyei jobbágysággal, létszáma azonban egyre gyarapodott. A 15. század folyamán kezdődött az a tendencia is, hogy a primori családok a Székelyföldön kívülre is kiterjesztették földbirtokaikat, illetve hogy különböző, kisebb-nagyobb birtokokhoz jutottak, általában a Székelyfölddel határos vármegyékben, ezzel pedig mintegy ki akarták tolni határvonalait.¹⁰ A 15. század folyamán a primori réteg többsége szerzett Székelyföldön kívüli birtokrészeket,¹¹ valamint ezzel párhuzamosan megkezdték a közös földek, legelők, szántók, valamint az erdők egy részének a megszerzését is. A lófők és a primorok közti feszültség tehát egyre nőtt, amint azt Hunyadi Mátyás ezzel kapcsolatos intézkedései is jól mutatják.¹² A Keleti Magyar Királyság, majd pedig az Erdélyi Fejedelemség létrejötte még inkább destabilizálta a székely társadalmat. A gyakori

⁶ Jakó 1979. 23.

⁷ Erre a tiltakozásra a 16. század folyamán egyre többször volt szüksége a székelységnek. Már 1517 áprilisában a király Szapolyainak adományozta a kézdiszentléleki várat és tartozékait, ezzel megsértve a székelységnek azt az alapvető kiváltságát, amely szerint a ius regium nem hatolt be a Székelyföldre. 1517 és 1518 folyamán a székelyek, bízva korábbi kiváltságaik jogi érvényében, több pert indítottak a szóban forgó birtok visszaszerzéséért, ami a dicsőszentmártoni Sándor család kihalásával maradt birtokos nélkül. Amíg az addig szokásos eljárás szerint a birtoknak a székely közösségre kellett volna szállania, az uralkodó, illetve képviselője, Szapolyai János vajda és székely ispán ezt a rendet felborítva kisajátította, valamint eladományozta. Egy 1518 februárjában kelt oklevélben somkerekai Erdélyi Márton a királyt, Szapolyai Jánost, héderfájai Barlabássy Lénárt és székely alispánt a néhai kézdi Sándor János és fia, Gáspár nemesi birtokainak elidegenítésétől tiltotta el. SzOkl III. 192–200.

⁸ A külső erők behatolásával új karrierlehetőségek nyíltak meg, illetve a korábbi keretek fellazulásával nagyobb intenzitással kezdtek hatalmaskodni a primorok.

⁹ A jobbágysághoz: Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Budapest, 1962. és Imreh István–Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 146–237.

¹⁰ Benkő Elek–Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest. 2008.

¹¹ Nagyajtai Cserei Balázs már 1393-ban kapott Luxemburgi Zsigmondtól nemesi címet és vármegyei birtokot, 1474-ben a hidvégi Mikó és Nemes familiák is szereztek ilyen uralkodói okleveleket és rendelkeztek a Székelyföldön kívüli birtokokkal a vargyasi Danielek, valamint az Andrássyak is. SzOkl II. 109–110, 115–116.; Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005. 38. (továbbiakban Balogh 2005.); Kállay Ferenc: *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed, 1829. 50.

¹² Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest, 1976. 34. (továbbiakban Demény 1979.); SzOkl I. 219–221. Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 55–56.

adók és a sűrűsödő katonai feladatok növelték a belső feszültséget és a hatalommal szembeni ellenállást is. Nem véletlen, hogy Izabella halálát követően a székelyek közül többen csatlakoztak a „Balassa Menyhért árultatása” néven elhíresült összeesküvés tárgyalásaiba.¹³ A végül meglehetősen felemásra sikerült összeesküvésbe¹⁴ a székelyek maguk is felemásan kapcsolódtak be.¹⁵ A kudarccal végződött felkelés kellő jogalapot biztosított János Zsigmondnak arra, hogy hozzányúljon a székely jogok és kiváltságok ősi rendszeréhez.¹⁶ A régóta esedékes rendezést a székelyek jogaik lábbal tiprásaként értékelték, és minden adandó alkalommal készen álltak a hatalommal szemben fellépők támogatására, amennyiben azok felajánlották nekik a régi szabadságaik visszaadását.¹⁷ Az 1562-es segesvári végzések által előidézett helyzetben a 16. század második felében átrendeződött a székely társadalom. A korábbi primori réteg tagjai közül némelyek az új helyzetet tehetségesen fordították a saját hasznukra azáltal, hogy a korábbi „klasszikus” primori magatartás, a régi karrierstratégiai elemek mellé újakat is felhasználtak a felemelkedésük érdekében.¹⁸ Az új lehetőségeket a legügyesebben néhány udvarhelyszéki primori család tudta kihasználni. A már János Zsigmond idején felemelkedni kezdő homoródszentpáli Kornis dinasztia legjelentősebb tagja, a művelt humanista Kornis Farkas¹⁹ a század végére az egész székelyre kiterjedő hatalmi struktúrát hozott létre, és befolyása átnyúlt Maros- és Háromszék területére is.²⁰ Bár Kornis Farkast, aki klientúrája révén voltaképpen az egész Székelyföldet mozgatni tudta, Vitéz Mihály megölette, a Kornis-birodalmat az egyik veje, Petky János továbbra is összetartotta.²¹ Petky, aki már

¹³ Barta Gábor 1984.

¹⁴ Erről: Balogh 2005. 51–52., Veress Dániel (Szerk.): *Emlékezetül hagyott írások*. Erdélyi magyar emlékirók. Kolozsvár. 1983. 40–41.; Demény 1979. 93–119., 60.

¹⁵ Balogh Judit–Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. = *Századok*, 2008. 4. sz. (továbbiakban Balogh–Horn 2008.) 855.

¹⁶ Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest. 1976. (továbbiakban Demény 1976.); Demény 1979. 93–119.

¹⁷ Demény 1976. passim.

¹⁸ A klasszikus primori magatartáson a katonai karrier elsődleges voltát értjük. A primor feladata a hadi vállalkozások vezetésében való részvétel, több lóval és kétségkívül nagyobb áldozatokkal, mint a lófői rend tagjai. Ennek következtében a 14–15. század során Székelyföldön kívüli birtokok szerzése és erősödő hatalmaskodás a Székelyföldön belül.

¹⁹ Balogh–Horn 2008. 875–882.; Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái. In: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez*. Budapest. 2005. 89–93. (továbbiakban Horn 2005a.)

²⁰ A Marosszékkal való kapcsolatot a régebbi, ugyanis már Kornis Miklós, Mihály és Farkas apja is szerzett ott birtokokat, amiket Mihály tovább gyarapított. Székely oklevelek a 16. századból. Közli: Vass Miklós. = *Történelmi Tár*, 1910. (Új folyam 40.) 124–125, 263–265.; Horn Ildikó: Politikusportrék János Zsigmond udvarából. In: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez*. Budapest, 2005. 79–83.

Háromszék irányában Kornis Farkas igyekezett terjeszkedni, főképpen azután, hogy a század végére a vargyasi Dániel család is bekerült a kliensei közé, akiknek a birtokai részben határosak voltak Háromszékkal, részben pedig Háromszéken voltak. Udvarhelyszék: Protokollumok. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. (továbbiakban ROL KmIg) II/2. B. 1590. június 7.

²¹ Balogh–Horn 2008. 883–886.

Bocskai István fejedelemsége alatt szoros kapcsolatba került az Erdély irányítására rendelt Rákóczi Zsigmonddal, eredményesen képviselte a hatalomépítő székely nemesség érdekeit Bocskai halálát követően is. Rákóczi Zsigmondnak fejedeleme-ként kiállított székely tárgyú oklevelei azt mutatják, hogy a székely nemességet támogatta és segített fenntartani a Kornis-klientúrát.²²

Báthory Gábor az eddig bemutatott előzmények után került Erdély élére. A fejedelemmé választását nagyrészt annak a szövetségnek köszönhetette, amit a felkelt hajdúsággal kötött. A katonaként tehetséges fiatal fejedelem feltehetőleg bizonyos megkülönböztetett rokonszenvvel viseltetett az egyéb katonáskodó társadalmi csoportokkal is. Annál is inkább sejthető ez, mert a Báthory-család sarjaként szabályos öröksége volt a lengyel-orientáció és a lengyel trón megszerzésének ambíciója. Valószínűleg ez is az oka volt annak, hogy fejedelemsége első három esztendejében határozott figyelmet szentelt a székelypolitikának. Ennek nyitányaként fontos megemlítenünk, hogy amint azt a szakirodalom is számon tartotta, Báthory Gábor volt az első erdélyi fejedelem, akinek a választási feltételei között szerepelt a székely szabadság megtartásának kötelezettsége.²³

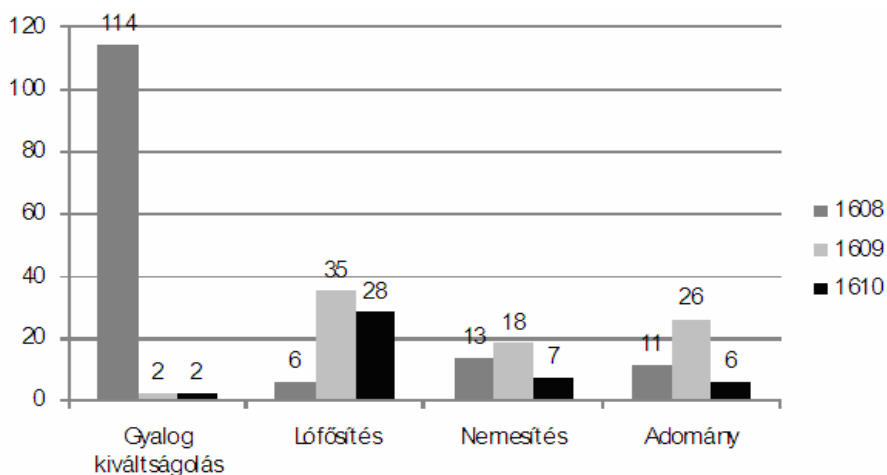
A fejedelemség majd' hat évre tehető időtartamából az első háromban beszélhetünk rendkívül tudatos székelypolitikáról. Ennek a politikának az elemeiből határozottal kirajzolódik a székelység harcértéke növelésének a szándéka. Az intézkedések radikális szembefordulást mutatnak Rákóczi Zsigmondnak a székelyekkel kapcsolatos döntéseivel. Rákóczi a székely kérdésben fejedeleme-ként, csakúgy mint Bocskai képviselőjében, elsősorban az udvarhelyszéki nemes, Petky János tanácsait követte, aki már Bocskai alatt székely főkapitány lett, Rákóczi pedig kancellárjává is kinevezte. Petky viszont, mint azt az előzőekben már bemutattuk, a Kornis Farkas által kiépített hatalmi struktúra élén állt ekkoriban. Ahhoz tehát, hogy az eddigiekhez képest gyökeresen mást kezdjen az új fejedelem a székelységgel, voltaképpen az egész Kornis-Petky klánnal kellett szembefordulnia. A hatalmaskodásban és a hatalomépítésben jeleskedő Petkynek és a körülötte szerveződött székely nemesi körnek az elsődleges célja a szabad székely közösségek földjeinek a megszerzése és minél több székelynek valamilyen tőlük függő státusba hozása volt. Ez azonban éppen ellentétben állt Báthory Gábor céljaival, aki a székely katonaelemet kívánta megőrizni. Céljai eléréséhez nem számíthatott tehát a Kornis klán segítségére. Petky ezt Báthory uralma legelején világossá is tette, hiszen önként lemondott a kancellárságról.

²² Balogh Judit: A székely társadalom Bocskai István korában. Bocskai-emlékkonferencia. Miskolc, 2006. április 22. In. *Publicationes Universitatis Miskolcensis*, Sectio Philosophica Miskolc, 2008.; Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2005. 1607. március 23-a és július 22.-e között sokakat lófővé emelt, és május 27-én csíkrákosi Barthó Istvánnak, aki a székely gyalogság vezére volt, és szentléleki Matthis Jánosnak armálist adományozott. Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. (továbbiakban Endes 1938.) 101.

²³ EOE VI. 90.

Az első három év intézkedései azt mutatják, hogy, legalábbis a székely kérdésben Báthory politikája sikeres volt. Következésképpen törte le a Kornis klán székek fölött is átívelő hatalmát, valamint erősítette a székely katonai potenciált. A székely katonaelem megerősítésének egyik része volt, hogy a vajdaságokkal határos székely falvaknak felmentést adott a hadba vonulás kötelezettsége alól a hágók őrségének megerősítése fejében. Már 1608. május 10-én kiadta első ilyen tárgyú rendeletét, amelyben megerősítette Kászonszék szabadságát és erősíteni igyekezett a Moldva felé irányuló határvédelemben betöltött szerepét.²⁴ 1609. május 3-án Csíkdánfalva lakosainak a kiváltságait erősítette meg ugyanezzel a szándékkal.²⁵ Még ugyanez év júniusában adott széles körű kiváltságokat az Udvarhelyszéken fekvő két Oláhfalunak.²⁶ Az oklevél a havasok közepén fekvő két falunak határvédő feladatokat írt elő, valamint azt, hogy minden évben 1000 szál deszkát szállítsanak a fejedelem számára Kőhalomszékbe. Mindeztért felmentést kaptak a hadfölkelésben való részvételtől, a taksától, sőt bármiféle segély címén szedett adóktól is, valamint a tizedtől, a kilencedtől, és egyéb szolgálatoktól is. Ezekkel az intézkedésekkel a lengyel hadjáratra készülő ifjú fejedelem a „hátszágát” kívánta biztosítani. Döntései azonban komoly ellenállásba ütköztek, még pedig olyannyira, hogy a kiváltságok egy részét csak 1613-ban sikerült az országgyűléssel is elfogadtatni.²⁷ A székely katonai potenciál erősítését célozták Báthory Gábor egyéni adományozásai is.

Báthory Gábor kiváltságolásai

²⁴ Magyar Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban MOL) F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, V. k. 21. fol.

²⁵ Uo. 227. fol.

²⁶ Jakab–Szádeczky-Kardoss 1901. 322.

²⁷ Endes 1938.

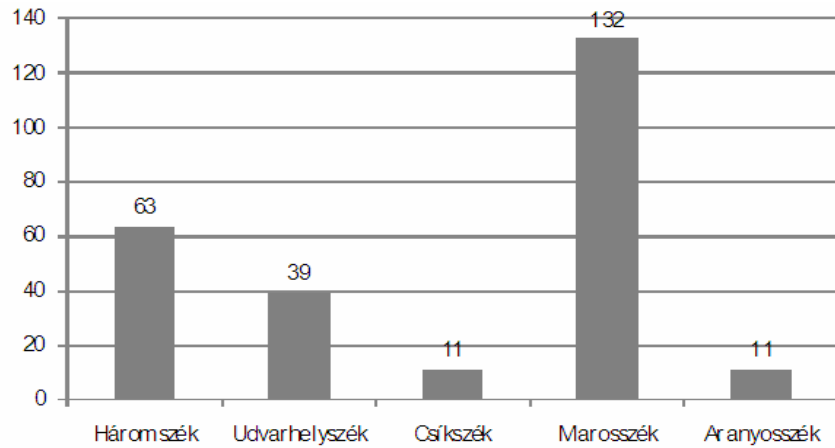
Az egyéni rangemelések Báthory fejedelemségének az első három esztendejében voltak jelentősek.²⁸ Nagyszámú egyéni rangemelés két esztendőhöz és két székhez kötődik. Báthory beiktatása után szinte azonnal, tehát még 1608 folyamán kiemelkedő számú gyalogszékely kiváltságolást adományozott marosszéki székelyeknek, szám szerint 110 ilyen oklevelet ismerünk. 1609 folyamán még öt gyalogkiváltságot adott udvarhelyszékieknek, illetve egyet egy háromszéki székelynek.²⁹ A lófősítések száma meglehetősen kiegyensúlyozott, kettő-három között mozgott székenként. Nemesítést még ennél is kevesebbet adományozott, a fejedelemsége ideje alatt ilyen típusú oklevelek száma 36. Ehhez képest a gyalog kiváltságok száma 119, a lófősítéseké pedig 75. Jól látható, hogy kimagasló volt a gyalogos kiváltságolások száma, és ebből 112 oklevelet marosszéki székely kapott. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a fejedelem nem a nemesek számát kívánta növelni, hanem a katonáskodó közrendét. A feltűnően nagy számú gyalog kiváltságolás által a fejedelmi testőrséget akarta megerősíteni, méghozzá kifejezetten a marosszéki székelyek közül. Az első évet követően az ilyen típusú oklevelek kiadása gyakorlatilag megszűnt. A lófősítések száma azonban éppen a következő két esztendőben szaporodott meg, ugyanis 1609-ből 34-et, 1610-ből pedig 29-et ismerünk. A lóval katonáskodó székelység megerősítése az egész székelyföldre kiterjedően fontos volt, ezért a lófősítések száma székenként hasonló volt. 1610-ben a lófősítések többsége egyetlen székre összpontosult, a harcokban hűségesen mellette álló háromszékieket jutalmazta meg ezúttal Báthory.³⁰

²⁸ 1611-ből csupán egyetlen nemesítést ismerünk, amit egy csíki székely, bizonyos borsovai Bene Balázs kapott. SzOkI VI. 74. Az 1612-es és 1613-as évekből nem ismerünk ilyen típusú oklevelet. Ez jelentheti az ekkor készült oklevelek megsemmisülését is, ám, mivel ezen oklevelek nagy részét a Királyi Könyvekben is rögzítették, bizonyos mértékig hitelt adhatunk a kapott értékeknek.

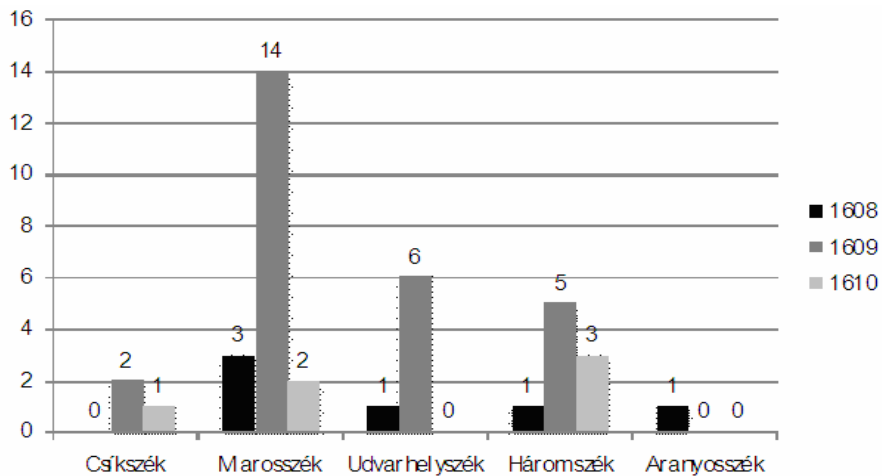
²⁹ A gyalog kiváltságolások alakulása sok tekintetben hasonlóságokat mutat II. Rákóczi Györgynek a fejedelemsége elején tapasztalható politikájával, aki szintén háborúra készült, mint ahogyan azt Báthory Gábor tervezte, és szintén a román vajdák ellen vezette először a seregeit, amiben meglehetősen nagy számú székely harcolt.

³⁰ Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest. 1867. 139–140.

Báthory Gábor kiváltságolásai székek szerint

Báthory Gábor birtokadományai a székely nemeseknek

A rangemelő oklevelek mellett fontos szerep jutott az adományleveleknek is, annak ellenére is, hogy az összesen 226 rangemelés mellett mindössze 36 birtokadományt ismerünk, tehát kétségtelenül nem a székely nemesség hatalmi törekvéseit kívánta elsősorban megerősíteni. Az is érdekes, hogy a 16. század második felében a birtok és jobbágyszám tekintetében a székely átlagot messze meghaladó udvarhelyszéki nemességgel szemben jóval több adománylevelet bocsájtott ki Marosszék székelysége számára. Míg Udvarhelyszékben összesen hét adománylevélről tudunk, addig a korábban szinte a legkisebb birtokokat magukénak tudó marosszékiek húsz esetben kaptak különféle adományokat. Egyértelmű tehát, hogy

Báthory határozott célja volt az udvarhelyszéki hatalmi koncentráció felszámolása. Bocskai Istvánnal szemben, aki a Kornis-klán létét arra használta fel, hogy rajtuk keresztül irányíthassa a Székelyföldet, Báthory bármikor ellene fordulni képes rivális hatalmat látott bennük, ezért, minden bizonnyal tudatosan karolta fel Udvarhelyszékkal szemben az egészen más birtokstruktúrával bíró Marosszékot. Az udvarhelyszéki vezető nemesség hatalmának a „leépítését” mindazonáltal Báthory csak fokozatosan tehette meg, ezért, bár jóval kisebb mértékben adományozott Udvarhelyszéken, mint elődei, a Kornis-klán tagjai még az ő uralma idején is részesültek kisebb-nagyobb adományokban. Így Kornis Farkas egyetlen, még a 17. század elején is életben lévő, legkisebb fia, Ferenc is kapott birtokokat, igaz ugyan, hogy nem Udvarhely, hanem Marosszék területén.³¹

Az ifjú Kornis 1609 októberében kapott új adományt Erdőszentgyörgyön, Csókfalván valamint Havadtón található részjárságaira. Kornis Farkas egyik veje, a korábban Bocskai titkáráként tevékenykedő, nagy műveltségű Péchy Simon is kapott birtokokat, mégpedig már 1608 májusában,³² az indoklás szerint a diplomáciai érdemeiért. Az oklevél új adományt adott az összes szenterzsébeti birtokaira, az udvarházaira, ezen kívül birtokokat szerzett Kolozsvár vármegyében két faluban, valamint Torda vármegyében egy faluban. Az említetteket Péchy eredetileg Rákóczi Zsigmondtól kapta, de Báthory mindennek a birtokában megerősítette. Az udvarhelyszéki nemesi elit soraiból jelentős birtokadományokat kaptak a szentdemeteri és véczkei Balássyak. Noha családi kapcsolatban álltak ők is a Kornisokkal, a Kornis Farkas által létrehozott hatalmi struktúrának még nem voltak teljesen beépült tagjai, és valójában az elit soraiba való emelkedésük a 17. század elejére tehető. A Báthory által nekik juttatott birtokok nagysága jócskán meghaladja a széken belüli többi birtokadományt. 1609 folyamán több ízben részesültek adományban. A család felemelkedésének legfontosabb figurája, Balássi Ferenc szerezte ezeket a maga és fiai, ifjabb Balássi Ferenc és Mihály számára. Már az első, nekik adott oklevélben, amit július 20-án keltezett a fejedelem, az idősebb Balássi Ferencet, mint Udvarhelyszék kapitányát, Mihály fiát pedig mint marosszéki kapitányt említette. Az oklevél szövegéből továbbá arra is következtethetünk, hogy az adományként kapott birtokokat a család a megelőző évek során részben hatalmaskodás útján szerezte. Ekkor a család kilenc faluban és a környékén kapott birtokokat, Udvarhelyszékben és két faluban Marosszéken. Még az év őszén a Balássyak külön oklevélben királyi jogot is szereztek birtokaikra.³³ A Balássy-család tehát, noha részben része volt a Kornis-klientúrának, mégis riválisként emelkedett fel meglehetősen gyorsasággal, és feltehetjük, hogy a Báthory által nekik adott juttatások és előnyök is azt a célt szolgálták, hogy megtörjék a korábbi Kornis-hegemóniát a széken és az egész Székelyföldön. Az adománylevelek többségét marosszéki székelyek kapták. Marosszék primori rétege a 17. század elején még őrizte a korábbi primorok jel-

³¹ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI. 412. fol.

³² Uo. 10. fol.

³³ Uo. VI. 394–395. fol.

lemzőit, ami azt jelenti, hogy kisméretű birtokokkal és kevés jobbággal rendelkezett. Sokatmondó, hogy Báthory Gábor a fejedelemsége második esztendejében egész sor ilyen, korábban országos léptékben mindenképpen jelentéktelennek számító marosszéki primori családot adományozott meg. Az adományok között vannak egészen jelentősek is, például a szövérdi Gáspár Jánosé, akinek a birtokai a marosszéki Kornis-birtokok szomszédságában helyezkedtek el. A nekik juttatott jelentős adomány által némileg tehát kompenzálni lehetett a Kornisok marosszéki hatalmát. Rajta kívül jelentős adományban részesült Kun János, aki ezáltal a marosszéki elitbe emelkedett, Dersi János, aki az egyik legtöbb jobbággal bíró nemes lett a székben, valamint vajai Literáti János, aki összesen 14 településen jutott részbirtokokhoz, köztük két telken kúriához is.³⁴ Bár az országgyűlési végzések és oklevelek tanúsága szerint Báthory Gábor maga is készített lustrát, azt ez ideig nem sikerült megtalálni, ezért sejtethető, hogy nem maradt fenn. A legközelebbi összeírás a Bethlen által készített 1614-es lustra, ami, csupán egy esztendővel Báthory halála után készült, elsősorban éppen a Báthory fejedelemsége alatti székely társadalom állapotáról ad képet. Az 1602–1603-as Basta-féle lustra, bár nem volt teljes, a nemességre nézve legalább hozzávetőleges információkat adhat, és abban segíthet, hogy felmérjük a változásokat, amik éppen Báthory idejében zajlottak.

A Basta által készített lustra már jól mutatta a 16. század második felében végbement átalakulásokat a nemességen belül. Szám szerint legtöbb primort Háromszéken írtak össze,³⁵ akik azonban birtok és jobbágyszám tekintetében messze alatta maradtak az udvarhelyszéki nemességnek. A háromszéki 110 primor mellett Udvarhelyszéken csak 27 nemest írtak föl, míg Csíkszékben 16-ot, Marosszéken pedig 23-at. Marosszéken a viszonylag kevés primor mellett meglehetősen sok olyan lófő volt, akiknek jobbágyaik voltak, itt tehát nem alakult ki jelentős különbség a primorok és a lófők között. Ezeket a nem túl jelentős primorokat igyekezett erősíteni Báthory számos adománya. Támogatásokkal azt ugyan nem sikerült elérni, hogy az udvarhelyi nemességét elérje a marosszékiek gazdasági ereje, de azt igen, hogy megtörjék az udvarhelyi nemességnek az egész Székelyföldre kiterjedő hatalmát, amit a 17. század folyamán már nem is sikerült visszaszerezni. Az udvarhelyi nemességet azonban nem a marosszékiek felemelkedése, hanem a háromszéki és a csíki nemesség megerősödése váltja a hatalomban.

A Báthory Gábor által alkalmazott és az előzőekben már bemutatott, fejedelmi testőrséget megerősítő kiváltságolások, a viszonylag nagy számú lófősítések és az átkelők védelméről való gondoskodás még a konkrét hadra való felkészítés elemei voltak. Az udvarhelyszéki nemesség visszaszorítása azonban jól mutatja azt, hogy Báthorynak átfogó rendezési terve is volt a székely társadalommal kapcsolatban. Ennek egyik alapvető eleme volt az a rendelkezése, amit a hatalomra kerülése után

³⁴ Uo. VI–XVI. k. VI. k. 406. fol.

³⁵ *Székely oklevéltár*. Új sorozat. Szerk. Demény Lajos, Pataki József. I–VIII. Bukarest–Kolozsvár, 1983–2006. (továbbiakban SzOkI Új) IV. k.; Balogh 2005. 170–180.

nem sokkal adott ki. Eszerint az országgyűléssel szavaztatta meg azt a határozatot, amelyben Senyei Pongrácot és Petky János tanácsurat rendelték fejedelmi biztosoknak, akiknek feladatuk a jobbágyosodás felmérése volt. Azt is megszavazták, hogy az erőszakos hatalmaskodóktól a fiskusnak az említett két biztos foglalja vissza az erőszakkal szerzett jobbágyokat.³⁶ Az 1608. szeptemberi országgyűlés törvényt hozott arról, hogy aki a székelyek közül jobbágy lett, azt szabadítsák fel, mégpedig kifejezetten azzal a céllal, hogy a hadban szolgálhasson, és ha újra jobbágyá lenne, akkor halállal bünhődjön.³⁷ Elrendelték azt is, hogy ezentúl nemes vagy lófő szabad székelyt ne tegyen többé jobbágygá, ám ha ezt mégis megtennék, akkor 500 forint bírságot kötelesek fizetni.³⁸

A Balássyknak adott, 1609. július 20-án kiállított oklevél szövege szerint ekkorra, tehát pusztán egy évvel Báthory beiktatása után a határozatban foglaltak ténylegesen meg is történtek. Ezzel az intézkedéssel Báthory visszatért Bocskainak ahhoz a törekvéséhez, amit 1605 folyamán Petkyhez írott leveleiben³⁹ folyamatosan képviselt, vagyis az erőszakos jobbágyosítás elleni határozott fellépéshez és ezáltal a katonai erő minden eszközzel való megtartásához. A székely városokkal kapcsolatosan folytatta a fejedelmek eddig követett politikáját, amennyiben megerősítette a városok többségének addigi kiváltságait.

1608. május 12-én, június 4-én, majd szeptember 12-én Csíkszereda kiváltságait erősítette meg, amelyeket Izabella adományozott, június 10-én Kézdivásárhelynek Zsigmondtól kapott kiváltságait erősítette meg,⁴⁰ 1609 decemberében pedig Marosvásárhely bírónak, esküdtjeinek és lakosainak adott adományt Bordoson, Székelyfalván és Szentannán.⁴¹

Szintén 1609-ben erősítette meg azt az adománylevelet, amelyben Székelyudvarhelyhez csatolták Gyárosfalvánt és Szentimrét, két Udvarhely melletti települést, és a lakosoknak elrendelték, hogy Udvarhelyre költözzenek be, határaikat ezután együtt használják, és utasította Kornis Boldizsár székely generálist és háromszéki kapitányt, valamint Petky János fejedelmi tanácsost és udvarhelyszéki kapitányt, és a királybírókat, hogy a várost a hozzá csatolt faluk és határaik birtokában senki ne háborgassa.⁴² Báthory négy udvarhelyi céh szabályzatát megerősítette, a szabókét, a szücsökét, a lakatosokét és a csiszárokét.⁴³

Bár jól látható, hogy mind Marosszékben, mind Csíkszékben, mind Háromszékben kiváltságolt városokat, Székelyudvarhely támogatása esetében ismét csak

³⁶ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI. k. 270–271.

³⁷ EOE VI. 113.

³⁸ SzOkl VI. 28.

³⁹ ETA IV. k. 341–350.

⁴⁰ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI–XVI. k. V. k. 31. fol.

⁴¹ Uo. 415. fol.

⁴² Jakab–Szádeczky–Kardoss 1901. 322.

⁴³ Uo. 326–327. o.

tetten érhető, hogy a várost a székkal szemben pártfogolta a fejedelem, amikor két falut és annak határait is hozzá csatolta.

Változások a székely elitben

Mint azt eddig láthattuk, Báthory Gábor meglehetősen tudatosnak tűnő székely politikával rendelkezett, aminek az elsődleges eleme a közvetlen harckészség megteremtése és egy rögtön hadra fogható katonai kontingens kialakítása volt. Emellett hosszú távon is igyekezett megerősíteni a székely katonaelemet azáltal, hogy nem csupán erősen tiltotta a szabad székelyek önkéntes vagy erőszakos jobbágyul kötését, hanem a fejedelmi biztosok által a már jobbágygá lett székelyeket vissza is foglaltatta uraiktól. Ebben a tekintetben Bocskai elképzeléseit követte, amivel viszont szemben állt a Bocskait követő Rákóczi Zsigmond, aki bizalmasára, Petky Jánosra hallgatva a hatalmaskodó és jobbágyyszerző nemességet pártfogolta. Báthory Gábor a Rákóczi lemondatása révén került Erdély fejedelmi székébe, ezért minden bizonnyal gyanakodva tekintett az elődje és politikai ellenfeleinek arra a bizalmasára, aki kancellári tisztsége mellett székely főkapitányi posztja révén az egész székely haderő fölött parancsnokolt. Ezért érezhette fontosnak azt, hogy a Petky hatalmát fokozatosan leépítse. Ebben a folyamatban az első lépést mindazonáltal maga Petky tette meg – mint már említettük – amikor a fejedelmváltás után lemondott a kancellárságról.⁴⁴ A székely főkapitányi tisztségre azonban már Báthorynak is más jelöltje volt, ugyanis arra ruszakai Kornis Boldizsárt nevezte ki. A döntés számos célt szolgált egyszerre. Egyrészt gesztus volt ez a Kornis által vezetett erdélyi nemeknek és a köszönet kifejezése a fejedelemmé választás érdekében nyújtott támogatásért.⁴⁵

Másrészt, minthogy a ruszakai Kornis család éppen a 17. század első éveiben próbálta hatalmaskodás révén is megszerezni a Kornis Farkas halála után még kis-korú Kornis Ferenc által tulajdonolt Kornis-birtokok egy részét,⁴⁶ a ruszakai Kornisok a szentpáli Kornisok riválisává válhattak a Székelyföldön belül. Ezért Kornis Boldizsár már 1608. április 11-én megkapta kinevezését a székely főkapitányi tisztségre.⁴⁷ Kornis emellett fejedelmi tanácsos és háromszéki főkapitány is volt.⁴⁸

Uralma első két esztendejében még megtartotta Báthory Gábor Petky Jánost, a Kornis-klán aktuális irányítóját az udvarhelyszéki főkapitányi tisztségben,⁴⁹ sőt országos feladatokat is kapott. Még 1608 telén Moldvában járt követségben,⁵⁰ vala-

⁴⁴ Uo. 320–321.; EOE. VI. 12.

⁴⁵ Horn Ildikó: Önagysága merénylői. (Gondolatok egy politikai összeesküvésről) In. Uő: *Tündérország útvesztői*. Budapest. 2005. 184–185. (továbbiakban Horn 2005b)

⁴⁶ Balogh–Horn 2008. 883.

⁴⁷ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI–XVI. k. V. 5–6. fol.

⁴⁸ SzOkI IV. 182–184; 184–185.

⁴⁹ Uo. 184–185.

⁵⁰ Jakab–Szádeczky-Kardoss 1901. 323.

mint szintén 1608-ban Senyei Pongrácz mellett őt rendelte az országgyűlés azoknak a székelyeknek az összeírására, akik erőszak által vagy önkéntesen jobbággyá lettek.⁵¹

Az országos biztosság fontos feladatnak számított, ám egyszersmind az eleve nébe talált Petkynek azáltal, hogy éppen a többek között erőszakkal jobbágyosítottak számba vétele és a kincstárnak való visszafoglalása volt a megbízatás tartalma. Petky János a megelőző évek egyik legerőszakosabb jobbágyosítója volt, ezért érzékenyen érintette a procedúra, amit éppen neki kellett levezényelnie nemcsak saját érdekei, hanem a kliensei ellenében is. Ezzel a gesztussal a kezdetét vette az a folyamat, amelynek során Báthory Gábor sikeresen állította félre a kor egyik legtekintélyesebb erdélyi politikusát. A legfontosabb változás az udvarhelyszéki főkapitányságról való leváltása volt, ami már 1609-ben megtörtént. Ráadásul nem akárki kapta meg ezt a fontos tisztséget, hanem az a – Báthory Gáborral rokoni kapcsolatba is került Némethy Gergely, aki Bocskai hajdúvezére volt, később pedig Kendi Ferenc leányának, Krisztinának a feleségül vétele révén az erdélyi főrendek közé emelkedett. Némethy, aki tehát 1609-től töltötte be az udvarhelyszéki főkapitányságot, akkor is hűséges maradt Báthoryhoz, amikor az apósa Kornis Boldizsárral együtt összeesküvést szőtt a fejedelem ellen.⁵²

Ennek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy 1611-ben a Belső-Szolnok vármegye főispánjává nevezték ki. 1611. július 9-én a brassói csatában ő volt a fejedelmi hadak főparancsnoka. Az egyébként nem székely származású Némethyt olyannyira Petky János ellenfelének szánt Báthory, hogy székely birtokokat is kapott, többek között a Petkyek birtokközpontját jelentő településen, Székelyderzsen is. Itt is temették el, miután 1612. szeptember 4-én belehalt a botfalvi templomerőd ostromakor szerzett sebeibe. 1612. október 23-án Brassóban maga Petky János is meghalt, a birtokait felesége, Kornis Kata igyekezett egyben tartani. A Kornis-klán befolyásának fenntartása azonban az ekkoriban felnőtt korba lépett Kornis fiú, Ferenc feladata lett, aki mellett ott állt sógora, Péchy Simon, aki, bár tehetséges hatalmaskodó volt az általa folytatott perek tanúsága alapján, elsősorban a hivatali karriert építette. A kor egyik legjelentősebb és legkülönösebb intellektusa a fejedelmi udvarban forgolódott és diplomáciai feladatokat vállalt. A karrierjének íve Bocskai halálát követően ugyan megtört, de intellektusával képes volt az udvar számára nélkülözhetlenné tenni magát. Ezt mutatja az is, hogy Rákóczi Zsigmond távozása után Báthory újra támaszkodott rá mint diplomatára, és már 1608. május 27-én megadományozta, kiemelve az adományban Péchy diplomáciai érdemeit.⁵³ Péchy, Petky Jánoshoz hasonlóan Kornis-leányt vett feleségül, tehát éppen úgy része volt a Kornis-klientúrának. Az adományként kapott birtokok mégsem növelték

⁵¹ Uo. 325 és MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii. VI. k. 270–271. fol.,

⁵² Horn 2005b 166–187.

⁵³ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI–XVI. k. V. k. 10. fol.

a Kornis-klán széken belüli hatalmát, ugyanis a legtöbbjük a Székelyföldön kívül helyezkedett el, Kolozs és Torda vármegyékben.

Az ekkor nagyon komoly hátrátételt elszenvedő Kornis-klánhoz tartozónak számított az a szentdemeteri Balássi család, amelynek különösen két generációja játszott fontos szerepet Erdély és a Székelyföld történetében. A család karrierje a 16. század végén kezdett emelkedni. Nevüket az 1500-as években már a szék főemberei között emlegették, ráadásul kivétel nélkül mindig a szintén Szentdemeteren birtokos Nyujtódiakkal együtt. Az 1590-es években állandóan együtt szerepelt a nevük a forrásokban. 1590. január 5-én például a szék bíráiként említették Nyujtódi Györgyöt és Balássy Ferencet, Balássyt emellett a kapitány megbízottjának is nevezték. Még ugyanez év júniusában szintén a szék főtisztjei között sorolták fel őket, ismét csak együtt. Ezidőtájt Nyujtódi György alkirálybíróként szoros kapcsolatba került a Kornis családdal, különösen az 1590-ben meghalt Kornis Mihályhoz kapcsolódott, akinek Udvarhelyszéknek ugyanebben a részében terültek el a birtokai.⁵⁴ Valószínű, hogy a Nyujtódi családba beházasodott Balássyak megörökölték a Nyujtódi-birtokokat,⁵⁵ a szentdemeteri udvarházat ugyanis mindkét névhez kötötték a 16. század második felében.⁵⁶ A család feje azonban már 1579-ben bizonyosan Balássy Ferenc volt, ugyanis az ő udvarába került udvari papnak Bogáthy Fazekas Miklós.⁵⁷ Nyujtódi György, mint idősebb, gyermektelen rokon támogatta minden valószínűség szerint Balássy karrierjét, ugyanis már 1566-ban együtt szerepelt a nevük abban a listában, amelyben a János Zsigmond mellett felkelt primorokat tartották nyilván.⁵⁸ A hadjáratokat követő nagy székelyföldi adományozási hullámban 1569-ben még nem Balássy Ferenc, hanem csupán a nyilván ekkor még jobban ismert Nyujtódi György szerzett Csöbön⁵⁹ tizenöt jobbágyot, akiket azonban a csöbi birtokrészsel együtt később a Balássy-birtokok között tartottak nyilván.⁶⁰ 1570-ben jelent meg a bírák közt a Balássy Ferenc neve is.⁶¹ Kornis Mihály halála után Nyujtódi György és Kornis Farkas viszonya megromolhatott, illetve lehetséges, hogy Nyujtódi elsősorban az idősebb Kornis-fivéren keresztül kapcsolódott a klientúrához, és a halálával ez a kapocs már nem volt olyan szoros.⁶² Az bizonyos, hogy a század végéhez közeledve Nyujtódi György neve egyre ritkábban

⁵⁴ Kornis Mihályról: Balogh Judit: Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában. In. „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen. 2006. 121–122.; Horn 2005a. 90.; Balogh–Horn 2008 852–858.

⁵⁵ A Rugonfalvi és Szentdemeteri Nyujtódi család. = *Genealógiai Füzetek*, 1903. 21.

⁵⁶ SzOkl I. 303., III. 247., II. 41., IV. 37.

⁵⁷ *Magyar Életrajzi Lexikon* 1000–1990. CD-ROM. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html>

⁵⁸ SzOkl II. 194.

⁵⁹ Uo. 245.

⁶⁰ SzOkl Új IV. 369.

⁶¹ SzOkl II. 301.

⁶² Uo. 11, 72.

szerepelt az alkirálybírók sorában.⁶³ Túlzott öregséget vagy betegséggel kapcsolatos akadályoztatást ugyanis nem feltételezhetünk, hiszen még a 17. század elején is jelen volt a lustrán, valamint pereskedett is.⁶⁴ Balássy Ferenc viszont, aki Mikó Anna, Kornis Farkas unokahúgának a feleségül vétele révén⁶⁵ némi, ha nem is túl szoros szálakkal saját jogon is bekapcsolódott a Kornis-klánba, egyre nagyobb lépésekkel haladt felfelé a ranglétrán. Basta bejövetelekor a Nyujtódiai és a Balássyak útja kettévált. Balássy Ferenc nem támogatta Bastát és nem is lustrált Basta seregében ellentétben Nyujtódi Györggyel. Bár Balássy Ferenc, Székely Mózes és a Kornis-klán kötelékében maradt, fia, Mihály Véczkén megjelent Basta lustrájakor, biztosítva a családot Basta esetleges uralma esetére is. Nyujtódi György Basta iránti hűségét a főkapitány 1603 áprilisában azzal hálálta meg, hogy Nyujtódi és a zsákodi székelyek Nyujtódi javára döntötte el.⁶⁶ Zsákod később, Csöbhez hasonlóan, szintén a Balássy-birtokok részévé vált. Balássy Ferenc karrierje diplomáciai küldetéseinek köszönhetően emelkedett egyre magasabbra.

1605-ben a Kornis-klán részeként Bocskai követe volt a császári biztoshoz. 1606-ban a széken belül is magas tisztséget szerzett, hiszen királybíró lett, ekkor a véczkei előnevet használva. Feltehető, hogy ekkor még élt Nyujtódi György és Balássy Ferenc nem egyedül uralta Szentdemetert. Bár Balássy Ferenc Petky Jánossal, a széki főkapitánnyal együtt Rákóczi Zsigmond mellé állt 1607-ben, Báthory fejedelemmé választásakor nem követte Petkyt akkor, amikor az, kancellári tiszteről lemondva, újultán jelezte, hogy nem támogatja az ifjú fejedelmet. A Bocskai alatt követként már bizonyított Balássy Báthory Gábornak is felajánlotta diplomáciai szolgálatait és fejedelemsége alatt végig kitartott mellette. Ezt a hűséget díjazta Báthory már 1609-ben a Balássiaknak adományozott két oklevelében is, és egyben jó érzékkel választotta éppen Balássy Ferencet, aki Udvarhelyszéken belül a Kornisok riválisává emelkedett alig pár év alatt. Balássy főkirálybíróként tehetségesen működött együtt előbb Petky Jánossal a szék vezetésében, majd annak leváltása és Némethy Gergely főkapitánnyá való kinevezése után Némethyvel is. Alkirálybírójává a karrierjének építését nem sokkal korábban kezdő vargyasi Dániel család Mihály nevű tagját választotta. Az ambiciózus és katonai tehetséggel megáldott Dániel Mihálynak jelentős szerepe volt abban, hogy a székelyek Báthory Gábor mellé álltak a harcaiban. Mivel Dániel Mihályt nagyszerűen lehetett alkalmazni a hadvezetésben, alkaptánnyá nevezték ki, így Némethy Gergely közvetlen helyettese, Balássy Ferencnek pedig agilis munkatársa lett. 1613 januárjára Dániel Mihály már Balássy Ferenc első számú kliense lett, ekkor ugyanis székülővé is választotta. Némethy Gergely 1612-ben bekövetkezett halála után Balássy automatikusan lett a szék főkapitánya. A Dánielek mellett olyan udvarhelyszékiekre támaszkodott első-

⁶³ ROL KmIg Protokollumok. F. II/2. 1590/11.

⁶⁴ SzOkl Új IV. 115.

⁶⁵ Balogh–Horn 2008. 878.

⁶⁶ SzOkl III. 161.

sorban, akik a Kornis-klánnal szemben kialakult csoport tagjai voltak, tehát a Gerébekre és az Ugronokra. 1613-ban főkirálybíró lett mellette Geréb András, az alkirálybíró pedig már 1612 óta Ugron Pál volt. A főemberek közé már 1608-ban választották azt a Benedekfi Jánost is, igaz, ekkor még a fiatal Kornis Ferenc és a Kornis-kliens Fosztó Imre mellett.⁶⁷

Az 1614-es Bethlen-féle összeírás idejére Balássy Ferenc a széken belül birtokolt jobbágyságok számát tekintve Kornis Ferenc mögött már a második helyen volt, és az első ötbe bekerült Ugron Pál is.⁶⁸ A régi hatalmi struktúrát már csak az a Kornis Ferenc képviselte, aki valamivel később, Bethlen fejedelemsége idején utód nélkül halt meg, valamint Petky János özvegye.

A székek legjelentősebb nemesi széken belüli jobbágyságai alapján

Báthory Gábor fejedelemségének a végére Udvarhelyszéken megvalósult, amit a fiatal fejedelem célul tűzött ki, azaz szétesett a Kornis-klientúra és felemelkedtek olyan csoportok, amelyek korábban nem jutottak szerephez a Kornis-klán nyomasztó súlya mellett. Megszűnt tehát Udvarhelyszék korábbi vezető rétegének a hegemoniája a széken és az egész Székelyföldön belül. Ez a változás lehetőséget adott új karrier felépítésére. Újra erősödni látszott a katonai karrier révén felemelkedtek táborára. Ezt mutatja fiatal Geréb András karrierje, aki Bethlen Gábor testőrpáncsnokaként országos súlyra tett szert, vagy Ugron Pál esete, aki az ősi primori katonai képességeket nagyszerűen kamatoztatta a hatalmaskodás terepén.⁶⁹ Megjelent ugyanakkor és egyre jelentősebbé vált az olyan katonai karrier száma, amelyekben az illető székely a katonai tehetségét máshol kamatoztatta, egy

⁶⁷ Jakab–Szádeczky–Kardoss 1901. 321.

⁶⁸ Balogh 2005. 169.

⁶⁹ Udvarhelyszék: Protokollumok. (ROL KmIg) III/1. F. 1612/11., 1612/16.

végvár katonájaként vagy egy nemes magánhaderegében.⁷⁰ Nagyszerű példa erre Lippai András esete, aki végvári katonaként kezdett felemelkedni. Ekkor jelentkezett először az a karrierstratégiai elem is, ami a katonai vezetők előjogainak a felhasználását jelentette klientúra-építés céljából. Lippai pályája erre is jó példa. A végvári katonáskodáskor a Székelyföldre hazatérve az egykori lófő a széki seregek hadnagyává emelkedett. Ilyen minőségében lehetősége volt a hadba menés alól felmentést adni, amiért viszont mindenféle juttatásokat fogadott el. Ennek a révén némelyeket személyi függésbe is vont. Kornis Farkas korábbi klientúrájának tagjai is tovább építették a karrierjüket, különböző irányokban. Az egyik, leghűségesebb kliens, Kornis Farkas állandó alkirálybírája maradt a legtovább a klientúra tagja és használta a legtovább annak előnyeit a felemelkedésre. 1608-ban, tehát Báthory Gábor uralmának a kezdetén még „működött” is a klán érdekérvényesítő képessége, hiszen a lófő Fosztó Imre is bekerült a szék főemberei közé.⁷¹ Később azonban már nem sikerült ezt a pozícióját megtartania, nagyhatalmú pártfogó jelenléte nélkül.

A periratokban fennmaradt adatok alapján azt mondhatjuk, hogy megszaporodtak a hatalmaskodások, és a korábban csupán kis számú felemelkedett nemesi család mellé jóval többen igyekeztek felzárkózni. Ezek között a legtöbben valamilyen formában Kornis Farkas érdekköréhez kapcsolódtak, mint például Fosztó Imre, Tiboldi György, vagy Bögözi András. A Petky félreállításával erős vezető nélkül maradt klientúra tagjai ekkorra saját lábukra igyekeztek állni. Mellettük erőre kaptak azok is, akiket a Kornis-uralom idején háttérbe szorítottak. Fiafalvi Geréb András volt közöttük a legnagyobb hatalmú, legnagyobb birtokkal és legtöbb jobbággal rendelkező, klasszikus katonaeMBER, aki mellé felsorakoztak az ábrámfalvi Ugronok és a Benedekfi család tagjai is.⁷² Kornis Farkas kedvelt karrierstratégiai elemét, a gyámkodást Ugron Pál is előszeretettel alkalmazta a klientúra-építésben, amikor 1612-ben tutoraként védelmezte kliense, Benedekfi János özvegyét, Gálffy Borbála asszonyt.⁷³ Az éppen felnőtté váló Kornis Ferenc ereje még pusztán addig terjedt ekkoriban, hogy igyekezzen megtartani a már meglévő birtokokat. A nevét Báthory Gábor fejedelemsége első négy évében mindössze egyetlen perben lehetett megtalálni.⁷⁴ 1613-ban hirtelen két perben is felperesként jelent meg. Mindkét per azt mutatja, hogy az alsóbb társadalmi csoportok is érzékelték a Kornis-klientúra szorításának a

⁷⁰ Balogh Judit: Lippai András, a székely hadnagy története. Székely nemesi karrier a 17. században = *Századok* 2006/4. Budapest. 973–984.

⁷¹ Jakab–Szádeczky-Kardoss 1901. 321.

⁷² Balogh–Horn 2008. 873–874, Udvarhelyszék: Protokollumok. (ROL KmIg) III/2. C. 1613/16, 1613/46, 1615/219, 1617/79.

⁷³ Uo. 1612/14. A klientúra-építés tipikus módjának tekinthető a tutori feladatok vállalása. Kornis Farkas nemcsak székelyföldi, hanem azon kívüli családokkal is tutori kapcsolatba került, és ezt a mintát követték a székben a kliensei és az ellenfelei is. Ezt a viszonyt a gyermekekre és az asszonyokra is előszeretettel kiterjesztették.

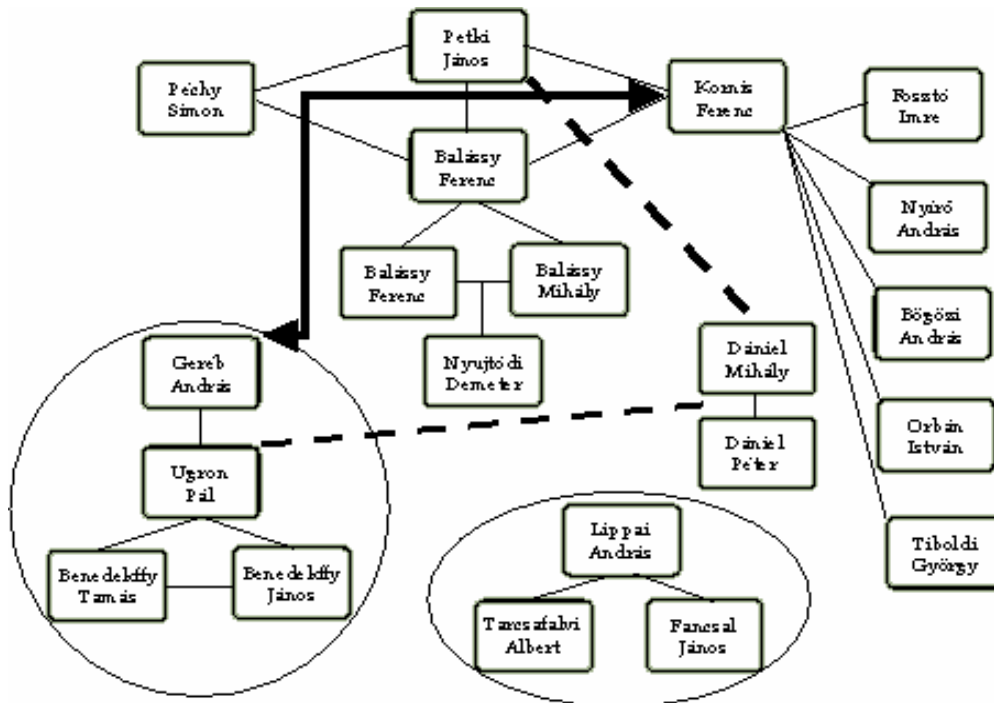
⁷⁴ Uo. 1612/23. – Ebben a perben Kornis Ferenc azt a közös földterületet próbálta megóvni a homoródújfalvi lófőktől, amit még apja, Kornis Farkas, és annak a 90-es évekre leghűségesebb kliensévé vált vargyasi Dániel Péter foglaltak el a Kornis család számára.

lazulását, és ellenálltak annak a nyomásnak, amely a közös földek kisajátítására irányult. Többen „felszabadították magukat” a Kornisnak végzett szolgálat alól is.⁷⁵

Az egyik legaktívabb pereskedő, Bögözi András karrierje talán a legérdekesebb a Kornis-kliensként indult Bögözi, akit 1612-ben a főemberek közé is beválasztottak,⁷⁶ nemcsak tehetséges és energikus hatalmaskodó volt, hanem az új lehetőségek buzgó és kreatív kipróbálója is. Székelyudvarhelyre költözött és a székelyek között rendhagyó karriert folytatott azáltal, hogy kiterjedt szász kapcsolatrendszerét felhasználva, borkereskedelemmel kezdett foglalkozni.⁷⁷ Az üzlet olyannyira „beindult”, hogy Bethlen Gábertől már a hadba vonulási kötelezettség alóli felmentést is megszerezte.⁷⁸

Udvarhelyszék elítjének kapcsolati hálói

⁷⁵ Uo. 1613/16, 1613/46. – Az 1613-ban folytatott perekben Ravafalva lakosságával került szembe Kornis, ami az 1612-es, Homoródújfalva ellen folytatott pert ismételte, amennyiben a falu szabad székelyei igyekeztek megszabadulni itt is a közös földeket kisajátító nemesi családtól, aminek aktuális képviselőjét, Kornis Ferencet nem találták olyan erősnek, mint apját. A megindított perek azokra is hathattak, akik Kornis szolgálatban álltak, ugyanis szám szerint öten kívántak ugyanekkor megszabadulni a szolgálati kööttségek alól.

⁷⁶ Udvarhelyszék: Protokollumok. (ROL KmIg) III/2. C. 1612/3, 1612/12, 1612/20, 1612/22.

⁷⁷ 1612 karácsonyában egy olyan pert folytatott Bögözi András az udvarhelyi Kézdi György ellen, amiből világosan kiderül, hogy Bögözi borkereskedelemmel foglalkozott, mégpedig a kőhalomszéki szászoktól szerezte be a bort, amit a hajdúknak közvetített.

⁷⁸ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VII. 11–12. fol.

Az 1614-es lustrajegyzék székenkénti eredményeinek összehasonlítása alapján azt mondhatjuk, hogy a nemesi birtokok, valamint a birtokolt jobbágyszáma tekintetében Udvarhelyszék társadalma megőrizte vezető helyét a székek között. Azáltal azonban, hogy Báthory Gábor éppen az udvarhelyszékiek rovására igyekezett „helyzetbe hozni” a többi szék nemeseit is, megkezdődött a felzárkózás. A legjelentősebb emelkedést nem a még mindig nagyon sok lófővel rendelkező Marosszék esetében regisztrálhatjuk, még akkor sem, hogyha Báthory a fejedelemsége első két-három esztendejében látványosan támogatta e szék nemességét. A trónkövetelők azok a háromszéki nemesek lettek, akik éppen az 1610-es évektől álltak Báthory Gábor mellé és támogatták őt a harcaiban. Az itteni nemesek közül a Mikések, a Kálnokiak, a Tholdalagiak és a Béliak valamint a Mikók is ekkor kezdték meg a karrierjük felépítését és jutottak az országos politika színpadára is. A 17. század közepére befolyás és országos szerepvállalás tekintetében fel is váltották az udvarhelyszéki nemességet.

**A széki nemesi társadalmak elitje 1614-ben:
Marosszék**

<i>Nemes</i>	<i>Jobbágyszáma</i>
Dersi János	76
Vajai János deák	71
Gáspár János	65
Lázár János	63
Kun János	58
Kornis Ferenc	54
Tóth Mihály	44
Ozdi Gergely	28

**A széki nemesi társadalmak elitje 1614-ben:
Háromszék**

<i>Nemes</i>	<i>Jobbágyszáma</i>
Basa Péter	132
Mikes Benedek	94
Kálnoki János	69
Imecz István	57
Tholdalagi Mihály	53
Mikes Zsigmond	47
Béli Kelemen	44
Mikó György	38
Daczó László	36

**A széki nemesi társadalmak elitje 1614-ben:
Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék**

<i>Nemes</i>	<i>Jobbágvyok száma</i>
Lázár István	54
Béldi Kelemen	38
Petki Farkasné	29
Komáromi István	28
Kelemen Mihály	26
Mattys János	22
Apor Lázár	21

**A széki nemesi társadalmak elitje 1614-ben:
Udvarhelyszék**

<i>Nemes</i>	<i>Jobbágvyok száma</i>
Kornis Ferenc	252
Balássi Ferenc	180
Geréb András	108
Petky Jánosné	100
Ugron Pál	58
Péchy Simon	57
Dániel Mihály	53
Bögözi András	44
Balássy Mihály	40

Az 1610-es merényletet követően már megbillent Báthory Gábornak az addig rendkívül következetes székely politikája. A széki főtisztek között hozzá hű főkapitányokat igyekezett választani. A főtisztek listája alapján jól látható, hogy a valamivel több, mint öt év alatt a legtöbb székben három főkapitány is váltotta egymást. A főkapitányok viszonylag gyors cserélődésével szemben a főkirálybírók szinte minden esetben a helyükön maradtak. Udvarhelyszék az egyetlen kivétel, ám itt sem a főkirálybíró leváltásáról volt szó, csupán Balássy Ferencet, az addigi királybíró a fejedelem főkapitánnyá nevezte ki, azért kellett új főtisztet választani. A főkirálybírók a szék működésének a folyamatosságát biztosították, ezért Báthory inkább adományaival igyekezett megnyerni őket, mintsem váltogatni a széki közigazgatás irányítóit. Mind a csíki Kelemen Mihály,⁷⁹ mind a marosszéki szövérdei Gáspár János,⁸⁰ mind az udvarhelyszéki Balássy Ferenc⁸¹ jelentős adományokat nyertek tőle, a háromszéki Kálnoky Jánost pedig maga a fejedelem helyezte a pozíciójába.⁸²

⁷⁹ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI. k. 377. fol.

⁸⁰ Uo. 406. fol.

⁸¹ Uo. 271. fol. valamint 394. fol.

⁸² Uo. V. k. 23. fol.

Az utolsó két és fél év egyre szaporodó katonai feladatai során Báthory Gábor egyre egyértelműbben támaszkodott Háromszék székelyeire. A mellette felsorakozott székely katonáknak a hűségükért cserébe főképpen lófősítő okleveleket adományozott.⁸³ Mellettük már 1608 májusában kinevezte az előbb említett Kálnoky Jánost Háromszék főkirálybírójává, ezzel jelentős lökést adva a Kálnoky család karrierjének, ami a század végére bontakozott ki.⁸⁴ 1609-ben pedig a Mikes család két tagja, Gábor és Péter kapott tőle adományt Papolczon, Zágonyban, Körösön, Krasznán és Martonfalván.⁸⁵ A szintén Háromszéken birtokos Mikó család egyik tagja, Ferenc karrierje is ekkor indult el, hiszen először Csíkszék alkapitánya, majd pedig 1613-tól főkapitánya lett.

Széki főtisztek Báthory Gábor alatt

Csík-, Gyegyo-, Kászonszék:	
Főkapitány:	Mattys János, Bethlen Gábor, Mikó Ferenc
Főkirálybíró:	Kelemen Mihály
Alkapitány:	Mikó Ferenc
Marosszék:	
Főkapitány:	Huszár István, Balássi Mihály
Főkirálybíró:	Gáspár János
Háromszék:	
Főkapitány:	Kornis Boldizsár, Bedő István, Béldi Kelemen
Főkirálybíró:	Kálnoki János
Alkirálybíró:	Tholdalagi Mihály
Udvarhelyszék:	
Főkapitány:	Petky János, Némethi Gergely, Balássi Ferenc
Főkirálybíró:	Balassy Ferenc, Geréb András
Alkirálybíró:	Dániel Mihály, Ugron Pál
Alkapitány:	Dániel Mihály

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a Báthory Gábor fejedelemségének első három évében elindított számos intézkedés gyökeres változásokat eredményezett a székely társadalomban. Noha az 1612 és 1613 folyamán Báthory ellen fordult és ezért nótázott nemesek között jócskán voltak székelyek is, például a Petky, a

⁸³ 1609-ből 13 lófősítést ismertünk a székben, 1610-ből pedig 22-t.

⁸⁴ Tüdös S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Kolozsvár. 1998. 10–14.

⁸⁵ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, VI. k. 369. fol.

Kálnoky, a Bernáld vagy a Damokos családból,⁸⁶ ezek Bethlen Gábor fejedelemmé választása után visszanyerték javaikat és korábbi rangjukat is. Ezért mondhatjuk, hogy Báthory Gábor uralma döntően befolyásolta a székely társadalom alakulását. Megállította az udvarhelyi székely nemesség további térnyerését, és elindította számos háromszéki nemes karrierjét. A Balássy család ugyan még Bethlen Gábor fejedelemsége alatt is országos jelentőségű volt, sőt még a Kornis-klientúra is létezett Bethlen idején, a század közepére Háromszék nemessége mégis átvette Udvarhelyszék helyét az erdélyi politikában. Emellett Báthory Gábor minden erejével igyekezett megőrizni a székely katonai középíráteget, valamint meggátolni a lófők lesüllyedését és az eljobbágyosodást. Intézkedései, ha csak időlegesen is, de hozzájárultak a székely katonai kontingens megőrzéséhez. Politikája a 17. század egészére nézve meghatározó jelentőségű volt.

⁸⁶ Endes 1938. 102.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA:

Báthory Gábor familiárisai. Kísérlet egy udvari csoport rekonstrukciójára

Kevés fejedelem volt, akinek ennyire ellentmondásos lett volna a kapcsolata Kolozsvárral, mint Báthory Gábornak, aki uralkodása elején még annyira óhajtott fejedelmé volt a városnak és lakóinak, – nem mellékesen itt választották fejedelmé – s akit uralkodása végén már be sem engedtek Kolozsvár falai közé. Jelen tanulmányunkban – Kolozsvár városának forrásai segítségével¹ – udvartartásának csak egy csoportját, a familiárisokét vizsgáljuk, ugyanis a kolozsvári számadáskönyvek tartalmazzák a fejedelmi udvartartás részletes névsorait. A források keletkezése a sáfárpolgárok elszámoltatásához kötődik, a város 1607-től már külön vezette a fejedelemre és udvarára költött kolozsvári kiadásokat. A három nagy fejezet: a postaság, a fejedelem szekerezése és a fejedelem diversái,² amelyek közül jelen dolgozatunk szempontjából az utóbbi a legjelentősebb. Ebben dénára pontosan rögzítették a fejedelemnek és udvarnépének kiadott ellátmányt, vagyis azt: kinek mi és hány személyre került kiadásra. Miután ebből az időszakból nem maradtak fenn sem pontos udvartartási jegyzékek, sem konvenciók jegyzékek, így különösen felértékelődtek a névanyagot tartalmazó számadások.³

A város és a fejedelem⁴

1608. március 30-án a megválasztott fejedelem, Báthory Gábor nagy kísérettel érkezett be Kolozsvárra, a nép ujjongva fogadta. Március 31-én volt az új fejedelem

¹ Az udvartartás további tagjairól ld. Jenei-Tóth Annamária: Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsváron. In. *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Főszerk. Dám László, szerk.: Ulrich Attila. Nyírbátor 2008. 137–156.

² 1561-ben keletkezett kolozsvári statutum a „jövőben a királyon és a kancelláron kívül ezüst kupát másnak nem ajándékoznak, sem három napi vendégséggel másnak nem gazdálkodnak” valamint ennek 1564. évi kiegészítése: „a követeknek és más előkelőknek adjanak bort kannával, csirkét és hasonló eledeleket”. Jakab Elek: *Kolozsvár története II*. Budapest, 1888. 188. (továbbiakban Jakab 1888.); A források maguk Kolozsvár város levéltárában, a számadáskönyvekben találhatóak – Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (továbbiakban KmOL) (Archivele Naționale, Direcția județeană Cluj); Kv = Kolozsvár; KvLt = KmOL Kolozsvár város levéltára.; KvSzám = Számadáskönyvek KvLt.

³ A névsorok értelmezéséhez szükségesek voltak még Trócsányi Zsolt kötetében szereplők hivatalviselésére vonatkozó adatokra – Trócsányi Zsolt: *Erdély Központi kormányzata*. Budapest, 1980. (továbbiakban Trócsányi 1980.) – valamint a gyulafehérvári káptalan (MOL F/2. Protocollumok) és az erdélyi királyi könyvek kutatásba való bevonására is. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva. DVD-ROM. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara–Arcanum, Budapest, 2005. (a továbbiakban ErdKirKv DVD) Mindezek mellett a Kolozsvár város levéltárában fennmaradt fejedelmi parancsleveleket is felhasználtuk a tanulmány elkészültekor.

⁴ Báthory Gábor uralkodásáról: Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867.; Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. = *Századok* (30) 1896, 1. sz. 23–46., 2. sz. 114–128.; Nagy László: *Tündérvári fejedelem Báthory Gábor*. Bp., 1988.; Oborni Teréz: *Erdély fejedelmek*. Budapest, 2002. 86–96.; Papp Klára: *Erdélyi fejedelmek*. Debrecen, 2008. 64–69.

ünnepélyes beiktatása.⁵ Az országgyűlés rendelkezett arról is, hogy „nagyságod udvara népét külső jószágunkra ne szállítsa, mint ilyen romlott állapotjában is jószáginknak, hogy az mely élést nagyságodnak és népének tartására gyűjtetnek volt be Thordán, Enyeden, ide Kolosvárra szállítsák ...”⁶

Az új fejedelem, megerősítette a Báthory Zsigmond által Kolozsvárnak adott kedvezményeket – s nem a fejedelmi kegy hiánya okozta, hogy a Kendi-örökösök visszakapták birtokaikat – és így a Belső-Szolnok vármegyében fekvő korábbi hét birtokból csak kettő maradt a város birtokában: Kabalapataka és Tormapataka.⁷ Kedvezőtlen jelként értelmezhetjük az ezután történeteket, vagyis az unitárius városba az 1608. szeptember 21–27-i országgyűlési articulusok értelmében a református hívek saját papot hozhattak, ill. a fejedelem által kijelölt helyen prédikációt tarthattak. A következő évben majd az óvári puszta, egykori domonkos templomot adományozta reformátusoknak, a kolozsvári dézsmából a fiskusnak járó felerészt (quarta) és a harmincad jövedelmet is a református ekléziának és az iskolának juttatta.⁸ A fiatal Báthory fejedelem igénybe vette a város pénzügyi segítségét is, hiszen pl. 1609-ben 3 000 magyar forintot vett kölcsön a várostól, amelynek fejében elzálogosította a gyalui várhoz fizetendő dézsma felét.⁹ 1611. április 30-án megerősítette a városnak azt a szabadságát is, melynek értelmében a város polgárai, akik személyükben nemesek, de birtoktalanok, nem tartoznak a megyének katonáskodni.¹⁰ A város és a fejedelem kapcsolatának viszonylag zavartalan időszaka ezzel az oklevéllel zárult. 1611. július 25-én a kilátástalan helyzetben levő város, amely nem remélhetett segítséget a Brassónál vereséget szenvedett fejedelmétől, kénytelen volt megnyitni kapuit Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány hadai előtt. Szeptember elsején a Báthory Gáborhoz csatlakozott hajdúhadak foglalták vissza a várost, a fejedelem pedig megsarcolta saját városát.¹¹ Az 1611. évi sarc összege 8 000 magyar forint volt készpénzben, valamint a fejedelem 4 000 forintot ezüstneműben is elfogadott. A városi adózásban mindez úgy jelentkezett, hogy a háztulajdonosok vagy bérlők 1 vonásra (/dica) 20 forintot fizettek, a legmagasabb adó kategóriába tartozók 1 ház után 6 vonásra 36 magyar forintot; a felekiekre 100 forintot róttak ki, a keresettel rendelkező mives legényekre 1 forintot, szolgáló leányokra 10–10 dénárt vetett ki a város.¹² Ez a két legutóbb említett kategória máskor

⁵ *Erdélyi Országgyűlése Emlékek* (továbbiakban EOE) VI. 1608–1614. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1880. 11.

⁶ EOE VI. 95.

⁷ Kiss András: Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. In. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII.* Szerk. Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2006. (327–338.) 331. (továbbiakban Kiss 2006.)

⁸ Uo. 332. ill. Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházközség a XVII. században. In. *Kolozsvár 1000 éve.* Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár 2001. 110–121. valamint a tanulmánykötetben ld. Kiss András tanulmányát.

⁹ Kiss András 2006. 331.

¹⁰ Kiss András 2006. 331.

¹¹ Kiss András 2006. 331–332.

¹² Jakab 1888. 486. 1611. október 16.

adómentességben részesült. A város ellen elkövetett további jogsértések között előfordultak olyanok is, amelyek személyükben is sértették a polgárság autonómiáját, ugyanis a városi polgárok házait az elkobzást követően – szemben a város statutumaival – nemes személynek adományozta a fejedelem, így pl. a Beregszászi Lukácstól elkobzottat 1612-ben Bölöni Gáspár fejedelmi titkárnak.¹³

A fejedelem és az udvar városbeli tartózkodásai

Báthory Gábor és udvara városbeli tartózkodásainak indokait több csoportba oszthatjuk. Az egyik első tényező mindebben az, hogy uralma elején a századfordulón elpusztult székváros, Gyulafehérvár helyett is sokszor Kolozsvár volt a reprezentációt igénylő az országgyűlések, követfogadások színhelye.

Választott fejedelemként Báthory Gábor tehát, mint már említettük, 1608. március 30-án érkezett meg Kolozsvárra és másnap került sor az ünnepélyes beiktatására.¹⁴ Ezzel együtt összesen legalább tizenkétszer volt benn a város falai között, ennyiről mindenestre a számadáskönyvekben részletesen olvashatunk. A fejedelemválasztó országgyűlés mellett még 4 országgyűlést és részgyűlést tartottak a város falai között.¹⁵

Családi eseményekre is sor került Kolozsvárott Báthory Gábor idejében, két fontosra mindenképp. 1608. július 24-án¹⁶ Fehérvárról – Szeben és Fogaras érintésével – érkezett meg a fejedelem a városba, ahol július 25-én nejére, Palocsay Horváth Annára várakozott, majd még ugyanebben az évben november 9. és 11. között zajlottak az előkészületek, valamint maga az esküvő is a Lábos háznál, ahol húga, Báthory Anna férjhez ment Bánffy Déneshez.¹⁷ November 15-ig az új pár és a fejedelem is Kolozsváron időzött. Az esküvőről Segesvári Bálint, a város krónikása jegyezte fel: „1608 9 Novembris. Jöve be Kolozsvárba az menyegzőre, hogy az hűgát Bánffy Dienesnek adta volt az Báthory Gábor. 11 Novembris. Jöve Kolozsvárba az vőlegény Bánffy Dienes, szálla az Filstich uram házához; az menyegző pedig lön az lábasház alatt, Márton deáknénál. Ugyanaznap kezdetett az, mely nap bejöve az vőlegény; úgy löttek az ágyúkkal, hogy az házakban az piacon is egyne-

¹³ Kiss 2006. 333–334.

¹⁴ EOE VI. 8.

¹⁵ 1608. szeptember 18–19-én már a városban volt a fejedelem kíséretével, a szeptember 21-én megnyílt országgyűlésen, Nagybányát visszabocsátották. Követekkel is megszálltak a fejedelemmel Kolozsvárott: 1610. április 7–9-én a városban fogadta a kíséretében időző Homonnay György követét. A kassai pontok revíziójáért a királydaróci mezőn folytatott tárgyalásokra útban a városban időzött (1610. május 31. és június 2. között), kíséretében a havasalföldi követtel. 1610. augusztus 10–11. Kassáról érkezett követek is tartózkodtak a fejedelemmel együtt a városban, ekkor augusztus 11-én Báthory olyan céllal érkezett Kolozsvárra, hogy hadait Magyarország ellen vezesse, végül augusztus 15-én megerősítették a kassai szerződést, majd az országgyűlés is ratifikálta szeptember 6-án. Báthory Boldizsár kolozsvári kivégzése idején, 1610. július 4-én, a tasnádi találkozó követően a moldvai valamint a havasalföldi követek voltak a fejedelmi kíséretben. (EOE VI. 17, 35, 37–38.; KvSzám 12b/VII. 200, 478. 511.)

¹⁶ EOE VI. 14.

¹⁷ EOE VI. 19.

hány megszakadozott, és az kemencék is beszakadoztak.”¹⁸ A menyegzőn résztvevők ugyanakkor azzal szembesültek, hogy az asztalra került egy vár, unikornis és medve forma alapján készült talán torta (pástétom) vagy marcipán.¹⁹

A benntartózkodások során utoljára hagytuk a város fontos földrajzi és közlekedési helyzetéből adódó kategóriát: ti. a város útba esett, ha a fejedelem akár Gyulafehérvárról, akár Szebenből a Partiumba vagy Magyarországra akart menni. Erre, hogy csak ezen ok miatt jöjjön be a városba a fejedelem, mindössze kétszer került sor: Az első alkalommal 1609. augusztus 17–19-én²⁰ készülteket tett arra, hogy kimenjen Magyarországra és kíséretével Kolozsvárt is érintette. A második eset már a tragikus vég kezdete, hiszen 1613. október²¹ elején íratott Szkender pasának, majd hadával Kolozsvárra ment, ahová tábora zöme 3-án érkezett meg. Az országban ekkor már török és tatár hadak jártak, tudott dolog volt a kolozsváriak számára is, hogy a török letette Báthoryt a fejedelemségről. A város óvatos és körültekintő polgárai az előző éveket nem felejtve, most nem bocsátották be a városba a fejedelmet. A had szétoszlott, a fejedelem maga Almás felé ment, majd Váradon lelte az ismert körülmények között halálát.

A fejedelmi udvartartás²² kolozsvári tartózkodásainak a már korábban említettek mellett az is kiváló oka volt, hogy „még mindig létezett Erdélyben a középkorias *Reiseherrschaft*, vagyis nemcsak a politikai, hanem gazdasági motivációjú utazás gyakorlata”.²³ Jelen dolgozatunk írásakor, a források alapján azokat tekintettük az udvartartás tagjának, akik a fejedelemmel egyidejűleg Kolozsvárott tartózkodtak és őket „élelmiszer fejadaggal” ellátta a város, vagyis a nevük előfordult tehát (szolgáikkal együtt) a már említett „*Urunk diversája*” című sáfárpolgári számadásokban.

A függelékben található (1.) táblázat alapján egyértelműen megállapítható, hogy az udvartartás 3 napig tartó ellátása anyagilag igencsak megerőltető volt a város és lakói számára, míg a fejedelmi udvar számára értelemszerűen könnyebbséget jelentett. A város évi adójának (500 forint) többszörösére is rúgott a fejedelem és kíséretének ellátására egy-egy alkalommal elköltött összeg, amit a lakosokra kivetett

¹⁸ Segesvári Bálint történeti feljegyzései 1606–1654. In. *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1990. 138–139.

¹⁹ KvSzám 12a/XXV. 128. Ittem az szakácsok mieltettek Aztalos Lukáccsal az várhoz deszkából fundámentumot mely fr 2 d –. Ittem egy griffmadár, egy unikornis és egy medve formát csinált per f 1 d –.

²⁰ EOE VI. 28.

²¹ EOE VI. 80.

²² Az udvarkutatásra vonatkozó teljes szakirodalmat nem tartjuk a dolgozat keretei között szükségesnek ismertetni, kiemelendő kötetek: Magyar *reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987.; *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, Balassi Kiadó, Budapest, 2005.; *Magyar udvari rendtartás: utasítások és rendeletek 1617–1708*. Sajtó alá rend., jegyz. és előszó: Koltai András. Budapest, 2001.

²³ Erdősi Péter: A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció szinterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598). Kandidátusi disszertáció, kézirat, Budapest, 1997. 58–59.

adóból teremtett elő a város vezetése, ahogy azt már előzőleg a sarc kapcsán is említettük. Csak ilyenkor 1 vonásra/dicára „mindössze” 1–1 forintot róttak ki.²⁴ Mindemellett minden évben illett újévi ajándékot is adni, pl. 1609. januárjában a fejedelemnek, a fejedelemasszonynak, a kancellárnak, Kákoni Istvánnak, Bethlen Gábornak újévi ajándékként a város 210,38 magyar forintért vett ötvöstárgyakat (aranyos kupákat, virágos poharakat, egybenjáró poharakat). Hogy a fejedelmi kíséret hány főből is állt? A létszám 1608–1612 között 332 és 903 fő között változott,²⁵ ezt az ellátmány alapján számoltuk ki, ők tehát az udvartartásnak csak egy részét és nem az egészét jelentették. (Az udvartartás csoportjainak részletezését, ill. a számukra kiadott ellátmányt ld. a függelék 2. táblázatában.) Kik is voltak a fejedelemmel együtt Kolozsvárott, a követeken és tanácsurak-főurak kíséretén kívül, akik pedig nem szerves részét alkották az udvartartásnak? Itt voltak a familiárisok, az udvari iskola „tagjai” az udvarmester vagy hopmester felügyelete alatt, a komornyikok, a kancellária személyzetének egy része, udvari mesteremberek, a konyhaszemélyzet, élén a konyhamesterrel, a lovászmesterek irányítása alatt az istállóhoz tartozók és az udvari rendvédelmi szervek tagjai, élükön az udvari főkapitánnyal.²⁶

Az udvartartás egyik csoportja: a familiárisok (1608–1612)

A kíséret fényét kiváltképp emelte, hogy a familiárisok mekkora számban voltak jelen az udvarral a városban. A közép és kismemesi származású familiárisokra érvényes volt, hogy egy részük az udvari iskolából került ki, jól ismerte az udvari körülményeket, volt inas, udvari ifjú, az udvar számukra mindenképp a karrierépítés színhelye volt. A főrangúak pedig azért jöttek a fejedelmi udvarba, hogy megszokják az udvari légkört, kellően kiismerjék ott magukat, hogyha majd országos tisztségeket töltenek be – melyekre társadalmi állásuk predesztinálta őket – otthonosan mozogjanak.

A familiárisok egy része megbízatásait távol az udvartól látta el, míg mások meghatározott feladatokat éppen itt töltötték be, de mindenképpen fontos a reprezentációban betöltött szerepüket kiemelni. Feladataik megfelelő ellátásához díjazást kaptak az erdélyi fejedelemtől, és Gyulafehérváron saját szálláson laktak szolgálóikkal. A familiárisnak elsőként tehát házat kellett szereznie: bérelnie vagy akár vennie a székvárosban. Volt, hogy a fejedelem adott házat donatióként, máskor pedig a familiáris maga bérelt vagy vásárolt házat. Dobai Tamás közép-szolnoki és dobokai tekintélyes család sarja, az udvari lovasok hadnagya, familiáris (szállásosztói tisztelet viselte többször is), Rákóczi Zsigmondtól Gyulafehérvárott kapott házat adományként.²⁷ Déwai György pedig 1608. november 24-én itt a székvárosban a Vincz utcában vásárolt Zathmári Mihály özvegyétől 40 forintért egy házat, amely Halász Márton ajtónállómester és Bodány Ferenc kamarás házainak szomszédsá-

²⁴ A város dicáinak száma mintegy 810 $\frac{3}{4}$ volt ekkor $\frac{1}{4}$ és 6 között. KvSzám 14b/VIII. 2.

²⁵ Részletesebben ld. a függelékben levő táblázatokban.

²⁶ További részletezésük, nem tartozik jelen dolgozat tárgykörébe.

²⁷ ErdKirKv DVD 7. k. 32b–33. – Rákóczi Zsigmond birtokadománya 1607.05.12., Gyulafehérvár Szász u. (Fehér vm.)

gában állott.²⁸ A fejedelmi udvartartáshoz tartozó familiárisok conventiói ebből a korszakból sajnos nem maradtak ránk, 1663-ból viszont ismeretes egy, Légrádi Mártoné, akinek 100 forint volt az éves fizetése valamint 8 sing gránátposztó, 15 forint értékű bélés járt még neki, valamint napi ellátmánya 6 font hús, 6 cipó, két ejtel bor, két véka zab volt.²⁹

A familiárisok részt vettek az udvar mindennapi életében Gyulafehérváron, ha pedig szükséges volt, akkor az udvartartással együtt kísérték el a fejedelmet, pl. Kolozsvárra is. Fontos és bizalmas feladataik is voltak, amelyeknek egy része a postálkodáshoz tartozott – ahogy később Kemény János önéletírásából is ismerjük – valamint kisebb-nagyobb megbízatásokkal jártak el különböző ügyekben országszerte. A levelek kézbesítése mellett a fejedelem vagy az udvar számára vásárolt értékeket vitték el, pl. Kolozsvárról a székvárosba, vagy a fejedelmi udvar számára elkészült eszközökért mentek el, legyen szó arany és ezüst ötvöstárgyakról vagy ezüst lószerszámokról, ill. akár posztóféleségekről.³⁰ Ilyenkor a városokban udvari feladattal időző familiárisok gyakran kaptak ajándékba kisebb ötvöstárgyakat, keszeket, csizmákat. Ha az egész udvartartás itt tartózkodott, akkor a felelős udvari tisztviselőket (szállásosztót, konyhamestert, lovászmestert) látta el a város apróbb ajándékokkal. A familiárisok fő célja megélhetésük valamint a családi vagyon megalapozása, növelése és biztosítása volt. Ezt tükrözi Vas Gábor belső familiáris esete is, amelyről a Gyulafehérvári káptalan protocollumainak lapjain maradt ránk híradás (1610. október 23-i bejegyzés), amely szerint: Belényesen (Bihar vm.), a Fel utcában található nemesi telkét és házát abban a reményben adta Eördeogh Boldizsárnak, hogy a fejedelem cserében más jószággal fogja megadómányozni.³¹

Az familiárisok az udvaron belül, egy jól elkülöníthető kompakt csoportot alkottak, létszámukról a következő táblázat nyújt áttekintést:

²⁸ MOL F2 Prot. II. 205–206.

²⁹ Socoteli Princiara (Fejedelmi udvartartás) 40 Fond nr. 566. (KmOL) 17. Conventio Egregii Martini Légrádi aulae nostrae familiaris cuius annus incipit die 3 Martii Anno Domini 1663.

³⁰ Gabriel Dei gratia Transilvaniae Valachiae Transalpinaeque princeps partium Regni Hungariae dominus et sicularum comes stc.

Prudenti ac circumspecti fideles nobis dilecti salutem et gratiam nostram. Mi hívünknek és bejárónknak Úyhely Mártonnak conferáltunk nyoc sing fájlondist. Haggyjuk azért kegyelmeteknek és parancsolljuk is serio, hogy ez mi levelünk látván többet penigh ez dologrul nem is várván, minden haladék nélkül adasson nyoc singh fájlondist az mi az árra leszen, ez felvetett kegyelmetek adójából defalcálljuk. Secus non facturus. Datum in civitate nostra Coloswár die 3 Januarii Anno Domini 1613.

Gabriell princeps mpa KvLt Fasciculi III. 44.

³¹ MOL F2 Prot. II. 324–325.

Időpont	Számuk ³²
1608. március	10 fő
1608. szeptember	40 fő
1608. november	22 fő
1609. február	26 fő
1609. április	32 fő
1609. augusztus	33 fő
1609. október	21 fő
1610. április	69 fő
1610. május	50 fő
1610. július 2–4.	51 fő
1610. augusztus	40 fő
1612. január 29.	45 fő

De kik is voltak ők? A számadáskönyvek alapján egyértelművé válik, hogy 1608. novemberére, vagyis húga kolozsvári lakodalmának időpontjára Báthory Gábor familiárisainak köre már nagyrészt kialakult, a számadásokat vizsgálva pedig azokkal találkozzunk, akik sokat vagy szinte állandóan a fejedelmi kíséretben tartózkodtak.³³

A familiárisok származását, családi neveiket és nemesi előneveiket vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A fejedelem szűkebb pátriájából vagyis Kraszna vármegyéből származtak: somlyói Kóródi Gergely,³⁴ és csehi Czei András,³⁵ detrehemi Kezseghi Péter³⁶ és perecseni Dévai György.³⁷ Az Újnémethy³⁸ család a közép-szolnoki Akoson és a szomszédos Új-Németben volt birtokos, a Bogdáni család tagjai³⁹ bogdáni előnevet viseltek, amely szatmári származásra utalt, csakúgy mint Bokor Mártoné,⁴⁰ aki Majtényből (Szatmár vm.), Balog Pálé⁴¹ pedig a

³² KvSzám 12a/XVIII. 61., 12a/XVIII. 93., 12b/IV. 182–185., 12b/IV. 327–328., 12b/V. 13–14., 12b/VII. 180–181.

³³ Az egyes familiárisoknál lábjegyzetben jelezzük, hogy mely évben volt jelen a fejedelmi udvarral Kolozsvárott.

³⁴ 1610 – KvSzám 12b/VII. 472.

³⁵ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 73, 112., KvSzám 12a/XXV. 108.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 241, 334, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 205, 272, 472.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

³⁶ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 114.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 335.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 475, 510.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

³⁷ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 73, 112.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 334, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 209, 268, 473, 500.

³⁸ Újnémethy Gáspár 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 112, KvSzám 12a/XXV. 110.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 369.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 207, 271, 474, 510.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

³⁹ Bogdáni Ferenc és László 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 73, 112, KvSzám 12a/XXV. 110.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 334367.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 205, 268, 476.

⁴⁰ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 73.

⁴¹ 1609 – KvSzám 12b/IV. 241.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 273, 475.

szatmár megyei Giródfalváról, Stépán János⁴² Biharból (Várad) származott, és Biharból vagy a közép-szolnoki Rogozról származott el Váncza György is. Kemecezej László,⁴³ Egri János⁴⁴ közép-szolnoki ill. szabolcsi kismemesi családból származott. A partiumiak közül sokan már korábban is kötődhetnek a Báthory családhoz, már korábban is vagy ők, vagy valamelyik ősük, rokonuk állhatott szolgálatukban.

A Hódoltság és Erdély területéről származottak közül Belényesi György⁴⁵ Kaszaperek községről kapta előnevét (Csanád vm.), Veres Márton⁴⁶ dobozi (Békés megye) származású volt/lehetett, illadiai vagyis Krassó megyei volt Palaticz János familiáris,⁴⁷ Szilágyi Miklós,⁴⁸ Torda vármegyei Magyarfülpösről kapta előnevét, míg Thury András⁴⁹ Thur községről (Torda vm.), Jaxyth István⁵⁰ a Bewk-i előnevet viselte, mely a Fehér- vagy a Küküllő megyei Bükkösre utalhatott. Székely Boldizsár⁵¹ dálnoki származású volt, tehát nemcsak nevében székely, Csókási Zsigmond⁵² családja pedig Hunyad megyében volt birtokos.

A Báthory Gábor főember szolgáinak adott adományokat tovább vizsgálva, egyre árnyaltabb lesz a kép, a familiárisok társadalmi hovatartozását illetően. Közülük legtöbben Biharban kaptak birtokadományokat: így Belényesi György,⁵³ Feyéruári Ferenc és Gálfy György,⁵⁴ Thury András,⁵⁵ Bogdányi László⁵⁶ és testvére Bogdányi Ferenc kamarás,⁵⁷ Horváth Lázár,⁵⁸ Veres Márton,⁵⁹ Szixai András,⁶⁰

⁴² 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 114.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 208, 270, 475, 511.

⁴³ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 112, KvSzám 12a/XXV. 110.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 335, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 271, 472, 512.

⁴⁴ 1608 – KvSzám 12a/XXV. 109.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 334, 369.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 209, 271, 476, 510.

⁴⁵ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 119, KvSzám 12a/XXV. 108.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 334, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 206, 270, 472, 510.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

⁴⁶ 1609 – KvSzám 12b/IV. 240.

⁴⁷ 1609 – KvSzám 12b/IV. 334.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 210, 272, 472.

⁴⁸ 1610 – KvSzám 12b/VII. 208, 474.

⁴⁹ 1608 – KvSzám 12a/XXV. 122.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 476.

⁵⁰ 1610 – KvSzám 12b/VII. 273, 475.

⁵¹ 1608 – KvSzám 12a/XXV. 109.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 512.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

⁵² 1609 – KvSzám 12b/IV. 195.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 207, 271.; 1612 – KvSzám 13a/III. 103–106.

⁵³ ErdKirKv DVD 8. k. 213–213b. 1608. 12.12. udvari familiáris (birtokadomány) – Kalugyer, Bihar vm. – áthúzza és érvénytelenítve

⁵⁴ ErdKirKv DVD 8. k. 213b. – 1608.12.09. Bihar vm., belényesi kerület

⁵⁵ ErdKirKv DVD 7. k. 171b. Bihar vm., belényesi kerület; 1607.09.29 - birtokadomány Rákóczi Zsigmond birtokadománya. Később pedig Borbádon (Fehér vm.) eszközöl ki magának egy telket. 1610. április 24-én – MOL F2 Prot. II. 310.

⁵⁶ ErdKirKv DVD 9. k. 425–427. – 1609.11.16. birtokcsere

⁵⁷ Gyulafehérváron a Vinc utcában volt háza is MOL F2 Prot. II. 205–206.; 1608.07.01. – ErdKirKv DVD 9. k. 124–125.; 1609.11.18. testvére udvari familiáris, kamarás ErdKirKv DVD 9. k. 425–427. I. Nagykágya, Bihar; Trócsányi 1980. 321. – kincstartó 1610-ben

⁵⁸ ErdKirKv DVD 8. k. 20.1., 1608.05.06. - birtokadomány, Bihar vm./belényesi kerület

⁵⁹ ErdKirKv DVD 9. k. 357.1., 1609.09.20 – birtokadomány, Tarcsa, Bihar vm.

⁶⁰ Szixai András borosjenői harmincados - ErdKirKv DVD 7.k. 51–51b., 1607.06.13 - adó- és/vagy vámmentesség, Várad, Bihar vm.

Horváth Miklós familiáris és lovászmester,⁶¹ Marcus Balázs,⁶² Székely Boldizsár,⁶³ Kóródi Gergely,⁶⁴ Vajda István.⁶⁵

Másutt is adományozott a fejedelem birtokokat, így: Bokor Mártonnak⁶⁶ Szatmárban, Stépan Jánosnak⁶⁷ és Balogh Pálnak⁶⁸ Zarándban, Kezseghi Péternek⁶⁹ Közép-Szolnokban. Horváth János a fejedelem szűkebb pátriájában, Szilágysomlyón kapott telket és birtokadományt – valamint esetében megemlékeztek a Báthoryaknak tett szolgálatról is.⁷⁰ Erdélyben Torda és Fehér vármegyében kapott birtokot pl. Szilágyi Miklós⁷¹ és Török János.⁷²

A többség kis- és középnemesi családokból származott, de voltak közöttük főrangúak is, ahogy már utaltunk rá, nekik társadalmi állásuk miatt is, szinte kötelező volt bizonyos időt az udvarban eltölteni. Thököly Miklós⁷³ felső-magyarországi-ként szolgált Báthory udvarában.⁷⁴ De itt találjuk Sulyok Balázst⁷⁵ is a lekcei Sulyok családból, apja Sulyok István⁷⁶ és Gyerőffy Sándort,⁷⁷ aki Kolozs vármegyei igen tekintélyes család sarja volt, atyafia, rokona lehetett Gyerőffi Jánosnak, aki 1614–1615-ben tanácsúr lett,⁷⁸ és 1603-tól a kolozsi főispán tisztséget is betöltötte.

⁶¹ ErdKirKv DVD 8. k. 14b–15., 1608.05.02 – birtokadomány, Széplak (Bihar)

⁶² ErdKirKv DVD 8. k. 113b–114. oldal, 1608.06.09 - adó- és/vagy vámmentesség, familiáris, Bihar-Zentpeter uca (Bihar vm.)

⁶³ ErdKirKv DVD 8k. 121b–122. 1608.07.17. birtokadomány (Albis) Bihar vm.; Urunk fő szolgálja – KvSzám 12a/XXV. 110.

⁶⁴ ErdKirKv DVD 9. k. 60. 1609.02.15 – birtokadomány, Bradet; Susd (Bihar vm.)

⁶⁵ ErdKirKv DVD 8. k. 134–134b. 1608.08.31 – birtokadomány, Bojt (Bihar vm.)

⁶⁶ ErdKirKv DVD 8. k. 4–4b. 1608.04.11, nemesség és címer adományozása; adó- és/vagy vámmentesség, Majtény – Piacz utca (Szatmár vm.)

⁶⁷ ErdKirKv DVD 9. k. 215. 1609.05.06. birtokadomány, Vadász, Zaránd vm.

⁶⁸ ErdKirKv DVD 8. k. 110b. 1608.06.04., birtokadomány Zaránd vm.-ben

⁶⁹ ErdKirKv DVD 9. k. 96. 1609.03.25., birtokadomány, Nyíres (Közép-Szolnok vm.)

⁷⁰ ErdKirKv DVD 9. k. 75–77. 1609.03.07 – 2 birtokadomány, Somlyó-Malom utca, Percsen, Badacson (Kraszna)

⁷¹ ErdKirKv DVD 8. k. 152b–153., 1608.11.14., birtokadomány, Toldalag; Bala (Torda vm.). Rákóczi Zsigmondtól is kapott 1607. 07.09-ben

⁷² ErdKirKv DVD 9. kötet 215. l., 1609.05.06., birtokadomány, [Matos]gezse (Fehér vm.)

⁷³ 1610 – KvSzám 12b/VII. 472.

⁷⁴ Thököly Sebestyén és Dóczy Zsuzsa fia Miklós 1587–1617. április 22.; familiáris. Nagy Iván Magyarország családai. CD-ROM, Arcanum kiadó. (továbbiakban Nagy Iván CD)

⁷⁵ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 112.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 241, 334, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 207, 273, 476.

⁷⁶ Sulyok István fia Balázs családi jegyzék szerint Báthory fejedelem főszolgálja, magnélkül halt el Gyulafehérvárott, és a collégium mellett az ó-templom alá temették. Nagy Iván CD

⁷⁷ 1608 KvSzám 12a/XXV. 109.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 334.

⁷⁸ Trócsányi 1980. 27.

Kapy Miklós belső kamarás,⁷⁹ Kapy Andrásnak a család erdélyi ága alapítójának, kolozsi főispánnak a fia,⁸⁰ a havasalföldi hadjáratban esett el.

Más forrásokból az is kitűnik számunkra, hogy az adományok, amelyeket a familiárisok kaptak Báthory Gábortól sok esetben nem voltak elégségesek a megélhetésük biztosítására távol az udvartól, másrészt ezek az adományok nem minden esetben voltak véglegesek. A familiárisok panaszaiból az válik világossá, hogy a fiatal fejedelem időről időre „továbbadományozta” a már korábban eladományozott birtokot, máskor pedig az ország gyakran változó határai miatt kerültek idegen kezébe a földbirtokok vagy házak. Így perecseni Déwai György amiatt tiltakozott, hogy Lónyay István felesége Báthory Katalin Kraszna vármegyei ősi részbirtokait a fejedelemtől kieszközölte magának.⁸¹ Palaticz János pedig azért, mert családi birtokait a kassai kamara Erdély német uralma idején másoknak adta: Károly Györgynek és néhai Örvéni Pálnak és Belényesy Ferencnek.⁸² Kereki Ferenc asztalnokot⁸³ 1610. februárjában már a familiárisok között találjuk, amikor is ő és jezerói Horvát Jakab tiltakozott Zaránd vármegyei jószáguk eladományozása ellen,⁸⁴ amelyeket a fejedelem előzőleg nekik adott, majd új adományként Chyzár Miklós Fehér vármegye alispánjának. Olyan is előfordult, mint pl. Thury András esetében, aki a fejedelemtől egy olyan telket eszközölt ki Borbándon (Fehér vm) 1610. április 24-én, amelyet Kiskarády Miklóstól Totváraggiay Izsák vásárolt meg örökjogon.⁸⁵

A birtokvisszaszerzésnek egy másik, a fiscalis direktorok egyik mellékjövedelmének számító lehetőségéről olvashatunk Dátosi Bodó Ambrus trombitás és familiáris⁸⁶ esetében, aki Szalay Tamás kincstári jogügyigazgatóval kötött egyezséget dátosi, lekencei (Torda vm.) és [Oláh]sályi (Küküllő vm.) birtokainak visszaszerzéséről,⁸⁷ melynek értelmében ha sikerül, Bodó neki adja dátosi részbirtokának fele részét.

⁷⁹ 1609 – KvSzám 12b/IV. 367.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 209.

⁸⁰ Kapy Miklós belső kamarás - ErdKirKv DVD 9. k. 52–53., 1609.02.09 – birtokadomány, Hagymás; Lápos (Közép-Szolnok), valamint Nagy Iván CD. A főispánok szerepéről Erdélyben ld. Dáné Veronka: „Az önagysága széki deliberála”. Torda vármegye fejedelemségkori gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár 2006. 43–53.

⁸¹ MOL F2 Prot. II. 306. – 1610. február 13. Perecsen, Somlyó, Cseh, Újlak, Györgytelek, Szoros, Endréd, Hidvég, Malade, Badacson, Szécs, Gyulakuta (Kraszna vm.)

⁸² MOL F2 Prot. II. 288. 1609. október 24. Illadiai Palaticz János fejedelmi familiáris tiltakozik amiatt, hogy Felső-Mézes, Alsó-Mézes és Ponthosfalwa (Bihar vm., Belényes körzet), amelyeket apja: Illadiai Palaticz György Báthory Zsigmond fejedelemtől kapott adományként, a kassai kamara (Camera Cassaviensis) Erdély német uralma idején másoknak adta.

⁸³ 1608 – KvSzám 12a/XVIII. 112., KvSzám 12a/XXV. 110.; 1609 – KvSzám 12b/IV. 195, 240, 334, 368.; 1610 – KvSzám 12b/VII. 204, 269, 472, 511.

⁸⁴ MOL F2 Prot. II. 306.

⁸⁵ MOL F2 Prot. II. 310.

⁸⁶ A számadáskönyvekben csak Trombitás Ambrusként említették 1609. februárjában. KvSzám 12b/IV. 195.

⁸⁷ MOL F2 Prot. II. 205. – 1608. november 23.

A forrásokból a vásárlás útján szerzett birtokokról is képet kapunk, melyek esetlegesen egy tudatos birtoképítés részeként, akár közelebb is feküdtek sajátjaikhoz. Bogdányi Ferenc kamarás 1609-ben a jegyzőkönyvek szerint Kemend-i Várady János gyulafehérvári udvarbírótól Magyarországon, Szabolcs vármegyében levő simai, ibrányi és pazonyi birtokrészeket 450 magyar forintért vette meg.⁸⁸ Déwai György pedig mintegy 6 000 Ft értékben kötötte le birtokait ingóságok fejében jegyesének.⁸⁹

A familiárisok egy része Bethlen udvarában szolgált tovább, közülük jó néhányan főleg uralkodása első éveiben játszottak kisebb-nagyobb, olykor meghatározó szerepet az udvarban: Réday Pál,⁹⁰ Vajda István,⁹¹ Bogdányi Gál,⁹² Czehy András,⁹³ Moháczi István,⁹⁴ Gálffy János,⁹⁵ Ecsetj Orbán,⁹⁶ Belényesi György,⁹⁷ Kerczegi Péter,⁹⁸ Mohácsi István,⁹⁹ Sulyok Balázs¹⁰⁰ és Horváth Kristóf.¹⁰¹

Milyen karrier lehetőségek voltak a familiárisok előtt akár az udvarban, akár a központi kormányzatban vagy a kincstári igazgatás alsóbb közigazgatás szintjén? Az udvarban előrelépés volt, ha felelős tisztségeket kapott: így postamesterré, konyhamesterré, lovászmesterré, vagy udvarmesterré válhatott, amelyek bizalmi tisztségek voltak. Az egyéb karrierekre pedig példaként álljon itt, többek között Rédey Pál esete, aki 1618–20-ban kincstartó, majd főkomornik¹⁰² lett. Czehi András pedig, aki közép-szolnoki közép/kisnemesi család sarjaként, majd fejedelmi familiárisként lett kiskaludi prefektus. Ők pályafutásuk magasabb tisztségeit már Bethlen Gábor fejedelemsége alatt töltötték be, Szilágyi Miklós viszont már Báthory udvarában lovászmester lett. Az udvari familiárisi státusz azonban tulajdonképpen esetlegesen, más olyan forrásokat is kínált a fejedelmi udvarban tartózkodók számára, mint amilyen például maga a kapcsolati háló volt, amely biztosította a fe-

⁸⁸ MOL F2 Prot. II. 256–259.

⁸⁹ MOL F2 Prot. II. 326–327. Jegyesének, a kiskorú Keoreosy Annának egynemely ingóságát 6 000 Ft értékben elköltötte, ezért köti le Kápolna (Közép-Szolnok), Törökfalú, Nagy Feder, Kis Feder és Bösháza (Közép-Szolnok vm, Kővár vidék) egészbirtokokat, a goroszlói (Kraszna vm.), illetve Gyulafehérvár falain kívül levő nemesi telkeket és udvarházakat, továbbá Fejérd (Kolozs vm.), Györtelek, Varsolc (Kraszna vm.) birtokbeli részeket úgy, hogy azokat rokonai csak a 6 000 Ft lefizetésével válthassák vissza.

⁹⁰ KvSzám 13a/XVIII. 111.; KvSzám 13b/VIII. 125–144.

⁹¹ KvSzám 13a/XVIII. 113.; KvSzám 13b/VIII. 125–144, 197.

⁹² KvSzám 13a/XVIII. 114.

⁹³ KvSzám 13b/VIII. 125–144.

⁹⁴ KvSzám 13b/VIII. 125–144.

⁹⁵ KvSzám 13a/XVIII. 118.

⁹⁶ KvSzám 13ab/VIII. 201.

⁹⁷ KvSzám 13a/XVIII. 118.

⁹⁸ KvSzám 13a/XVIII. 120.

⁹⁹ KvSzám 13b/VIII. 125–144.

¹⁰⁰ KvSzám 13a/XVIII. 125.

¹⁰¹ KvSzám 13b/VIII. 113.

¹⁰² Trócsányi 1980. 321.

jedelem elé jutást, vagy az atyafiság bevitelét az udvarba. Ez utóbbira példa Báthory Gábor fejedelem udvarában: Bogdáni Ferenc és testvérei, vagy Palaticz János és testvére, Stépán testvérek esete. Ők egymás után kerültek be az udvari iskolába, majd váltak udvari familiárisokká.

Báthory Gábor udvarában többen feltűnnek rokonsága udvartartásából, így örökölte meg pl. szülei szakácsát Szakács Jánost¹⁰³ és Czeplédi János ecsedi pap gyakori udvari látogatásairól is tanúskodnak a kolozsvári számadáskönyvek. Ezek szerint ragaszkodott a megbízható, általa már ismert személyekhez. Közülük jó néhány familiáris a számadáskönyvek szerint valószínűsíthetően mellette volt udvarában uralkodása elejétől a végéig. Letételét és halálát követően azonban familiárisai egy részét már Bethlen Gábor udvarában találjuk. Bethlen is nehéz helyzetben kerül a fejedelmi székbe, rövid idő állt rendelkezésre udvara létrehozására, ahol szüksége volt udvari életben jártas főember szolgálókra. Báthory Gábor familiárisainak nagyobb része akkor már az udvarban volt, amikor Bethlen tanácsúr és udvari főkapitány lett. Közülük többeket Bethlen udvarában is ott találjuk. Kimutatható – különösen érvényes ez Bethlen uralkodása első felére –, hogy a két udvar között egyfajta személyi folytonosság is létezett tehát, az udvar vezető tisztségviselői változtak, de a familiárisok nagy számban maradtak ugyanazok. Fontosságukat Bethlen maga azzal is alátámasztotta, hogy az elődje által számukra adott adományokat megerősítette, ezzel mintegy garantálta is udvartartása számára megélhetésük gazdasági alapjait.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Báthory Gábor udvartartásával sokszor és különféle okból kifolyólag tartózkodott Kolozsvárott. Udvartartása egyik legnagyobb és legállandóbb személyi összetételű csoportja a familiárisok, vagy főember szolgálók voltak, akik 4–5 lóval szolgáltak a fejedelemnek, számuk a kolozsvári tartózkodások idején 10 és 69 között változott. Származásukat tekintve többségük partiumi, kis- és középbirtokos nemesi családból származott. Érvényesülésükben fontos szerepet kapott a fejedelmi udvar, ahol biztosított volt a megélhetésük (conventio által), és ahol nemcsak birtokadományokra tehetek szert, de megfelelő kapcsolati háló kiépítésével a karrierépítésnek is fontos színterévé vált számukra. Ennek révén pedig nemcsak az udvarban, hanem a közigazgatásban és a kincstári igazgatásban is betölthettek kisebb pozíciókat.

Végezetül a feltárt források fényében a következő kérdések merültek bennünk, melyeket érdemesnek tartunk a felvetésre: tekintve a Báthory-Bethlen udvar familiárisainak folytonosságát, megkockáztatható, hogy a "familiaris aulae nostrae" nem azt jelenti-e, hogy a familiárisok nem feltétlenül a fejedelem személyéhez kötődtek, hanem az udvarhoz, hiszen közülük többen Báthory Gábor udvarából Bethlen udvarában is familiárisokként ill. más tisztségekben szolgáltak tovább. De ebben

¹⁰³ MOL F2 Prot. II. 272–275. 1608. április 29. Báthory Gábor fejedelem szakácsának: somlyói Zakách Jánosnak, minthogy már szüleit is hűséggel szolgálta, nemességet és ennek jeléül címert adományoz. Ugyanakkor összes, tulajdonában levő házát, a hozzá tartozó szőlővel, allódiiummal és veteményessel együtt minden adó és szolgáltatás terhe alól mentesíti.

kettős érdekek is találkoznak: egyrészt a familiárisok anyagilag függenek a mindenkori fejedelemtől, más megélhetésük tulajdonképpen nehezen biztosítható. Másrészt a fejedelemnek szüksége van egy az udvari életben, reprezentációban jártas csoportra, amelyik a bizalmi feladatokat ellátására képesek. Természetesen felvetett kérdéseinkre a további, aprólékos kutatások adhatnak majd pontos választ.

FÜGGELEK

1. táblázat.

Éves adó, valamint az udvar élelmezésére költött összegek aránya Kolozsvár város esetében (1608–1612)

Év	Kolozsvár adója (országgyűlésen kiszabott) ¹⁰⁴	Benntartózkodás költsége (Ft) ¹⁰⁵				Össze- sen (Ft)
		1.	2.	3.	4.	
1608	500	106				106
1609	500	281	250	397		928
1610		385		338	434	1157
1611	8000+4000 Ft sarcadó					
1612		292,4				292,4

¹⁰⁴ 1608 – EOE VI. 93.; 1609 – EOE VI. 166., 1611-ben az országgyűlési articulusokban a kolozsvári adóösszeg helye üres maradt, nagyságrendileg az előzőekkel lehetett azonos.

¹⁰⁵ KvSzám 12b/IV. 354, 288.; KvSzám 12b/VII. 212. 274–78, 452.

2. táblázat.

A városban benntartózkodók köre és az ellátmányuk számokban¹⁰⁶

Időpont	Cipó (db) (abrak és fejér összesen)	Hús (font)	Tyúk (db)	Hal (db)	Kolozsváron tartózkodó fedelmi kíséret össz létszáma (fő)
1608. május 24.	1649	1429	125		
1608. szeptember 16.	2386	3123		79	398
1609. február	3106	2679	105		332
1609. április	3683		117		351
1609. augusztus	3600 abrak +2423 fejér	3291			404
1610. május	4814	3900	127		689
1610. július	4277 +7372 abrak	4961	145		717

3. táblázat.

Az udvartartás összetétele csoportonként (1608–1613)

követ	1–6
főispánok, főurak	4–8
familiárisok szolgálkával együtt	65–286
tisztségük nem ismeretes, kíséretükkel együtt	10–134
palota (szolgálkával együtt)	40–94
kamarás (szolgálkával együtt)	2–29
kancellária (szolgálkával együtt)	6–26
konyha (szolgálkával együtt)	7–34
mesteremberek	16/17–60
udvari katonaság	4–108
ajtónállók stb.	8–36
istálló	27–132
átlagos teljes létszám	154–903

¹⁰⁶ KvSzám 12a/XVIII. 61., KvSzám 12a/XVIII. 93., KvSzám 12b/IV. 182–185., KvSzám 12b/IV. 327–328., KvSzám 12b/V. 13–14., KvSzám 12b/VII. 180–181.

DÁNÉ VERONKA:
A Torda vármegyei elit Báthory Gábor korában

Amikor a közelmúltban Torda vármegye 17. század első felebeli birtokos társadalmának kutatásához kezdtem, – amelynek jelen tanulmány egy fejezetét képezi –, az erdélyi, sok esetben igen szegényes, töredékes forrásadottságokat és a rendelkezésre álló szakirodalom hiányosságait is figyelembe véve (itt elsősorban az esetek többségében a 19. század végi eredményeknél megrekedt családtörténetre, a tulajdonképpen csekély kivétellel nem létező birtok/birtoklástörténetre gondolok) – úgy véltem, hogy a vármegye arisztokráciájának, elitjének feltárása viszonylag könnyű feladat lesz. Hiszen az esetek többségében ismert, az ország életében esetenként meghatározó szerepet is játszó személyekről, családokról van szó, akik természetesen a vármegyei középbirtokos réteghez viszonyítva sokkal gyakrabban felbukkannak a forrásokban, levéltáraik maradtak fenn, tehát sokkalta könnyebben „megfoghatóak”. A kutatás haladtával azonban hamarosan kitűnt, hogy egyrészt még erre a rétegre vonatkozóan is a vártnál, vagy inkább reméltnél jóval kevesebb adattal, forrással rendelkezünk. Másrészt, hogy egy adott vármegye elitjének meghatározása, azaz hogy kiket sorolhatunk ebbe a csoportba, elég bonyolult, mérlegelést és állandó viszonyítást követelő feladat. Ha ugyanis felállítjuk a klasszikus képletet, amely szerint: az adott vármegyében fekvő birtok megfelelő nagysága + országos méltóság és/vagy az adott törvényhatósági főtiszttség + esetlegesen család régisége, megfelelő atyafiság (amelyekre az archaikusabb Erdélyben mindig is komoly hangsúlyt fektettek) = az adott vármegyei arisztokráciához való tartozás, akkor meglehetősen nehéz helyzetben találhatjuk magunkat. Az erdélyi birtokviszonyokban járatosak számára ugyanis ismert, hogy itt a nemesi birtok legelterjedtebb formája az elszórt részirtok volt, már a vajdaság idején is, és az ittenieknek az esetek túlnyomó többségében nem sikerült a magyar királyságbeli osztályos társaikhoz hasonlóan nagy kiterjedésű, összefüggő, esetlegesen fél vármegyényi uradalmakat kialakítaniuk és ezzel együtt domináns szerepre szert tenniük. Az is természetes azonban, hogy e tekintetben is volt néhány kivétel, pl. a bethleni/keresdi Bethlenek Küküllőben és Fehérben, a Kemények Fehérben, vagy az enyingi Törökök Hunyadban meghatározókká váltak a 17. század első évtizedében. Torda vármegye esetében azonban ebben a korszakban nincs ilyen család. Ennek következtében természetesen merült fel a kérdés: hogyan tekinthető, pontosabban tekinthető-e egy személy, család egy vármegye elitjéhez tartozónak, ha csaknem ugyanannyi, vagy esetlegesen több szállal egy másik megyéhez kapcsolódik? A kérdés megválaszolásához és az adott keretek közötti áttekinthetőség kedvéért néhány kritériumot kellett meghatározni, és a Torda vármegyében szereplő személyeket ezeknek megfelelően megvizsgálni és csoportosítani. (Itt meg kell jegyezni, hogy a vizsgálandók tekintetében kiindulópontot nyújtott a vármegyei jegyzőkönyv is, hiszen a korszakra vonatkozó feljegyzéseket áttekintve világossá vált, hogy a vármegye kiket nevezett következetesen és legalább generosus-nak, azaz kiket tekintett az arisztokrácia tagjainak.) An-

nak ellenére, hogy mint minden önkényes csoportosítás, az általam alkalmazott is vitatható, úgy vélem és remélem, hogy az ezek alapján kialakított kép a lehető legvalóságosabb.

Az elitséghez tartozás képletének sorrendjét felcserélve, a számbavételt az első kritérium, a vármegyei főispáni tisztség alapján kezdeném, amely magába foglalja a birtoklást is, hiszen a főtisztség feltételezte a Torda megyei birtokosságot is. Báthory Gábor fejedelemsége idején a vármegyének három főispánja volt: Sarmasághi Zsigmond (1602–1610), Erdélyi István (1606–1642) és Kamuthy Farkas (1610–1625). **Sarmasághi** a Báthory Zsigmond kori Erdély jól ismert figurája, az egyik legnagyobb hivatali karriert mondhatta magáénak, amely a nagyobb kancelláriai deákságtól az egyik legbefolyásosabb tanácsuraságig ivelt.¹ Torda vármegyei illetőségét azonban kiváló képességei mellett nagyon előnyös házasságának köszönhette: Jósika István kivégzése után ugyanis, különös fejedelmi kegyként, feleségül kapta ennek özvegyét, a Báthory-rokon Füzy Borbálát. (Borbála asszony Jósika előtt a szintén kivégeztetett Gyulai Pál felesége volt.) A rokonságnak köszönhetően az özvegy és fia megőrizhette a korábbi Jósika birtokokat, amelyek kezelését a házasság után Sarmasághi vette át, így a Torda vármegye egyik legjelentősebb uradalmát, a kilenc falubeli egész és részirtokból álló gerendit is, amely később az egerbegyi egész porcióval szaporodott, s ezzel túlszárnyalta a Belsőszolnoki Sarmasághi „ősbirtokot”, a kövesdi uradalmat is. (A házastársak közti különbséget a vármegyei protokollum jól érzékelteti: míg Füzy Borbálát következetesen a magnifica, Sarmasághit „csak” generorus címmel tisztelte meg). A nagyműveltségű, Kemény által úremberként emlegetett,² buzgó katolikus, a jezsuiták egyik legfőbb támaszának számító főúrnak³ tulajdonképpen csak a sokszor említett képlet két utolsó tétele hiányzott, ahogy az természetes is az első generációs felemelkedetek esetében: a család régisége és az ezzel járó, szerteágazó atyafiság. Ahogy azonban az országos méltóságot befolyásossága, tekintélye, úgy az atyafiságot szerteágazó, felekezeti hovatartozás is meghatározta kapcsolatrendszerre pótolta, amely a Kendy-Kornis körhöz kötötte. Ennek a kapcsolatrendszernek és természetesen a közös politikai nézeteknek „köszönhette”, hogy az 1610-es széki merénylet részeként kénytelen volt elmenekülni az országból.⁴ Bethlen uralkodása alatt még néhány évre visszatérhetett, Torda vármegye főispánságát azonban nem nyerte vissza. A családra egy megjegyzés erejéig vissza kell térnem: egyes vélemények szerint

¹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata*. Bp., 1980. (továbbiakban Trócsányi 1980.) 33–34.; Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. = *Századok*, 1888. (III–X. közlemény) (továbbiakban Lázár 1888.) 431–434.

² *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1959. (továbbiakban Kemény 1959.) 88–89.

³ *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. I/2. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szeged, 1995. 464, 465, 480–484, 585, 586.

⁴ Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. = *Századok*, 1896. 23–46, 114–128. Újabbban: Horn II-dikő: „*Önagsága merénylői*”. (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In: Uő: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 2005. 166–187.

Sarmasághi a régi erdélyi családnak számító Sarmasághi családból származik, amelyet a meglehetősen alacsonyról indulás megkérdőjelez.

Az időrendet felcserélve, a főispánok sorát a Sarmasághi helyét elnyerő **Kamuthy Farkassal** folytatnám. A 16. században a fejedelemségbe telepedett család birtokának alapjait id. Balázs rakta le, aki katonai érdemei elismeréseként a század hatvanas éveiben kapta a család előnevét adó Kolozs vármegyei Szentlászlót, az ugyanitt fekvő Kisfenest, a Torda vármegyei Kékbükkel és Berbátfalvával együtt.⁵ Fia, Farkas szintén elsősorban katonai pályán tevékenykedett. Bár Szamosközy az ország főemberei között s mint fontos követségekben eljárót említi,⁶ és nem egyszer valóban jelentős szerepet is játszott, a 16–17. század fordulóján mégis inkább másodvonalbeli szereplő maradt. Eddigi ismereteink szerint újabb adományban nem részesült, a katonai körökkel való kapcsolatát házasságkötése is jelzi: Sibrik Gáspár udvari főkapitány özvegyét, Moyses Katát vette feleségül 1607 előtt, ekkor ugyanis 6 000 forintban inskribálta apai birtokait, Szentlászlót, Kisfenest és Oláhlétát Moyses Katának és lányának, Sibrik Zsófiának. (Moyes Kata választásakor nyilván szerepet játszott az is, hogy a Sibrik birtokok egy része szomszédos volt Kamuthy birtokaival.) Státusát, vármegyebeli helyzetét jól illusztrálja, hogy a protokollumban következetesen egregius címmel szerepeltette a jegyző.⁷ Felemelkedését Báthory Gábornak köszönhetette: 1609-ben elnyerte első jelentős törvényhatósági/országos tisztségét, a lugosi és karánsebesi bányságot.⁸ Ugyanabban az évben kapta az első jelentős birtokadományt: a kolozsmonostori uradalmat.⁹ 1610 nemcsak a fejedelemség vezető rétegében, hanem Kamuthy karierrjében is jelentős változást hozott: a széki összeesküvésben résztvevőkkel való leszámolás után Kamuthy megkapta a Sarmasághi elmenekülésével megüresedett Torda vármegyei főispáni tisztséget, a tanácsurak sorába emelkedett és 1611-ben megszerezte a gyalui váruradalmat is.¹⁰ Pontosan nem tudjuk, Kamuthy miben sietett a fejedelem segítségére, ahogyan az elbeszélő források fogalmaztak, erre a kérdésre a széki merénylet hátterének részletesebb feltárása után kaphatunk választ, de bizonyára nem véletlen, hogy Farkas és fivére, Balázs karrierje ettől az időponttól meredeken ívelt felfelé. (Utóbbi ekkor nyerte el a Belső-szolnoki főispánságot, 2 év múlva tanácsúr volt ő is. Az emelkedés a vármegye jegyzőkönyvében is nyomon követhető:

⁵ Jósika család hitbizományi lt. 765. (Kamuthi levelek) 95. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (ROL KmIg) kezelésében. (a továbbiakban Jósika htb lvt)

⁶ *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata.* (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.) Közzéteszi és a jegyzeteket írta E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Bp, 1991. (továbbiakban Szamosközy 1991.) 153, 229, 233.

⁷ Torda vármegye jegyzőkönyvei I. (1607–1662) Torda vármegye levéltára (Fond Comitatus Turda, Protoale, Nr. 3.) ROL KmIg. (a továbbiakban TvmJkv)

⁸ Trócsányi 1980. 29.

⁹ Kolozsmonostori konvent országos levéltára, Prot. 13, 71, 76–77. Magyar Országos Levéltár F2. (a továbbiakban Km Prot.)

¹⁰ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár, 1944. (továbbiakban Jakó 1944.) XVIII–XIX.

1609 tavaszán már generosusként említik.). A korabeli emlékirók egyöntetűen igen elítélően nyilatkoznak Kamuthyról: Szamosközy¹¹ és Borsos Tamás szerint nem egyszer hazudott, irigy volt.¹² Kemény János pedig azok között említi, akik feleségükkel „kedveskedtek” a fejedelemnek, feljegyezve a Moyses Kata és a fejedelem meglehetősen szoros kapcsolatára s az ellenszolgáltatásra utaló, Erdély-szerzte elterjedt mondást „Tarts fiam Kata, Gyalu váráért”.¹³ Ha egyes kijelentésük megkérdőjelezhető is, valószínűsíthető, hogy Kamuthy valóban mindent megtett a felemelkedése érdekében: 1612-ben például, Sarmasághi távollétét kihasználva, „elcserélte” Füzy Borbála magyarlétai és hesdái birtokait.¹⁴ Ennek ellenére Torda vármegyei birtokai igen szerény méretűek maradtak, elődjéhez és ispántársához viszonyítva, s ezt csak országos méltósága, többszörös törvényhatósági főtisztsége és igen jelentős Kolozs vármegyei birtokai ellensúlyozhatták.

Mindkettejük ispántársa, **Erdélyi István** teljesen más családi és anyagi helyzetből indult. Az egyik legrégibb, alvajdákat is adó familia már a 15. században megszerezte Torda vármegye egyik legjelentősebb birtoktestét, Gernyeszeget (ahol Erdélyi István alvajda várkastélyt emelt) és ennek tartozékait, amely a 17. század elején 12 teljes és részirtokból állt. Az így kialakult uradalom vetekedett a család belső-szolnoki, Somkeréken és környékén fekvő ősi birtokával. A jelentékeny vagyyon ellenére Erdélyi a politikai életben alig vett részt. Lázár szerint Báthory Zsigmond híve volt, birtokadományban is részesült, és főispáni kinevezését is 1602-re teszi,¹⁵ első biztos „közéleti” szereplése azonban Bocskai korára esett: 1605-ben a Petelére gyűlést hirdető főrendek között találjuk.¹⁶ Főispánságát először 1606-ban említik a források, és nagyon valószínű, hogy kinevezését a rokon Rákóczy Zsigmond kormányzónak köszönhette. Báthory Gábor alatt természetesen megőrizte ezt a tisztségét, a „politikacsinálók” körébe azonban ebben a korszakban nem került be, bár többször bizalmas követségben járt.¹⁷ Meggyőződéses katolikussága ellenére nem került kapcsolatba a széki összeesküvésben résztvevő „pápás” urakkal, de nem tartjuk Báthory olyannyira tántoríthatatlan hívének sem, mint Lázár, akinek véleményét egyébként Erdélyi ez időbeli pályafutása nem támasztja alá, hiszen az 1610-ben megüresedett méltóságok, tisztségek egyikére sem került be.¹⁸ Karrierjét jelentősen házassága sem segítette elő: birtokpolitikai szempontból ugyan előnyös-

¹¹ Szamosközy 1991. 197.

¹² Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Emlékiratok, levelek. (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László) Bukarest, 1972. 82, 86–87, 89.

¹³ Kemény 1959. 86.

¹⁴ Jósika htb lvt. Fasc. 765. (Kamuti levelek) nr. 95.

¹⁵ Lázár 1888. 508.

¹⁶ Szamosközy 1991. 171.

¹⁷ *Bethlen Gábor krónikásai*. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Makkai László. Budapest, 1980. (továbbiakban Bethlen Gábor krónikása 1980.) 137, 217.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta Comititalia regni Transylvaniae. VI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. (Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Országgyűlési Emlékek) (továbbiakban EOE) VI. 41.

¹⁸ Lázár 1888. 508.

nek tekinthető az Apaffi Lénárt lányával, Erzsébettel kötött frigy, hiszen a belső-szolnoki Apaffi és Erdélyi birtokok szomszédosok voltak, ám az Apaffiak, bár régi és tekintélyes családnak számítottak, előkelő pozícióval, atyafisággal és kapcsolatrendszerrel nem rendelkeztek. Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy Erdélyi számottevő tényezővé való emelkedése a korszakhatáron túl, Bethlen alatt vette kezdetét, hogy aztán a rokon Rákóczy György fejedelemsége alatt teljességen ki. Összesítve tehát, Erdélyinek az elit-képletből az országos méltóság és a korszak meghatározó személyiségeivel való rokoni/politikai kapcsolat hiányzott. Birtokai nagysága és a család régisége, tekintélye kompenzálta ezt.

Ami a második kritériumot, a megfelelő nagyságú birtokot illeti, e tekintetben nehezebb dolgunk van, hiszen, mint a fentiekből látható, az egész és részirtokok száma ugyan megállapítható, de hogy az konkrétan hány jobbágyot, portát jelentett, az esetek többségében meghatározhatatlan. Ezért a vármegye legnagyobb birtokosainak számbavételekor egyrészt kénytelen voltam az említett számokból kiindulni, másrészt a megye legjelentősebb összefüggő uradalmait meghatározni, majd ezek alapján számba venni azokat, akik birtokuknak köszönhetően számíthatóak a Torda vármegyei elitbe. (Meg kell jegyezni, hogy a legnagyobb számú egész és részirtokok általában egy-egy ilyen uradalmat alkottak.) A gerendiről és a geryeszegiről a fentiekben már szó esett. Mindkettőt és minden vármegyebelit messze túlszárnyalta a legkeletibb részen fekvő két váruradalom, a vécsi és a görgényi. A 13., illetve 14. században emelt két vár közül az első magánbirtokosok kezében volt, az utóbbi királyi vár és uradalom, az önálló erdélyi állam létrejöttétől pedig mindkettő a fiskális birtokokat gyarapította. A vécsit a 17. század elején hat teljes (ebből három Kolozs vármegyében), hét részirtok (kettő Kolozs vármegyében), hat prédiom, és egy abafáji kaszáló alkotta, a görgényit pedig 11 egész és 11 részirtok. Ez a két hatalmas birtok a 16–17. század fordulóján, korábban és a későbbiek folyamán is példátlan módon egy kézben, a Bocskai Istvánéban egyesült, akitől aztán öccse, a szatmári főispán és főkapitány, Miklós örökölte.¹⁹ Báthory Gábor néhány hónappal fejedelemmé választása után sietett Bocskai birtokjogait megerősíteni, és a vécsit 60 ezer magyar, a görgényit pedig 30 ezer aranyforintban (mintegy 54 ezer magyar forint) inskribálta neki, sőt, semmibe véve az egy esztendővel korábbi országgyűlési tiltó határozatot, megtoldotta a liber baronátusi jogokkal.²⁰ Ezzel Bocskai Miklós nemcsak gazdasági, hanem a két várnak és az ott felhalmozott fegyvereknek köszönhetően katonai, a liber baronátusi jogokkal felruházva pedig közigazgatási, bíraskodási szempontból is nemcsak a vármegye, hanem az ország egyik leghatalmasabb urává is vált. (Sennyey Pongrác gyalui, hasonlóképpen liber baronátusi jogokkal tetézt birtoklása hasonlítható csupán a Bocskaiéhoz.²¹) Hogy ezekkel a jogokkal élt is és hatalmát korlátlanul érvényesítette, jól illusztrálja a

¹⁹ Jakab Elek: Görgényvár és a görgényi kastély a múltban. = *Századok*, 1883. 337.

²⁰ *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva. DVD-ROM. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara–Arcanum, Budapest, 2005 (a továbbiakban ErdKirKv DVD)

²¹ Jakó 1944. XV–XVI.

vármegyével való ellentéte a megyei tisztek kitiltása, megfenyegetése miatt, amikor is a vármegye universitása a fejedelemhez fordult segítségért, hasztalanul.²² Az impozáns méretű birtok és annak ellenére, hogy ezen vármegyei illetőségét a megyei *sedria kompetens* fórumaként való elfogadásával elismerte, a Torda vármegyei elitbe meglehetősen fenntartásokkal soroltam. Hiszen az említett birtokoktól való 1610-es megfosztásáig idegen maradt (a megyei nemesség is az említett, 1608-as folyamodványában vele szemben idegenkedő, sőt tulajdonképpen ellenséges), sem a vármegye, sem a fejedelemség életében nem vett részt.

A következő, részben összefüggő birtoktest tulajdonképpen egy nőnek, Bánffy Margitnak és kiváló házasságkötéseinek köszönheti létrejöttét. Az egyik legrégebbi arisztokrata család, a Bánffyak Torda vármegyei birtoklása a 13. századig nyúlik vissza. A Bánffy Boldizsár és Patóchy Erzsébet házasságából származó Margit ezek egy részét, Régen, Görgény és Vécs vidékén megörökölte. Először a meglehetősen rosszemlékű Bodoni István vette feleségül, és ennek örökös nélküli halála után Margit asszony, kihasználva, hogy a család felnőtt férfi nélkül maradt és csupán a brassói csatában elesett Bodoni János²³ két kiskorú árvája jelentette a családot, egyes vajdaszentiványi, péterlaci porciókat megszerzett, és a hitbérben (*dos*) bírt birtokokat sem bocsátotta később ki a kezéből. Második férje a Báthory Zsigmond és Bocskai korabeli Erdély egyik legjelentősebb politikusa, tanácsura, az ország generálisa, a szintén régi erdélyi családból származó Bogáthy Menyhárt volt. Bogáthy szintén magtalanul halt el 1606-ban. A végrendeletileg neki hagyott szerzett jószágokkal az özvegy nem elégedett meg, és a vármegyei jegyzőkönyv tanúsága szerint a hitbérben neki kötött Bogáthy ősbirtokok visszabocsátását is egy Erdélyben példátlan, mágnásasszonyoknak járó 200 forintnyi *dos* kifizetéséhez köthette.²⁴ Báthory Gábor fejedelemségét már egy újabb férj, Alia Farkas oldalán érte meg, aki valószínűleg az előző évben vette feleségül. (Feltételezhetően a házasságot elősegítette, hogy Alia már korábban a Bogáthy környezetéhez tartozott, és a brassói csata után a Bogáthy birtokolta Görgénybe menekült.) A 16. században a fejedelemségbe telepedett, pályáját *cubicularius*-ként kezdő, majd hadi érdemeket szerző, felemelkedőben lévő, küküllői főispánsággal és javakkal rendelkező Alia kétségkívül nagyon előnyös házasságot kötött: felesége ekkor már Torda vármegyében „perszónálunióban” létrehozta a Bánffy-Bodoni-Bogáthy birtokkomplexumot, amely ekkor mintegy 20 teljes- és részbirtokot és legalább három udvarházat foglalt magába. Arról nem is szólva, hogy ezzel a házassággal a nagyon kiterjedt és befolyásos Bánffy-Patóchy-Bornemisza-Huszár-Wesselényi atyafiságba került. A nagybirtokos tehát tulajdonképpen Bánffy Margit volt, a kölesönös bevallás értelmében azonban mindketten részesültek a másik birtokaiból. Alia későbbi töretlen emelkedéséhez bizonyára a házasság és az így szerzett vagyon jelentős mértékben

²² TvmJkv I. 25.

²³ Szamosközy 1991. 145.

²⁴ TvmJkv I. 1.

hozzájárult. Társadalmi helyzetét jól jelzi, hogy a vármegye nemessége által négy magnificus címmel tisztelt személy egyike.

Mivel a Bogáthy család már szóba került, az általuk a vármegye középső részében kialakított birtoktesttel folytatnám. A család a régi erdélyi arisztokrácia tagja, a vármegye egyik legrégebb birtokos, innen kinövő családja, a forrásokban a 14. századtól szerepel. A Báthory-Bocskai korszakban két Bogáthy is fontos tisztséget töltött be: Menyhátról már fentebb szoltam, Miklós pedig 1602-ben kamarás,²⁵ majd az 1600-as évek elején mindketten tanácsurak voltak.²⁶ Báthory Gábor megválasztásakor a családból már csak a velük eddig tisztázatlan rokoni kapcsolatban álló András, néhai János fia élt és perelt Bánffy Margittal az ősbirtokokért.²⁷ A 16. század utolsó évtizedében az ősjószág Bogát, Ludas, Keménytelke, Bodon teljes birtokok feléhez, amelyeknek inskribáláskor meghatározott értéke tízezer forint volt, 400 forintért megvásárolta Barcsay Márktól ennek Mezőszengyelben, Mezőszakálban, Iklandban, Mezőkapuson és Lekencén lévő porcióit,²⁸ s így, a Maros túlsópartján és már Fehér vármegyében fekvő ősbirtokokkal, Acintossal, Oroszival és Szentjakabbal együtt egy jelentékeny méretű összefüggő uradalmat hozott létre. Felesége, Cseszeliczki Szilvási Erzsébet révén valószínűleg a Szilvásiak birtokolta Szelistyén és környékén lehettek birtokai. Annak ellenére, hogy minden adott volt hozzá, nem a megyebeli, hanem a belső-szolnoki főispánságot nyerte el a 17. század legelején,²⁹ ottani birtokairól ezidáig semmi sem tudható. Sem országos méltóságot, sem jelentősebb megbízásokat nem kapott, karrierje messze elmaradt a Menyhártétól. Lázár szerint Forgách pártjához csatlakozott, ezért 1612-ben birtokait elkobozták, ennek viszont ellentmond, hogy 1620-ban az ősbirtokok özvegye kezében voltak, aki ekkor átadta ezeket Bogáthy Druzsiannának, férje 1608-as rendelkezése szerint. Az 1591–1608 közötti időszakban János nevű fiát és Zsófia lányát is elvesztő Bogáthy ekkor az addig csak fiúágot illető ősi birtokokat a leányági lezármazottakra hagyta, ez alapján a család rokoni kötelékei is feltárulnak. Az atyafiságban a Barcsay, cegei Wass, zuki Suki és lánya révén a dicsőszentmártoni Susalith-Horváth családot találjuk.³⁰

Az utolsó jelentősebb birtokot Gyéres várkastélya és tartozékai alkotják. A feltételezhetően a 16. századi udvarház kiépítése nyomán kialakított erősséget és a hozzá tartozó hét teljes és részirtokot, Oláhtóhát, Detreh, Oláhszentjakab, Mindszent, Kók, Bóly falvakban eddig ismeretlen időpontban szerezte meg a korszak egyik legkiemelkedőbb, legismertebb, tragikus sorsú főura, Kornis Boldizsár. A

²⁵ ErdKirKv DVD

²⁶ Trócsányi 1980. 26.

²⁷ TvmJkv I. 1–6.

²⁸ Wass család levéltára Fasc. LXV. Nr. 8, az ENMLt a ROL KmIg kezelésében.

²⁹ Lázár 1888. (X. közlemény – Belső-Szolnok megye főispánjai) 914–915.

³⁰ Wass lt. Fasc. XLIV. Nr. 8.

széki összeesküvés után elfogott, megkínzott, majd Kolozsvárott kivégzett Kornis halála után Báthory testőrlovasainak adományozta a birtokot.³¹

Végezetül a Thoroczkayak birtokait kell megemlítenem. A család ugyan már a 13. században jelentős birtokállománnyal rendelkezett az előnevét adó Torockó-szentgyörgy és vára környékén, majd később a Mezőségeen is és az erdélyi arisztokráciához sorolható, társadalmi állásához viszonyítva azonban a fejedelemség korában elenyésző szerepet játszott, néhány kivételtől eltekintve. A brassói csatában elesett a család egyik legmagasabbra emelkedett tagja, Fehér vármegye főispánja és Székely Mózes tanácsura, László és unokaöccse, Mátyás is, majd két esztendő múlva Segesvár alatt utóbbi apja, Kristóf is,³² így vizsgált fél évtizedben csupán László fia, Mihály bukkant fel, egregius címmel. Az országgyűlési követségig való emelkedése csupán Bethlen alatt következett be. A família elszigeteltségéhez feltételezhetően hozzájárult az is, hogy a 17. század elején vérségi kapcsolatai túlnyomórészt a megyei középbirtokos nemességhez kötődtek, így a család ugyan előkelőnek számított, de valójában fontos pozícióknál nem számoltak vele.

A következő csoportba azok kerültek, akik szerényebb birtokot mutathattak fel, országos tisztségük, méltóságuk alapján azonban nemcsak a vármegye, hanem az ország elitjéhez tartoztak. Itt két polgári származású, a 16–17. század fordulóján nagy hivatali karriert befutó, birtokalapját Tordában megvető, családjaikat rokoni szállal is összefűző kivételes egyéniségről kell szólni: Trauzner Lukácsról és Kolozsvári János deákról. Mindketten kolozsvári származásúak, Trauzner feltételezhetően a városi arisztokráciához tartozott, Dávid Ferenc lányát vette feleségül.³³ Pályáját ügyvédkedéssel kezdte, s a Gerendieknek tett szolgálatai jutalmául kapta a hadrévi porciókat, amelyhez később a környékbeli falvakbeli újabb porciókat szerzett meg. A szerény birtokalap mellett azonban kiváló képességeinek, diplomáciai érzékének, kapcsolatainak (a Kendi-Kovacsóczy párthoz tartozott) és katolizálásának köszönhetően túlélte a Báthory Zsigmond alatti és későbbi tisztogatásokat, és a 17. század elejére a csúcsra ért: előbb ítélőmester, emellett hamarosan tanácsúr, majd a fejedelmi tábla és az országgyűlés elnöke volt 1608. októbere előtt bekövetkezett haláláig. (A 17. század eleji *Regestrum dominorum magnatum*³⁴ a nemzetesek között említi.) Örökébe egyetlen fia, István, Kolozsvári János deák veje lépett. Kolozsvári János deák tordai sókamaraispánként indult, Trauznerrel azonos körökben forgolódott, neki is sikerült túlélnie a viharos évtizedeket, megvetni a lábát Torda vármegyében, és a 1603-ban elnyerte a fiskális direktori tisztséget is. E tisztségét megőrizte Báthory Gábor fejedelemsége első éveiben is, és ezt ügyesen felhasználva gyarapította birtokait. Az ígéretesnek mutatkozó jövőt a széki merény-

³¹ ErdKirKv DVD

³² Szamosközy 1991. 232.

³³ Részletesebben ld. Dáné Veronka: A Trauznerek a fejedelemség korában. In. *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 81–93.

³⁴ *Regestrum Regni Transilvaniae*. Közli Hodor Károly = *Történelmi Tár*, 1879. 393–394.

let törte meg. Pontosán nem tudjuk, milyen szerepet játszott ebben, egyáltalán szerepet játszott-e, a források szerint a tortúrára vont Kornis Boldizsár vallott rá és a Kendi Istvánnal való szoros kapcsolata miatt is gyanúba került.³⁵ A fejedelem röviddel a „merénylet” után eljárás nélkül kivégeztette, birtokait elkobozta. Később ugyan sikerült egy részüket visszaszerezni, de ez az epizód több évre visszavetette fia és veje előmenetelét is, és az elődök társadalmi állását sohasem sikerült visszaszerezniük.

Befejezésül még egy szempontot vettem figyelembe, mégpedig azt, kiket tekintett a vármegye az arisztokrácia tagjainak, azaz kiket tisztelt meg a generosus címmel a vizsgált korszakban. Itt mindenekelőtt két nagyon szoros kapcsolatban álló volt főrend fiát kell megemlítenem, Kovacsóczy Istvánt és Sombory Gábort. A kivégzett kancellár fia apja halálával elveszítette a görgényi váruradalmat, és csupán néhány kisebb birtokot tudott megtartani, a vármegye azonban továbbra is a nagyságos címmel tisztelte meg, és így szerepel a már említett Regestrumban is. Ezt az is magyarázhatja, hogy a 17. század elejére sikerült valamennyire visszaküzdenie magát, sőt, 1610. elején a kolozsmonostori konvent protokolluma szerint Fehér vármegye főispánja is volt,³⁶ a széki összeesküvésben való részvétele miatt azonban néhány évre újra visszavonulni kényszerült.³⁷ Sombory László tizedfőrendátor, tanácsúr fia, Gábor valamivel jelentősebb birtokot örökölt Gerend környékén, apja karrierjét azonban nem tudta megismételni, és ebben szerepet játszhatott gyámja, Kovacsóczy Farkas bukása is.

A férfiak mellett a protokollum hét asszonyt nevez következetesen nagyságosnak, négyük özvegy, hárman pedig a korszakban csak egregiusként szereplő férfiak házastársai. Radvánczy Anna valószínűsíthetően Radvánczy Márton ítélőmester lánya, megörökölte apja tekintélyét, címét és bizonyos birtokait. Tomori Anna Vécsei Fábiánné és Thoroczka Anna özvegy Bakó Dánielné Gálffy János atyafiságához tartoztak, utóbbi férje, előbbi pedig apja, Tomori István révén, aki az azonos nevű 16. század eleji alvajda leszármazottja. Birtokaik Hadréven és környékén voltak. Petrichevich-Horváth Klára Macskási Mihályné nagyságos címét bizonyára apjának, Horváth Kozma tanácsúrnak és előző férjének, a megye főispánjának, bikali Vitéz Miklósnak köszönhette. Bánrévy Borbála özvegy simai Borbély Györgynének a volt karánsebesi bán méltósága és vagyona biztosította ezt a címet, Ebeni Kata özvegy Cseszeliczki Szilvási Istvánné a 16. század elejétől itt birtokos Cseszeliczki Szilvásiak tekintélye mellett férje végrendeletének köszönhetően annak Alsójára, Felsőjára, Magyarszilvás, Nagyoklos, Kisoklos, Remete, Ivánfalva, Kisbánya, Peterd, Berkesz, Csán, Boldóc falvakban lévő birtokait is ezer forint zálogban birtokolta.

³⁵ Bethlen Gábor krónikásai 1980. 41.

³⁶ Km Prot. 13. 164v.

³⁷ Kovacsóczy részvétele vitatott, az országgyűlési iratok egy példányában azonban neve az „összeesküvők” sorában szerepel. EOE VI. 34.

A Báthory Gábor korabeli Torda vármegye elitjében drasztikus változások nem történtek a megelőző évekhez, vagy a 16. század utolsó évtizedeihez viszonyítva, illetve annyiban, hogy egyes családok esetében az akkor elszenvedett veszteségek vagy ellenkezőleg, gyarapodások ekkorra gyűrűztek be. A csúcson lévők szinte kivétel nélkül a 15 éves háború iskoláját kijárt, a korszakra beért politikuskardából kerültek ki, nagy felemelkedést a széki összeesküvés legnagyobb megyebeli haszonélvezője, Kamuthy Farkas produkált, mellette kisebb birtokadományt kapott Kornis Boldizsár nótáján Gyerőffi János. A nagyságos asszonyok pedig a 16. század végi, esetenként régebbi birtokosok vagy nagy karriert befutók vagyonát, tekintélyét mentették át erre a korszakra, hogy aztán, az esetek többségében, a következő évtizedben eltűnjenek.

SZÁSZ ANIKÓ:
A nemesek jogi helyzete Désen és Tordán Báthory Gábor
Királyi Könyvei tükrében

Az erdélyi városok, mezővárosok kiváltságaik és mentességeik megőrzése érdekében kiváltságleveleiket minden fejedelemmel megerősítették. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveiben szép számmal találhatók ilyen megújított, közösségek jogait biztosító oklevelek. Közéjük tartoznak azok is, melyek a polgárok és a beköltözött, közöttük lakó nemesek jogviszonyát rendezik, fejedelmi engedélyek vagy tiltások formájában.

Báthory Gábor fejedelemnek csak két Királyi Könyve maradt fenn, az egyikbe 1608-as, a másikba 1609 és 1610-es keltezésű oklevelek szövegeit másolták. Mindkét kötet vastag, egyenként 400–450 oklevélmásolatot tartalmaznak.¹ A később, 1611–1613 között készült Királyi Könyvei valószínűleg fejedelemségének végén, a háborús pusztítások során vesztek el.

A Báthory Gábor idején kibocsátott, a mezővárosokban lakó nemesek jogait és kötelezettségeit tartalmazó néhány irat közül három kiváltságlevél érdemel nagyobb figyelmet, ezek szövegét kívánjuk most elemezni. Mindhárom egy napon kelt, 1609. május 3-án, Báthory Gábor uralmának kezdetén, az egyik országgyűlés idején. Az oklevelek szövege azonos, eltekintve néhány lényegtelen fogalmazásbeli különbségtől.² A szövegekből megtudjuk, hogy a fejedelem három mezőváros polgárai megsegítésére bizonyos előírásokat eszközölt: Dész, Torda és Enyed nehézségekkel küszködtek, a háborús pusztítások mellett a beköltözött nemesek nagy száma is hátrányukra volt, hiszen ezek nem fizették az adókat, és elutasították a mezővárosban teljesített polgári szolgálatokat, pedig a bíró évente nekik is osztott a mezővárosok közös földjeiből, és élveztek más közjövödelmeket és mentességeket is (ezeket nem nevezték itt meg, de alattuk a szabad kereskedés jogát, a vámmentességet, az erdő- és halastavak szabad használati jogát érthették).

A szöveg hátralevő részéből kiderül, hogy panaszaikra a fejedelem megengedte a polgároknak, hogy a későbbiekben minden olyan nemből, aki a közjavából, jövödelmekből, kiváltságokból és mentességekből részesült, az előljárók az adófizetést és közteherviselést az általuk megszabott mennyiségben követelhesék, kivéve a kincstárnak járó adókat és szolgálatokat. Ugyanakkor felhatalmazta őket, hogy a tiltakozó nemesektől megvonják a felsoroltakból való részesedést.

A három kiváltságlevél azt a benyomást kelti, hogy Báthory Gábor a polgárok sérelmeit, ha nem is nagymértékben, de elégségesen orvosolta. Néhány évvel később, kevéssel uralomra kerülése után Bethlen Gábor is kiadott két, szintén azonos

¹ Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 1 (továbbiakban MOL F 1) F 1: 8–9.

² 1609. május 3. MOL F 1: 9, 157–159, 160–162, 243–245.

szövegű oklevelet, egyet a dési,³ másikat az enyedi nemesek⁴ ügyében. Bethlen mindkettőben országgyűlési végzéssel indokolja az intézkedést. Nem erősítette meg a korábbi intézkedéseket, hanem az ügyről más vonatkozásban rendelkezett: egyrészt azokat a nemesleveleket és mentesítő leveleket örökre érvénytelenítette, melyeket a mezővárosok lakosai részére állítanak ki az erről szóló 1613-as országgyűlési határozat kihirdetése után, másrészt előírta, hogy a polgári, nem mentesített házakban lakó nemesek a polgárokkal azonos jogokkal és kötelezettségekkel éljenek.

Báthory Gábor említett engedélylevelei is egy országgyűlés idején keltek, azonban a határozatok cikkelyei között erre vonatkozó utalást nem találunk. Ezzel szemben Bethlen Gábor okleveleit valóban két országgyűlési végzés előzte meg. Az 1613. októberi kolozsvári országgyűlés 15. cikkelye⁵ és az 1614. február-márciusi medgyesi országgyűlés 34. cikkelye alapján a rendek kérésére a fejedelem a mezővárosokban nemességet a későbbiekben senkinek sem adhatott.⁶

Báthory Gábor és Bethlen Gábor kiváltságlevelei más vonatkozásban tárgyalják két, illetve három mezővárosban lakó nemesek ügyét. Bethlen Gábor esetében a Királyi Könyvek oklevelei között – mint már említettük – csak két mezővárossal (Enyed és Dés) kapcsolatos ilyen jellegű intézkedést találunk, az országgyűlési határozatok szövege azonban arra utal, hogy a mentesítő levelek kiállításának tilalma valamennyi mezővárosra érvényes volt.

Ha megvizsgáljuk a különbségeket, első olvasatra úgy tűnik, Báthory Gábor 1609-es intézkedése a szigorúbb, mivel minden haszonélvező nemesre vonatkozik, a Bethlen Gáboré csak a polgári házakban lakókra és a későbbi betelepülőkre. Ezenkívül különbözőképpen határozták meg a nemeseket is: 1609-ben jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező, illetve ezekkel nem rendelkező nemesekről volt szó, 1614–1615-ben mentesített és polgári házakban lakó adózó nemesekről.

Annak értékeléséhez, hogy mit jelentett Báthory Gábor előírása a három mezőváros polgárai, illetve a bentlakó nemesek számára, és miben változtattak a helyze-

³ 1615. május 20. MOL F 1: 11, 53^f–54^f.

⁴ 1614. március 12. MOL F 1: 10, 228^r–228^v.

⁵ Az 1613. október 20–29. között tartott kolozsvári országgyűlés határozatainak 15. cikkelye: „Minthogy az városok viselik az ország és fejedelem terhét inkább, kit látván némely rend és az tereviselést el akarván kerülni, nobilitáltatták magokat, kik miatt az városok nagy fogyatkozásban volnának, holott megkevesedvén az szegénye fizeti és viseli a terhet. Tetszik azért országul, hogy öngyagsága ennekutánna az mezővárosokon senkit ne nobilitáljon...” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta Comititalia regni Transylvaniae. VI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. (Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Országgyűlési Emlékek) (továbbiakban EOE) VI. 361.

⁶ Az 1614. február 23–március 16. között tartott medgyesi országgyűlés határozatainak 34. cikkelye: „Mivelhogy Enyed és más mezővárosokban ennek előtt való üdőkben sokat nobilitáltak és eximáltak, mely nemcsak afféle városoknak, hanem az egész országnak is káros: végeztük azért, hogy ennek utánna senki afféle városokon ne eximáltassék, sőt ha kik volnának is affélék, kik az kolozsvári articulus után publicáltattak volna, ennek utánna afféle levelek invalidáltassanak”. Uo. 422.

ten Bethlen Gábor kiváltságlevelei Dés és Enyed esetében (illetve a Tordáéban is, amennyiben az országgyűlési határozat az utóbbira is vonatkozatható), segítségünkre van még néhány kiváltságlevél, melyeket a korábbi fejedelmek adtak ki ugyanebben az ügyben. Az oklevélszövegek alapján felvázolható a Désen és Tordán kialakult helyzet. Az enyedi nemesek és polgárok viszonyával kapcsolatosan csupán egy oklevél áll rendelkezésünkre János Zsigmond idejéből, ez nem elegendő a 17. század eleji intézkedések értelmezéséhez.⁷ Dés és Torda esetében azonban viszonylag világossá válik a két rend viszonya, és az adatok arra utalnak, hogy Báthory Gábor a polgároknak adott engedmény és felhatalmazás nem a javukat szolgálta, hanem kiváltságaikat csorbította.⁸

A dési polgárok és nemesek viszonyának részleteire több oklevél alapján következtethetünk. Egyrészt biztosnak látszik, hogy az itt lakó nemesek összessége köteles volt a mezővárosi törvényeknek és közteherviselésnek alávetni magát, ezt írta elő Izabella királyné 1549-es oklevele, melyet 1564-ben János Zsigmond is megerősített⁹, valamint Báthory Zsigmond 1589-es kiváltságlevelében¹⁰ is arról értesülünk, hogy Désen a nemesek a terheket és közszolgáltatások teljesítését, mármint a hidak és utak építését, a papok eltartását a polgárokkal közösen viselték, ezért joguk volt a közjövödelmekből és kiváltságokból is részesülni. Sőt, az utóbbi oklevél végén megismétlődik Izabella királyné és János Zsigmond előbb említett rendelkezése arról, hogy minden nemesnek alá kellett vetnie magát a mezőváros szabályainak, jogainak és szokásainak mindazokban az ügyekben, melyre nemesi kiváltságaik nem vonatkoztak.

Désnek sikerült a beköltözött nemeseket a közterhek bizonyos részének viselésére kötelezni, sőt néha vissza is élt vele. 1585-ben a dési nemesség pert indított a mezőváros ellen az irántuk való jogtalan bánásmód miatt. Panaszuk arra vonatkozott, hogy helyi boraik árusítását időnként megtiltották, gyakran nagyobb bírságokat szabtak ki rájuk, a harangozásért és sírhelyért nagyobb árat kellett fizetniük, és

⁷ 1562. szeptember 1. Átírva Bethlen Gábor 1625. június 27-én kelt oklevelében. MOL F 1: 15, fol. 53^r–54^v.

⁸ Dés esetében az adatok nagy részét a közismert vármegye monográfiából merítettük (Kádár József–Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VII. Deés, 1901–1905.) (továbbiakban Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905.), illetve K. Papp Miklós által kiadott regesztákból, melyeket az akkor még létező dési városi levéltár okleveleiről készített (K. Papp Miklós: Deés város levéltára. In. *Történeti Lapok* I. 1874. – továbbiakban K. Papp 1874.). Minthogy a város levéltára elpusztult, sajnos nem lehet számítani arra, hogy a későbbiekben ebben a kérdésben pontos választ kapjunk. Torda esetében csak a Királyi Könyvekben kerestünk adatokat a nemesek helyzetére, nem vállalkoztunk a városi levéltár anyagának áttekintésére, amelynek vizsgálata nélkül a nemesekre vonatkozó megállapításaink – bár helyességükben nem kételkedünk – hiányosnak tekinthetők.

⁹ Az 1564. február 20-án kelt oklevél szövege átiratban, Báthory Zsigmond 1593. december 8-i kiváltságlevelében maradt fenn, közlése: K. Papp Miklós 1874. 730–732. – Regesztája: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 20, 22. – K. Papp Miklós 1874. 504, 520.

¹⁰ 1589. április 25. – *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. Erdélyi Történelmi Adatok VII/3. Mutaatókkal és regesztákkal közlése: Fejér Tamás–Rác Etelka–Szász Anikó. Kolozsvár 2005. (továbbiakban ETA VII.3.) 1035. sz.

hetivásárokon megtiltották nekik az árusítást. Az ügyet maga a fejedelem zárta le szeptember 25-én kiadott oklevele által, utasítva az előljárókat, hogy a nemesek ellen elkövetett jogtalan eljárásokkal hagyjanak fel.¹¹

A dési nemesekről az adatok alapján egy másik biztos tény is megállapítható, az ti., hogy itt a nemeseket két csoportba sorolták, voltak mentesített házban lakó, illetve polgári házuk után adózó nemesek. Az 1589-es oklevél szövege világosan különbséget tesz ezek között. A két kategóriába tartozó nemesek jogaira és kötelezettségeire szabályzat nem maradt fenn, de a köztük fennálló és az adózást illető különbséget azok az oklevelek is bizonyítják, melyek a szabályok be nem tartása miatt íródtak. 1593. szeptember 20-án Báthory Zsigmond utasította a főispánt, hogy ne avatkozzék bele a város azon jogába, hogy a nem mentesített házban lakó nemeseket megadóztatja, hiszen azok nemesi kiváltságaik ellenére házuk után adózással tartoznak.¹² 1607. augusztus 16-án pedig a vármegyei nemesség küldte fel panaszlevelét Rákóczi Zsigmond fejedelemhez, melyben arról számolt be, hogy a mezőváros nemcsak a polgári házban lakó nemeseket, hanem a mentesített házakban lakókat is adózásra kötelezte jogtalanul.¹³

A polgári házakban lakó nemesek jelenléte a kötelezvények kiállításával függött össze. 1578. július 29-én például Szamossi Péter huszti kapitány dési telkének vásárlásakor a fejedelmi kancellária ítélmestere előtt arra kötelezte magát, hogy a házat megnemesíteni és a mezővárosi terhek alól mentesíteni soha nem fogja.¹⁴ Ehhez hasonló kötelezvények később is szép számban íródtak.¹⁵ A beköltöző nemeseknek kötelezvény kiállítására való felszólítása több város esetében is bizonyítható. Legismertebb Kolozsvár példája,¹⁶ de Enyeden és Váradon is tudunk ilyen kötelezvényekről. Enyed 1562-ben János Zsigmondtól kötelezvények kiállítására nyert felhatalmazást.¹⁷ Váradon pedig egy 1603-ban tartott vármegyei gyűlésen kiállított egyezséglevelét utal erre. A gyűlésen szabályzatot írtak a váradi polgárok és nemesek közti sérelmek orvoslása céljából. A polgári rend jogainak védelmével ezen a gyűlésen Derechkei Ambrus váradi főprédikátor volt megbízva. A kötelezvények kiállítására a szabályzat 6. pontja utal, melyben leszögezték, hogy

¹¹ Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 24. – K. Papp Miklós 1874. 553.

¹² Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 26. – K. Papp Miklós 1874. 555.

¹³ Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 28–29. – K. Papp Miklós 1874. 587.

¹⁴ Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 23. – K. Papp Miklós 1874. 537. (Ugyanerről Szamossi Péter sajátkezű oklevelet adott egy nappal korábban, 1578. július 28-án, regeszta: Uo. 538.)

¹⁵ Uo. 538, 553.

¹⁶ A kolozsvári nemes polgárok helyzetére I. Pakó László: Városi polgár – vármegyei nemes? Nemesek ingatlanszerzése Kolozsváron a fejedelemség korában. In. *A Reneszánsz Kolozsvár*. Kolozsvár, 2008. 222–255.

¹⁷ 1562. szeptember 1. Átirva Bethlen Gábor 1625. június 27-én kelt oklevelében. MOL F 1: 15, fol. 53^r–54^v.

azok a nemesek, akik a polgároktól azzal a feltétellel kértek és kaptak telket és házat, hogy az azután járó adót mindig megadják, tartsák ígéretükhöz magukat.¹⁸

A fentiek alapján megállapítható, hogy minden dési nemes viselt bizonyos általános mezővárosi közterheket, de egy részük, a polgári házban lakók egyéb adófizetéssel és szolgálatteljesítéssel is tartoztak: ezek a nemesek a polgárokkal egyenlő mértékben fizették a cenzust, a kapuadót, a dézsmát, viselték a beszállásolás és az ún. postálkodás költségeit. Ez a csoport igyekezett megszabadulni a kötelezettségek alól, és főként ők okozták a nézeteltéréseket a polgári renddel. Az adózásuk kétségtelenül együtt járt azzal, hogy a dési bíró nekik is osztott szántóföldet és kaszálót a mezőváros osztatlan földjeiből.

A dési nemesek jogviszonyának felvázolása után kiderül, hogy Báthory Gábor 1609-ben kelt, fent említett kiváltságlevele az ő helyzetüket megkönnyítette, megnehezítve ezzel a polgárokét. Az előírás szerint a közjavakból részesülő nemesek kötelesek voltak viselni a közterheket, de a kincstárnak járó adók és szolgálatok alól mentesekké váltak. Ezzel a nemesek azon csoportját, akik polgári házban lakva osztoztak a földekből, felmentette a polgárok legnehezebben teljesíthető kötelezettségei alól: a cenzus, a kapuadó, a dézsmának egy része, a katonai beszállásolás és a postálkodás alól. Ezenkívül a nemesek másik csoportja is jogot formálhatott a nekik addig megtiltott közös földekből való részesedésre.

A polgárok elégedetlenségét jelzi az ugyanazon évben a fejedelemhez elküldött folyamodvány, melyben arra kérték, a későbbiekben dési polgárt ne nemesítsen meg.¹⁹ Ezenkívül a nemesek jogi helyzetének megváltozását az is bizonyítja, hogy a mezővárosban a két rend békés együttélése érdekében szükség volt egy újabb szabályzat létrehozására. 1613-ban 12 pontba foglalták a nemesek korábbi jogaiban és kötelezettségeiben történt változásokat. Mint egységes rendet határozza meg őket, különbséget nem tesz köztük, mint korábban. A kincstárnak járó adókról és terhekről nem tesz említést, ezek alól nyilván mentesek voltak, de földosztásról sem, pedig elképzelhető, hogy ekkor már minden nemes részesült a földekből. Az egyezés egyéb jövedelmekhez, közjavakhoz, kiváltságokhoz való egyenlő jogait és a kötelezettségeiket foglalja össze. Az utóbbiak közül figyelmet érdemel a város védelmezésére vonatkozó pont, mely szerint ők a polgári jog szerint kötelesek a katonai szolgálatot teljesíteni. Ahhoz, hogy ennek a követelménynek megfelelhessenek, szükséges volt a felmentésük a vármegyei hadban való szolgálat alól, amit ugyanabban az évben Báthory Gábor meg is adott, azzal a kitételrel, hogy maguk helyett gyalogost kell küldeniük a vármegyéhez.²⁰ Hasonló engedményt ismerünk Kolozsvár esetében is, Báthory Zsigmond 1595-ben felmentette a városban

¹⁸ 1603. február 27. Átírva Rákóczi Zsigmond 1608. január 4-i oklevelében. MOL F 1: 7, fol. 235^f–236^v.

¹⁹ Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 29. – K. Papp Miklós 1874. 602.

²⁰ Regeszta: Kádár–Tagányi–Réthy–Pokoly 1901–1905. III. 30–31.

lakó és a városon kívül birtokkal nem rendelkező nemeseket a vármegyei hadhoz való csatlakozás alól.²¹

Bethlen Gábor kiváltságlevele, mely a két rend viszonyán újabb változást eredményez, 1615. május 20-án kelt. Mint említettük, érvénytelennek minősítette a országgyűlési határozat után kelt és a későbbiekben kiállítandó nemesleveleket és mentesítő leveleket, másrészt előírta, hogy a polgári, nem mentesített házakban lakó nemesek a polgárokkal azonos jogokkal és kötelezettségekkel éljenek. Rendeletével két fegyvert adott a polgárság kezébe: biztosította őket, hogy újabb házakat nem mentesítenek, és felhatalmazta őket, hogy az 1609 óta nem érvényesített, de valószínűleg megőrzött korábbi kötelezvények alapján újra adóztassák a polgári házakban lakó nemeseket, illetve újabb kötelezvényeket követeljenek a betelepülőtől. A nemesek megosztottsága újra kialakult. Az oklevél nyilvánvalóvá teszi Bethlen Gábor azon szándékát, hogy a mezőváros pozícióját erősítse a beköltözött nemesekkel szemben, igaz, elég mérsékelt formában.

A tordai nemesek jogi helyzetére csak két kiváltságlevél alapján következtethetünk.²² Az első 1581-ban kelt,²³ melyből kiderül, hogy a nemeseket Tordán is két csoportba sorolták. Az egyikbe azok tartoztak, akik részesülni akartak a mezőváros évente kiosztott földjeiből, de csak azzal a feltétellel, hogy a polgárokkal közösen fizetik az országos adókat, illetve viselik a szokásos polgári terheket: részt vállalnak a gyeplé, út- és hídepítésben, örökösben. A másik csoportba tartoztak azok, akik a földekből nem kaptak, és őket adófizetésre nem kényszeríthették. Ezt a tordai nemesekre vonatkozó határozatot Báthory Kristóf halála előtt tárgyalta meg az egyik országgyűlés idején, de magát az oklevelet már Báthory Zsigmond nevében adták ki.

Az utóbbi egy újabb kiváltságlevelet bocsátott ki ebben az ügyben 1602-ben.²⁴ Ennek összefüggésben kellett lennie a nagy pusztítással, melyet a mezőváros 1600 és 1602 között elszenvedett. 1602. május 2-án a fejedelem megerősítette Torda régebbi kiváltságait, mivel az azokat bizonyító oklevelek 1601 nyarán elpusztultak, és a mezővárosnak adományozta a szomszédos Egyházfalvát.²⁵ A tordai nemesekre vonatkozó kiváltságlevelet egy nappal korábban, május 1-jén bocsátották ki. Ez egyrészt megismételte az 1581-es rendelkezést (azok a nemesek, akik a

²¹ 1594. november 6-án kelt oklevél, hátoldalán áll a fejedelem 1595. augusztusi válasza. Közlése: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. Összegejtötte és szerk. Jakab Elek. I. Budapest, 1888. LXXVI.

²² Forrásul a Királyi Könyveket használtuk, a városi levéltár anyagának áttekintésére nem vállalkoztunk.

²³ 1581. augusztus 30. Átírva Bethlen Gábor 1628. április 28-án kelt oklevelében. MOL F 1:17, fol. 43^r–44^r.

²⁴ 1602. május 1. ETA VII.3. 1908. sz.

²⁵ Kiss András: Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében. In: Uő: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 144–145.; *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Történelmi Adatok VI/1. Kolozsvár, 1993. 6.

földekből és közjövedelmekből részesültek, fizessék az országos adókat, és viseljék a polgárokkal együtt a közterheket), másrészt megtiltotta a későbbiekre nézve a polgárok megnemesítését és a polgári házak mentesítését, valamint átengedte a kincstár örökösödési jogát a magvaszakadt nemesek tordai javait illetően. Ezeket a polgárok jogait erősítő engedményeket valószínűleg a város elnéptelenedése indokolta.

Későbbi kiváltságlevelet a Báthory Gábor 1609-es utasításán kívül ilyen vonatkozásban nem ismerünk. A fejedelem az utóbbiban ugyanazt a határozatot állíttatta ki, mint a dési nemesek esetében. Az eredmény is hasonló lett: a tordai nemeseknek a közföldeket használó és az országos adókat fizető rétegét mentesítette az utóbbiak alól, megnehezítve a polgárok helyzetét.

A mezővárosban a két rend közti viszony későbbi alakulásának részleteire nincs adatunk, de az 1613-as, 1614-es országgyűlési határozatoknak Tordára is vonatkoznuk kellett. Valószínűleg Báthory Gábor 1609-es oklevelét érvénytelenítették, és az azt megelőző két kiváltságlevelet emelték jogerőre. Erre utal az is, hogy 1628-ban Bethlen Gábor megerősítette az 1581-es rendelkezést.

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy egyrészt a nemesi rend néhány mezővárosban egyre nagyobb számban és befolyással volt jelen, másrészt velük szemben a polgári rend erős ellenállást tanúsított. Dés és Torda nem tudta meggátolni a nemesek beköltözését és a nemesi jogok érvényesítését városukban, ahogy Kolozsvárnak sikerült ebben a korszakban, de megpróbálta adózásra kötelezni a nemeseket. Időről időre mindkét rend elégedetlenségének adott hangot, és – mivel a kincstárhoz tartozó mezővárosok voltak – a konfliktusok rendezésére a fejedelmi udvarban, gyakran az országgyűlések idején került sor. Ugyanakkor hangsúlyoznánk a tárgyalat forrásokból levont azon következtetést, hogy Báthory Gábor 1609-es kiváltságlevelei hátrányos helyzetbe hozták a polgárokat, mentesítve az országos adók fizetése és a szolgálatteljesítés alól a mezővárosi nemesek azon csoportját, akik ezt korábban felvállalták (ami a nemesek megosztottságára is rávilágít a közterhek és kiváltságok tekintetében), a polgárság sérelmeit pedig az őt követő fejedelem, Bethlen Gábor próbálta orvosolni, ezúttal országos szinten.

SZÁLKAI TAMÁS:

Báthory Gábor adományozta címereslevelek a Magyar Országos Levéltárban

Az 1945 előtti heraldikai szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott a Mohács után kiadott címereslevelekkel, de különösen igaz ez a megállapítás az erdélyi fejedelmek által kibocsátott armálisokra.¹ A háború után kényszerpihenőre ítélt segédtudomány² művelőinek sem volt lehetősége átfogó kutatásokat végezni.³

Kétségtelen, hogy egy-egy armális önmagában való vizsgálata alapján nem lehet komoly társadalomtörténeti következtetéseket levonni, de adataikkal, leírásaikkal, címerfestményeikkel hozzájárulhatnak mind a társadalomtörténet, mind a művelődéstörténet eredményeihez. Rugonfalvi Kiss István⁴ szerint is „...minél kétségteleb, hogy a címerkép az életből van merítve és természetes, hű ábrázolású, annál megbízhatóbb mivelődéstörténeti kútforrás.”⁵

Igaz ugyan, hogy az Erdélyi Királyi Könyvekben⁶ fellelhető mintegy háromszáz nemesítéshez képest a Magyar Országos Levéltár különböző gyűjteményeiben található⁷ 41 eredeti Báthory Gábor-féle nemeslevél⁸ (és egy székely lófőseget ado-

¹ Ezt az őrnt csak némiképp pótolta Sándor Imre, aki az 1564–1660 közötti időszakból összesen 259 erdélyi armalist közölt köteteiben. Sándor Imre: *Czímerlevelek*. I-II. (továbbiakban Sándor 1910.). Kolozsvár, 1910, 1912. Sok armális adata szerepel az erdélyi Siebmachersben, amelynek legfőbb hátránya, hogy a címerek egy részét rajzsablonok alapján készítették, így gyakran eltérnek az eredetitől. *Johann Siebmacher's Grosses und Allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Siebenbürgen*. Hrsg. Constantin Reichenauer von Reichenau, Géza von Csergheő, Oskar von Bárczay. Nürnberg, 1898. DVD kiadása, Bp., 2002. (A továbbiakban Siebmachers DVD.) Áldásy Antal gyűjteményes művében is szerepel néhány oklevél, ezek mára átkerültek az Országos Levéltár állományába és annak újabb kiadású katalógusában is szerepelnek (ld. 7. jegyzet.). Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. Bp., I. 1904, II. 1923., III. 1937.

² A háború utáni heraldika eredményeit Bertényi Iván foglalta össze, részletes bibliográfiával. Bertényi Iván: *A történeti segédtudományok fejlődése Magyarországon 1951–1991 között*. II. =*Turul*, 1994. 1–2. sz. 3–5.

³ Ritka kivételként említhető pl. Szentgyörgyi Mária cikke, aki az erdélyi puskások nemesítésének politikai okait és társadalmi körülményeit vizsgálta. Szentgyörgyi Mária: *Az erdélyi puskás címerek*. =*Levéltári Közlemények*, 1976. 2. sz. 196–204.

⁴ A debreceni egyetem történelmi intézetének egykori oktatója és igazgatója, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság tagja, stb. kiadatlan kézírataiban több utalás is van erdélyi címereslevelekre. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Rugonfalvi Kiss István iratai. Ms. 146/4–6.

⁵ R. Kiss István: *Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czimerekben*. = *Turul*, 1903. 4. sz. 171.

⁶ Erdélyi Királyi Könyvek. DVD-ROM. Szerk. Gyulai Éva. (továbbiakban EKK.). Bp., 2005.

⁷ A Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) gyűjteményeiben található oklevelek katalógusában csak a kötet megjelenése után az állományba kerülő oklevelek nem szerepelnek. Nyulásziné Straub Éva: *A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke*. Bp., 2000.

⁸ Nem számítva ide Kovácsy Péter armálisát (MOL. P 702 évr. 1611.), ami állapota miatt nem kutatható, és Véczy Demeter oklevelét, amely címeradomány nélkül újítja meg az adományozott ko-

mányozó oklevél)⁹ elenyészőnek tűnhet, mégis adataik alapján az erdélyi címereslevelekről alkotott korábbi negatív véleményt – pl. „gyártották nagy számban az erdélyi armálisok heraldikai szörnyszülőit”¹⁰ vagy „az erdélyi címerek a heraldika legmélyebb süllyedését mutatják ...” és az „olasz renaissance heraldikai módor elferdült, félreértett fattyúhajtásainak tekintendők”¹¹, ahogy ezt korábban Csoma József megfogalmazta – mindenképp célszerű lenne felülvizsgálni.¹²

Szembetűnő, hogy az armálisok vizsgálata során egyetlen címerkérő folyamodvány sem került elő. A magyar kancelláriai gyakorlatban a 15. században egyes befolyásos személyek relatio-jára volt szükség, később az ajánlás mellett az alattvalóknak „alázatos kérelem” formájában kellett kérni a címeradományt,¹³ ahogy ezt a címereslevelek szövegébe is belefoglalták. Ezzel szemben az erdélyi armálisokban kivétel nélkül visszatérő „consiliarorum... intercessionem” kitétel használata – olykor kérelem említése nélkül – arra enged következtetni, hogy valamilyen befolyásos személy – tanácsúr, földesúr, stb. – „közbenjárása” is elegendő lehetett az oklevél megszerzéséhez.¹⁴ A katonák esetében számos olyan példa akad, hogy feljebbvalójukat említi az armális szövege:¹⁵ hihetőnek tűnik, hogy ezekben az esetekben az a tiszt, olykor tisztek – akik bejáratosak lehettek a fejedelmi udvarba – járhattak közbe katonáik érdekében. Itt kell megemlíteni vargyasi Kósa János deák magyar nyelvű kérelmét, amely későbbi keletű ugyan, de az egyetlen általam ismert erdélyi folyamodvány. A deák Bethlen Gábor szolgálatában állt, és a kérelem szerint: „szemelyemnek Nobilitatioja feleől meghtalalvan alazatosan kegyelmesseghet igrte vala eő felseghe; De az eő felseghe hoszszu beteghsege miat abbeli alazatos kivansaghom szinten veghben nem mehetven; Keőnyeörgök alazatosan mint kegyelmes Aszszonyomnak felsegedhnek, meltosztassek felseghed ennekem kegyelmessseghből ennyi ideigh valo alazatos szolgalatomat meghtekintven in per-

---

rábbi nemességét, így klasszikus értelemben nem tekinthető „címereslevélnek”, bár nemeslevél (MOL. R 64. Ebben az állagban az iratok szám nélkül abc rendben található).

⁹ 1610. február 25. Gyulaféhevár, Castaly Mihály, általa testvérei Ferenc, Péter és Mihály oklevele, amelyben a fejedelem Castaly házáat is mentesíti. MOL. R 64.

¹⁰ Csoma József: A XVI. századi magyar heraldika. =*Turul*, 1904. 2. sz. 60.

¹¹ Csoma József: *A magyar heraldika korszakai*. Reprint. Szerk. Szálkai Tamás. Máriabesnyő-Gödöllő. 2008. 95.

¹² Sándor Imrét is ez motiválta műve elkészítésénél, ám ő is megelégedett egy nagyon rövid összefoglalóval, pedig saját állítása szerint több, mint másfélezer erdélyi armális másolatát gyűjtötte össze. Sándor: i. m. III–VI.

¹³ Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei*. Szekszárd, 1999. 9.

¹⁴ Szabó István általánosságban egyaránt kérvényt említ a magyar és erdélyi gyakorlatban is, konkrét adatok nélkül. Szabó István: A jobbágy megnemesítése. =*Turul*. 1941. 1-2. sz. 19.

¹⁵ Békés János Németi Gergely kapitány alatt szolgáló katona (MOL. R 64.); bajoni Hegedüs Mátyás Médi István kapitány katonája (MOL. R 64.); váradi Sáfár Gáspár Zámbo Balázs kapitány vitéze (MOL. R 64.); stb.

*sona Armalist conferralni*¹⁶, s nem sokkal később Brandenburgi Katalin valóban kiállította az oklevelet.

A vizsgált Báthory Gábor-féle oklevelek anyaga – a megszokott módon – pergamen, alul plicatúrával. A legváltozatosabb színekben összeállított zsinórsodratokra függesztett, természetes viaszágyba nyomott vörös, autentikus fejedelmi pecsétek mintegy fele mára elveszett.¹⁷ Időbeli szóródásukat tekintve az oklevelek csökkenő tendenciát mutatnak, amennyiben 1608–9-ben tíz, a következő három évben hat-hat, míg 1613-ban három iratot állítottak ki. Legnagyobb részük Gyulafehérváron kelt (21), Szebenben tíz, Kolozsváron négy, Váradon, Marosvásárhelyen, Szászsebesen pedig egyet-egyet bocsátottak ki, három esetben olvashatatlan a szöveg, vagy kitört a pergamen. Az adományozottak számára a nemeslevél egyértelműen gazdasági előnyöket jelentett, így nem meglepő, hogy igyekeztek azt minél hamarabb kihirdettetni: összesen harmincegyen (két esetben olvashatatlan) szerepel a plicatúrára rávezetett kihirdetési záradék.

Az erdélyi fejedelmi címeradományok egyik legfőbb sajátossága az *általában* hiányzó sisakdíz.¹⁸ A vizsgált oklevelek mintegy negyedében megtalálható, de érdekes módon négy esetben a szöveggel szemben mégis hiányzik a címerfestményről. Motívumaikat tekintve igen változatos képet mutatnak: farkas, oroszlán, méhraj, griff, liliomok, tollak, növekvő vitéz és levágott kar egyaránt megtalálható köztük. Szintén jellemző, hogy a sisaktakarók a leírásokban nem meghatározott, hanem „különböző színűek”, ami a címerfestőknek viszonylag nagy szabadságot biztosított. Mégis legnagyobb számban (18) a jobbról és balról (vagy fordítva) kék-arany és vörös-ezüst színösszeállítás fordul elő, emellett a legszokatlanabb formák is pl. vörös-kék-ezüst, vörös-kék-arany; zöld-fehér, stb. egy-egy esetben. Tizenegy oklevélben azonban hiányzik a címerfestmény, így ilyenkor nem állapítható meg a takarók színe, hiába utal „különböző színei”-re a leírás. A címerfestmények általában egyszerű kompozíciók, készítőik azonban különböző művészi kvalitással rendelkeztek, ami egyrészt a színhasználatban, másrészt az ecsetvezetésben stb. is megnyilvánul. Motívumviláguk is egyszerű: leggyakrabban (11) könyökben behajlított kar markában valamilyen tárgyat – általában szablyát – tart, emellett álló (10) és lovas (4) férfialak, oroszlán (6), leopárd és farkas (3–3), míg daru, griff és angyal egy-egy esetben szerepel.

¹⁶ Közli Sándor. 162. Valamint Gyárfás Tihamér: Czimeres levelek Brassó város levéltárában. = *Turul*. 1909. 3. sz. 109.

¹⁷ A viaszágyak átmérője 64–82 mm. között ingadozik, a pecsét körirata: „GABRIEL BATORI · D[EI] · G[RATIA] · PRIN[CEPS] · TRAN[SILVANIAE] · PAR[TIUM] · REG[NI] · HVN[GABRIAE] · DO[MINUS] · ET · SIC[ULORUM] · COMES”. A pecsétmezőben a Báthory család egykori Sárkányrendi tagságára utaló sárkány által körülvett – három mezőből összeállított – címer látszik, ebben (heraldikailag) jobbról balra a szászok (hét vár), a Báthory család sárkány- vagy farkasfogas címere, az erdélyi magyar vármegyéket szimbolizáló sas, valamint a székelyek jelképei, a Nap és a Hold helyezkedik el.

¹⁸ „Junius Marcellus”: Armalis Kemény János erdélyi fejedelemtől és adatok a Boér nevű családokról. = *Turul*, 1894. 4. sz. 174. V. ö. Sándor 1910. V.

Jelen kutatás legnagyobb tanulságát a házmentesítést (*exemptio domus*) – a megnevesített személy házának formulával adómentességet biztosít – is tartalmazó armálisok nagy számú előfordulása jelentette; az összes oklevélből 23 tartalmaz ház exemptiót is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az összes korabeli oklevélben is ilyen nagy arányban fordulnának elő, nyilván arról lehet szó, hogy a kihalt famíliák mentesített portáit megszerző nagyobb nemes családok – ti. amelyek családi levéltáraikban tartották meg ezen armálisokat¹⁹ – mint a portákhoz tartozó jogbiztosító iratokat nagyobb számban őrizték meg, mint a pusztán személyi szabadságokat juttató egyszerű armálisokat. Kétségtelen az is, hogy az exemptió oklevelek az erdélyi fejedelmek adományai révén váltak ismertté (pl. korponai kiváltságlevél),²⁰ de eredetiben is fennmaradt pl. Szapolyai János 1535. évi²¹ házmentesítést is tartalmazó címereslevele, amit Sámsoni Kánthor Albert iskolai rektornak adományozott,²² tehát az ilyen típusú címereslevelek gyökerei is jóval korábbra nyúlnak vissza. Kánthor armálisa egyébként Debrecen város birtokiratai közül került elő; itt is a mentesített birtok megszerzése után, jogbiztosító levélként iktatták a birtoklevelek közé.²³ Ez az eset is arra figyelmeztet, hogy bár ez az oklevél is ismert volt korábban, mégis az exemptio tényének figyelembe vétele nélkül, a debreceni nemesek sorában említik,²⁴ pedig az armálisban is „*domumque suam in dicta possessione Sampson in comitatu Byhoriensis*” szerepel. Művelődéstörténeti szempontból nem elhanyagolható, hogy a mentesítő formulákban általában a szomszédok nevének említése mellett néha a magyar utcanevek is szerepelnek, mint pl. a váradi „*Hétkezőhely utca*”²⁵, vagy a lippai „*Piacz utca*”²⁶, stb. Ugyanezen okból kifolyólag lehet érdekes Belényesi János valamivel későbbi keletű címereslevele, akinek a Bihar megyei Csatáron lévő háza a „*schola sive artium liberalium*”, másrészt nemes Keresztes András háza között feküdt.²⁷

Igaz ugyan, hogy az oklevelek szigorú formulái közt viszonylag ritkák az adományt nyerők társadalmi szerepére utaló részletek, néhány esetben azonban mégis előfordulnak. Ezek is többségükben katonai jellegűek és egyszerűen csak az ado-

¹⁹ Pl. Radák, Teleki, stb. családok.

²⁰ Nyulásziné Straub Éva: Foglalkozások és eszközeik címereslevelekben : a MOL kiállítása, 1985. szept. 10-től. Katalógus. = *Levéltári Közlemények*. 1985. 2. sz. 280.

²¹ Ettől is korábbi a magyar Királyi Könyvek bejegyzése szerint Hethews Gergely adománylevele, amit 1527. november 9-én I. Ferdinándtól nyert, ugyanebben a Külső-Szolnokban fekvő Szentmárton faluban – egyfelől a plébánia, másfelől Kara György szomszédságában – fekvő házára is adómentességet szerzett. *Libri Regii. Királyi Könyvek 1527–1918*. Közreadja a Magyar Országos Levéltár. DVD-ROM. Bp., 2006.

²² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML). Mohács utáni oklevelek. 9.

²³ Régi jelzete „Debreczen Sz. Kir. V. Lt. Sámsoni birtok ir. 12.”

²⁴ Herpay Gábor: *Nemes családok Debreczenben*. Debreczen, 1925. 43.

²⁵ A Pataky aliter Literatus de Osztropataka armálisban, ami 1608. június 7-én Gyulafehérváron kelt. MOL. R 64.

²⁶ Olasz de Lippa armális. 1613. augusztus 5. Szászsebes. MOL. R 64.

²⁷ Hiteles másolat Brandenburgi Katalin 1630. április 21-én Kolozsváron kelt okleveléről. HBML. IV. A. 12/b 1. sz. n.

mányozott által viselt tisztség megnevezésére szorítkoznak, pl. Török István mezei kapitány,²⁸ de ebbe a sorba illeszthető be a fejedelmi puskások alhadnagyi tisztségét viselő Belényesi Ábrahám – alább is szereplő – oklevele, de a tordai Nagy Mártoné is, aki pedig csak egyszerű „militis nostri” volt. Többet elárul az alább részletesen is bemutatott Balogh János fogarasi tizedes oklevele: a címerszerző a Báthoryak szolgálatában eltöltött négy évtized jutalmául nyerte armálisát, Imre Mihály is ilyen minőségben szerzett nemeslevelet.²⁹ A címerképek között az olyan egészen kézenfekvő utalások mellett, mint Szoboszlai Szabó másképp Lukácsy János címerében is, melyben lovon ülő vitéz jobbában „hadnagyi buzogányt erősen megragad”,³⁰ olyan szimbolikus kompozíció is akad, amelyben kőszirten ülő oroszán kulcsnyalábot tart, mint Vaniga, másképp Missley Máté strázsamester címerében.³¹ A hadi érdemek mellett azonban olyan polgári személyek armálisáival is találkozni, ahol nem nevezi meg a szöveg a konkrét foglalkozást, hanem a címerkép ad némi támpontot, mint Tordai Péter esetében, akinek címerében daru aranyszínű író tollat tart.³² Egyértelmű a foglalkozásra való utalás fogarasi Kertész Bálint címerében is, amelyben zöldellő fa előtt álló férfi kezeiben kaptárt tartva a méheket befogni látszik,³³ a felsőoroszi Madarász Péteréhez hasonlóan, ahol egy férfi felemelt jobbán vadászólyom ül, baljában pedig – vélhetően az előbbi segítségével – elejtett két madarat tart.³⁴ A gyalui Kovách másképp Balás István pedig mesteri kovács munkáiért kapta armálisát.³⁵

Nagy Orbán és százhuszonhét társa – lentebb leírt, pusztabirtokot is adományozó – oklevele mellett két másikban történik kollektív nemesítés, mindkét esetben a fejedelem gyalogos testőrei kaptak armalist, ezekben előbb Felföldi János és Deák Péter hadnagyok alatt szolgáló kilencven,³⁶ utóbb a Balogh Imre kapitánysága alatt álló harminchét prétoriánus szerepel név szerint felsorolva.³⁷

Egyedül Katona Tamás 1609. január 31-én Kolozsváron kelt oklevelében található hamisítás. A vörös tintával kiemelt kivakart nemesi előnév és a feleség vezetékneve helyére a „Szkorely” szót írták, ám a sötétebb tinta és a különböző betűformák egyértelműen elárulják a csalást.³⁸

²⁸ Szentmiklósi Török István oklevele. 1608. május 8-án Kolozsváron kelt. MOL. F 21 Armales T. nr. 19.

²⁹ Oklevelét 1612. február 17-én Szebenben állították ki. MOL. F 7. No. 31.

³⁰ 1608. május 30. Gyulafehérvár. MOL. R 64.

³¹ 1609. január 2. Gyulafehérvár. MOL. P 565. b. Radák cs. lt. évr. 1609.

³² Közli Sándor 1910. I. 50. 1609. február 28. Gyulafehérvár. MOL. F141. Cista Dipl. 1420/1827.

³³ Közli Sándor 1910. I. 56. 1609. november 1. Gyulafehérvár. MOL. F141. Cista Dipl. 2408/1807.

³⁴ 1610. február 7. Marosvásárhely. MOL. F 21. Armales. M. nr. 7.

³⁵ 1610. november 17. Gyulafehérvár. MOL. R 64.

³⁶ 1611. május 1. Szeben. MOL. F 3. XX. 14.

³⁷ 1611. június 14. Szeben. MOL. F 7. No. 22.

³⁸ 1609. január 31. Gyulafehérvár. MOL. R 64.

Az érdekesebbnek tűnő oklevelekből alább öt mentesítést tartalmazó és öt „hagyományos” címereslevelet mutatok be. A címerek fotói³⁹ részben a tanulmány után, részben a kötet végén található színes táblán sorszámozva következnek.

I. Címereslevelek házmentesítéssel

1. Balogh Jánosnak, (de Fogaras) a fogarasi gyalogosok tizedesének, negyven évi várszolgálatáért, amit Báthory István erdélyi fejedelem, majd Báthory Boldizsár alatt „százszor is vére bő hullásával dicséretesen teljesített”, Báthory Gábor Gyulafehérváron 1608. augusztus 9-én címet adományozott és házát mentesítette. Az oklevelet⁴⁰ meglepő módon háromszor is, majd 1626-ban ismét kihirdették.⁴¹

A lilás címerkeret ovális babérkoszorújába pajzs sisak, és takarók nélkül festették be a címeralakot, annak ellenére, hogy a leírás szerint⁴² a „pajzson nyílt katonai sisak nyugszik, melyet ékkövekkel díszített királyi nyakék díszít, a sisakból pedig szalagok vagyis takarók omlanak alá, amelyek a pajzsot körülveszik és illően díszítik...”⁴³ A befestett férfialak festése mára megkopott, de színei eltérnek a szövegben leírtaktól. Az oklevél szerint: „égszínkék pajzs, melynek mezejében vagyis udvarában felül vörös, alatta fehér hosszabb – az előbbi két részre felül öv tekeredik – ruházatot viselő férfi emelkedik, és vörös csizmát visel, kardja derekára övezve, kezében két vörös zászlóval díszített lándzsát vállára helyezve tart, tizedeshez hasonlóan látható.”⁴⁴ Ehhez képest a festményen a férfi fekete cipőt, kék mentét, fehér nadrágot, kívül vörösesbordó (lekopott), belül zöld köpenyt visel, jobbában lándzsa, bal oldalán szablya lóg.

A fejedelem Balogh házát is mentesítette: „*Iránta való legnagyobb jóindulatunk és bőkezűségünk kinyilvánítására Fogaras mezővárosunkban egyik oldalról nemes Pattantyús György, másik oldalról Kertész Bálint házainak szomszédságában lévő*

³⁹ A fotókat Czikkelyné Nagy Erika készítette, a közlési engedélyért külön köszönet illeti Reisz T. Csabát, a MOL főigazgató-helyettesét.

⁴⁰ Az oklevél mérete 700x570 mm., a plicatura 117 mm., a címerkép 125x110 mm. (továbbiakban csak méret:). Vörös-fehér-zöld-arany zsinóron függő pecsétje mára elveszett. A kezdősorok és nevek vörös tintával lettel kiemelve, a címer mellett igényes növényi díszítés fut végig.

⁴¹ A kihirdetési záradékok kissé halványak. Először 1608. november (Sándor Imre olvasatában február) 14. 21. és 28-án Fogarason, a másodszor 1626. 1626. január 20-án hirdették ki, a helyszín elmosódott. MOL. P 655 Teleki cs. lt. No. II. 24. Az armális 1910-ben Balogh Domokos marosvásárhelyi csizmadia tulajdonában volt. Hibás rajzát és adatait közli Sándor 1910. I. 44. Hibás címerrajzzal szerepel a Siebmachers-ben is. Siebmaches DVD. Balogh II., v. Fogaras. MOL. P 655 Teleki cs. lt. No. II. 24.

⁴² Az oklevélben a leírás szövege nehezen – néhol egyáltalán nem – olvasható. Ezeket a szövegrészeket az Erdélyi Királyi Könyvek bejegyzése alapján lehetett kiegészíteni. EKK. 8. k. 89b–90.

⁴³ „Supra scutum galea militarem clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis atque unionibus apprime exornatum. Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant...”

⁴⁴ „Scutum videlicet militare erectum coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer rubri superior et albo interior vestibus oblongis a prioribus duabus partibus sursum cingulo reflexis, caligisque rubeis similiter indutus, gladius succinctus manibus lanceam quondam duobus velis rubris insignatam humero impositam more decurionum gestantum similis conspicitur.”

*házát, a fentebbi Fogaras mezővárosban, a közönségesen csak Malom utcának nevezett helyen elterülő házát minden adó, díj és hozzájárulás alól mentesítjük, akár rendes, akár rendkívüli hadiadó, kamara haszna alól kivesszük, a szolgálai úgymint jobbágyi és polgári állapotból kiemeljük...*⁴⁵ Érdekes, hogy egy - a szintén a fogarasi Malom utcában lakó – Kertész Bálint nevű személy 1607. október 8-án Sárossy Gábor és özvegy Mackó Jánosné házainak szomszédságában fekvő házára mentességet nyert,⁴⁶ majd Balogh nemesítése után néhány hónappal egy másik hasonló nevű fogarasi polgár maga is nemességet kapott Báthorytól.⁴⁷

2. Báthory Gábor 1609. március 12-én Gyulafehérváron kelt oklevelével Vajda György és Kosztin korábbi nemességét megújítja, és házukat mentesíti. Ennek tényét ugyanezen év október 29-én Désen, Belső-Szolnok vármegye törvényszékén hirdették ki.⁴⁸

Az oklevél⁴⁹ címerfestménye nem készült el, a leírás szerint a címer: *„égszínkék színű katonai pajzs, melynek mezéjében vagyis udvarában vállból lemetszett emberi kar mezítelen kardot, melyre medve feje van tűzve, a magasban rázni látszik.*”⁵⁰

A fejedelem egyúttal *„ugyanazek két szomszédos házát a Sósmezőnek nevezett birtokon egyrészt Margitas János, a másik oldalon Cotra Simon házainak szomszédságában, Belső-Szolnok vármegyében, egymást követő és egyazon telken lévő szomszédos házait*”⁵¹ mindenféle adó és szolgáltatás alól mentesíti. A telek és a házak jogi állapotában bekövetkező változást, quasi birtokadományként ki kellett hirdetni és a birtokosokat bevezetni, amire – a Zólyomi János kancelláriai titkár és Bárkai Gábor írnok által hitelesített jegyzőkönyv tanúsága szerint – még 1609-ben, ellentmondás nélkül sor került.⁵²

Többet elárul a családról Bethlen Gábor 1615. október 12-én Kolozsváron kelt oklevele. Vajda György Báthory Zsigmond és Gábor erdélyi fejedelmektől ado-

⁴⁵ „Pro ampliori vero erga eosdem benignitatis et munificentiae nostrae declaratione domum eorundem in oppido nostro Fogarasiensi vicinitatibusque domorum nobilium Georgii Pattantius ab una ac Valentini Kertesz partibus ab altera ... Fogarasiensi et in vico Malom ucza vulgo nuncupata...”

⁴⁶ EKK. 7. 185–185b.

⁴⁷ Hibás névvel közli Sándor 1910. I. 56.; EKK. 9. 472–3. és MOL. F 141 2408/1807.

⁴⁸ MOL. F 21 Armales V. nr. 23.

⁴⁹ Méret: 693x555/132/- mm. Zöld-arany zsinóron természetes viaszágyba nyomott restaurált vörös függőpecsét lóg, átmérője 76 mm. Arany kezdősorral, nevek arannyal és vörössel vannak kiemelve. A Siebmachers-ben a Királyi Könyvek leírása alapján szerepel egy címerrajz. Siebmachers DVD. Vajda v. Sósmező.

⁵⁰ „Scutum videlicet militare coelestini coloris in campo sive area brachium humanum humero resectum ensem nudum ursino capiti transfixum sursum vibrare conspicitur.”

⁵¹ „Et nihilominus duas eorundem domos contigua vicinitate proximitas et coniunctas possessione Soosmezeő vocata vicinitatibusque domorum Jonnis Margitas ab una et Simonis Cotra ab alia partibus in Comitatu Zolnok interiori existes habitas...”

⁵² Ugyanazon jelzet alatt.

mányt nyert a belső-szolnoki Frinkfalvára, melyre utódai Vajda János, Péter, Tamás és László új adományt kapott.⁵³ 1751-ben a család iratokkal tudta bizonyítani a birtokokhoz való jogát és nemességét, amelyet ekkor el is ismertek.⁵⁴ Ennek átírását 1785-ben Vajda Kosztan, Szimion, Inicia és Horta Vasília osztályos atyafiai újból kérték az uralkodótól,⁵⁵ majd 1804-ben a korábbi okleveleket újból átírták.⁵⁶

3. Pécz István, általa testvére Mihály részére 1609. május 26-án, Gyulaféhváron adományozott *cum exemptio domus* címereslevelet Báthory Gábor.⁵⁷

Az oklevél⁵⁸ élén, vékony kék keretben vékonyabb vörös által övezett, ugyanolyan színű damaszkolt szőnyegre festették a címert, amely minden bizonnyal az adományozott foglalkozására utal: „*álló katonai pajzs égszínkék színben, melynek mezejében, vagyis udvarában zöld domb felett lovas vitéz fehér lovon ülve, jobb kezével levélköteget kinyújtani – mintegy előre lovagolva – látható.*”⁵⁹ A vitéz fején fehér tollas vassisak van, vörös felsőruházatot visel a rákötött mellvas alatt, lábait ibolyaszín nadrág és sárga csizma borítja.

Az oklevél egyúttal Péczinek „*a Bátor mezővárosunkban, Szabolcs vármegyében, egyrészt Mészáros Tamás, másrészt özvegy Ferencziné házai szomszédságában lévő házat*”⁶⁰ is mentesíti minden adó és kötelezettség alól.

4. Belényesi Ábrahámnak, a fejedelmi puskások alhadnagyi tisztségében⁶¹ eltöltött szolgálataiért Báthory Gábor korábbi nemességét 1609. augusztus 10-én Gyulaféhváron kelt oklevelével megújítja és házat mentesíti. Az oklevelet⁶² 1610-ben Enyeden hirdette ki Fehér vármegye törvényszéke.⁶³

Kívül vékonyabb arany, belül vastagabb lila keret által övezett ugyanolyan színű damaszkolt címerszőnyeg van, ezen helyezkedik el az adományozott címer:

⁵³ Uo. Az oklevélben Frenikfalva alakban szerepel. Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ MOL. P 755. Pécz István. Lad. RRR No. 65.

⁵⁸ Méret: 670x530/108/93x85 mm. Kopott pecsétképi függőpecsétje vörös-sárga-kék-arany sodraton függ (82 mm.). Szövegét arany és vörös kiemeléssel díszítették.

⁵⁹ *Scutum videlicet militare coelestini coloris in cuius campo sive area super viridem cespitem miles equo albo insidens dextraque manu fasciculum literarum extendendum quasi cursu praecipitii ... aggredi visitur.*

⁶⁰ „... in oppido nostro Bathor vicinitatibusque domorum circumspectorum Thomae Meszaros ab una, et relictae ... Ferenczi ab altera in comitatu Szabolcsiensi existentem habitam.”

⁶¹ „in officio viceductorum militum nostrorum pixidariorum”

⁶² Méret: 660x587/170/108x88 mm. Vörös-sárga-kék-fehér zsinóron függ a természetes viaszba nyomott 82 mm. átmérőjű vörös pecsétje. Nagyon díszes N G iniciálékkal, kezdősorok és nevek arany és vörös tintával kiemelve.

⁶³ MOL. P 773. Lad. RRR 83/5. A Siebmachers kiadásakor az oklevél még Bereg vármegye levéltárában volt. Téves dátummal és rajzzal közli: Siebmachers DVD. Belényesi II.

„háromszögletű égszínkék színű pajzs, melynek mezejében, vagyis udvarában teljes emberalak zöld domb tetején áll, sárga csizmába és vörös ruhába öltözve, aranyozott karddal felövezve, fején vörös strucctollas kalap látható, jobb kezében magasba emelt kardot, baljában pedig frissen lemetszett török fejét fülénél megragadva tartani látszik.”⁶⁴ Szokatlan a heraldikai ábrázolásban a konkrétan a fülénél fogva tartott törökfej, ami nyilván a címerszerző valamelyik hőstettére utal.

Ugyanekkor a fejedelem „Gyulaféhevár városunkban, egyrészt Veres Gergely, másrészt Szatmári Katalin házainak szomszédságában, az egyszerűen csak Tövis utcának nevezett helyen, az erdélyi Fehér vármegyében lévő házat”⁶⁵ is mentesíti.

5. Nagy Orbán hadnagy és az alatta szolgáló – vele együtt százhuszonnyolc – név szerint megnevezett mezei vitéz részére Báthory Gábor 1610. december 18-án Szebenben adományozott címert és Hosszúaszó pusztabirtokot. Az oklevelet⁶⁶ 1611-ben hirdették ki Kraszna vármegye törvényszékén.⁶⁷

Az armálisban a címerfestmény helye üresen maradt, a leírás szerint az adományozott címer: „égszínkék színű katonai pajzs, melynek mezejében, vagyis udvarában egész emberalak teljes fegyverzetben, a pajzs alján heverő oroszánra rálépni, jobbjaiban kétélű bárdot, bal kezében pedig királyi koronát a magasba emelni szemlélhető.”⁶⁸

A fejedelem ugyanakkor a korábban Somlyó várához tartozó Hosszúaszó pusztabirtokot, minden hozzátartozó királyi joggal, tartozékaival, szántóival, legelőivel, erdőivel, halászó vizeivel, szőlőivel, stb. adományozza.

⁶⁴ „Scutum videlicet triangulare coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer supra viridem cespitem stans, flavis cothurnis rubeoque habitu indutus et gladio deaurato succinctus in cuius capite pileus rubeus plumea strucionis inserta compositus visitur, dextraque manu ensem sursum porrectum sinistra vero caput Turcicum recenter amputatum ab auricula quasi apprehensum tenere conspicitur.”

⁶⁵ „Et nihilominus pro ampliori gratiae et munificentiae nostrae erga declaratione domum eiusdem in civitate nostra Albensi vicinitatibusque fundarum domorum Gregorii Veres ab una, ac Catharinae Zattmari partibus ab altera in platea Teöis utza vulgo nuncupata in comitatu Albensi Transilvaniae existentem habitam”

⁶⁶ Méret: 660x545/85/118x110 mm. Vörös-kék-arany zsinóron viaszágyba nyomott függőpecsét van (82 mm.). Érdekes, hogy az oklevélből nemcsak a címerfestmény, hanem a kezdősorok is hiányoznak, amit nyilván a díszítés magas taxája indokolt.

⁶⁷ Az oklevelet 1755-ben az egyik vitéz leszármazottai adták be a levéltárba. A címerleírás alapján rekonstruált címert közli Sándor 1910. I. 71. és Siebmachers DVD. Nagy VIII. Eredeti: MOL. F 7 No. 29. Említi Donászy Ferenc: Az oroszán ábrázolása a magyar heraldikában. =*Turul*, 1938. 1–2. sz. 22.

⁶⁸ „Scutum videlicet militare coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer totus ferro indutus leoni in fundo scuti procumbenti insistere dextra bipennem evaginatam sinistra vero manibus coronam regiam sursum porrectum conspicitur.”

II. „Hagyományos” címereslevelek

1. Báthory Gábor 1608. október 14-én Gyulafehérváron Nádudvari János korábbi nemességét udvari szolgálataiért megújította és egyúttal címert adományozott, amit 1612. április 2-án Fehér vármegye Enyeden tartott törvényszékén hirdettek ki.⁶⁹

Az oklevél⁷⁰ élére festett arany keret felső sarkaiban leveleskorona alatt barokk kartusban jobbról Magyarország kiscímere, balról Csehország címere látható, felül közepén zárt korona nyugszik. Oszlopokon nyugvó kupola alá, alul vörös-fehér kövezetű, felül sötétkék felhős egü háttér elé helyezték a címerpajzsot, amely az oklevél leírása szerint: „*álló égszínkék katonai pajzs, melynek mezejében, vagyis udvarában oroszlán, természetes színében lefestve, mellső lábaival zászlót tartani, hátsóin pedig támaszkodva állni látható. A pajzson zárt katonai sisak, amit ékkövekkel és gyöngyökkel szépen díszített királyi korona takar, ebből griffmadár az előbbi meztelen kardot rázni, hátsó lábaival pedig szintúgy támaszkodva állni látszik.*”⁷¹ A sisaktakaró nincs leírva, a festmény szerint jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst színűek. A barokk kartus, valamint a zárt korona ábrázolás is egyértelműen a címer későbbi befestésére utal.

2. Szegedi Kalmár Demeter címereslevelét 1610. május 17-én Gyulafehérváron adományozta Báthory Gábor, amit ugyanezen év november 16-án Váradon, Bihar vármegye közgyűlésén hirdettek ki.⁷²

Az oklevélben⁷³ a címer helye üres maradt, a leírás szerint: „*álló katonai pajzs égszínkék színben, melynek alját zöld domb foglalja el, melyre teljes oroszlánalak van festve, teste kiegyenesedve, szája nyitva, vöröslő nyelve kinyújtva, farka a magasba emelve, hátsó lábain állni, mellső lábai közül a balt védelmezőn kinyújtja, jobbában pedig három nyílvesszőt erősen szorítva tartani látszik.*”⁷⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a család később mégis szükségesnek látta megfestetni az ősi címert, mégpedig külön lapra, egy erősen provinciális, a szövegtől több pontban eltérő

⁶⁹ MOL. R 64.

⁷⁰ Méret: 640x320/47/100x95 mm. Vörös-fehér-zöld zsinóron egykori függőpecsétjének csak kis töredéke látszik. A szövegben arannyal kiemelték a kezdősorokat és a neveket.

⁷¹ „Scutum videlicet militare coelestini coloris in cuius campo sive area leo naturali colore depictus, anteriori pede vexillum tenere, posteriori vero innixus stare conspicitur. Supra scutum galeam militare clausa est posita quam contegit diadema regium gemmis atque unionibus decenter exornatum, unde gryphus priori gladium evaginatum vibrare posteriori vero pede itidem innixus stare visitur.” Másodlagos források alapján szerepel a rajza: Siebmachers DVD Nádudvar v. Nádudvar.

⁷² MOL. R 64.

⁷³ Méret: 574x355/68/- mm. Vörös-zöld-kék zsinóron 70 mm. átmérőjű viaszagyba nyomott vörös függőpecsét függ. A kezdősorokat és a neveket vörös tintával kiemelték.

⁷⁴ „Scutum videlicet militare coelestini coloris cuius fundum viridis cespes occupat, in quo leo integer depictus, corpore erecto, ore aperto, linguaque rubicundo exerta et cauda sursum levata, posterioribus pedibus stare anterioribus vero levo protenso dextro autem tres sagittas fortiter comprehensum tenere conspicitur.” A leírás alapján szerkesztett címert közöl a Siebmachers DVD. Kalmár, II. v. Zseged.

formában. Zöld dombon ágaskodó oroszlán látható, amely felemelt jobbában talán kerek pajzsot – fölötté huszárcsákó – , baljában íjat és három nyílvevőt tart, feje fölött zárt korona lebeg, előtte talajba szúrt bárd tetején madár ül. A pajzson valószínűleg a Szent Korona népies-naív rajza kapott helyet. Mellette kétoldalt az évszám 16 – 10 és az adományozó kezdőbetűi B – G látszanak. A B betűt azonban érdekes módon fordítva festették, talán a festő nem értett a betűvetéshez. Erre utal a lap tetején két sorban gyermeketegesen megrajzolt, két sorban elhelyezett kapitális – értelem nélkül egymás mellé sorakoztatott – betűsor is. A pajzs, illetve az egész lap üresen maradt részeit az erdélyi virágos reneszánsz stílusjegyeit magán viselő növényi ornamentika tölti ki.

3. Magyarózdai Andró Mihály címereslevelét 1611. július 20-án Szebenben állították ki és csak 1628. április 2-án hirdették ki Fehér vármegye Enyeden tartott közgyűlésén.⁷⁵

Az oklevél⁷⁶ élén kék keretben damaszkolt bíbor szőnyegen felül karéjos zöld babérkoszorú által övezett osztott: alul barna, a sisakkorona vonalától fentebb pedig kék mező látható. Az oklevél leírása szerint az adományozott címer: „*álló égszínű katonai pajzs, melynek mezejében vagyis udvarában teljes fegyverzetbe öltözött egész emberalak lovon ülve, jobbában mezítelen hegyestőrét – melyre török feje van szúrva – a magasba emelve rázni, bal kezével pedig lova kantárját tartani látszik.*”⁷⁷ A képen látható vitéz orrvédős huszársisakot, rákötött mellvasat, alul vörös nadrágot és sárga csizmát visel, karjait lánccing védi. Sisakdísz nincs, a sisaktakarók leírása hiányzik, a kvalitásos festmény szerint jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst színűek.

4. Váradi Vincze másképp Szabó Pál részére Báthory Gábor 1611. december 29-én Váradon adományozott címet. A kihirdetési záradékot nem vezették rá az adománylevélre.⁷⁸

Az oklevél⁷⁹ élén vörös keretben lila címerszőnyegre festették a Szabó Pál foglalkozására utaló, egyszerű szimbolikájú, szövegben is leírt címet: „*katonai pajzs,*

⁷⁵ Az oklevélben Magyar-Zad alakban szerepel. MOL. F 7. Armales. No. 18.

⁷⁶ Méret: 660x540/120/115x105 mm. Kettétört, de ép függőpecsétje vörös-fehér-kék zsinóron függ (80 mm.). Díszes N G iniciálékkal, vörös tintával kiemelve a kezdősorok és a nevek.

⁷⁷ „Scutum videlicet militare coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer totus ferro indutus insidens equo dextra pugionem nudum capiti Turcico transfixum sursum porrectum vibrare sinistra vero manibus frenum equi tenere conspicitur.” Rajza: Siebmachers DVD. Andró v. Magyar-Zad.

⁷⁸ MOL. R 64.

⁷⁹ Méret: 580x350/43/93x78 mm. Vörös-arany-fehér-kék zsinóron függ kicsit kopottas, 80 mm. átmérőjű függőpecsétje. Díszes N G iniciálékkal, a kezdősorok és nevek arannyal kiemelve, az oklevél élén növényi ornamentika fut végig.

*melynek mezejében vagyis udvarában*⁸⁰*saját természetes színében lefestett oroslán, szája nyitva, nyelve kinyújtva, hátsóin állni, mellsői egyikében pedig nyitott szabó ollót, a másikban pedig egy éppen lemetszett érett szőlőfürtöt tartani látszik.*⁸¹ A befestett címerképen a pajzs színe kék színű, a sisakdísz hiányzik, a takarók színe nincs megadva: a festményen jobbról vörös-arany-kék (utóbbi mára lekopott), balról zöld-vörös-fekete színűek. A címerkép szimbolikája elég egyértelmű: a mestersegre utaló olló mellett megjelenő szőlőfürt a váradi polgár életében nagy szerepet játszó mezőgazdasági termelésre utal.⁸²

5. Bajomi Kiss Demeter, Médi István kapitánysága alatt álló tizedes, valamint Kiss István címereslevele, amit Báthory Gábor adományozott 1608. június 7-én Gyulafehérváron. Az armálist⁸³ Bihar vármegye közgyűlése hirdetett ki 1609. január 23-án.⁸⁴

Pontozással díszített késsel keretezett zöld szőnyegre helyezve látható a címerszerző katonai érdemeire és elhivatottságára utaló címer, ami a szöveg leírása szerint: *„égszínkék színű álló katonai pajzs, melynek mezejében vagyis udvarában egész emberalak teljes fegyverzetbe öltözve, aranyozott kardja oldalán, saját vörös zászlajával díszített kopjáját nyakával megragadva tartja, jobb kezében pedig kivont kardját a magasban rázza, hat ellenséggel szemben magát heves lélekkel csatára adva látható.*⁸⁵ A vitéz fejét vassisak fedi, felül láncinget visel, amit rákötött mellvas, vörös fegyverderék, fehér nadrág és sárga csizma egészít ki. Sisakdísz nincs, a takarók a festményen jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst színűek, a szövegben azonban ez nem szerepel.

⁸⁰ A pajzs színe nincs megadva.

⁸¹ „Scutum videlicet militare in cuius campo sive area leo naturali suo colore depictus, ore hianti, exertaque lingua posterioribus stare, anterioribus vero altero ferfices sartorias apertas, altero autem pedibus racemum unae matura ex vitae recenter decersytum tenere conspicitur.”

⁸² Még jellemzőbb debreceni Bacsó (Bachyo de Debreczen) János 1608. június 23-án Gyulafehérváron kelt oklevelének címere, amelyben oroslán jobbájában aratósarlót fogni, bal hónalja alatt érett búzakévet tart. Bacsó debreceni polgár, később esküdt, majd szenátor is volt. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Mohács utáni oklevelek. 88.; EKK. 29. k. 667–677. 12. 160b., EKK. 14. k. 64.

⁸³ Méret: 502x325/40/82x75 mm. Zöld-fehér sodraton függ kettétört, elmosódott pecsétábrájú 72 mm. átmérőjű függőpecsétje. Arany, majd vörös tintás kezdősorokkal díszítve.

⁸⁴ A településnév az oklevélben Bajon alakban szerepel. MOL. F 21 Armales K. nr. 47.

⁸⁵ „Scutum videlicet militare erectum coelestini coloris in cuius campo sive area homo integer totus ferro indutus deaurato gladio succinctus, vexillum rubeis suis velis ornatum faucibus comprehensum tenet, dextra autem manu evaginatam ensem sursum vibratum, hosti seni pugnam animo praecipiti daturum conspicitur.” Hibás rajzzal és névvel közli: Siebmachers DVD. Kiss, II. v. Bajon.

Összefoglalás

Annak ellenére, hogy az összes adományozott oklevélnek csak kis töredéke maradt fent, ezek alapján is megállapítható, hogy diplomatikai (külső és belső szerkezet, stb.), heraldikai (címerek szerkezete, motívumok, stb.) elemzésük során számos új következtetés vonható le, amellett, hogy az erdélyi fejedelmi oklevelek számos művelődés- és társadalomtörténeti információt hordoznak, ezért is lenne célszerű ezt a sajátos forrástípust bevonni az ilyen irányú kutatásokba.

I. 3. Péczy István címere

I. 4. Belényesi Ábrahám címere

II. 1. Náduvvari János címere

II. 2. Kalmár Demeter címere

II. 3. Andró Mihály címere

II. 4. Vincze Pál címere

ERDÉLY GAZDASÁGA BÁTHORY GÁBOR KORÁBAN

RAUSCH PETRA:
A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608–1613)
– Gerhard Lisbona tevékenysége (?–1618)¹

I. Szatmári bányavidék jellemzése, történeti előzmények

„Vannak azonban arany és ezüsbányák, melyeket ma is használnak, először is, amint említettem, az úgynevezett bányavárosok, ... aztán Nagybányán, végül Erdélyben.”² Ezekkel a szavakkal írta le Hungária című munkájában Oláh Miklós tudós, humanista magyar főpap az erdélyi állam periferiáján elterülő szatmári történelmi bányavidéket, amelynek státusza és hovatartozása sokszor változott a 16. század második felétől kezdve egészen a bécsi béke megkötéséig. Ezen időintervallum alatt több alkalommal is gazdát cserélt a korabeli forrásokban „oppidi medii montis” illetve „civitatis montanistae medii montis”-ként említett terület.³ Tanulmányomban igyekszem felvázolni a fentebb említett bányavidék helyzetét Báthory Gábor uralkodása alatt, középpontba állítva a régió legjelentősebb bányavállalkozójának: Gerhard Lisbonának személyét, illetve tevékenységét.

A szatmári bányavidék⁴ központja Nagybánya volt, mellette jelentős kitermelés folyt a szomszédos településeken, Felsőbányán, Láposon és Kapnikbányán.⁵ Az említett településekhez egy 16 birtoktestből álló uradalom is tartozott, amely a szatmári vár ellátásában és a kincstári bányák működtetésében játszott fontos szerepet.⁶ A vidék természeti adottságaiból fakadóan inkább aranyos ezüst, mint tiszta

¹ A régióban több bányabérlő is működött a tárgyalt korszakban, de a legjelentősebb közülük Gerhard Lisbona volt, az ő személyével kapcsolatban rendelkezünk jelenleg a legszélesebb forrásbázissal.

² Oláh Miklós: *Hungária*. Ford. Németh Béla. Bp., 2000. 49.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Szepesi Kamara levéltára, E 244 Minutae-Expeditiones camerales (továbbiakban E 244) 5292. t. fol. 94.; MOL Szepesi Kamara levéltára, E 254 Raepresentationes, informationes et instantiae (továbbiakban E 254) 1577. március, No. 8.

⁴ Szatmár vármegye területén fekvő bányavárosok az ún. Észak-keleti bányavidék részét képezték. Az Északkeleti bányavidék Szatmár vármegye mellett magában foglalta Máramaros és Bereg vármegyék bányahelyeit is. Dr. Zsámbóky László: A korszak bányászatának története. In. *A magyar bányászat évezredes története*. I. kötet. Bp., 1997. 138. (továbbiakban: Zsámbóky 1997.) Földrajzi elhelyezkedésükre ld. 1. melléklet

⁵ Nagybánya ma: Baia Mare, Felsőbánya ma: Baia Sprie, Kapnikbánya ma: Cavnic, Láposbánya ma: Baita, mind a négy település: Máramaros megye, Románia.; Zsámbóky 1997. uo.

⁶ Ld. Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a török ellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. (Habsburg történeti monográfiák 2.) Bp., 2008. 290. (továbbiakban Kenyeres 2008.) A nagybányai uradalomhoz tartozó falvak tételes felsorolását ld. MOL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F1 Libri Regii 3. k. (továbbiakban F1 Libri Regii) 333–334.; Az említett falvak korábban a kovári kapitánysághoz tartoztak. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541–1711)*. Bp., 1918. 135–136. (továbbiakban Lukinich 1918.) A bányák és a falvak szoros kapcsolatára ld. MOL E 244 5296. t. fol. 233–234. A nagybányai kincstári uradalom kialakulásához – Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. kötet. Bp., 1890. 464–465.

arany fordult elő a tárnákban, ennek ellenére a források aranybányákként emlegetik őket.⁷ Aranyat a nagybányai bányákból, ezüstöt a felsőbányai és láposbányai lelőhelyekről nyertek ki.⁸ A mélyművelés mellett ismert volt a térségben a folyók iszapjából és homokjából történő aranymosás is, de jelentőségét elenyészőnek tekinthetjük.⁹ A bányakamara és a pénzverde is Nagybányán működött.¹⁰ Történetük szorosan összeforrt a bányák történetével, a forrásokban mindig együtt említik a környező szatmári bányákkal.¹¹ A középkori magyar állam megszűnéséig az ércbányászat kormányzása a kettős pénzügyigazgatási rendszer keretein belül működött.¹² A rendszer helyi alapegységei a bányakamara és a pénzverde volt, amelyek végleges formájukat a 15. századra érték el. A bányakamara felügyelete alá tartozott a kincstári bányák üzemeltetése, a nemesérc-beváltás folyamata, a bányabér befizetésével kapcsolatos ügyek, az ércfinomítás és feldolgozás.¹³ Az önállóságot élvező pénzverde feladata a pénzverés koordinálása volt. A központi pénzügyigazgatás bevált módszere a nyereséget nem termelő kamara saját kézből való működtetése helyett a bérleti rendszer alkalmazása volt, ilyenkor a bányakamarát és a pénzverdét közösen – az esetek döntő többségében egy személynek vagy családnak (ld. Thurzó-Fugger vállalat) – adták árendába.¹⁴ Az ország három részre szakadásával ez a berendezkedés a Habsburg-dinasztia által igazgatott országrészben megváltozott a modern kormányzati elvárásoknak megfelelő kamarai rendszer beveze-

⁷ Zsámbóky 1997. 190.

⁸ Uo., valamint Gustav Gündisch: *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der Habsburgischen Zeit (1530–1828)*. Wien, 1933. 37.

⁹ Balogh Béla–Oszóczki Kálmán: *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt (Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt)*. Miskolc-Rudabánya, 2001. 31. (továbbiakban Balogh–Oszóczki 2001.) Az erdélyi Aranyos folyó így kapta a nevét. Ld. Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574). Szerk. Benda Kálmán–Tardy Lajos. Bp., 1982. 89. ; Zsámbóky 1997. 191.

¹⁰ Paulinyi Oszkár: Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában. = *Történelmi Szemle*, 1979. 3–4. sz. 626.

¹¹ Zsámbóky 1997. 190.

¹² Ld. Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. = *Történelmi Szemle*, 2003. 1–2. szám. 61–93. 62.

¹³ A tárgyalt korszakban két, modernnek számító eljárást alkalmaztak az ércet finomításánál és feldolgozásánál. Az egyik módszer az volt, hogy a kitermelt ércet a sádlóházban szétválogatták, az értékesnek ítélt ércet innen a zúzdába szállították (contusoria). Miután a kívánt finomságúra törték az ércet, kiválogatták az aranyszemcséket, megszáritották és zsákokba rakva a beváltóhelyre szállították. A másik eljárás alapja a pörkölés volt, az így dúsított érc a kohókba (domus fussionis/conflatoria) került. Itt kémiai folyamatok segítségével kiválasztották belőle az aranyezüst ötvözetet, amelyet további finomítással (leűzés) szétválasztottak egymástól. Ld. Balogh–Oszóczki. 2001. 30. illetve MOL E 244 5306. t. fol. 63. A pénzverés a helyi polgárok kiváltságai közé tartozott, ebben a jogukban I. Ferdinánd a nagybányai polgárokat 1528-ban megerősítette és megígérte, hogy a pénzverőházban csak akkor alkalmaz idegen, nem a városban élő pénzverőket, ha a Nagybányán nincs megfelelő munkás a feladat elvégzésére. – Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivaltörténet 1.) 329–330. (továbbiakban: Ember 1946.)

¹⁴ Ember 1946. 292–293. Thurzó-Fugger vállalatra Uo. 295–296.

tésével.¹⁵ Ezzel a tendenciával szemben a fejedelmi állam perifériáján elhelyezkedő szatmári bányászati régióban az intézményi reformok nem valósultak meg, vagy csak kis mértékben és akkor is csak rövid időre.¹⁶ A szatmári bányászvárosokban a középkori igazgatási struktúra illetve kezelési rendszer a tárgyalt korszak egészében megmaradt, egy-egy rövidebb időszakot leszámítva.¹⁷

A szatmári bányarégió 17. század eleji történetét kettősség jellemzi: míg a nagybányai pénzverde az egyik legjelentősebb, vezető pénzverőháza volt a Magyar Királyságnak, majd az Erdélyi Fejedelemségnek, addig a bányák kitermelése folyamatosan akadozott, a bérlők egyre több hitelt kényszerültek felvenni, és a bányajogi modernizáció sem haladt zökkenőmentesen.¹⁸

A kutatásom témájául választott térség hovatarozása a korban kardinális problémának számított, ugyanis az innen származó bányászati bevételek igen komoly összegeket jelentettek mind a Szepesi Kamara, mind az erdélyi fejedelmi kincstár számára, ezért nem véletlen, hogy minden jelentősebb békében, illetve államközi megállapodásban neuralgikus pont volt, hogy melyik fél nyeri el a fennhatóság jogát a terület felett.¹⁹ A bécsi béke (1606. június 23.) értelmében Bocskai István, mint erdélyi fejedelem megkapta a szatmári bányavidéket Nagybánya központtal, ahol már ezt megelőzően 1605-ben veretett tíz és hatszoros forintokat illetve tallérokot, mint Erdély és a Partium felségjogainak birtokosa.²⁰ Az 1606-ban rögzített

¹⁵ A testületi, kollegiális ügyintézés bevezetése nem minden területen volt eredményes, egyes esetekben vegyes jellegű bányakamarákat alakított ki a Habsburg kormányzat, ilyen volt például az alsó-magyarországi kamara felépítése, amelyhez legjobban hasonlított a nagybányai kamara szervezete. Ld. Ember 1946. 305–306. illetve 289–372. Rausch Petra: Adalékok az erdélyi nemesércbányászat történetéhez a 16. század második felében Egy bányászati reformer élete és munkássága: Herberstein Felicián (1540–1590), (szakdolgozat), Pécs. 2007. 9–17. (továbbiakban Rausch 2007.) A megreformált igazgatás sematikus ábráját ld. Zsámbóky 1997. 157.

¹⁶ A reformtörékvések kudarcainak okaira részletesebben ld. Rausch 2007. 10–17.

¹⁷ Báthory Gábor uralkodását megelőző évtizedekben a Szepesi Kamara kezelésében voltak a bányák, a kamarai vezetés 1578-tól kezdve visszatért az „árenda” rendszerének alkalmazásához a kilátástalan pénzügyi helyzet és a helyi társadalmi, gazdasági viszonyok miatt. Ld. Rausch 2007. 18–19. illetve Rausch Petra: „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis” – A szatmári bányavidék és a nagybányai bányakamara 1550–1580 között. In. *PhD tanulmánykötet*. Szerk.: Bene Krisztián. Pécs [2008], s.a.. (továbbiakban Rausch s.a.) 1–12. A nagybányai bányakamara jelentőségére ld. 2. melléklet

¹⁸ Huszár Lajos: *A Báthoriak pénzei*. Nyírbátor, 1961. 9–11. A bérlők hitelügyleteire egy jellemző példa ld. E 244 5309. t. fol. 323. A nagybányai és a felsőbányai bányajog a 16. századig nem volt írásba foglalva, az 1521-ben More György által szerkesztett bányarendtartás a szakirodalom véleménye szerint a szokásjog részét képezte, az első lényeges változást I. Miksa magyar király 1573-ban kiadott bányarendelelete hozhatta volna meg, de erre a helyi viszonyok miatt egészen I. Lipót uralkodásáig nem került sor. Wenzel Gusztáv: *A magyar és az erdélyi bányajog rendszere*. Bp., 1866. 36–41.

¹⁹ Meinholf Arens: Habsburg und Siebenbürgen (1600–1605). Gewaltsame eingliederungsversuche eines mitteleuropäischen Fürstentums in einem frühabsolutistischen Reichsverband. = *Studia Transylvanica*. Band 27. Wien, 2001. 39., illetve Rausch 2007. 45.

²⁰ Ágoston Gábor-Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Bp., 2000. 26. illetve Huszár Lajos: *Habsburgok királyok pénzei (1526–1657)*. (Magyar Egyetemes Éremtár III. kötet). Bp., 1975.

jogi rendezés ellenére az 1606 és 1608 között zajló hatalmi villongások során többször gazdát cserélt a terület.²¹ A hovatartozás kérdésében a két állam képviselői az 1608. augusztus 20-án illetve az 1610. augusztus 15-én megkötött kassai egyezményekben jutottak közös álláspontra, miszerint a négy bányavárost a hozzájuk tartozó uradalommal együtt Báthory Gábor erdélyi fejedelem kapta vissza, mint jogos, családi örökségét.²² Az első kassai egyezmény megkötése után Daróczy Ferencet, a Szepesi Kamara tanácsosát bízták meg az átadási folyamat koordinálásának feladatával, ahogy a szerződés szövege fogalmazott: „de plano et simplici” kellett cselekednie a kamarai főtisztviselőnek.²³

II. Gerhard Lisbona – „Praefectus auri fodinae Nagibaniensis” (1601–1608)

A bányák és az adminisztráció átvételével a fejedelmi kormányzat nem számolta fel a korábbi években alkalmazott bérleti rendszert, továbbra is bérlők irányították a városok és a bányák életét. A helyi érdekeltségű bérlők közül kiemelkedett két bérlő-dinasztia: a stájer származású báró Herberstein család és a németalföldi érdekeltségű Lisbona család.²⁴ Báthory Gábor uralkodása idején a Lisbona familia vezetője – Gerhard Lisbona – vezette a térség legfontosabb lelőhelyeit, a nagybányai bányakamarát és pénzverdét.²⁵ Annak ellenére, hogy Lisbona családja igen fontos szerepet játszott a térség életében, a korabeli források szűkszavúan nyilatkoznak a

---

(továbbiakban Huszár 1975) 58–59. Gyulai Éva: Bocskai címerreprezentációja. In: „Frigy és békesség legyen...” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk.: Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 43. A királyi felségjog (ius regale) részét képezte a bányászatból származó többfajta jövedelemforrás is. Ide tartozott a bányabér (urbura), a nemesércforgalom monopóliuma, amely szorosan összefüggött a pénzverési regalé-val. Ld. Ember 1946. 286–289. A pénzverési regalé alapján verethetett Nagybányán Bocskai István, mint törvényes erdélyi uralkodó pénzt.

²¹ Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása = *Századok*, 1896. (XXX. évf.) 1. sz. 25.; Lukinich 1918. 217–218. Az 1607. év eseményeire ld. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. V. kötet. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1879. (továbbiakban EOE V.) 533–534.

²² *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Hgg: Roderich Gooss. Wien, 1911. (továbbiakban Gooss 1911.) 375–379.; Lukinich 1918. 217–223. Az egyezmény utal Báthory István lengyel király és I. Rudolf magyar király 1585-ben megkötött szerződésére. Az 1585-ben megkötött kassai megállapodásra ld. Rausch 2007. 35–38.

²³ Gooss 1911. 378. Daróczy Ferenc Bereg vármegye főispánja volt, Bojti Veres Gáspár, Bethlen Gábor történetírója, mint szepesi kamaraispánról emlékezik meg róla munkájában. Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk.: Makkai László. Bp., 1980. 120. (továbbiakban Bojti Veres Gáspár 1980.)

²⁴ A helybeli bérlők nagyrészt a nagybányai és a felsőbányai városi önkormányzat vezető személyiségei voltak, példa erre Szegedy Ferenc és Lazio Lukács személye. Ld. MOL E 244 5292. t. fol. 361. illetve 5293. t. 418–419.

²⁵ Nagybánya legjelentősebb tárnái a Kereszthegy gyomrában feküdtek, ahol nyolc tárnát és több altárnát is feltérképeztek a 16. század közepén I. Ferdinánd biztosai. A fontosabb tárnák: Nagyverem, Cseresznye akna, Pelseves, Mihalur, a „fodina regina” részét képező Király-akna és Királytáró. Ld. MOL E 244 5292. t. fol. 150–151. illetve Balogh–Oszóczy 2001. 14., Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. XX. kötet. Bp., 1910. (továbbiakban Borovszky 1910.) 206. Felsőbánya két legnagyobb tárnája: Tomoz és Kalicer nevű bányák, amelyeket ugyancsak a Lisbonák béreltek a 17. század első évtizedében. Ld. Balogh–Oszóczy 2001. 19–21.

kereskedő dinasztia származásáról és előéletéről.²⁶ Gerhard Lisbona neve először az 1601. január 27-én keltezett kamarai feliratban tűnik fel, amelyben a kamarai tanácsosok arról értesítik az uralkodót, hogy „Lisibona Gallo paucis ante mensibus procurationem illam tradiderat...”, ezek után pedig kifejtették, hogy a „gall” kereskedő saját vagyonából szeretne javítani a nagybányai kincstári bányák helyzetén, és nagymérvű reformokat hajtana végre.²⁷ A levélben emlegetett vagyon a Herberstein család fejtől, Friedrich von Herbersteintől 125 000 forintért megvásárolt teljes családi örökség volt, amelynek eladásából fakadóan egy hosszú pereskedés indult meg 1614-ben a két család örökösei között.²⁸ A homályos etnikai meghatározást konkretizálja az 1608. október 12-én kiállított adománylevel, amelyben Báthory Gábor fejedelem érdemei fejében a maastrichti Lisbonának adományozott két szatmári bányászfalvat.²⁹ A magyar források semmilyen támpontot nem nyújtanak arra vonatkozólag, hogy a maastrichti születésű kereskedő milyen úton-módon került kapcsolatba a szatmári régióval. Ezzel szemben a krakkói városi vámnaplók segítséget nyújthatnak a probléma megoldásában.³⁰ A krakkói vámnaplók 1597. évi bejegyzéseiben Herarth/Herard/Heralth/Gerard/Jerard Lizbon néven találjuk meg őt, mint krakkói polgárt, aki kiváltságai révén vámmentesen szállíthatott be árukat a városba és a városból ki, egyedül a lóvámot volt köteles fizetni.³¹ A regesztákban található adatok szerint többször is szállított magyar területekre ólmot, amely fontos alapanyag volt az ércfinomításban.³² Ilyen módon kerülhetett kapcsolatba a

²⁶ A család neve több formában is fenn maradt: Lisibona ld. MOL F1 Libri regii 9. k. 225–226. Herarth/Jerard Lizbon ld. MOL 33544. t. – Regestra thelonei civitatis Cracoviensis – fol. 68. Gerhard von Lisbona ld. Stahrenberg Lajos levele a magyar királyi tanácshoz. 1617. augusztus 17. illetve MOL Szepesi Kamara levéltára, E 249, Benigna Mandata (továbbiakban E 249) 31491. t. fol. 694. Lissabona Gellért. ld. Szellemey Géza: *Nagybányának és vidékének fémhányászata*. Nagybánya, 1894. (továbbiakban Szellemey 1894.) 15. A dinasztia egészen 1673-ig a bérlők között szerepelt, amikor is Lisbon Erzsébettől és Annától 1671–1673 között a magyar kincstár felvásárolta az utolsó bányát is Alsófernezely mellett. Ld. MOL E 254, 1671. január 2, 1671. február, 1673. október 4. illetve Borovszky 1910. 34.

²⁷ MOL E 244 5309. t. fol. 181–182.

²⁸ Gustav Gündisch: *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischer Zeit (1530–1828)*. = *Numismatische Zeitschrift (Neue Folge)* 1932. (XXV.) (továbbiakban Gündisch 1932.) 75. A Herberstein contra Lisbona perben kiadott uralkodói, kamarai rendeletek, utasítások megtalálhatóak a Szepesi Kamarához intézett leiratok között, ezek a dokumentumok lényeges információkat tartalmaznak Gerhard Lisbona nagybányai tevékenységével kapcsolatban. Ld. MOL E 249 31491 t. fol. 282–284, 337–339, 499–502, 659–683.

²⁹ MOL F1 Libri Regii 8. k. 84. Lisbona szülővárosára ld. 3. melléklet

³⁰ Ez úton szeretném hálámat kifejezni Vinkler Bálintnak, aki volt szíves a krakkói vámnaplókra vonatkozó saját kutatási adatait megosztani velem és a rendelkezéseimre bocsátani őket.

³¹ Több országgal állt kereskedelmi kapcsolatban, a magyarországi és egy morvaországi szállítását közöljük: 1597. február 28., március 5., május 14., május 29., június 12., augusztus 3., augusztus 14., október 7–8., október 17., december 17. ld. MOL 33544. t. – Regestra thelonei civitatis Cracoviensis – fol. 68, 75–77, 137–139, 161–162, 172–173, 210–211, 218–219, 248–251, 251–253, 270–271. Krakkói polgári státuszát használhatta fel 1603 őszén is, amikor a Szepesi Kamara felé lévő tartozásai miatt hirtelen Lengyelországba távozott. Ld. MOL E 244 5296. t. fol. 364.

³² MOL 33544. t. – Regestra thelonei civitatis Cracoviensis – 137–139, 218–219, 251–253.

szatmári bányavidékkel, és annak akkori bérlőjével Friedrich von Herbersteinnel is.³³ Gerhard Lisbona életének több mozzanata is komoly kihívás elé állítja a kutatást, amit az is mutat, hogy az aránylag jól dokumentált nagybányai működésének kronológiai meghatározásában sem értettek egyet a korszakkal foglalkozó történészek.³⁴

Amikor 1600 augusztusában Lisbona megkötötte Friedrich von Herbersteinnel a jogilag erősen kifogásolható ügyletet, még nem merült fel a neve potenciális bérlőként, a Szepesi Kamara ekkor még Georg Wagen von Wagensperggel és Gaspar Friebellel tárgyalt a bérbeadás esetleges feltételeiről.³⁵ Egy fél éven belül Gerhard Lisbona neve úgy jelenik meg a kamarai dokumentumokban, mint a bérlői státus betöltésére legígéretesebb jelölt.³⁶ Bérlő-társa, Georg Wagen kérte a Szepesi Kamarát, hogy terjessze fel kérésüket az uralkodónak és az Udvari Kamarának, miszerint tizenkét évre kívánnák bérbe venni Nagybányát, Felsőbányát, Kapnikbányát és a hozzájuk tartozó tizenhárom falut, amelyeket Felician von Herberstein is bírt Báthory Zsigmond idejében. A bérleti díj az első évben 2000 forint lenne, és minden évben emelkedne 1 000 forinttal.³⁷ A következő adat a bérlő-párossal kapcsolatban 1603 januárjából való, amikor is arra panaszkodnak a kamarai tanácsosok, hogy Wagen és Lisbona már egy éve leszerződtek, de ennek ellenére az esedékes bérleti díjat nem fizették be, ezért a tanács tagjai az Udvari Kamarától és az uralkodótól egy vizsgáló bizottság kiküldését kérték.³⁸ A vizsgáló bizottság munkája bizonyosan sikeres lehetett, mert 1603 novemberében már csak Lisbona bérlő a

³³ Ólmot importált Felician von Herberstein is, a cementező-mű működtetéséhez ld. MOL E 244 5294. t. fol. 205–206., fol. 307. Lisbona és Friedrich von Herberstein személyes ismerettségére: „Mivel Lisbona az hereseket jól ismerte...” ld. MOL E 249 31491 t. fol. 684. A németalföldi származású kereskedő családok megjelenése a Magyar Királyság területén nem csak a szatmári bányavidékre volt jellemző, az alsó-magyarországi bányák művelésében is aktívan részt vettek. Ld. Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. = *Századok*, 1980. 4. sz. 522–524, 516.

³⁴ Huszár Lajos véleménye szerint Lisbona 1601 és 1608 között, majd 1612 és 1614 között bérelte a kincstári bányákat, bányakamarát és a pénzverdét, ezzel szemben Gustav Gündisch azt állította 1932-ben megjelent munkájában, hogy 1601-től egészen 1614-ig neki adta bérbe a területet az uralkodó. Ld. Huszár 1975. 59. illetve Gündisch 1932. 89. Halálának pontos dátuma sem ismert, csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Ld. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiadja: Szilágyi Sándor. Bp., 1879. (továbbiakban Szilágyi 1879.) 109–110. (Bethlen Gábor levele Dóczy Andrásához, 1619. március 20.)

³⁵ MOL E 244 5309. t. fol. 179. (1601. január 19.), az osztrák szakirodalom még egy nevet említ: Benedikt Amon aus Nünberg, akiről a kamarai iratok hallgatnak. Ld. Johann Newald: *Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II., Rudolph II. und Matthias*. Wien, 1885. (továbbiakban Newald 1885.) 144–147. illetve Gündisch 1932. 75.

³⁶ MOL E 244 5296. t. fol. 216. illetve 233–234. (1601. augusztus 28. és október 27.)

³⁷ MOL E 244 5296. t. fol. 233–234. A felvázolt feltételek kísértetiesen hasonlítottak azokhoz a pontokhoz, amelyeket Felician von Herberstein terjesztett 1585-ben a Hármastanács elé. Ld. Rausch 2007. 51–53. Forint átváltására a korban ld. Kenyeres 2008. 45–46.

³⁸ MOL E 244 5309. t. fol. 323. (1603. január 27.), ehhez kapcsolódik Lisbona két levele, amelyet a Szepesi Kamarához intézett még 1602. szeptember 10-én és 20-án. Ld. E 254 33. cs. N°40, 52.

kincstári bányákat és az adminisztratív egységeket.³⁹ A feliratból azonban az is kiderül, hogy Lisbona a munka minőségén nem javított, a kamara felé nem rendezte tartozását, amely így összesen már 7 000 magyar aranyforintot tett ki, a bányákat elhanyagolta, ezért a Szepesi Kamara az Udvari Kamarától egy szorgalmasabb és becsületesebb tisztviselőt kért. Levelük végén a kérelmezők azt is tudatják a felsőbb hatósággal, hogy Lisbona eltávozott Lengyelországba, és nem tudnak róla semmit.⁴⁰

Az Udvari Kamara azonban nem tett lépéseket annak érdekében, hogy Gerhard Lisbona helyét egy alkalmasabb és helyismerettel is rendelkező szakember vegye át, ezért I. Rudolf 1604. év január 20-án erdélyi biztosai számára kiadott utasításában részletesen foglalkozott a bányavidék alapvető kérdéseivel.⁴¹ I. Rudolf a helyzet feltérképezésére Hans Kaufmannt, a sziléziai bányamestert (magister montanorum)⁴² és Hanns Steinberget, a körmöci pénzverde alkalmazottját küldte ki, és kérte fel egy jelentés elkészítésére.⁴³ Hans Kaufmann az uralkodóhoz intézett levelében leírta, hogy Lisbona nem fizette be az árenda összegét, ezért eltávolították az állásából és ideiglenesen átvették a bányakamara és a pénzverde irányítását. Így válik érthetővé, hogy az uralkodó 1604 januárjában miért szólította fel erdélyi biztosait, hogy nevezzenek ki egy prefektust, vagy, ahogy ők hívják – camergraviust, aki intézi a verde ügyeit és felügyeli a fémbeváltás folyamatát, a kinevezett prefektust a directornak, és a tanácsosoknak mindenben segíteniük kell.⁴⁴ Másik fontos feladatuk pedig az lett volna, hogy Sziléziából, az osztrák örökös tartományokból és felvidéki bányavárosokból megfelelően képzett bányászokat, pénzverőket szerződtessenek, ami nem valósult meg.⁴⁵

³⁹ MOL E 244 5296. t. fol. 364. (1603. november 12.)

⁴⁰ MOL E 244 5296. t. uo.

⁴¹ Lisbona-val szemben a későbbiekben ellene folytatott kamarai vizsgálat során többször is megfogalmazódott az a vád, hogy szántszándékkal tett a Magyar Királyság érvényben lévő törvényei ellen, ez a viselkedés nem feltétlenül volt szándékos a részéről, fakadhatott egyszerűen a helyismeret és a helyi szokásjog-rendszer ismeretének hiányából. Ld. MOL E 249 31491. t. fol. 337–339. (Ferdinánd főherceg a Szepesi Kamarához intézett leve, 1614. május 13.), illetve fol. 659–661. (II. Mátyás utasítása, 1616. január 26.). I. Rudolf biztosainak névsorára, és az utasítás szövegére ld. EOE V. 244–249.

⁴² magister montanorum: metallica praefectus, bányamester, Bergmeister, „qui praesit cultura fodinarum”.

⁴³ EOE V. 244. illetve Newald 1885. 144.

⁴⁴ Newald 1885. 245. illetve EOE V. 248–249. Prefektus állás jellemzésére ld. Kenyeres 2008. 118–126. Camergravius: camerae grafius, „talem culturam peculiari minerarum praefecto committant”. Ld. Glossarium 1901. 94.

⁴⁵ EOE V. 245. illetve Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. 233., Szellemy 1894. 15. Ha az érintettek nem akartak önszántukból átköltözni más vidékre, akkor a központi kormányzat gyakran fordult kényszerítő eszközökhöz, hogy elérje célját: „... hozának sok bányász, aranyásó legényeket, többet ötszáznál, feleségek – gyermekekkel egyetemben Körmöc és az többi bányákból onnét feljül; de nem jó akartjok szerint, hanem mind válogatva írva voltanak, kételenség alatt kellett eljönniük.” Segesvári Szabó Bálint krónikája. In. Bethlen Gábor krónikásai. Összeáll: Makkai László. Budapest, 1980. 205.

A biztosoknak adott instrukciókban megfogalmazott újítások, többek között a kincstári kezelés visszaállítása bevezetésére nem került sor, mert közbeszólt a Bocskai-felkelés, majd az azt követő bécsi béke, amelynek következtében visszaállt a bérleti rendszer és a Gerhard Lisbonával, mint a térség legbefolyásosabb bér-lőjével kötött szerződés.

Szinte alig száradt meg a tinta a bécsi béke okmányán, Lisbonát egyszerre két ügyben is feljelentették a felsőbányai polgárok. Az első vita a felsőbányai Tomoz és Kalicer nevet viselő bánya körül robbant ki. Lisbona 1604-ben hitelt vett fel Balázs és István deákoktól, hogy finanszírozni tudja egy új vízhúzó-berendezés beszerzését és az akna-szélesítés kivitelezését, ennek fejében a két említett hitelező a bányák jövedelméből profitált, a kapott nyers nemesércet nem váltották be a helyi kamarában, hanem törvénytelen módon az ország határain túlra exportálták, amivel súlyos károkat okoztak a kamarának.⁴⁶ Az István deáktól felvett hitel pontos összegét is tudjuk, ez 17 506 forintot tett ki, a Balázs deák által adott kölcsön pontos összege nem ismert, de annyi bizonyos, hogy 1614. július 21-én Lisbonának tartozása fejében a deák javára minden felsőbányai illetékességéről le kellett mondania.⁴⁷ A megvalósított reformok hasznát a felsőbányai polgárok is élvezték, azonban a város nem akarta Lisbonának kifizetni a beruházás költségének ráeső részét, ezért a prefektus megtiltotta, hogy használják a vízelvezetőt és a szellőztető berendezést, mire a felsőbányai polgárok feljelentették őt a Szepesi Kamaránál.⁴⁸ A per elhúzódott, az ügy Báthory Gábor elé került, aki a kővári kapitányra hagyta az ítélezést. A konfliktus végére azonban csak 1614. július 24-én került pont, amikor is II. Mátyás ítélete alapján a felsőbányaiak is használhatták teljes joggal a vízelvezetőt és a szellőztető berendezést egyaránt.⁴⁹ A második per István deákhhoz és az ő árváihoz kapcsolódott. István deák az 1607. év folyamán meghalt, és Lisbona nem törlesztette az árváknak tartozásait, ezért 1609-ben a fejedelem utasítására számukra kellett lekötnie a felsőbányai határban lévő Enteres és Vant bányák jövedelmeinek felét, emellett az örökösök igényt tarthattak az ólomház és a vitriol készítéséhez használt pirit értékesítéséből származó haszon bizonyos hányadára is.⁵⁰

Lisbona nem válogatott az eszközökben, ha pénzre volt szüksége, ahogy ez Mátyás főhercegnek a Szepesi Kamarához intézett utasításából is kiderült. Ebben a fő-

⁴⁶ Balogh–Oszóczki 2001. 19–20 illetve Gündisch 1932. 75–76. Lisbona vezette felsőbányai beruházásokra: „... holot pusztában leven az bania, en magam saját keoltseggemmel eppitettem megh eoket. Melý rea költ summa penzem mostanis oda vagion”. Ld. MOL E 254 40. cs. N°14 (Lisbona levele, 1615. szeptember.) Lisbona egyik hitelezőjére ld. MOL E 254 1614. december. 12. A csempészet komoly gondot jelentett a kor törvényalkotói számára, az erdélyi országgyűlés is rendre foglalkozott az üggyel, de érdemleges eredményt nem értek el. Ld. EOE V. 248–249.

⁴⁷ Balogh–Oszóczki 2001. 19–21.

⁴⁸ Balogh–Oszóczki 2001. 21.

⁴⁹ Balogh–Oszóczki 2001. 20., kővári kapitány bírói szerepére ld. Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972. (továbbiakban Szentgyörgyi 1972.) 23.

⁵⁰ Balogh–Oszóczki 2001. 22. 1619-ben Bethlen Gábor fejedelemnek azt vallotta Lisbona fia, hogy atyja rendszeresen fizette a hitel törlesztő részleteit, a vizsgálat minden valós vád nélkül folyt ellene. Ld. Szilágyi 1879. 109–110.

herceg felszólította a kamara vezetőit, hogy vizsgálják ki Johann Allan panaszát, aki Lisbonánál hagyta letétben pénzét és egyéb ingóságait, azonban a bányaprefektus nem hajlandó ezeket a javakat visszaszolgáltatni.⁵¹ A Johann Allan ügyében folytatott vizsgálat után Lisbonát Illésházy István parancsára őrizetbe vették, egyrészt mert nem fizette be a bérleti díjat, és nem rendezte korábbi tartozásait a kamara felé, másrészt mert hamis pénzt veretett, és az ígéretéseket, miszerint Erdélyben még vannak forrásai, a központi kormányzat megelégedte.⁵² Reverzálist írtak vele, hogy minden vagyona és saját feje lekötésével („caput bonaque sua obligando...”) kifizeti az elmaradt összegeket, és ezen felül Illésházy rendelkezése szerint 500 forintot kell beszolgáltatnia, mert nem tudott megfelelő minőségű pénzt veretni. Ezt erősítették meg a később megtalált elszámolások is, amelyeket a kamara véleménye szerint Lisbona nem osztott meg az Udvari Kamarával.⁵³ Mátyás főherceg 1608. szeptember 26-án kelt utasításában leírta, hogy ahogy megtudta Illésházy István tanácsos és felső-magyarországi küldött leveléből, Vízkelethy Tamás kamarai biztos körbejárta a bányavidéket, feljegyezte a renováció szükséges lépéseit, emellett megemlítette, hogy Gerhard Lisbona, egykori nagybányai bányabérlő még mindig fogságban van a rosszul végzett adminisztráció miatt.⁵⁴ A főherceg felszólította a kamara vezetőit, hogy addig ne engedjék a németalföldi kereskedőt szabadon, amíg az igazgatása alatt eltöltött minden egyes évre vonatkozólag nem fizeti meg a szükséges bérleti összeget, 2 000 forintot, és emellett nem tisztítja meg kellő mértékben a rossz minőségű pénz veréséhez használt elegyet, ha pedig erre nincs lehetősége, akkor fizessen 500 forintot a kamara pénztárába.⁵⁵

III. Báthory Gábor szolgálatában (1608–1613)

Báthory Gábor erdélyi fejedelem, mielőtt az első kassai megállapodás értelmében visszakapta a szatmári bányavidéket, már birtokadományban részesítette Gerhard Lisbonát (1608. április 6.), amikor az még börtönben ült. Két falut – Georgfalvát és Negerfalvát – kapta meg „simul cum toto et omni iure nostro regio”, és tovább örökíthette a birtokokat fiú- és leányági örökösének.⁵⁶ Emellett a fejedelem kikötötte, hogy mint a nagybányai kincstári bányák prefektusa, köteles minden évben 3 000 forint bérleti díjat fizetni.⁵⁷ Sajnos arra vonatkozólag nem tartalmaznak a fejedelmi királyi könyvek információkat, hogy mi módon kerülhetett kapcsolatba

⁵¹ MOL E 249 31489 t. fol. 836. Arról sajnos hallgat a főherceg levele, hogy miért kényszerült Allan arra, hogy lekösse Lisbonánál a pénzét és vagyontárgyait.

⁵² MOL E 244 5297. t. fol. 416–417. (1607. október 23.)

⁵³ Uo. Lisbona tisztségének megnevezése itt: magister montium, ez megfelel a prefectus rei metallicae terminusnak. 1571–1580 között a perceptor mellett a magister montium irányította a kincstári bányák és a bányakamara életét. Ld. MOL E 244 5306. t. fol. 33–34. illetve Rausch s.a. 11–12.

⁵⁴ MOL E 249 31490. t. 122–124.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MOL F1 Libri Regii 8. k. 2–3. Mindkét település Romániában található, Georgfalva: ma Cetățele, Negerfalva: ma Negrea.

⁵⁷ MOL F1 Libri Regii uo.

Lisbona a fejedelmi kormányzattal, és hogyan köthette meg a börtönből a szerződést a fejedelmi kancelláriával. Támponként a Szepesi Kamara 1607. október 23-án íródott levele szolgálhat, amelyben a tanácsosok bizonyos erdélyi pénzforrásokat, biztosítékokat emlegettek.⁵⁸ Ezek a közelebbről meg nem nevezett források segíthették őt abban, hogy kapcsolatba kerüljön a fejedelmi kormányzattal.⁵⁹

Báthory Gábor 1608 folyamán még egy alkalommal juttatott új birtokadományt Lisbona részére, amely magában foglalt két nagy jelentőséggel bíró bányásztelepülést: Alsó- illetve Felsőfernezelyt.⁶⁰ A fejedelem engedélyezte a pirittel való kereskedést, vámot nem kellett utána fizetnie és nem volt köteles a kereskedelemből származó haszonról számadást készíteni a fejedelmi kincstár számára.⁶¹ A felsorolt rendkívüli kiváltságokat a hivatalos okmány azzal indokolta, hogy Lisbona töretlen hűséggel szolgálta a fejedelmet. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mindezt mi módon tehette, hiszen az 1608. szeptember 26-án kelt főhercegi utasításában Mátyás mint foglyot említi, így kevesebb, mint egy hónapja lett volna arra, hogy ezt a hűséget bebizonyíthassa. Biztosan állítható, hogy ezen kifejezés mögött nem kell valós tartalmat feltételezni, hanem a korban szokásos, az oklevelekben található formulaként lehet értelmezni. Báthory Gábor kénytelen volt Lisbonát alkalmazni, és kivételes előnyöket biztosítani számára, hogy a börtön után is Nagybányán maradjon, vezesse a vidék ügyeit, működtesse a bányákat, mert a fejedelmi kincstárnak erre nem volt megfelelő szakembergárdája, sem tőkéje, a nagy távolság az ügyintézés menetét megnehezítette volna meg. A kalandos előélettel büszkélkedő bányabérlő az évek folyamán alapos helyismeretre tett szert, megismerte a régió működési viszonyait, ezért sokkal könnyebben boldogult a határvidéken fekvő térségben, mint egy teljesen kezdő, tapasztalatlan bérlő, vagy esetleg fejedelmi megbízott.⁶²

Lisbona, miután a fiatal fejedelem bizalmába fogadta, mindent megtett annak érdekében, hogy hasonló megbecsülésre tegyen szert Báthory Gábornál, mint korábban a Herberstein család tagjai Báthory elődeinél. Ennek jegyében a Feketebánya mellett található tárnákat újra megnyitotta és 81 bányászt telepített be a Német-

⁵⁸ MOL E 244 5297. t. fol. 416–417.

⁵⁹ Rausch 2007. 21–22, 35–38, 51–53.; Rausch s.a. 9. Ld. még Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: *In Memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére)*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 209–210, 222–223.

⁶⁰ MOL F1 Libri Regii 8. k. 84. Mindkét település ma Romániában található, Alsófernezely ma: Ferneziu, Felsőfernezely ma: Firiza. A két falu határában folyó bányászatról ld. Szellemy 1894. 15. illetve Borovszky 1910. 34, 72.

⁶¹ MOL F1 uo.

⁶² Vö. *Erdély története (1606–1830)*. II. kötet. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Bp., 1988. 629. Arra vonatkozólag a kutatás jelenlegi állapotában még nem tudok pontos választ adni, hogy a fejedelem vajon miért nem a Herberstein család valamelyik tagját kérte fel erre a feladatra. Feltehető, hogy azért döntött Lisbona mellett, mert a Herberstein örökösök ekkor még kiskorúak voltak: „mivel az tob heresek akor impuberes voltanak...”. Ld. MOL E 249 31491. t. fol. 684.

római Császárság területéről.⁶³ A későbbi események azt mutatják, hogy ez a beruházás sikeres lehetett, mert Báthory Gábor újabb feladatot bízott a nagybányai prefektusra. 1609. május 20-án bérbe adta neki Zalatna mezővárost az ott található összes bányával.⁶⁴ A zalatnai prefektúra bérbeadása komoly feladat elé állította Lisbonát, ugyanis ezeket a bányákat az itt bányászott jó minőségű higany miatt nem egykönnyen adták ki a fejedelmek a kezükből, és sokaknak – köztük Felician von Herbersteinnek – sem sikerült a bérlet jogát megszerezni.⁶⁵ Báthory Gábor azal indokolta az adományt, hogy reményei szerint Lisbona szorgalmasabban művelni majd a zalatnai bányákat, mint az elődje, Filstich Péter főkincstárnok tette.⁶⁶ Emiatt a fejedelem bérbe adta a bányákat, minden eszközzel és épülettel együtt Lisbonának, évi 6 000 forint ellenében.⁶⁷ Külön említette az oklevél az ezüstabányák ügyét, valamint arról is rendelkezett, hogy a kibányászott nemesércet hol válthatja be a prefektus. Két beváltó helyet jelölt ki, Nagyszeben és Nagybánya városát. A mezőváros lakói felett Lisbona a helyben használatos bányajogi rendszer szerint ítélezhetett.⁶⁸

A zalatnai bányák adományozásával egy időben Gerhard Lisbonát és utódait az erdélyi rendek a fejedelem kérésére maguk közé emelték, ahogy ők fogalmaztak: „országunk közibe bévöttük”, és remélték, hogy nem lesz haszontalan „civise” or-

⁶³ Borovszky 1910. 11–12, 206. Feketebányát Felician von Herberstein kapcsolta be a nagybányai-felsőbányai bányamű vérkeringésébe, amely akkoriban alig 200 lelket számlált. Ld. Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Kiadja: Bobory Dóra. = *Lymbus*. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2005. 5–26. 16. illetve Rausch 2007. 23.

⁶⁴ MOL F1 Libri regii 9. k. 225–226. 76–80. illetve ld. 4. melléklet

⁶⁵ Zalatna ma: Zlatna, Románia. A Zalatnán folyó higanybányászatra: *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. III. Acte și scrisori. Publ. Dr. Andrei Veress. București, 1930. 58–59. illetve *Pierre Lescapier utazása Erdélybe (1574)*. Szerk. Benda Kálmán–Tardy Lajos. Bp., 1982. 76–80.; Rausch 2007. 39–40. A zalatnai bányabérlő-család a 16. század utolsó harmadában az észak-itáliai származású Grison család volt. Ld. MOL F1 Libri Regii 1. k. 24–25. Herberstein kudarcára: Rausch 2007. 43.

⁶⁶ Filstich Péter: Petrus Filstich de Kolosvar, praefectus auri camerae et montanistarum, birtokadományt kapott Rákóczi Zsigmondtól 1607-ben két alkalommal (augusztus 7. és november 6.) az elhagyott Offenbányai bányák művelésére, ezeket a donációkat megerősítette Báthory Gábor 1608. június 31-én, illetve november 13-án. Ld. MOL F1 Libri Regii 7. k. 146–147, 198–199, 8. k. 96–99. Filstich Péter Nagy Iván leírása szerint kolozsvári szász családból származott, Bethlen Gábor alatt a nagybányai pénzverde felügyelője, a fejedelem 2000 forint fejében az Offenbányai tárnákat adta neki, amit Brandenburgi Katalin 1630-ban megerősített, a pénzverde felügyeletéből gazdagodott meg. Ld. Nagy Iván: Magyarország családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal (elektronikus dokumentum). Bp., 2002. 4. kötet, Filstik család

⁶⁷ MOL F1 uo.

⁶⁸ MOL F1 uo. Lisbona ítélezési jogköre hasonló lehetett, mint amivel a Herberstein család tagjai rendelkeztek. Ld. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei (1569–1602)*. I. kötet. Szerk. Fejér Tamás. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi történelmi adatok VII/3.) 431–433. A bányavároshoz tartozó fálvak lakosainak nem kellett tizedet, sajtépénzt és vadbórt beszolgáltatniuk uruknak, és minden harmadik héten voltak kötelesek a bányában dolgozni. Ld. Szentgyögyi 1972. 40.

száguknak, betartja az ország törvényeit, tiszteli a kiváltságokat.⁶⁹ Ezzel a rendelkezéssel a nagybányai bányakamara prefektusa elérte, hogy jogerős ítélet meghozatala előtt őt sem lehetett már börtönbe vetni.⁷⁰ 1609 májusában a Szepesi Kamara küldöttét, a már említett Daróczy Ferencet, a nagybányai polgárok nevében két esküdt kereste fel, és arra kérte, hogy a szabadságaikkal és privilégiumaikkal kapcsolatos fejedelmi levelet küldje el Illésházy István nádornak.⁷¹ A levél tanúsága szerint még 1609-ben is vitatott volt a terület hovatartozása, hiszen az erdélyi fejedelem birtokán a Szepesi Kamara küldöttje teljesített szolgálatot, aki a magyar nádornak jelentett, és ő közvetítette Báthory Gábor levelét is Illésházy István felé. A helyzet nagyon kuszának tűnhet, a megoldás azonban az lehet, hogy maga a fejedelem kérte a kamarai vezetés segítségét a térség irányításában és ellenőrzésben, mivel Lisbonában nem bízhatott meg maradéktalanul. Arra pedig már utaltunk, hogy Illésházy István nádorsága előtt is befolyással rendelkezett a térségben, ami nádorrá választása után sem szűnt meg.⁷²

A következő adat az 1611. évből való, amikor a nagybányai és a felsőbányai polgárok feljelentették Gerhard Lisbonát Báthory Gábornál, mert az túllépte bírói jogkörét, és ítélni kívánt a városok lakosai felett is. A második vádpont az volt, hogy megkárosította a két város kereskedőit, ugyanis kihasználva a pénzverde nyújtotta előnyöket, rossz minőségű réz- és ónpénzt veretett, és ezekkel fizette a kincstári bányák munkásait. A hamis pénzérmekeket azonban sehol máshol nem fogadták el, mint az általa működtetett boltokban, így foglalkoztatottjai csak nála tudtak vásárolni, ami jelentős bevételtől fosztotta meg a Nagybányán és Felsőbányán dolgozó kereskedőket.⁷³ A pereskedésnek az 1612-ben (május 27.) Nagyszebenben kihirdetett fejedelmi ítélet vetett véget, a végleges bírósági határozat hat pontban foglalta össze a fejedelmi döntést.⁷⁴ Az első pontban Báthory Gábor megtiltotta Lisbonának a rossz minőségű réz- és ónpénz verését, felszólította a még forgalomban lévő rossz pénzérmék haladék nélküli eltávolítására. A második pontban arra kötelezte a nagybányai prefektust, hogy „az miveknek minden kántoron jó pénzzel megfizessen, el kezdvén az kántort zámlálni a prime die July proxime affuturi...”

⁶⁹ EOE V. 125. Kolozsvári rendi gyűlés, 1609. április 26. május 5. (34. cikk)

⁷⁰ „Quamvis autem horum nobilium multa sint libertates, quator tamen censetur esse praecipuae- prima igitur est, quod ipsi nisi citati, vel vocati ordineque judiciario condemnati fuerint, in eorum personis, ad quorum vis instantiam, vel clamores aut preces nusquam per neminem detineri possint.” *Decretum Latino-Hungaricum, juris consuetudinarii, in clyti Regni Hungariae et Transylvaniae; az az Magyar és Erdélyországnak törvénykönyve*. Lőcse, 1637. Pars. I. Decret. Ung. Tit. IX. 102.

⁷¹ EOE V. 131. 1609. május 13.

⁷² A magyar király pénzügyi hatóságaival való együttműködést mutatja, hogy a nádornak elküldött levélben szereplő kiváltságokat csak a válasz megérkezése után erősítette meg a fejedelem. Ld. *Kaprinay gyűjtemény*, MSS B XVI. Tomus 42. (továbbiakban Kaprinay gyűjtemény)

⁷³ Uo. N°24. 93. illetve Martini Schwachter: *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipuae Hungaricam*. Budae, 1802. 391–392.

⁷⁴ Uo.

A harmadik pont kikötötte, hogy a zúzómalmot csak saját hasznára üzemeltesse.⁷⁵ A negyedik artikulus foglalkozott a tisztességes konkurencia problémájával, a fejedelem megengedte Lisbonának, hogy saját hasznára bármikor dolgozhasson, de erővel a másikat el ne vegye, és ne kényszerítsen senkit, hogy nála vásároljon.⁷⁶ Az utolsó, hatodik pontban a fejedelem rátért a bíraskodási jogkör problémájára. Felszólította a nagybányai polgárokat, hogy a szokásjog szerint válasszanak egy „Perkmester”-t, ő előtte kell megjelennie Lisbonának minden esetben, vagy saját személyében, vagy képviselő útján.⁷⁷

A fejedelem által hozott ítélet nem sokáig érezte hatását, mert a felsőbányai polgárok 1613. február 23-án újabb panasszal éltek Báthory Gábornál. Az uralkodó március 11-én kiküldött egy vizsgálóbizottságot, a küldöttség mérlegelve a helyzetet a polgároknak adott igazat abban, hogy Lisboa megszegte az 1612. évben hozott határozatot. A polgárok sérelmét a kancellária szóban elismerte, azonban gyakorlatban nem tett semmit a problémák orvosolására.⁷⁸ Július 6-án kelt levelében a fejedelem arra kérte Lisbonát, hogy ne legyen rabló, tartsa be a törvényeket, szeptember 26-án pedig felszólította, hogy a felsőbányai eklézsiának kiutalt bányabért ne tartsa vissza, hanem utalja ki az egyházközösség számára.⁷⁹

IV. Nagybányai pénzverde helyzete Báthory Gábor uralkodása alatt

A Nagybányán működő pénzverdét a korszakban a vezető erdélyi pénzverdeként tartották számon, a kibocsátott érmék minősége és mennyisége alapján egyaránt.⁸⁰ A már említett kassai szerződés révén jutott a pénzverde használatához Báthory Gábor, aki Gerhard Lisbonát megbízta a verőház további működtetésével.⁸¹ A fiatal fejedelem pénzverése igen gazdagnak és változatosnak tekinthető, az itt vert pénzérméken a következő titulus található, az N-B jelzés mellett, *GABRIEL D. G. PRIN. TRAN. PAR. REG. HUN. D. ET SIC. COMES*, ez a cím az 1612-es Radul vajda elleni hadjárat után kiegészül a *VAL. TRANSAL.* felirattal is.⁸² Az itt vert

⁷⁵ A vízzel működtetett malomban zúzták össze az ezüstöt, miután az égetőműben elválasztották az egyéb ércektől. Ld. Ember 1946. 316. illetve Rausch 2007. 40.

⁷⁶ Kaprinay gyűjtemény uo. illetve Balogh-Oszóczy 2001. 19.

⁷⁷ Uo. „Perkmester” kifejezés a német Bergmeister magyarosított formája, a már említett camergravius tisztséggel egyeztethető, a városi lakosok egymás közötti, illetve a bányabérlővel folytatott peres ügyekben kellett hozzá fordulniuk, innen a Szepesi Kamarához lehetett fellebbezni. Vö. Balogh-Oszóczy 2001. 19–20.

⁷⁸ Borovszky 1910. 230.

⁷⁹ Uo. Felsőbányai eklézsia a korábban elveszett tizedjövedelmeit pótolta oly módon a fejedelem, hogy az itt fekvő bányák után fizetendő bányabér összegét megtarthatta az egyházközösség. Vö. Ember 1946. 488.

⁸⁰ Huszár 1961. 9.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. illetve Newald 1885. 145. A rövidítés feloldása a következő: *GABRIEL DEI GRATIA PRINCEPS TRANSYLVANIAE, PARTIUM REGNI HUNGARIAE DOMINUS ET SICULORUM COMES*, illetve *VALACHIAE TRANSALPINAЕ*. ld. 5. melléklet

pénzeknek hat alaptípusát különböztette meg a kutatás: aranyforint, tallér, dutka, szélesgaras, garas és dénár, a nemesércekből vert nagy értékű érmék általában a Magyar Kamara által megszabott átváltási árfolyamot követték.⁸³ Báthory Gábor uralkodása alatt két fajta tallért vertek az Erdélyi Fejedelemség területén, az egyik típus a nagybányai volt, amelynek előlapján a fejedelem mellképe volt látható, díszes vértet és jogart viselve, a hátlapján pedig a Báthory család címere szív pajzsban, a cím mellett pedig az N-B jelzés.⁸⁴ A nagybányai pénzverőházban az aprópénzek közül a lengyel eredetű dutkát verték a korszakban, a dutka 9 magyar dénárt ért, ezért a hivatalos elnevezése novenarius volt, a köznyelv nevezte el dutkának.⁸⁵ Az aprópénz népszerűségét jelzi, hogy az 1609. és 1613. évi országgyűlés is rendelkezett a dutka verésének szabályairól. Az erdélyi rendek kikötötték, hogy novenariust csak Nagybányán lehet verni, illetve egyes esetekben, a nagyszebeni verdében a nagybányai „gradus pondus és instrukció” szerint.⁸⁶ Lisbona megpróbálta a pénzverőház eszközeit kicserélni, modernebb verőgépeket beszereltetni, a legtöbb kölcsönt e célból vette fel. A Felician von Herberstein által üzembe helyezett hengeres pénzverő-gép 1610-ig működött, ekkor Lisbona a megváltozott igényeknek megfelelően egy új, kisebb gépet vásárolt, amelynek működtetése nem járt akkora költségekkel, és alkalmasabb volt az egyre jobban keresett kis értékű pénzérmék verésére, mint a régebbi verőgép.⁸⁷ Az új verőgéppel lehetett nagy tömegben dutkát, garast és ún. fél tallért is verni, hatékonyabbá válhatott verde működése is.⁸⁸

Reformtörekvései ellenére a németalföldi bányabérlővel a pénzverés terén is – ahogy már többször utaltunk rá – akadtak gondok. Az 1613-ban tartott nagyszebeni országgyűlésen az erdélyi rendek felpanaszolták, hogy Gerhard Lisbona meghatározott összegért másoknak, illetve saját hasznára olyan garasokat veret Nagybányán, melyek értéke állandóan romlik, a szomszédos államokban (köztük a Magyar Királyságban) ezeket az érméket fizetőeszközként sem fogadják el.⁸⁹ Ennek következtében határozatot hoztak, hogy ilyen rossz minőségű rézgarasokat ne verjen Lisbona, hanem állandó, a Magyar Kamara által meghatározott pénzlábbal rendelkező garast veressen, és ezt a metódust kövesse a tallér és a dukát verésekor is.⁹⁰

⁸³ Huszár 1961. 10–11. Pénznemek meghatározására ld. Huszár Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Bp., 1995. (továbbiakban Huszár 1995.) 12.

⁸⁴ Huszár 1961. 11. A korabeli pénzverésre ld. 6. melléklet

⁸⁵ Huszár 1975. 51–52.

⁸⁶ EOE V. 125. illetve 282. (Kolozsvár, 8. artikulusz; Nagyszében, 6. artikulusz) illetve Huszár 1961. 11.

⁸⁷ Gündisch 1932 91. Hengeres verőgép bevezetésére ld. Huszár 1975. 58–59, Uő. 1995. 68–69. illetve Rausch 2007. 20.

⁸⁸ Gündisch 1932. uo.

⁸⁹ EOE V. 1879. 282.

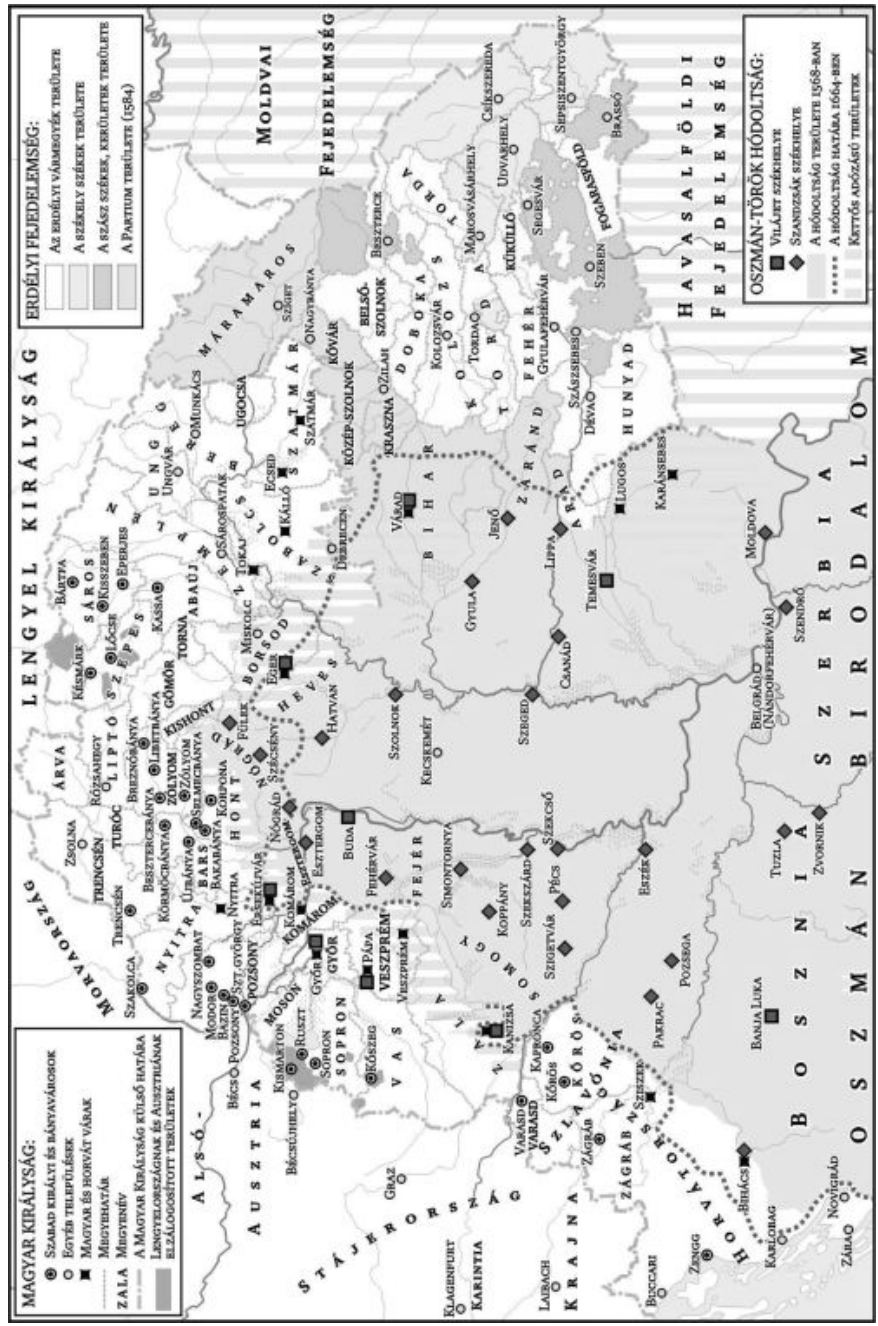
⁹⁰ Uo. (6. artikulusz).

1613. október 20–29. között ülésezett Kolozsvárott az az országgyűlés, amelyen a három rendi nemzet Báthory Gábor eltávolítása és Bethlen Gábor fejedelemmé választása mellett foglalkozott a bányászat kérdésével is. A 9. törvénycikkely szerint, ha a bányabérlők miatt az adott bányák, és ebből kifolyólag a fejedelem kincstára is károsodik, akkor kötelezni kell – akár erőszakkal is – a bérlőket, hogy a károkat fizessék meg és adják át a bérelt bányákat a kancelláriának.⁹¹ A rendek határozatát bizonyosan befolyásolta Lisbona visszaéléseinek és a vele való problémáknak a sorozata.

⁹¹ Uo. 346. (9. artikus)

1. melléklet

Az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság a 17. század első felében

2. melléklet

A nagybányai kamarában 1601., 1608. illetve 1612–1614. év között beváltott nemesérc- mennyiség és a hozzájuk kapcsolódó pénzürmék összege. Forrás: Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei (1526–1657). Magyar Egyetemes Éremtár III. 1975. 60.

Év	Kitermelt arany (márka)	Kitermelt ezüst (márka)	A pénzverdében vert pénzürmék (darab tallér)
1601	472	1 683,10	25 172
1608	nincs adat	2 927	4 389
1612–1614	192	6 349	25 000

3. melléklet

A Németalföldi tartományok a 16. század végén

4. melléklet

17. századi bányász (vízfestmény). In: Régi erdélyi viseletek: Viseletkódex a 17. századból. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Jankovics József. Bp., 1990. 7. kép.

5. melléklet

Báthory Gábor Nagybányán vert ezüst széles garasa 1610-ből. In Huszár Lajos: Az erdélyi fejedelemség pénzverése. Bp., 1995. 83.

6. melléklet

Jost Amman: Pénzverő (fametszet). In: Das Ständebuch. Hgg: Jost Amman und Hans Sachs. Leipzig, év nélkül, 31. kép.

ULRICH ATTILA:

Az ecsedi uradalom állapota 1614-ben, Báthory Gábor halála után

Az egykori Báthory uradalmat a család férfiágának kihalásával Bethlen Gábornak sikerült megszereznie 1624-ben.¹ Ekkor az Ecsed uradalmához tartozó egész települések: Kis Ecsed, Fábiánháza, Szoldobágy, Terem, Ecsed és Márton, Mérk, Vállaj, Börvely, Kálmánd, Szaniszló, Encsencs, Lugos, Majtény, Szentmiklós, Gilvács, Tőke-Terebes, Tagy, Dob, Madarász, Oroszi, Amaczbod, Óvári, Gyarmat, Tarpa mezőváros, Penyige, Géberjén, Sárköz, Alsó-Misze, Tótfalu, Laposbánya, Sonkád, Lipo, Borhida voltak. Részbirtokok: Ábrahámfalva, Ökörítő, Penészlek, Domahida, Nagyzsadány, Porcsalma, Döge, Kisar, Matocs, Kapocs, Nagyszekeres, Kisnamény, Kölcse, Tótfalu, Cseke, Ricze, Simánd nemesi kúriával, Udvari és Aranyas város fele, Meggyes Gószóval, Berencze, Józsefháza, Milota, Sebespatak. Fél birtokok: Apa, Monostor, Busák, Bártfalva, Sikarló – valamennyi Szatmár vármegyében. Szabolcs megyében: Bátor mezőváros Vasvárral, Pócs, Tímár, Böszörmény mezőváros, Bakta, Lórántháza, Kisfalud, Nagyléta, Tét. Részbirtokok: Gyulaj, Nyíregyháza, Királytelek, Rakamaz, Vencsellő, Búd, Szentmihály, Pród, Nyírfehértó(!), Nyíradony, Levelek. Az uradalomhoz adta adóját még Gyöngyös város részbirtoka Heves vármegyében, Szikszó részbirtoka 4 szőlővel Abaúj megyében, és a tállyai szőlők Borsod (sic!) megyében.²

Kutatásaink során egyetlen alkalommal sem találkoztunk olyan összeírással, amely az összes települést egyszerre mérte volna fel. A későbbiekben több település éppen a Rákóczi család birtokszerzéseinek következtében, a racionálisabb gazdálkodás miatt más uradalmi irányítás alá került, vagy éppen a korábbi adományozások miatt szakadt el az uradalomtól. A Tisza mellett fekvő falvak – mint Rakamaz, Tímár, Vencsellő, Búd, Szentmihály – a tokaji és a sárospataki domíniumok részei

¹ Magyar Országos Levéltár, a Magyar Kamara Levéltára: Neoregistrata Acta (MOL NRA) Fasc. 222. No. 19., 1624. II. Ferdinánd adománylevele Bécs, május 8.

² Ugyanezen forrás alatt az ecsedi uradalom településeinek felsorolása: Mezővárosok: Ecsed, Bátor, Böszörmény, Tarpa, Gyarmat, Misztótfalu, Tasnád, Matolcs, Majtény, Aranyosmeggyes, Újváros, Szinyérváralja, Jánk. Falvak: Fábiánháza, Mérk, Vállaj, Börvely, Kálmánd, Domahida, Dob, Porcsalma, Gilvács, Ökörítő, Rápolc, Gyügye, Oroszi, Kisnamény, Kölcse, Kisar, Magyar, Kis Szekeres[?], Nagy Szekeres[?], Füledd, Istvándi, Tiszakóród, Tiszabecs, Penyige, Nábrád, Tivadar, Kőmörő, Pusztadaróc, Lázári, Vasvári, Batiz, Udvari, Szentmárton, Kak, Dányád, Gégény, Szamosújlak, Berend, Perenthe, Józsefháza, Görbed, Sárközújlak, Szamostelek, Apa, Sebespatak, Kissikarló, Nagysikarló, Busák, Monostor, Remetemező, Baksafalu, Veresmart, Lipó, Borhida, Kraszó, Szamosközép, Kiskolcs, Nagykolcs, Dobra, Apáti, Pestyén, Ombod, Pinath, Zsadány, Pálfalva, Töketeres, Kraszna, Cégény, Usztató, Csány, Korvász, Tasnád, Szarvad, Pér, Kegye, Alsó- és Felső Szopor, Szentmiklós, Szaniszló, Pér, Tyukod, Kécs, Érkenéz, Déda, Széplak, Nyíradony, Nyíregyháza, Portelek, Enderéd, Pócs, Gyulaj, Tedej, Szentmihály, Léta, Pócspetri, Kisléta, Nagyléta, Kántorjánosi, Bakta, Lórántháza, Vasvári, Császári, Jármí, Papos, Terep, Bujánháza, Kányaháza, Bikszád, Felsőfalva, Avasújfalva, Ráksa, Tartóc, Vámfalu, Adorján. Puszták: Kiscecsed, Pusztaterem, Tagy, Radvány, Zelemér.

lettek. Ezért nem kell csodálkoznunk azon, ha az összeírások nem tükrözik pontosan az adományozásban szereplő településlistát.

Az ecsedi uradalom területén, annak nagy kiterjedése miatt, különféle gazdasági jelleg dominált. Az alföldi régióban természetesen a gabonatermesztés és állattenyésztés, a Misztótfalu környéki hegyeken a bortermelés játszott a főszerepet. Az állattartásban is kettősség figyelhető meg. A szabolcsi, illetve a Szabolcs megyével határos szatmári tájon a szarvasmarha-tenyésztés a domináns. Szatmár belsejében, illetve a Bihar megyei részekén, közelebb a hegyekhez egyre jobban átveszi a teret a juhtenyésztés. Ez a tendencia főleg a 17. század második felétől volt megfigyelhető, és a század vége felé egyre erősödött. Ez minden bizonnyal összefüggött a marhaexport csökkenésével, illetve a térséget sújtó katonai hadjáratokkal, a bizonytalan léttel is.

Az uradalmat nagy kiterjedése és a munka jobb megszervezése miatt már kezdetektől járásokra, később tiszttartóságokra osztották fel.³ Egy-egy tiszttartóság területén több majorság is volt, bár általában a legnagyobb majorságokat a tiszttartói központokban találjuk. A jobbágyok gazdasági teljesítőképességének ereje és az uradalom kiterjedése miatt jelentős éves bevételhez jutott a földesúr.

A jobbágyi szolgáltatásokban is az egységesülés jeleit figyelhetjük meg, az azonos természeti körülményekkel rendelkező települések adózása főbb vonalaiban hasonló volt. A robot mértéke szintén megegyezett. A század nagy részében a jobbágyi munkaerő bősége miatt a majorkodás nagy területen folyt. Az 1600-as évek végére azonban a népességszám csökkenésével megjelent (de nem tömeges mértékben!) a szolgáltatások pénzbeli megváltása, a román etnikumú lakosság betelepülése, főleg Misztótfalu környékére. Az uradalomban bekövetkezett szerkezeti, társadalmi és gazdasági változások megfigyelésére, és azok elemzésére jelen tanulmányunk keretei között nem vállalkozhatunk.

A fentiekben láthattuk, hogy az ecsedi uradalom kiterjedése igen nagy volt, gazdasági hatósugara mellett azonban közigazgatási jelentősége, sőt fontos katonai szerepe is volt. Ez utóbbi két terület fejlesztését ecsedi Báthory Istvánnak, illetve somlyai Báthory Gábornak tulajdoníthatjuk. Természetesen, a jelentősebb és marandóbb átalakítások, építkezések és a közigazgatási terület kiépítése Báthory Istvánnak köszönhető, aki országbírói tisztelet ellátva ecsedi rezidenciáját lényegében országos jelentőségű helyé tette.⁴ A magyar kultúrtörténetben is jelentős szerepet kapó utolsó ecsedi Báthory magtalansága miatt már életében méltó utódot keresett öröksége továbbadására. Ezt az utódot pedig az általa igen megkedvelt távoli ro-

³ Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptioes (továbbiakban MOL U et C) Fasc. 13. No. 13., 1648. Ebben az évben az uradalom körzetei: ecsedi, börvelyi, majtényi, bátori, nyíregyházi, misztótfalusi. A Rákóczi szabadságharc alatt már tiszttartóságokat találunk az uradalom területén, a börvelyit, szaniszlóit, apait, périt (MOL U et C Fasc. 101. No. 52., év nélkül).

⁴ *Dankó Imre*: Nagyecséd. Debrecen, 1994. (továbbiakban Dankó 1994.) 50.; Báthori István mecénási ténykedésére lásd: *Szabadi István*: Ecsedi Báthori István, a mecénás főúr. In. A Báthoriak kora. (Báthoriak és Európa). Szerk. Ulrich Attila. Nyírbátor 2008. 98–105.

kon, a kevés élő Báthory férfinemzettség legifjabb tagja, a somlyai ághoz tartozó Báthory Gábor személyében találta meg. A kis Báthory Gábor sokat tartózkodott az „öreg” Báthory István ecsedi udvarában. Egyértelmű volt tehát, hogy birtokainak nagy részét neki adományozta 1605-ben. Báthory Gábor tehát egy kész, kiépített uradalmat vett át, ahol szívesen is tartózkodott, erdélyi fejedelemsége idején is többször megfordult a mezővárosban.

Mi sem jelzi jobban Báthory Ecsedhez való kötődését, hogy 1608. augusztus 12-én az első ismert nagy szabadalomlevelet adta meg a hely részére, abban oppidumnak nevezve Ecsedet.⁵ Szabadalomlevele igen sokrétű és jelentős szabadságot adott a lakosságnak: felmentette őket a harmincad fizetése alól, saját bírói hatóság alá vonta a mezőváros polgárait, felmentette őket a földesúri szolgálatok alól „katonai segélyért” cserébe, engedélyezte a szabad bíróválasztást. Ezzel lényegében szabadabb fejlődési lehetőséget kapott az egyébként is fontos kereskedelmi út mellett található mezőváros. A szabadalomlevél másik kulcsa az, hogy az elengedett földesúri szolgálatok helyett, katonai segítséget kért, magyarul az Ecsedet a környéken lévő hajdúvárosok mintájára szervezte át. Úgy véljük, hogy Báthory ebben az esetben is jól használta ki a vár köré csoportosuló katonaelemek egységbe való szervezését. Ezzel a szabadalomlevéllel azonban – úgy találjuk – véget is ért Báthory Gábor, mint földesúr ecsedi ténykedése. Rövid erdélyi fejedelemsége alatt, természete, és a politikai útvesztői miatt figyelme letért a gazdálkodás unalmas ösvényéről. Minden bizonnyal az uradalomszervező tevékenységet a mindenkori ecsedi kapitányok látták el, közülük is az egyik fontos személy az az Ankreiter Mihály, aki Báthory Gábor halála után feladta a várat, majd segített az uradalom összeírásában, és aki már a fejedelem életében is jelentősebb adományokban részesült.

Lényegében az ecsedi uradalom 1608 után gazda nélkül maradt. Mégis mire szolgált ez az uradalom Báthory Gábor fejedelemsége idején? Az 1614-es felmérés ismeretében, és Kis Lukács kimutatása⁶ alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy az uradalom semmi másra nem volt alkalmas Báthory Gábor szemében, mint pénzszerzésre. Megszerzett örökségét tehát, politikája gazdasági alapjául állította, ami, ha gazdasági elgondolásokot vesszük alapul, nem volt rossz döntés Báthory Gábor részéről. Amint említettük, a fejedelem nem volt gazda típus, fejedelmi hatalmának megszilárdításához, későbbi katonai megmozdulásaihoz pedig mi sem szolgáltatott volna jobb alapot, mint egy kiváló helyen fekvő, erős uradalom településeinek eladományozása, inskribálása. Rövid birtoklása alatt Kis Lukács kimutatása szerint 32 700 Ft értékben „adott el” birtokokat. Ez igen jelentős összeg, ami rövid idő alatt gazdagította a fejedelem vagyonát. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy több

⁵ Dankó 1994. 55. Bár ebben az oklevélben Ecsed helységét mezővárosnak nevezik, azonban felmerülhet a kétség, hogy ez a szabadalomlevél emelte volna oppidummá az uradalmi központot. Valószínűleg Báthory Gábor a már egy közjogi helyzetet foglalt bele adománylevelébe.

⁶ MOL U et C Fasc 13. No. 6. én. „*Báthory Gábor az Ecsedy jószágban az mennyi falut és portiókat ely adott.*” Az összeírást Kis Lukács készítette.

esetben Kis sem tudta az inskripció összegét, így minden bizonnyal ez az összeg sokkal nagyobb lehetett. Ha Kis Lukács összeírását megvizsgáljuk, világossá válnak a fentebb leírtak, t.i az, hogy ez a nagymértékű eladományozás nem egy átgondolatlan cselekedet volt Báthory részéről, hanem a megvásárlás eszköze. Ezzel az eszközzel szerezte meg különféle személyek „barátságát”, illetve politikai támogatását. Gazdasági szemmel nézve természetesen, bár érthető, hogy likvid tőkeként használta a domíniumot, mégis ártalmas lehetett a kialakult szokásrendszer, szolgáltatásrendszer egységének megbontásával. Ártott abban is, hogy gazdaságilag gyengítette az uradalmat, az eladományozott birtokok egy része nem került vissza Ecsed hatókörébe. Egyetlen esetben tudunk arról beszámolni, hogy a későbbiekben más domínium településeit kebelezi be Ecsed, ez a Hidi Györgynek tett, a szatmári uradalomhoz tartozó néhány részirtok bekebelezését jelenti.

A birtokeladások tehát a fejedelemnek meglehetősen magas jövedelmet biztosítottak, azokon a településeken kívül természetesen, amelyeket donációban adott különböző nemeseknek. Ez utóbbira néhány példa: Vasvári részirtokát Possay Zsigmond és Szent-Iványi István, Tedej részirtokát Ramocsa István, Tímár részirtokát Besseney Mihály, Mogyoróst Szirmay György kapta. Ez az adományozási forma azonban bizonytalan volt a birtoklás hosszát tekintve, bizonyítja ezt, hogy a felméréskor Kálmándot Czegléd László, Börvelyt Borbély Péter bírta, ezeket a településeket azonban 1614-ben már az uradalom birtokaként regisztrálták. Az árenda, illetve az inskripció jobban jövedelmezett a szerződésben foglalt idő alatt. Az apai részirtokot Badányi János és fia, Ferenc bérelte 9 700, Tarpa részét és Józsefházát Csomaközi Péter 11.000 és 7 000 Ft-ért, Szaniszlót pedig Ráday Ferenc 6 000 Ft-ért inskribálta. Az ecsedi uradalom falvaiban és mezővárosaiban összesen 99 feljegyzést tettek az összeírók (néhány települést többször is felsoroltak, mivel így szemléltették a bérléseket és a donációkat, illetve az uradalomhoz tartozást is. Ez utóbbit úgy, hogy a név utáni mezőt üresen hagyták.). A 99 esetből 37 mező (kb. 37%) maradt üresen. Ez azt jelenti, hogy az ecsedi uradalom birtokából jelentős – legalább annak a felét érintő – területek, falvak, szőlők, jobbágyok kerültek más birtokoshoz. Azonban tanulmányunk elején már ismertettük, hogy Bethlen Gábor már ismét a „nagy” vagyis a teljes domíniumot birtokolta.

Az ecsedi uradalom telkiállománya 1614-ben

<i>Helység</i>	<i>Egész telkes</i>	<i>Féltelkes</i>	<i>Pusztá telek</i>	<i>Zsellér</i>
Kisecséd	11	8	13	13
Börvely	25	15	68	27
Mérek	18	8	10	11
Szentmárton	7	32	6	10
Vállaj	23	6	16	11
Szoldobágyterem	13	–	14	13
Bátor	75	62	–	98
Kálmánd	14	13	50	25
Nyíregyháza	30	40	–	17
Majtény	22	11	sok [!]	37
Tagy	6	6	–	10
Fábiánháza	22	2	–	11
Matolcs	12	16	–	88
Misztótfalu ⁷	15	9	47	71
Böd	2	–	12	2
Rád	puszta			
Tasnád	nincs felmérve			

Az ecsedi uradalom 1614-es összeírásának a telki állománnyal foglalkozó része egy éppen konszolidálódó uradalmat mutat. Valószínűleg még ez az összeírás sem teljes, mivel olyan települések hiányoznak a listáról, mint a névadó Ecséd városa. Bár az is lehetséges, hogy éppen oppidum rangja miatt nem vették számba. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a 15 éves háború pusztításai – bár annak már 8 éve vége volt – nagyon megviselték e tájat. Ez lehet a magyarázata a viszonylag magas pusztaszámnak is (19,61%). Ehhez hozzá kellene adnunk a majtényi lakatlan telkeket, amelyeket az összeírók nem rögzítettek. Mindenesetre a 295 egész telkes jobbágycsalád (24,52%), a 228 féltelkes (18,95%), illetve a 444 zsellércsalád (36,9%) egy fejlődő uradalomról ad tanúbizonyságot. A zsellérek magas száma megtévesztő lehet. A nyírbátori 98, és a misztótfalusi 71 fő jelentős része biztosan nem a klasszikus zsellér fogalmát takarja. Nyírbátor esetében nagyrészt a mezővárosban élő mesterembereket, míg Misztótfalun azokat a szőlősgazdákat kell a zsellér kategória alatt értenünk, akik nem foglalkoztak hagyományos szemtermeléssel, így ehhez való szántójuk, és igaerejük sem volt.

⁷ Az összeírásban 6 nemest is rögzítettek.

Az ecsedi uradalom jobbágyi szolgálati rendszere 1614-ben

<i>helység</i>	<i>cenzus</i>	<i>tized</i>	<i>csík (vödör)</i>	<i>fer-ton</i>	<i>vágó- marha</i>	<i>tehén</i>	<i>lenmag (kőből)</i>	<i>ajándék</i>	<i>vaj (icce)</i>	<i>káposzta (fej)</i>
Kisecséd	–	van	2	–	–	–	–	–	–	–
Börvely	36	van	2	–	1	1	1	18 lúd, 36 tyúk	0,5	–
Mérk	12	van	1	–	1	1	1	van	0,5	125
Szentmárton Kisszer	1 (csak Szent- márton)	van	–	–	–	1	¼	van	0,5	100
Szentmárton Nagyszer	3	van	1	–	0,5	1	1	van	1	125
Vállaj	12	van	1	–	0,5	1	1	van	0,5	125
Szoldobágy terem	7	van	–	–	0,5	–	1	van	0,5	125
Bátor	–	van	–	–	2	1	2	150 tyúk, 200 tojás	–	–
Kálmánd	20	van	1	–	0,5	1	2	van	1	–
Nyiregyháza	30	van	–	–	1	–	2,5	van	0,5	–
Majtény	13	van	–	–	1	–	1,5	van	0,5	–
Tagy	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fábiánháza	5	–	–	–	0,5	–	0,5	–	–	125
Matolcs	16	van	–	–	1	–	–	–	–	–
Misztótfalu	32	–	–	van	–	–	–	van	–	–
Böd, Pród, Tasnád nincs felmérve										

Az uradalom jobbágyi szolgálati rendszere is lényegében a különféle tájegységek gazdálkodási jellemzőit vette figyelembe. A cenzus, a különféle tizedek, a vágómarha, az ajándék, a vaj általános adófajtáknak tekinthető a domíniumon belül. Vajat minden olyan gazda fizetett, akinek fejős tehene volt. Jelentős tehertétel volt az ajándék adása, ebből az adófajtából több száz tyúk, lúd, tojás jött be évente. Lehetek azonban eltérések a tizedelés módja között. Egyedül az adózás szempontjából kettéosztott Szentmárton esetében fordult elő, hogy a Kisszeren élők nemcsak tizedet, hanem kilencedet is (vagyis ötödöt) fizettek. Fizették az adót az egyháznak a makkoltatás után, illetve akkor is, ha nem termelt makk az erdőben (pázsit tized), adóztak a mesteremberek is termékeikkel.

A folyó- vagy állóvíz mellett fekvő települések között a veder csík vagy 40 dé-nár éves befizetése volt kötelező. Káposztatermelő helyeken – mindössze 5 falu – minden egésztelkes gazda jelentős számú káposztafejet volt köteles beszállítani.⁸ Szintén a jobbágyokban rejlő adólehetőség nagyobb kihasználásának volt az eszköze a „nyilas” után való adózás. Az ecsedi uradalom falvai nagy többségének, ha

⁸ A féltelkestől a kívánt mennyiség felét kívánták.

nyíllal osztottak földet vagy rétet, akkor 1 öl szénát kellett jobbágyonként adóban befizetniük. A 17. század elején még megtaláljuk a nyomait a szabolcsi kerti (homoki) szőlőknek, amelyek jó része a török terjeszkedés következtében, a lakosság folyamatos fluktuációja, illetve az igen csak megkérdőjelezhető jó „közbiztonság” következtében erősen pusztulásnak indult, illetve a század második felében már csak nyomokban maradt meg. Kiscseden és Nyírbátorban az összeírások még tartalmazzák a szőlőkre vonatkozó adatokat. Kiscseden a kerti szőlők után egy cseber bort kellett adóban befizetni. Nyírbátorban két különálló szőlőskertet (Lugas kert) is feljegyeztek: egyiket a nemesi udvarházhoz, a másikat a kolostorhoz tartozónak tüntették fel. Természetesen Misztótfalun már minden a borról szólt. Az összeírásból egyértelműen kiderül, hogy az itt élők a bortermelésből éltek. Kilencedet nem fizettek, a tizedet a helyi pap kapta. Volt viszont „Angelt”-nek nevezett adó, illetve allódiális robotkötelezettség.

Az ecsedi uradalom 1614-es állapota, és főleg a viszonylag kevés település összeírása még egy formálódó, inkább a jobbágyi adóbevételre épülő uradalmat tár elénk. Esetünkben azonban fontosabb, hogy Báthory Gábor a rokon örökséget fejedelmi hatalmának erősítése eszközéül használta fel, ami nemcsak célszerű volt, hanem eredményesnek is nevezhető.

„Báthory Gábor az Ecsedy jószágban az mennyi falut és részbirtokokat elyy adott”

Gyulaj részbirtok

Töketerebes egész

Majtény részbirtok malmával

Apa részbirtok – itt Balany János és fia Ferenc bírja inskripcióban 9 700 Ft

Vasvári részbirtok – Possay Zsigmond bírja donációban

Vasvári részbirtok – Szent Iványi István bírja donációban

Szent Mihály részbirtok

Szent Miklós egész – Lónyai Farkas bírta, most Lónyay Menyhért okkupálta

Tedej részbirtok – Ramocsa István bírja donációban

Tímár részbirtok – Besseney Mihály bírja donációban

Nagyléta egész – Imreffy Jánosné bírja donációban

Apa részbirtok

Az Szikszai szőlőket Prinyi Jakab bírja donációban, Apát inskripcióban

Amacs(r) egész – Szilágyi János bírja 1 000 Ft inskripcióban

Berence részbirtok

Tarpa részbirtok – Csomaközy Péter bírja 11 000 Ft inskripcióban

Görbed egész

Józsefháza egész – Csomaközy bírja inskripcióban

Adony és Kenéz – Még Báthory István adta 7 000 Ft

Iloba részbirtok
Lipó részbirtok
Borhid részbirtok
Sebespatak részbirtok – Szabó Boldizsár bírja 3 000 Ft inskripcióban
Krassó részbirtok – Antarafter (sic!) bírja, Báthory Miklós adta felesége apjának !(sic!)
Dob részbirtok – Szénássy Mihály bírja donációban
Majtény részbirtok – Balogh János bírja donációban
Gilvác egész – Szécsy Bálint bírja donációban
Encsencs részbirtok
Felső Kegye egész – Vetési László donációban
Szaniszló egész – Rédey Ferenc inskripcióban 6 000 Ft
Kálmánd részbirtok – Czeglédy László donációban
Kálmánd részbirtok – Briberi Pál is bírja donációban
Börvely részbirtok – Borbély Péter donációban
Majtény részbirtok – Kis Márton is bír benne az udvarház helyet donációban
Meggyes részbirtok
Két Mogyorós részbirtok – Szirmay György donációban
Alsó Kegye egész
Csetfalva részbirtok – Tatay Imre donációban
Pócs részbirtok – Hagymásy Györgyné donációban
Pócs részbirtok – Apagyi Mihály részbirtok
Oroszy részbirtok
Zsadány részbirtok – Macskásy Mihály donációban
Szinyérváralja, Baksa, Tar Bikó(?), Gyügye, Ökörítő, Porcsalma, Tarvekonya, Kányaháza, Bunyaháza, Terep, Lekenye – a Szatmári részjósághoz tartozó részbirtokok – Hidi György deák bírja inskripcióban, kit donációban
Sárköz egész – Szatmárhoz
Ombod egész
Gyarmat részbirtok
Tarpa részbirtok
Báty részbirtok (Szatmári jóság) – Kákonyi István bírja donációban és inskripcióban
Tasnád – 2 ház jobbágy és 2 jó szőlő
Szántai hegyen 2 szőlő
Szatmáron 1 szőlő – Kákonyi bírja donációban
Kisar részbirtok a révvel együtt
Nagyar dézsmája Vittkay Miklós donációban
Zsadány porció
Domahida porció a vámmal – Pethő István donációban

Lugas egész – Pethő István inskripcióban 3 000 Ft, még Báthory István inskribálta
Dob részirtok
Sikarló részirtok
Tótfalusi hegyen 1 szőlő – Antaraiter Mihály bírja inskripcióban
Vállaj 2 jobbágy
Kis Ecsed 1 jobbágy – Borbély Mátyás donációban
Vállaj – Sipos György 2 pusztá hely donációban
Kányaháza, Parlag, Tardos, Bikszád, Újváros, Szamostelek, Udvari részirtok – Tatai Ferenc János inskripcióban
Bakta egész, Lórántháza – Tatai család, Báthory István adta donációban
Tasnádi hegyen 2 szőlő – Tatai család
Tótfalusi hegyen 1 szőlő – Tatai család
Monostor részirtok
Penyige egész
Nagyszekeres részirtok – Ispán István bírja donációban, Báthory Miklós adta
Géberjén egész – Béthy Péter bírja, Báthory Miklós adománya
Náprád részirtok
Nagyar részirtok – Gyulaffy Mihály és Miklós bírák, Báthory Miklós adománya
Csábóc egész – Kun László bírja, Báthory Miklós adománya
Kis Ecsed – Vetéssy László 1 házhely
Oroszi és Nagy Zsádány részirtok – Macskássy Mihály inskripcióban 2 000 Ft
Kis Ecsed – Cserváry Tamás 1 házhely donációban
Kis Ecsed – Csoknyay Benedek 1 házhely donációban
Kis Ecsed – Apagyi Miklós 1 házhely donációban
Böszörmény – a hajdúság bírja donációban
Rakamaz pusztá – Palatinus uram bírja

Ezen kívül vagyon több 200 jobbágy ember szabadosul az jószágban, nagyobb részök Bátorban is közel 60.

Kis Lukács

FÜREDER BALÁZS:
**Szakácsművészet a Báthoryak korában. Az első magyar receptek
és szakácskönyvek bemutatása a 17. század végéig**

A Báthoryak korabeli magyar szakácsművészeti alapok a 14–15. században alakulhattak ki és egészen a 18. század végéig a 19. század elejéig meghatározóak maradtak. Ebből adódóan ezen időszakot, melyet „Hosszú reneszánsz konyhakultúrának” nevezhetünk csak egységesen érdemes vizsgálni, mivel a korszak szakácsmesterei a Kárpát-medencében hasonló recepteket, technológiákat alkalmaztak.

A magyar gasztronómia a 16–17. században

A 16. században a nemesek és a parasztok táplálkozása is csak nagyon lassan bővült új fogásokkal. A korábban is kedvelt kölesből vagy árpából készült kása változatlanul megmaradt. A hüvelyesek közül a borsót és a lencsét szerették a legjobban. A főzeléknövényeknél a káposztát vagy a répát részesítették előnyben, de ezeket savanyították is. A húsok közül marha- és juhhús került leggyakrabban az asztalokra. Mindkettőnél becsesebbnek számított a sertés, és a baromfi fogyasztása már egyenesen rangot jelentett. Amerika felfedezését követően elsőként az új növények, állatok közül a pulyka (indiai tik) érkezett meg hozzánk. Európába a spanyolok hozták be és a magyar főúri étkezésbe a 16–17. század fordulóján jelent meg ez az újdonság.¹ A hústeleket természetesen főve és sütve készítették, sóval ízesítették.² A legelterjedtebb keleti fűszernövény továbbra is a bors maradt, de a sáfrány, szerecsendió, szerecsendió-virág, szegfűszeg, fahéj által nyújtott ízekről, színekről sem mondtak le.³ A század legnagyobb jelentőséggel bíró ételújítása a főtt tészták megjelenése. A főként metéltre vágott tészta és a gabonagombóc a 16. század derekán már nagyon gyakori a Nyugat-Dunántúlon, viszont a Felvidéken a 17. század elején sem terjedt el. Magyarországon a főtt tészták megjelenésük kezdetét követően az absztinens napok ételei közé tartoztak. Az étkezés bevezető fogá-

¹ Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In. *Magyar néprajz IV. Életmód.* Szerk. Balassa Iván, Bp., 1997. 426–427. (továbbiakban Kisbán 1997.)

² Magyarország keleti részén a kora újkorban a sóbányák két nagyobb vidéken terültek el, Máramaros vármegyében és Erdélyben, (Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Bp., 1997. 23.) melyek gazdasági jelentősége a későbbi századokban is megmaradt. (Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak.* MTA doktori disszertáció. Debrecen, 2008. (Kézirat) 265.) A korszakban az Erdélyből származó só messze földön híres volt. Hans Demenschwam szerint a tordai só a legjobb, „ugyanis szilárd és fehér.” Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: *Studia Miskolcensis* 5. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* Miskolc, 2004. 25.

³ Füreder Balázs: A Kárpát-medence lakóinak táplálkozása: Az ország pusztulása. (7. rész). = *Príma Konyha Magazin*, 2004. szeptember. 4. Például Brassóba – a városi huszadjegyzékek alapján – borsot, gyömbért, szegfűszeget, tömjént, sáfrányt, fahéjat, szerecsendió-virágot hoztak be 1503-ban. Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. = *Századok*, 1978. 6. szám. 1014.

sa a leves azonban hiányzott az asztalokról és elterjedésére még közel száz évet kell várni.

A 16. századi Magyarországon két új ital jelent meg: az égettbor és a kávé. Az égettbor korábban csak orvosságként került felhasználásra, de ekkor már kezdenek feltűnni az égettbor-kocsmák.⁴ A kávé a század közepétől van jelen az országban. A magyar nemesi társadalom a törököktől⁵ és az osztrákoktól is egyaránt átvehette a kávéfogyasztás szokását, de igazi elterjedése e körökben csak a következő század második felére tehető,⁶ hasonlóan az erdélyi nemesekhez.⁷

A 17. században a húsos ételek abszolút elsőséget élveztek. Az egy főre eső húsfogyasztás napi 15 és 30 dkg között ingadozott.⁸ Ezek az adatok nagyjából megegyeznek a városi polgárok (napi 17,5–19 dkg, évi 65 kg) és katonák (napi 30–35 dkg, évi 110–127 kg) húsfogyasztásával.⁹ A hús mellett a kenyér és a bor a korszak másik két alapélelmiszere. A Szerémség pusztulását követően a 16–17. század fordulójától Tokaj-Hegyalja¹⁰ számít a vezető magyar borvidéknek.¹¹ A korabeli borfogyasztás a mai kor emberének szinte mértéktelennek mondható. Erre talán legjobb példa az, hogy Bethlen Miklós 18 évesen elhatározta, hogy nem részegedik többet és ezt követően ebédre és vacsorára is csak fél ejtel (kb. 0,75 liter) vagy három meszely (1,2 liter) bort ivott. Batthyány Ádám azonban (1636-ban) ebédre és vacsorára is 2-2 pintet (3,2 liter), felesége pedig 1-1 pintet (1,6 liter) fogyasztott a nemes nedűből.¹²

A 17. század második felében a kávé mellé megérkezett két új élvezeti cikk is a kontinensre. A tea és a csokoládé az évszázad vége felé már a hazai udvarok asztalán is előfordult, de szélesebb körű elterjedése csak a következő században valósult

⁴ Kisbán 1997. 427.

⁵ A korszakban a magyar konyhát jelentős török hatás érte. Ennek köszönhetően jelent meg nálunk a töltött káposzta, tarhonya vagy a törökméz, mely ételeket napjainkban már tipikus magyar finomságoknak tekintünk. Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László, Bp., 2000. 161–162.

⁶ Füreder 2004. 4.

⁷ „Minden örömöm elegendes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, Debrecen, 2006. 209.

⁸ Benda Borbála: Uradalmi étrend Csejtről 1623–1625-ből. = *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 280–281.

⁹ N. Kiss István: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. = *Agrártörténeti Szemle*. 1973. 1–2. sz. 104, 106.

¹⁰ Hazánkban a tokaji bor termelésének gyökerei a 13. századra vezethetők vissza. A szőlőművelésnek a tatárjárás után idetelepített olaszok adtak döntő lökést. Johnson, Hugh: *A bor története*. Bp., 2005. 126.

¹¹ Orosz István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán – Benyák Ferenc, Bp., 2002. 192.

¹² Benda Borbála: Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban. = *Korall*, 2002. 10. sz. december. 117., 119–120. (továbbiakban Benda 2002.)

meg.¹³ Természetesen ezen újdonságok fogyasztása nem érintette a társadalom minden rétegét,¹⁴ de a nemeseknél a csokoládét hamarosan – a 18. századi szakácskönyvek alapján – már nem csak „italnak” hanem desszert alapanyagának is tekinthetjük.

Az 1600-as évek végén az 1700-as évek elején a középkorban szokásos kettős étkezési rendről a magyar nemesség kezd áttérni az úgynevezett újkori hármass étkezésre: reggeli – ebéd – vacsora. A reggeli, egy új meleg ital a kávé köré szerveződött, ami mellé kenyérféle és kiegészítők jártak. Az ebédet már bizonyíthatóan a leves¹⁵ vezette be, és ebből adódóan a lapostányérok mellett megjelentek a mélytányérok is.¹⁶

A konyha arculata és a szakácsok

A régebbi konyhákban szinte ugyanazokat a tárgyakat lehet megtalálni, mint a mai kor konyháiban. Magának a konyhának a kialakítása, berendezése is hasonló, a különbség „csak” annyi, hogy az eltelt időszak alatt az akkori eszközök egy részét továbbfejlesztették vagy újakat találtak ki. Az iratok tanúsága szerint (főleg a 17. századi Batthyány uradalmi leltárakat alapul véve) a nagyobb uradalmakban több konyhát is találunk. Egyrészt külön konyhák tartoztak a várakhoz, kastélyokhoz, udvarházakhoz (a legáltalánosabbnak az egy nagy „öregnek” nevezett és egy kis-konyha tűnik).¹⁷ Másrészt időnként előfordult, hogy valamelyik majorságnak vagy malomnak is volt konyhája. A konyhák ajtaja fából készülhetett (be lehetett zárni) és rendelkeztek ablakkal.¹⁸

A konyhát a konyhamester igazgatta. Radvánszky Béla szerint, általában a legjobban főző és legügyesebb szakácsot nevezték ki erre a posztra.¹⁹ Azonban újabb kutatások ezt cáfolva, egy tekintélyesebb familiárisnak adják a pozíciót.²⁰ Ebből adódóan a konyhamester nem volt szakács, és nem foglalkozott a főzéssel.²¹ Fel-

¹³ Benda 2002. 131–133.

¹⁴ Kisbán 1997. 541, 543.

¹⁵ A leves, mint fogás nem a korszak „találmánya” tőlünk nyugatra. (Magyarországon a 17. század közepéig, végéig nem fogyasztottak levest, és csak ezt követően kezdett elterjedni a főúri udvarokban. Benda 2002. 129.) Angol, francia, olasz területeken már a középkorban elfoglalta helyét az asztalokon, de a cseh konyhákban is szívesen készítették a 16. században. Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. PhD-értekezés. Bp., 2004. 279.

¹⁶ Kisbán 1997. 429.

¹⁷ Benda Borbála: „Szakácsot olyat fogadtam” A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban. = *Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. sz. 18–19. (továbbiakban Benda 2005.)

¹⁸ B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest, 1973. 83, 106, 112, 121.

¹⁹ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. Bp., 1896. (Reprint: Bp., 1986.) 181. (továbbiakban: Radvánszky 1896.)

²⁰ Benda 2005. 20.

²¹ A 17. században a Zichy családnál a konyhamester feladata reggel és délután a következő volt: „Az konyhamester reggel öt óraker mindenféle sütni és főzni valót, az mit I[ste]n add, ki vigyen az kulcsártól és egyébünnett elrendelvén, honnét, mi legyen az udvarbíróval együtt.” valamint „Az konyhamester az vacsorára főzni sütnivalót egy óraker vigye ki.” Benda Borbála: *Egy főúri rendtartás*. = *Lybus. Magyarástudományi Forrásközlemények*, 2007. 146, 147.

adatai közé a rendtartás, az eszközök épségére és elmosására való odafigyelés, a húsok szortírozása stb. tartozott.²² A konyhamester mellett a konyhákban feltűnt a konyhasáfár is a 17. században. A konyhasáfár feladatának az udvar ellátásához szükséges élelmiszerek beszerzését, felügyelését és kiadását tekinthetjük. Ő vásárolta meg a drága fűszereket, édességeket, melyeket az uradalmakban nem tudtak előállítani. Az ételek elkészítését a szakácsok végezték. Nagyobb konyhákban vezetőüket a főszakácsra bízták és mellette több mesterszakácsot és szakácslegényt is alkalmaztak.²³ Az „átlagos” szakácsok származásáról nem sokat lehet tudni, viszont a királyi szakácsoknál már más a helyzet. Ők általában a Somogy megyei Kis-, Nagy-, vagy Külső-Szakácsiból kerültek az udvarhoz. Hunyadi Mátyásnál szolgált Veres György, Orros Péter és Orros Miklós,²⁴ II. Ulászlónál Gede Mihály és Gondos János,²⁵ míg Tolvay István és Bereki Mihály II. Lajos szakácsa volt.²⁶ A Báthoryaknál szolgáló szakácsok közül ismerjük például Báthory Gábor Tamás nevű szakácsát²⁷ vagy a Báthory István lengyel király udvarában tevékenykedő magyar mestereket (István, János, Tamás, Sebestyén, Szöllősy András, Nagyszilágyi Mihály).²⁸

A 16–17. századi szakácskönyvek

Mielőtt kitérnénk a 16–17. századbéli szakácskönyvekre, úgy gondoljuk, hogy röviden érdemes foglalkozni az első néhány magyar recepttel is. Így a receptek közül bemutatjuk a 14. századból származó „Magyar tortát”, a 15. századnak tartott – szerintünk tévesen – „Néhány jó magyar és cseh étel főzésének feljegyzése”, az 1556-ban leírt „Pisztráng borban magyar módra”, valamint az 1569-ben keltezett „Barack és szilva liktárium”-ot. A szakácskönyvek kínálata a mai tudásunk szerint roppant szűk. Csupán egy könyvet („Szakács Tudomány”) és egy „szakácskönyvtöredéket” találhatunk a 16. század végéről, melyek alapján messzemenő következtetéseket nem lehet, nem szabad levonni a korszak ételeiről.

A 17. század az előzőhöz képest már bővelkedik a szakácskönyvekben. A század elején íródott Szent Benedeki Mihály szakácskönyve (1601), majd 1624-ből származik egy „Régi magyar ételrecepte” (a recept pontos címe ismeretlen) és az 1600-as évek közepe táján vetették papírra a Zrínyi-udvar szakácskönyvét. Keszei János 1680. augusztus 23-án Radnóton befejezte Bornemisza Anna számára Marx Rumpolt: Ein new Kochbuch-nak a fordítását és a század végén megjelent a Tótfalusi Kis Miklós nevével fémjelzett első nyomtatott magyar szakácskönyv.

²² Koltai András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Bp., 2001. 35, 189–209.

²³ Benda 2005. 24–25, 28.

²⁴ Csánki Dezső: I. Mátyás udvara. = *Századok*, 1883. 6. sz. 541.

²⁵ Főgel József: *II. Ulászló udvartartása 1490–1516*. Bp., 1913. 137.

²⁶ Főgel József: *II. Lajos udvara 1516–1526*. Bp., 1917. 125.

²⁷ Jeney-Tóth Annamária: Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott (Városi számadások alapján). In: *A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa)*. Főszerk. Dám László, Nyírbátor, 2008. 146.

²⁸ Benda 2005. 40.

„Magyar torta tizenkét személyre” a 14. századból

Hazánk gasztronómatörténeti kutatásain belül az elmúlt száz évben nem fordulhatott kellő figyelem a magyar vonatkozással bíró korai szakácskönyv- és receptkutatásra. Minden valószínűség szerint a téma iránt érdeklődők csekély száma, illetve a kutatott terület speciális volta miatt történhetett így. Ebből adódóan a megjelent, összefoglaló jellegű vagy egy korszakot bemutató publikációk – kivétel nélkül Radvánszky Bélára hivatkozva – a 15. századra datálják az első magyar recepteket (Néhány jó magyar és cseh étel főzésének feljegyzése).²⁹ Véleményünk szerint azonban – Hans Wiswe munkájára³⁰ támaszkodva – már a 14. századból is maradt fenn magyar recept. A Magyar torta elkészítési leírását az ebből az időszakból származó *Libro di cucina*³¹ tartalmazza.³²

A recept alapján véve egy húsos töltelékkel készített rétestorta. A kappan- és sertéshúst, hagymával, fűszerekkel, sóval megízesítve bő zsírban megsütötték, majd vízzel felöntve megpárolták. Közben elkészítették a lisztből és sós vízből álló tésztát, amelyet lapokra nyújtottak,³³ szalonnával zsíroztak, töltöttek, és végül megsütöttek. (Az étel omlós tésztával készítve is kitűnő!)³⁴ Természetesen nem állítjuk, hogy a Magyar torta az első magyar recept, de arra utal, hogy érdemes további középkori receptek után kutatni!³⁵

„Néhány jó magyar és cseh étel főzésének feljegyzése” a 15. századból

A 15. századra datálják a már említett magyar és cseh ételeket: „Ponty zsírral párolva és egy fácánlé; Szegfűborslé a rántott harcsához, pontyhoz vagy más halak-

²⁹ „A müncheni királyi könyvtárban 349/cod. germ. mon. jegy alatt lévő codexből, mely a XV. század második feléből való vegyes darabokat tartalmazza.” Radvánszky Béla: *Régi magyar szakácskönyvek*. Bp., 1893. 4. (továbbiakban: Radvánszky 1893.)

³⁰ Kovács Sándor Iván már 1981-ben ismerte Wiswe munkáját „Az a német monográfia, amelyben a francia címlapra rátaláltam” csak elkerülhette figyelmét a forrás. Kovács Sándor Iván: „A gyomros matéria” In: *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kézíratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Szerk. Király Erzsébet, Bp., 1981. 47, 436. (továbbiakban Kovács 1981.)

³¹ A 14. századi recepteket tartalmazó *Libro di cucina* 1899-ben került kiadásra. *Libro di cucina del secolo XIV*, a cura di Ludovico Frati. Livorno, 1899.

³² Wiswe, Hans: *Kulturgeschichte der Kochkunst. Kochbücher und Rezepte aus zwei Jahrtausenden mit lexikalischen Anhang zur Fachsprache von Eva Hepp*. München, 1970. 108. (továbbiakban: Wiswe 1970.)

³³ A módszer hasonlít a rétes készítésére, igaz az alapanyagok közül hiányzik néhány napjainkban meglévő alapanyag (tojás, ecet, zsír) és technológiai (a tészta hólyagosra dolgozása, pihentetés, a húzást követő szikkasztás) folyamat. Pető Gyula: *Ételkészítési ismeretek. A vendéglátóipari szaké- és szakmunkásképző iskolák számára*. Bp., 1991. 719–720.

³⁴ Füreder Balázs: Magyar recept a 14. századból! = *Prima Konyha Magazin*, 2006. június. 4–5.

³⁵ Füreder Balázs: Magyar torta tizenkét személyre. = *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközléménye*, 2006. 5.

hoz; Sült kappan gyömbéres lében; Borslémártás vadsülthöz”.³⁶ A receptek érdekessége, hogy mindegyik étel

- tartalmaz zsemlét, vagy zsemlemorzsát, esetleg mézeskalácsot,
- ízesítéséhez felhasználnak mézet és bort vagy borecetet,
- fűszerezésének alapja a sáfrány.

A fogások ezek mellett váltakozva tartalmaznak még borsot, szegfűborsot, gyömbért és fahéjat. Így elméletileg kétségkívül megfelelnek a Galeotto által ismerttetett korabeli magyaros ízeknek,³⁷ melyeket napjainkban is érdemes kipróbálni.³⁸ A receptek eredetileg német nyelven íródtak és Radvánszky így is közölte őket.³⁹ A fordítással először Gundel Károly próbálkozott, de ő csak egy kivonatott készített el.⁴⁰ Napjainkban az érdeklődők Dittmayer Andor nyersfordításából ismerhetik meg részletesebben az ételeket.⁴¹

A fordításokban ismertetett nyersanyagok, technikák nagyjából megegyeznek, azonban például az első leírásban („Item ein Karpfen Im Furhess und ein Fassan prue”) található receptrészletet: „in mit nagell peffer Zymerrinden, safrian vnd ob es zw saur wurdt so lincz mit einem honygk”⁴² a két fordító máshogyan interpretálja. Gundel szerint a szöveg nem más, mint „szegfűszeggel, fahéjjal és sáfránnyal. Ha savanyú lenne mézzel enyhítetteti savanyúságát”,⁴³ addig Dittmayer véleménye a következő „szegfűborssal, fahéjjal, sáfránnyal, ha savanykás, egy kis mézzel fűszerezd meg”.⁴⁴ A fordítások közötti különbség ebben az esetben már feltűnő, ugyanis nem mindegy, hogy szegfűszeget vagy szegfűborsot ajánl a leírás, mert ez komoly kihatással van az ételek „korára”!

A szegfűszeg (*Caryophylli flos*) Afrikában (Zanzibar), Kelet-Indiában, az Indonéz szigeteken és más trópusi vidékeken honos, míg a szegfűbors (*Pimentae fructus*, *Amomi semen*, *Piper jamaicense*) Mexikóból, Közép-Amerikából és Dél-Amerika északi vidékeiről származik.⁴⁵ Az eredeti szövegben található „nagell

³⁶ Szántó András: *Eleink ételei*. Bp., 1986. 15–16. (továbbiakban: Szántó 1986.)

³⁷ „és minden ételt mártásban találunk. [...] Ugyanis igen nagy mértékben használnak sáfrányt, szegfűszeget, fahéjat, borsot, gyömbért meg más fűszereket.” Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford. Kardos Tibor, Bp., 1977. 55–56.

³⁸ Füreder Balázs: A Kárpát-medence lakóinak táplálkozása: a letelepedéstől az Árpád-ház kihalásáig (4. rész). = *Prima Konyha Magazin*, 2004. április. 7.; Füreder Balázs: A Kárpát-medence lakóinak táplálkozása: az Anjou-királyok és Luxemburgi Zsigmond idején (5. rész). = *Prima Konyha Magazin*, 2004. június. 5.

³⁹ Radvánszky 1893. 3–4.

⁴⁰ Gundel Károly: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig. In. *A magyar vendéglátóipar története. A honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Ballai Károly, Bp., 1943. (Reprint: Bp., 1988.) 295. (továbbiakban: Gundel 1943.)

⁴¹ Szántó 1986. 15–16.

⁴² Radvánszky 1893. 3.

⁴³ Gundel 1943. 295.

⁴⁴ Szántó 1986. 15.

⁴⁵ Rápóti Jenő – Romváry Vilmos: *Gyógyító növények*. Bp., 1983. 326.

peffer” jelentése „szeg bors”,⁴⁶ ami inkább a szegfűborshoz áll közelebb. A szegfűbors származásából adódóan csak Amerika felfedezését követően jelenhetett meg a kontinensen, így nehezen elképzelhető, hogy az 1400-as évek végén már fűszereztek vele európai ételeket. A „Néhány jó magyar és cseh étel főzésének feljegyzése a XV. századból” receptek korát megdönteni látszik Hans Wiswe is, aki szerint a fogásokat 1548-ban vetették papírra.⁴⁷ Az előzőek alapján, ha biztosan nem is jelenthetjük ki, de „határozottan feltételezhetjük”, hogy ezen ételek nem a 15. hanem a 16. századból származnak!

„Pisztráng borban magyar módra” 1556-ból⁴⁸

A 16. század derekán keletkezett⁴⁹ Messisbugo „Pisztráng borban magyar módra” leírása.⁵⁰ Messisbugo-ról tudjuk, hogy régi ferrarai nemesi család ivadéka. 1515-ben már I. Alfonz szolgálatában állt és politikai karrierje egészen 1548. novemberében bekövetkezett haláláig töretlenül ívelt felfelé.⁵¹

„Barack és szilva liktárium”⁵² 1569-ből

Takáts Sándor közli Choron Zsófia Nádasdy Kristófnének 1569-ben írt levélrészletét, melyből megtudhatjuk a barack- és a szilvalekvár korabeli elkészítésének módját.⁵³ Choron Zsófia a barackot meghámozta, magját kivette, helyébe egy fél mandulamagot helyezett, borsos mézzel megöntötte, majd tiszta deszkára téve a gyümölcsöket, kemencében megaszalta őket. A szilvalekvárral hasonló módon járt el azzal a különbséggel, hogy nem mandulamagot, hanem a megtört szilva magját tette vissza a gyümölcsbe. (Ha nem hámozta meg a szilvát akkor is ugyanígy cselekedett a lekvár készítésekor.)

⁴⁶ A nagell valószínűleg a der Nagel (szög illetve köröm) megfelelője, a peffer pedig a der Pfefferrel (bors) lehet egyenlő. A szegfűbors azonban nem más, mint a der Nelkenpeffer. Halász Előd: *Német–magyar szótár II.* Bp., 1952. 208, 218, 268.

⁴⁷ A kódex írása ugyan a 15. században kezdődött, de a magyar és cseh recepteket tartalmazó oldalt a 16. század közepén írták le. Wiswe 1970. 108.

⁴⁸ Messisbugo szakácskönyve néhány nagyobb németországi könyvtárban megtalálható.

⁴⁹ Wiswe 1970. 108.

⁵⁰ Messisbugo, Christoforo di: *Libro Novo nel qual s'insegna a far ogni sorti di vivanda ...* Venedig, 1556.

⁵¹ Strong, Roy: *Lakoma. A dúsan terített asztal története.* Bp., 2006. 140.

⁵² Liktaorium = lekvár. (Draveczky Balázs: *Bagolytűdő és articsóka.* Bp., 2001. 50.) A lekvár szlovák, míg a liktárium latin eredetű szó, és eredetileg a szájban elolvadó pépes orvosságot hívták így. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet. H-Ó.* Főszerk. Benkő Lóránd. Bp., 1970. 747, 770.) A recept azonban egy aszalással elkészített ételt ismertet. A korszakban a későbbiekben is megfigyelhető, hogy a tartósított gyümölcsök neve és a készítési technológia között időnként jelentős eltéréseket fedezhetünk fel.

⁵³ Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok.* Bp., 1914. 12-13.

A magyar nemesasszonyok levelezéseiben nem szokatlan a különböző nyersanyagok, ételek, ételsorok megemlítése,⁵⁴ de a levelekben az előbbtől eltekintve, eddig még nem találtunk más konkrét receptleírást.⁵⁵

A „Szakács Tudomány” a 16. század végéről

A 16. század második felében íródott a napjainkban is elsőnek tartott magyar szakácskönyv a „Szakács Tudomány”, melynek szerzője az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterének nevezi magát.⁵⁶ A mű kivételesen azon magyar szakácskönyvekhez tartozik, melyek nem kerültek el a gasztronómatörténet után érdeklődők figyelmét. A megjelenését követően (1893) számos elemzés készült a könyvről,⁵⁷ és ezek megfelelő módon ismertetik a szakácskönyvet.

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: ismeretlen, az Erdélyi Fejedeleme Udvari Főszakácsmestere⁵⁸
- Cím: „Szakács Tudomány”
- Keltezés helye: ismeretlen, de valószínű, hogy valamelyik erdélyi település
- Keltezés ideje: ismeretlen, de valószínű, hogy a 16. század vége felé
- Keltezés formája: kéziratos szakácskönyv
- A szakácskönyv eredete: feltételezések szerint valamely német nyelvű szakácskönyv alapján írták, esetleg fordították
- A könyv jellege: általános szakácskönyv

⁵⁴ Takáts Sándor által közölt levelekben találkozhatunk például spárgával, borsóval, dinnyével, hízott pávákkal, gyöngytyúkokkal, ludakkal, kappanokkal, sós heringgel, marcipánnal, de azt is megtudhatjuk, hogy a század végén Forgách Imre és Zrínyi Kata mi módon segítette alattvalóikat. „Karácsonykor, husvétkor, pünkösdben és Szent Imre napján mind a négy napra minden ispita három tál étket kap, báránnyt, hat-hat tyúkot, 24 icce borsót, szalonnát, lisztet, 6-6 icce bort és 10-10 icce sert. Egyik tál étel mindenkor borsos és sáfrányos légyen. A várbéli prédikátor kap évenként 34 és fél kvarta lisztet, 312 font tehénhúst, 365 icce bort, 430 icce sert. Az öreg deákoknak ad az úr minden héten hútra 30 pénzt, mendikánsoknak 20 pénzt, egy vég morvai posztót.” Takáts 1914. 12, 13, 17, 105–106.

⁵⁵ Radvánszky Bélánál is olvashatunk utalást Vingárti Horváth Gáspárné 1552. március 6-án Melczér Andrásához írt levelére, melyben „*viola- és medgy-likáriumról beszél.*” (Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. Bp., 1879.* (Reprint: Bp., 1986.) 37.) de a levél itt sem említi az elkészítés folyamatát. Thaly Kálmán: Adalék a magyar házi ipar történetéhez 1552-ből. = *Századok*, 1874. VIII. évf. 513–514.

⁵⁶ Radvánszky 1893. 7.

⁵⁷ A teljesség igénye nélkül a szakácskönyvet elemző, ismertető, esetenként összehasonlító publikációk: Bárczay Oszkár: A régi magyar konyháról. = *Századok*, 1893. 402–420.; Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. Bp., 1887. (Reprint: Bp., 1991.) (továbbiakban Herman 1887.) 119–127.; Gundel 1943. 296–321.; Kovács 1981. 11–21. 424.; *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közzevjeszi: Lakó Elemér, Bukarest, 1983. 7–18. (továbbiakban Lakó 1983.); Szántó 1986. 17–71.

⁵⁸ Radvánszky Béla szerint a könyv írója Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond szolgálatában állhatott, de lehet, hogy már Báthory István és János Zsigmond udvarában is tevékenyen részt vett a konyha életében. Radvánszky 1893. XVI.

- A szakácskönyv felosztása: 1. Szakács Tudomány, 62 fejezet, 689 recept,⁵⁹ mi 717 leírást számoltunk össze; 2. Wecker János Jakab orvos utasításai: 1 fejezet, 103 recept,⁶⁰ mi 105 leírás számoltunk össze
- A szakácskönyvben található receptek száma: 792 recept, de egy címszó alatt több leírás is található, ezért az ételek száma meghaladja a 800-at.⁶¹

A lejegyzett receptek szerkezeti, tartalmi elemzése, elkészítésüknek technikáját és az ételekhez felhasznált nyersanyagok, ízesítők, fűszerek bemutatását Gundel Károly már kiválóan megtette.⁶² Ebből világosan látszik, hogy a „Szakács Tudomány” roppant alapos és változatos munkának tekinthető, mivel a szerző 14 húsfélére, 35 fajta halra, 20 gombafajtára ajánl fogásokat, de nem feledkezett el a rákokról, csigákról, tojásételekről, salátákról, zöldségekről, sásákról, liktáriumokról, és a különböző desszertekről sem. A könyvben található recepteken jól látszik, hogy a mű szerzője, az erdélyi fejedelemmel szolgálva, külhoni uralkodók konyháján is megfordulva, inkább a felső társadalmi réteg számára kínál fogásokat, de időnként a recepteket a szegényebbek számára is megvalósítható módon közli.⁶³

A készítési technológiáknál előszeretettel alkalmazták a korszakban a készre sütést vagy rántást, majd főzést; a készre főzést, majd radócba⁶⁴ mártást és sütést. A sűrítést általában kenyérral, zsemelével oldották meg, de időnként a rántásra is találhatunk példát. Az általánosnak tekinthető ételeket gyakran ízesítették borral, ecettel, húslével, vérrel,⁶⁵ citromlével, rózsavízzel, mézzel és nádmézzel. A fűszereknél a keleti fűszerek mellett (bors, fahéj, szerecsendió-virág, gyömbér, safrány, szegfűszeg,⁶⁶ kardamom) az Európában őshonos zöldfűszereket is használták (borókabogyó, kakukkfű, zsálya, rozmarin, kapor, köménymag, menta, tárkony, zöldpetrezselyem), és nem egyszer ezeket vegyítve alkalmazták. A fogások ízhatását az előbbieket mellett zöldségekkel és gyümölcsökkel is fokozták, amelyek egyben köretként is funkcionálhattak az étkezések során.

⁵⁹ Gundel 1943. 296.

⁶⁰ Gundel 1943. 296.

⁶¹ Gundel 1943. 296.

⁶² Gundel 1943. 296–321.

⁶³ Benda Borbála: Társadalmi különbségek a főúri udvarokban élők fogyasztási szokásaiban a 17. században. In: *Rendi társadalom – Polgári társadalom 18. A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27–28.* Szerk. Hudi József. Budapest–Pápa, 2007. 83.

⁶⁴ „Az lábakot meghasogáld, az belit is aprón metéljed, azt osztán keverd az radócban, igen szép tiszta hév vajban rántsd meg.” – Borjú fő sóban, városi módon. (Radvánszky 1893. 35.) A radóc sok tojásból, lisztből készült tészta, amelyet használhattak panírozott húshoz, köritésekhez, süteményekhez. Szántó, 1986. 68.

⁶⁵ „még ott piritod, borból, ecetből, vérből, kenyérből csináld meg az levet” –Tehén tölgye, nyelve szekfüves lével. Radvánszky 1893. 31.

⁶⁶ Gundel Károly szerint a könyvben a szegfűbors (Gundel 1943. 297.) is megjelenik, azonban erre mi nem találtunk példát.

Szakácskönyvtöredék a 16. század végéről

Szintén a korszakban „született” még egy szakácskönyvtöredék is.⁶⁷ Ennek a szerzője, tulajdonosa, de még a pontos keletkezési ideje sem állapítható meg.⁶⁸ Az iratok feltehetően egy kisebb főúri kastély szakácsának a tulajdonát képezték,⁶⁹ és az ételleírások mellett egyéb hasznos tanácsokat is tartalmaznak.⁷⁰

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: ismeretlen
- Cím: ismeretlen
- Keltezés helye: ismeretlen, de valószínű, hogy valamelyik erdélyi település
- Keltezés ideje: ismeretlen, de valószínű, hogy a 16. század vége
- Keltezés formája: kéziratos szakácskönyv
- A szakácskönyv eredete: ismeretlen
- A könyv jellege: feltételezhetjük, hogy általános szakácskönyv
- A szakácskönyv felosztása: Következnek szakácssághoz való mesterségek, 1 fejezet, 53 recept és 2 töredék⁷¹
- A szakácskönyvben található receptek száma: 53 recept⁷²

A szakácskönyvtöredék szerkezeti felépítése alapján megállapíthatjuk, hogy a receptek nincsenek megszámozva és az ételek sorrendje között nincs összefüggés. A fogások korabeli helyesírására egy recept utal⁷³ – mert a közreadó az iratokat átírta – ebből adódóan messzemenő következtetéseket nem lehet levonni ezzel kapcsolatban.

A receptek tartalmi elemzését követően az alábbiakat állapíthatjuk meg: A szakácskönyvtöredék szerzője receptjeit a mindennapokra szánta, így a feljegyzett fogások segítségével a tulajdonos megfelelő módon tudta összeállítani egy tetszőleges héten főzendő ételek sorát. Ezen állítást igazolja, hogy a húsos fogások mellett, a böjti napokon gyakrabban fogyasztott halak, kásák, gyümölcs és zöldségételek vagy a közkedvelt desszertek is szép számmal megtalálhatóak a műben. A szerző ételeinek többségét mártással készítette, amelyeket a tálalást követően

⁶⁷ Radvánszky 1879. 37–50.

⁶⁸ Radvánszky a következőket írja a szakácskönyvtöredékről: „A magyar Tört. Társ. Tulajdonában lévő, 4-rét Orvos kertész és szakács könyvből, melynek czimlapja, első levele és közben is néhány levele hiányzik. Ennél fogva sem íróját, sem tulajdonosát, sem keltezési évét nem határozhatjuk meg pontosan. Írásmodora és orthographiája után ítélve véleményem szerint a XVI. század utolsó tizedében iratot. Ennek megítélésére ezen szakácskönyv kezdetének betű hű másolatát is adom, u. m.” Radvánszky 1879. 49–50.

⁶⁹ Szántó 1986. 72.

⁷⁰ Az iratokból megtudhatjuk, hogy egy úrnak mennyi fogást és milyen tálakon illik szervírozni ebédre, illetve a szerző bevezet minket az ételaranyozás rejtelseibe is. Radvánszky 1879. 44–45, 48.

⁷¹ Radvánszky 1879. 42.

⁷² Radvánszky 1879. 37–50.

⁷³ Radvánszky a fogások közlését követően a „Páva sása” című receptet eredeti helyesírással is publikálta, az általa használt átírási móddal egyetemben. Radvánszky 1879. 37, 50.

valószínűleg kenyérral fogyasztottak, de néhány esetben találhatunk példát a körettel való együttfőzésre is.

Szent Benedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből

A 17. század első ismert magyar nyelvű szakácskövét a Thököly-udvarban tevékenykedő Szent Benedeki Mihály vetette papírra. Művéről 1862. július 6-án a Vasárnapi Újságban⁷⁴ Jókai Mór (Kakas Márton álnéven) tájékoztatott először, a kéziratot Berettyóújfaluból beküldő Miskolczi Károlynak köszönhetően.⁷⁵ A receptgyűjteményből ezt követően Gundel Károly is „konyhanyelven” közölt recepteket,⁷⁶ de az újbóli teljes, majdnem teljes bemutatás előbb Kovács József (1959),⁷⁷ majd Szántó András (1986)⁷⁸ nevéhez fűződik. A szakácskönyvet a nyomtatott változatok mellett az Országos Széchényi Könyvtárban kéziratos formában is meg lehet vizsgálni.⁷⁹

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: Szent Benedeki Mihály (Thököly Sebestyén szakácsa)
- Cím: „Magyar étkeknek főzése”
- Keltezés helye: Késmárk
- Keltezés ideje: 1601. augusztus 10.
- Keltezés formája: kéziratos szakácskönyv
- A szakácskönyv eredete: ismeretlen
- A könyv jellege: általános szakácskönyv (?)
- A szakácskönyv felosztása: nincsenek fejezetek
- A szakácskönyvben található receptek száma: 54 recept

A szakácskönyv szerkezeti felépítése alapján megállapíthatjuk, hogy az utolsó öt fogás kivételével az ételek számozottak, de a számozás és az ételkategóriák között nincs összefüggés.

A receptek tartalmi elemzését követően az alábbiakat állapíthatjuk meg: Szent Benedeki Mihály szakácskönyve sokban hasonlít a 16. század végi szakácskönyvtöredékhez. Itt természetesen nem az-az elsődleges, hogy a receptek száma szinte teljesen megegyezik, hanem a felhasznált nyersanyagok, a készítési technológiák és az ételek fajtái is hasonlóságot mutatnak. Ebből adódóan szintén egy a mindennapokra szánt szakácskönyvről beszélhetünk, melyből a napoknak megfelelően lehetett kímélő illetve pazar lakomákat kreálni.

⁷⁴ Kakas Márton: Nemzeti eledeleink. = *Vasárnapi Újság*, Pest, 1862. IX. évf. 27. sz. július 6. 321.

⁷⁵ Kovács 1981. 13.

⁷⁶ Gundel 1943. 321–325.

⁷⁷ Kovács József: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. = *Magyar Nyelv*, 1959. LV. évf. 1. sz. 135–143. 135–143.

⁷⁸ Szántó két recept közlését elmulasztotta (Koldus lé, Szegfűves lé). Szántó 1986. 82–88.

⁷⁹ Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSzK) Quart. Hung. 2906. *Magyar Étkeknek Főzése Thököli Sebestyén Uram Ő Nagysága Szakácsa Szent Benedeki Mihály által 1601. X. Augusti Késmárckon*.

Régi magyar ételrecepte 1624-ből

1873-ban publikálta ifj. K. M. a régi magyar ételrecepte⁸⁰ névre keresztelt ételleírást. A receptet a Bethlenfalvi gróf Thurzó család levéltárában találta Árva várában, egy 1624-ben keltezett levélben. A szerző szerint a leírás gr. Thurzó György nádor özvegyének, gr. Czobor Erzsébetnek a tulajdona volt.

Az étel elkészítése során először is kukuriknak⁸¹ nevezett gyökeret kell szednünk – lehetőleg májusban – egy dézsával, majd miután megtisztítottuk, egy éjjen át, áztatjuk. Másnap apróra daraboljuk, nagy vasfazékba tesszük, közben kétszáz tojást megfőzünk, a fehérjéjét felmetéljük (a sárgáját nem kell felhasználnunk) és a kukurikhoz tesszük. Ezt követően egy cipó fehér kenyér belét összetépkedjük, két citromot apróra vágunk, majd három diónyi nádmézzel együtt hozzákeverjük az ételhez, öntünk hozzá kecsketejet, és készre főzzük.

Erről az ételről csak úgy tudnánk hiteles véleményt formálni, hogy ha ismer-nénk a kukuriknak nevezett nyersanyagot. Azonban azt így is kijelenthetjük, hogy a receptben található arányok rosszak. Egy dézsa kukurikot, kétszáz darab főtt tojásfehérjét és a hozzátépkedett cipóbelet nem lehet érezhetően ízesíteni két darab citrommal és három diónyi cukorral, mellette a citrom és a tej annyira „nem is szereti”⁸² egymást.

A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyve

A csáktornyai Zrínyi-udvar kéziratos szakácskönyvéről először Toldy László számolt be a 19. század végén.⁸³ Ezt követően azonban a szakácskönyv feledésbe merült és majd csak a 20. század második felében foglalkoztak vele újból a kutatók. Kovács Sándor Iván elemző tanulmányának köszönhetően nagyon sok mindent tudhatunk meg a könyvről. Talán a legfontosabb információnak a kézirat eredetét vizsgáló részeket tekinthetjük. Feltételezhetjük, hogy a mű alapjául két szakácskönyv is szolgált (De La Varenne: Az asztalnok és a fő-étekfőgő igaz francia szakácsa,⁸⁴ ... és Messer Bartolomeo Scappi: A főzés művészetéről ... című művek) melyeket szakácsunk előszeretettel forgathatott.⁸⁵

⁸⁰ A közlésből nem derül ki a recept valódi címe. ifj. K. M.: Régi magyar ételrecepte. = *Századok*, 1873. VII. évf. 6. sz. 444.

⁸¹ A kukurik jelentése számunkra ismeretlen.

⁸² A tej kicsapódása a citromsav hatására valószínűleg nem volt zavaró a fogyasztóknak az étel állaga és mennyisége miatt.

⁸³ XVII. századbéli szakács-könyv. Közli: Toldy László. = *Történelmi Tár*, 1881. 367–371, 569–581.

⁸⁴ A téma iránt érdeklődőknek ajánljuk figyelmükbe, hogy a La Varenne szakácskönyv 1658-as amszterdami kiadása megtalálható a keszthelyi Helikon Kastélymúzeum könyvtárában: „Oec. 467. De La Varanne: Le cuisinier françois, enseignant la maniere de bien apprester et assaisonner toutes sortes de Viandes Graffes et Maigres, Legumes et Patisseries, etc. ... Par le sieur –. 4. éd. Amsterdam, 1658, Smit. [16], 354, [28] p. 16 cm.”

⁸⁵ Kovács 1981. 44–56.

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: ismeretlen, talán Michael Rosinkek, vagy Blasius Grudinovich esetleg Vlakovich, akik a Zrínyi-udvar szakácsai lehettek⁸⁶
- Cím: „Az köz-étkeknek főzéséről való rövid jegyzés”⁸⁷
- Keltezés helye: Csáktornya
- Keltezés ideje: a 17. század közepe, de biztosan 1662. október 10-e előtt⁸⁸
- Keltezés formája: kéziratos szakácskönyv
- A szakácskönyv eredete: feltételezhetjük, hogy La Varenne és Scappi szakácskönyvek szolgáltak alapjául a műnek
- A könyv jellege: általános szakácskönyv
- A szakácskönyv felosztása: 8 + 2 fejezet
- A szakácskönyvben található receptek száma: 394 recept

A szakácskönyv szerkezeti felépítése alapján megállapíthatjuk, hogy a receptek számozottak⁸⁹ és kategorizáltak. A kategóriák kialakításánál elsődlegesen a felhasználás alkalmát és nem a felhasznált nyersanyag milyenségét tartotta fontosnak a szerző. Az ételleírások gyakran szűkszavúak, melyből arra következtethetünk, hogy magának és a szakmának írta a könyvet.

A receptek tartalmi elemzését követően az alábbiakat állapíthatjuk meg: A készítési technikáknál megtaláljuk a főzés és sütés mellett, a pirítást is. Az ételek süritésénél a hagyományosnak tekinthető kenyérrrel, zsemlével történő lé megkötésen kívül fel-feltűnik a pergelt liszt, a vajban pirított liszt, a vaj vagy a tejfől alkalmazása.⁹⁰ Érdekes, hogy a szakácskönyv írója – hasonlóan másokhoz – előszeretettel használta a nyersanyagok általánosítását, például: „Galambfiat és egyébféle madarat főzhetni efféle lével”.⁹¹ Ezt a tendenciát nemcsak a korszakban, hanem a később-

⁸⁶ Kovács 1981. 41–42. (Minden valószínűség szerint a könyvet egy ember írta, mely kiderül a mű ajánlásából is.)

⁸⁷ A könyv címének és ajánlásának folytatása: „De communi coctione ciborum. Hogy megértse az olvasó, akinek kezében akad, és olvasni fogja az étkeknek főzéséről való jegyzését, ne vélje azt, hogy úgy írtam legyen, mintha valamely fő-szakácsnak tudományából írtam volna; hanem csak az én állapotom és hivatalom szerént, amint étekezhettem szakácsoktól, s magam amint praktikálhattam főzésem által eleitől fogván, azt jegyeztem most újonnan magamnak fel, hogy el ne felejtsem róla; holott az embereknek elméje hovatovább elfogyatkozik. És ez így lévén, ezt gondolván, konyhán költ magyarismussal ték egynéhány jegyzést magamnak. Azért az olvasó könnyen eszébe veheti a benne való fogyatkozásokat. Tudom, nem is fogja tulajdonítani másnak, hanem csak az én magam vékony értékemnek.” Vö. Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Szerk. Király Erzsébet. Budapest, Magvető, 1981. (továbbiakban Király 1981.) 145.

⁸⁸ Kovács 1981. 43.

⁸⁹ Az eredeti kézirat számozása és Király Erzsébet közreadása között némi eltérés található. Király 1981. 146–147.

⁹⁰ A készítési, süritési technológiákban nem tapasztalhatunk előrelépést a 16. század végéhez képest.

⁹¹ „31. Malozsa-lével tikot” Király 1981. 153.

bi századokban is megfigyelhetjük! A receptek a korszaknak megfelelően nem tartalmaznak konkrét anyaghányadokat, így az író a felhasználó tudására bízta a szükséges mennyiségeket.⁹²

Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból

Bornemisza Anna szakácskönyve viszonylag sokáig elkerülte a gasztronómiatörténet iránt érdeklődő szakemberek elemző szeme.⁹³ Többen tudtak a létezéséről,⁹⁴ de a mű alapos „boncolgatására” várni kellett a 20. század második feléig. A csendet Gundel Imre törte meg,⁹⁵ aki lefényképezte a könyvet a Kereskedelmi és Vendéglátóipar Múzeum Könyvtárának részére, melyről Kovács Sándor Iván is beszámolt,⁹⁶ de a mű felemelkedése a nyomtatott kiadást (1983)⁹⁷ követően kezdődhetett csak el.

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: Keszei János (a könyv fordítója)
- Cím: „Egy új főzésről való könyv, az az”⁹⁸
- Keltezés helye: Radnót
- Keltezés ideje: A fordító 1680. február 7-én Fogarason kezdte a munkát és 1680. augusztus 23-án Radnóton fejezte be.
- Keltezés formája: kéziratos szakácskönyv

⁹² A könyv végén található „Az pincéről” szóló fejezetben a pontos mértékegységek használata már megjelenik, ezért feltételezhetjük, hogy ez a rész később került bele a műbe.

⁹³ A könyv igazi kuriózuma szakácskönyvirodalmunknak. Számos kultúrtörténeti érdekesség mellett, amit a mű tartalmaz, kiemelkedik a korszak többi szakácskönyve közül a rengeteg címszavakban leírt receptjeivel.

⁹⁴ Herman Ottó a szakácskönyvben található halételekkel foglalkozott csupán (Herman 1887. 127–131.), míg Gundel Károlynál a következőket olvashatjuk: „Nem sikerült ismertetnem a kolozsvári református kollégium könyvtárában lévő, 1667-ben [?] megjelent könyvet, mely Apaffy Mihály szakácsmesterének kézírásos könyve, sem egy másik érdekesnek tartott munkát, melynek létezéséről tudomásom van, melyhez hozzáférni azonban nem tudtam.” Gundel 1943. 362.

⁹⁵ A múzeum jelenlegi dolgozóinak elmondása alapján.

⁹⁶ Kovács 1981. 15–16, 426.

⁹⁷ Lakó 1983.

⁹⁸ A könyv címének folytatása: „Bizonyosan leiratott, miképpen főzzön és készítsen ember igazán és jól nemcsak a négy lábú szelíd és vadállatokból, hanem sokféle madarakból és szárnyasállatokból, ahhoz mindenféle nyers és aszú halakból mindenféle étkeket, úgymint főttet, kemencében sültet, rántott prosolatákat, carbonatákat, sokféle töltelékeket, pastetumokat, hideg étkeket, magyar, német, spanyol, olasz és francia módra, mindenféle kásákkal, gyümölcsökkel, sásával, mustárral, confectumokkal és lictariumokkal. Azt is megérthetni, mint kell nagy banketákat csinálni minden rendűeknek. Melyhez hasonló soha ennek előtte ki nem adatott. A meizsi elector főszakácsa, Marcus Rumpolt által, az felséges római császár privilégiuma által Anno 1604. Ezzel együtt vagon egy bizonyos tanítás, miképpen kell minden borokat minden réa következtetendő káróktól megoltalmazni, a megveszteket helybenhozni, füves és másféle borokat, sert, ecetet és mindenféle italokat csinálni, hogy azok természet szerint ártalom nélkül legyenek.” Lakó 1983. 34.

- A szakácskönyv eredete: „Marx Rumpolt: Ein new Kochbuch. Frankfurt am Main, 1581.”⁹⁹ az 1604-es kiadást használta a fordító¹⁰⁰
- A könyv jellege: általános szakácskönyv
- A szakácskönyv felosztása: 7 nagyobb fejezet (a szerző nem különíti ezeket el egyértelműen egymástól) és 242 alfejezet
- A szakácskönyvben található receptek száma: 1646 recept¹⁰¹

A szakácskönyv részletes bemutatását Kuti Klára¹⁰² és Lakó Elemér¹⁰³ már megtették, azonban néhány fontos momentumot érdemes kiemelnünk. A könyv szerkezeti felépítése leginkább a 16. század végi „Szakács Tudomány”-hoz hasonlítható, de annál is részletesebb. A mű elején a fordító számos jó tanáccsal látja el az olvasót a fordító. Ezt követően először az állati nyersanyagok, majd az ételféleségek alapján számtalan fogás következik, míg végül a kulcsárnak szolgál hasznos információkkal.

A recepteknél megfigyelhetjük, hogy számos esetben nem rendelkeznek névvel, hanem csak számmal, és nem egyszer csak egy mondatból állnak, például: a pulykánál a 2. recept „Pastetumban, hidegen.”¹⁰⁴ Ebből az következik, hogy a szerző és egyben a fordító is kifejezetten olyan szakácsoknak szánta a művet, akik teljes mértékig tisztában voltak a korabeli ételkészítési technológiákkal és ebből adódóan „fél szavakból” is megértették egymást. Sajnos ez a könyv alaposabb elemzését szinte teljesen ellehetetleníti napjaink kutatói számára, mivel így a leírások roppant kevés konkrétumot tartalmaznak. A könyv eredeti szerzőjének magyar kötődését azonban a fordításban is végig nyomon lehet követni, mert több fogásnál találkozhatunk utalásokkal az ételek magyar eredetével kapcsolatban.

A szakácskönyv fordítója, mivel a fejedelemasszony számára készítette a könyvet, számos „kevésbé fontos” részt kihagyott az eredeti szövegből (például a grófok, hercegek, polgárok és parasztok lakomáiról szóló négy fejezetet) vagy összevont egyes részeket.¹⁰⁵ A könyv fejedelmi jellegét a nyersanyagok sokszínűsége és nagyon magas száma is hűen tükrözi, ugyanis a közönségesnek tekinthető marhá-

⁹⁹ Rumpolt, Marx: *Ein new Kochbuch 1581*. Frankfurt am Main. Faximilie mit einem Nachwort von Manfred Lemmer. 2. Auflage. Leipzig, 1977.

¹⁰⁰ Lakó 1983. 10.

¹⁰¹ „Maga az ételeket elkészítési módjának leírását tartalmazó tulajdonképpeni szakácskönyv még a be nem avatottakat is elkápráztatja rendkívüli gazdagságával és változatosságával: 1646 étel receptjét írja le.” (Lakó 1983. 12.) Véleményünk szerint a könyvben található ételleírásokat pontosan megszámolni nem lehet, mert számtalan recept pontatlan és úgymond csak utal az elkészítésre.

¹⁰² Kuti Klára: Napi étkezések és étrendszerkezet a kora újkori közép-európai udvari rendtartásokban. = *Ethnographia*, 1995. CVI. évf. 2. sz. 425–434.; Kuti Klára: Savanyú ételek egy XVI. századi közép-európai szakácskönyvben. In: *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Szerk. Kuti Klára. Bp., 1997. 21–36.; Kuti Klára: *Táplálkozás és háztartásvezetés Bornemissza Anna XVII. századi udvarában. Történeti néprajzi forrásszöveg számítógépes feldolgozása, az elemzés módszertan és lehetőségei*. PhD-értekezés. Bp., 2002.

¹⁰³ Lakó 1983. 5–31.

¹⁰⁴ Lakó 1983. 135.

¹⁰⁵ Lakó 1983. 12–13, 25.

ból 149 receptet (ökörből 83, tehénből 7, borjúból 59), malacból 32 receptet, özből 29 receptet közölt, de mellette hódra, mókusra vagy havasi mormotára is találunk leírásokat. Véleményünk szerint azonban a mű igazi kuriózuma a földi alma¹⁰⁶ megjelenése (Lakó szerint elképzelhető, hogy ez már a burgonya, de lehet, hogy „csak” a csicsóka).¹⁰⁷ A földi almával – szakácskönyvekben – ezen kívül, majd csak a „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” végén találkozhatunk újból. Nánási István 1771-es és Babós Gábor 1777-es művében („A földi alma művelésének és hasznosra való fordításának mestersége”) a zöldség termesztéséről írnak,¹⁰⁸ Simai Kristóf 1795-ben ellenben már nyersanyagként használja és „kolompérnak” nevezi.¹⁰⁹

A Tótfalusi Kis Miklós által kiadott „Szakács mesterségnek könyvecskéje”

A magyar gasztronómia legsikeresebb szakácskönyvének a Tótfalusi Kis Miklós nyomdász nevéhez köthető Szakács mesterségnek könyvecskéjét tekinthetjük. A könyv első kiadásait – Nagy Iván szerint – 1692-ben, majd 1693-ban Dobos Zsófia „követte el” Marosvásárhelyen, de ezt még senki sem tudta napjainkig bizonyítani.¹¹⁰ A mű ezt követően 1695-ben Kolozsváron jelent meg, és a 18. század végéig

¹⁰⁶ A 164. fejezet 36. és 37. receptjeiben található „földi alma” eredetileg „Erdapfel”-ként szerepet. (Lakó 1983. 17, 203, 204.) Földi alma =burgonya. *Erdélyi magyar szótörténeti tár. IV. kötet. Fém-Ha.* Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1984. 374.

¹⁰⁷ Lakó 1983. 17. A csicsóka édeskés, kis energiataralmú, gumós gyökerű növény. Gasztronómiai lexikon. Szerk. Csizmadia László. Budapest, Mezőgazda, 1993. 97. (továbbiakban Csizmadia, 1993.) Véleményünk szerint Lakó Elemér joggal kérdőjelezi meg a burgonya jelenlétét a szakácskönyvben, mivel a burgonya termesztésével kapcsolatos első hazai adatok (1765. Nagyvárad, 1768. Élesd, 1769. Máramarosziget, Huszt, Tarcál, Magyaróvár) csak a 18. század második feléből származnak. (Kósa László: *A burgonya Magyarországon.* Bp., 1980. 19.) A könyv német eredetéből adódóan, nem szabad figyelmen kívül hagyni a növény német területeken való megjelenését, elterjedését. Ezzel kapcsolatban tudjuk, hogy Délnyugat-Európában a 16. század közepén már fogyasztották a burgonyát. A német területeken a 17. század közepétől biztosan találunk a termékkel kapcsolatos adatokat (Hoffmann Tamás: *Európai parasztlak. A munka.* Bp., 1998. 206, 209–210; Hoffmann Tamás: *Európai parasztlak II. Az étel és az ital.* Bp., 2001. 248), azonban a növény csak II. Frigyes porosz király (1740–1786) uralkodása alatt vált néptáplálékká. (íj. Barta János: Az angliai „új mezőgazdaság” eredményeinek kisugárzása a kontinensre. = *Agrártörténeti Szemle.* 2004/2005. XLVI. évf. 1–4. sz. 15–16.) Tehát az eredeti műben lehetséges a burgonya nyersanyagként való megemlítése, de valószínűtlen, hogy a 17. század végén Erdélyben ténylegesen használták is az ételekhez a növényt.

¹⁰⁸ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 1978. 9. Nánási István - Szakácskönyv. Szakácskönyv avagy minden féle meleg és hideg leves és sült étkeknek tálban főttékek és tésztaneműeknek pastétomoknak draga ízű vizeknek és italoknak külömb külömbféle rosolisoknak, és festékeknek készítetéseknak modja és mestersége. Nyomtatott Bolyában Ezer Hét Száz Hetven Égyvedik Esztendőben. Szent András Havának Első Napján.; OSzK Fol. Hung. 1361. Babós Gábor - Szakácskönyv. Szakácskönyv avagy minden féle meleg és hideg leves és sült étkeknek tálban főttékek és tésztaneműeknek pastétomoknak draga ízű vizeknek és italoknak külömb külömbféle rosolisoknak, és festékeknek készítetéseknak modja és mestersége. Irattatott Szász Veszszódón. Ezer Hét Száz hetven hetedik Esztendőben.

¹⁰⁹ Schram Ferenc: Simai Kristóf kéziratok szakácskönyve. = *Ethnographia*, 1964. LXXV. évf. 4. sz. 581.

¹¹⁰ Kovács 1981. 56–57.

változatlanul számos kiadást megélt, majd némi módosítással és kiegészítéssel folytatta karrierjét a 19. század elejéig. Jelenleg a következő kiadásokat ismerjük:¹¹¹ Kolozsvár (1695, 1698, 1745, 1755, 1771, 1793), Nagyszombat (1714, 1730, 1742, 1763, 1785), Kassa (1763, 1771, 1774).¹¹²

A szakácskönyv lényegesebb adatai:

- Szerző: ismeretlen
- Cím: „Szakács mesterségnek könyvecskéje”¹¹³
- Megjelenés helye: Kolozsvár
- Megjelenés ideje: 1695
- Keltezés formája: nyomtatott szakácskönyv
- A szakácskönyv eredete: ismeretlen
- A könyv jellege: általános szakácskönyv
- A szakácskönyv felosztása: 1. Több szükséges és hasznos étkek nemeinek készítésével: 5 fejezet, 293 recept; 2. Liktariomok s egyéb holmik csinálásáról egy jeles traktával, a gazdasszonyoknak nagy könnyebbségekre e kis formában kibocsáttatott: 1 fejezet, 41 recept
- A szakácskönyvben található receptek száma: 334 recept

A szakácskönyv szerkezeti felépítése alapján megállapíthatjuk, hogy a könyv egymástól némileg elkülönülő két egységből áll. Az első érdekességének tekinthetjük, hogy a szerző¹¹⁴ kifejezetten ritkán használ mértékegységeket,¹¹⁵ és így inkább a főző személy rutinjára bízta a felhasználandó nyersanyagok mennyiségét.¹¹⁶ A szakácskönyv ezen rész így teljesen megfelel korának, viszont a toldalékról ezt már

¹¹¹ A könyv különböző kiadásairól napjainkig több kutató jelentetett meg publikációt. Herman Ottó a szakácskönyv 1698-as kiadását ismerte és szokásához híven csupán a halételekkel foglalkozott. (Herman 1887. 132–137.) Gundel Károly 1943-ban az 1698-as kolozsvárit, 1763-as kassai, 1785-ös nagyszombati és az 1793-as kolozsvári kiadásokat ismerte és ismertette. (Gundel 1943. 339–358.) Kovács Sándor Iván 1981-ben azonban alapos kutatásinak köszönhetően csak az 1730-as nagyszombati, és az 1771-es kolozsvári kiadásokról nem szerzett tudomást. Kovács 1981. 74.

¹¹² Horváth Dezső: Gasztronómiai könyvtörténet. = *Gasztro fórum*, 2006. június. 34.

¹¹³ A könyv címének és ajánlásának folytatása: „Melyben különb-különbféle válogatott, cifra, jó, egészséges, hasznos, tiszta és szapora étkeknek megkészítése, sütése és főzése, mintegy éléskamrában, rövideden leírtatik, és kinek-kinek hasznára leábrázoltatik. Mely most megbővítettvén.” Király 1981. 264.

¹¹⁴ Szántó András szerint a könyv írója valószínűleg ismerhette a 16. század végi „Szakács Tudomány”-t, vagy egy harmadik közös forrást, mert számos leírás mutat hasonlóságot a két műben. Szántó 1986. 89–90.

¹¹⁵ „egy ejtelní tej kell,” (122. Paláta); „azután egy itcés csuporba végy bort” (212. Gutta-lév); „két font vagy két itce meggyre egy itce vizet vagy bort tölts” (286. Más meggy-sása) Király 1981. 331, 368, 394.

¹¹⁶ Az első pontos anyaghányadot tartalmazó szakácskönyvünk Móra Ferencné (született Wallerhausen Ilona) tollából származik (Móra Ferencné szakácskönyve címmel) és 1928-ban jelent meg Budapesten. Horváth Dezső: Gasztronómiai könyvtörténet. III. rész. = *Gasztro fórum*, 2006. szeptember. 40.

nem lehet elmondani. A lekvárok bemutató szakaszban a mértékegységek gyakori feltüntetése¹¹⁷ jellemzi, ami már a 18. századot idézi.

A receptek tartalmi elemzését követően az alábbiakat állapíthatjuk meg: A könyvben található ételleírások – természetesen találunk tipikus erdélyi ételeket – nem tűnnek ki a korszak megszokott receptjei közül. A szerző ugyanolyan technikákat, nyersanyagokat alkalmaz, mint amit már megszokhattunk. Véleményünk szerint az, hogy a kiadó a gazdasszonyokat „célozta meg” nem csupán üzleti fogásnak tekinthető. Ugyan a nyersanyagok, a tálalási, és díszítési módok nem egy szerényebb polgári családnak szólnak, de a korabeli polgárság tehetősebb tagjai számára elérhetőek voltak!

Összegzés

Az első magyar receptek és szakácskönyvek alapján megállapíthatjuk, hogy érdeemben a 16. század végéig nem áll rendelkezésünkre kellő mennyiségű receptura. A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” kialakulását és fellendülését hazánkban – ebből adódóan – az egyéb írott források, és a régészeti leletek alapján lehet inkább felvázolni. A 14. századból származó „Magyar torta”, és a 16. században leírt „Pisztráng borban magyar módra”, valamint „Barack és szilva liktárium” nem adhat megfelelő képet a korszak gasztrókultúrájáról. A 15. századnak tartott „Néhány jó magyar és cseh étel főzésének feljegyzése” hasonlóan az előzőekhez nem biztos, hogy elégséges forrásnak tekinthető, de az mindenképp elgondolkasztató, hogy a receptekben szereplő szegfűborssal, majd csak a 18. század végén megjelent Balassa Ágnes szakácskönyvében találkozhatunk újra.¹¹⁸ A 16. és a 17. század fordulóján született „Szakács Tudomány” és „Szakácskönyvtöredék” megtöri a csendet. A „Szakács Tudomány” kapcsán elmondhatjuk, hogy szerzője világot látott ember volt, mivel számos (például: német, olasz, lengyel) külföldi receptet is közölt munkájában. Könyvének felépítése világos és céltudatos, és ebből adódóan jól használható a mindennapok és ünnepnapok alatt is. A „Szakácskönyvtöredék”-ről sajnos lényegesen kevesebb információ áll a rendelkezésünkre. A megmaradt receptek alapján feltételezhetjük, hogy ez inkább a konyhában használt receptgyűjtemény, mintsem egy „íróasztal” mellett született szakácskönyv. Erre utalnak a receptek úgymond „összevisszaságai”. A szerző ebben az esetben inkább a mindennapok tapasztalatait és új receptjeit jegyezte fel és nem gondolt ezek egységesítésére, könyv formában történő leírására.

A könyvek alapján szerencsére betekintést nyerhetünk a korabeli főzési, sütési, sűrítési technológiákba, a különböző roppant változatos nyersanyagokba, fűszerekbe és ízesítőkbé. Ezek alapján világosan láthatjuk, hogy nem csak vadételek kerültek a nemesek asztalaira és a kicsit túlmisztifikált bors, fahéj, gyömbér, safrány,

¹¹⁷ „azután négy font birsalmához tégy egy font nádmézet, s tölts egy itce mustot reá,” (303. Más birsalma-liktárium borral s fűszerszámmal). Király 1981. 404.

¹¹⁸ A „Sódart és húst beszózni” című receptben a szerző szegfűmagot ajánl, ami talán szegfűborsot jelent. Füreder Balázs: *Balassa Ágnes szakácskönyve a XVIII. század végétől*. Salgótarján, 2006. 91.

szegfűszeg ötöse mellett a korabeli szakácsok előszeretettel nyúltak a hazánkban is élő zöldfűszerekhez: borókabogyó, kakukkfű, zsálya, menta, tárkony vagy zöldpetrezselyem. Az általánosnak vélt ételeket így az utóbbiakkal is – nem egyszer közösen – fűszerezték. Borral, ecettel, húslével, esetleg vérrel ízesítették, kenyérbéllal sűrítették, és mézzel, nádmézzel tették a „szájuknak” megfelelően édessé. A sültetekhez nagyon gyakran használtak zöldségeket és gyümölcsöket, mellyel a finom ízük mellett a korszak „bizonytalan” köreteit is kiválthatták. A korszakban az általánosan elfogadott köretnek a kenyér tekinthető, de találhatunk olyan zöldséggel, gyümölcszel (például: „Lúd répával” vagy „Szarvas hús vendég lével”)¹¹⁹ együttfőzött húsételeket is, melyeknél az említett növények köretként jelenhettek meg. Természetesen nem állítjuk, hogy egyéb köreteket vagy köretnek felhasználható ételféleségeket (például: kásákat, gabonagombócokat, főtt tésztákat)¹²⁰ nem adtak a fogásokhoz, de ezeket nem tüntették fel köretként a művekben. Ez a „szokás” végigkíséri a reneszánsz konyhakultúrát, ugyanis a köretnek külön történő megemlégtetésével csak a 19. században kezdenek el foglalkozni a szakácskönyvírók. Ekkortól már a nemesek, polgárok asztalain természetesnek tekinthető a hús és köret, hal és köret ételösszeállítás, de a parasztnál továbbra is a kenyér, illetve ünnepnapokon a kalács maradt az egyedüli köret.¹²¹

A 17. századból fennmaradt szakácskönyvek – mennyiségükből adódóan is – lényegesen több információval látják el a kutatókat, mint azt az előző időszakban tapasztalhattuk. A Thököly-udvarból származó Szent Benedeki Mihály szakácskönyve (1601), a Zrínyi-udvarban a század közepén készült „Az köz-étkeknek főzéséről való rövid jegyzés” vagy Apafi Mihály feleségének 1680-ban fordított „Egy új főzésről való könyv” segítségével a Kárpát-medence három különböző pontján élő nemesi család udvari gasztronómiájába tekinthetünk be. A főúri konyhák mellett a polgárok asztalaira kerülő fogásokkal is megismerkedhetünk a század végén megjelent „Szakács mesterségnek könyvecskéje”-ből. A források növekedése azonban elsősorban nem a konyhakultúra változatosabbá válását, hanem inkább az addig is élő szokásokat erősítik meg (például a híd használata vagy időnként az ételek aranyozása). Természetesen elképzelhető, hogy születtek új fogások, módszerek, de mivel az előző századból és annak is a végéről, csak Erdély területéről ismerünk két használható munkát, így messzemenő következtetéseket levonni, véleményünk szerint, nem szabad!

¹¹⁹ Radvánszky 1893. 79, 169.

¹²⁰ A gyulafehérvári szabócéh mesterasztalára rendelt ételek között (1596) több fogást találhatunk olyan köretekkel, melyekkel akár napjainkban is kínálhatnánk ezen ételeket: „XV. Rizskása három tyúkkal, három velős konccal, három tálra. [...] XVIII. Három tyúkot egészen köldöndörrel három tálra. [...] XXVI. Három réce sülvé, tehénhús pecsenyével, saláta mellé.” (Kovács Géza – Binder Pál: *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981. 137.) Ez a tendencia a későbbiekben is megfigyelhető. A Nádasdiak 17. század közepéről származó étrendjében szintén találhatunk különböző köretekkel kínált fogásokat, például: „Tíkot metélttel, Tíkot ris kásával, Répát tehénhússal, Káposztát tehénhússal” Benda Borbála: Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepéről. = *Századok*, 2004. 138. évf. 4. szám. 937, 938, 949.

¹²¹ Kisbán 1997. 433.

Annyi azonban bizonyos, hogy – a szakácskönyvek alapján – a 17. század magyar gasztronómiájára jelentős hatással lehetett az olasz, a francia, a német és a lengyel konyha. A könyvek nyersanyagaiból kiderül a roppant nagy változatosság és nyitottság. Az alapvető húsok (marha, borjú, juh, sertés, szárnyasok és édesvízi halak) mellett a vadak, a különböző tengeri halak, folyami rákok, és az éti csiga is számos esetben felhasználásra került. A húsrészeknél a belsőségek szerepe lényegesen jelentősebb, mint akár napjainkban. Ugyanezt elmondhatjuk a növényeknél is, mivel a káposztaféléken, a petrezselyemgyökéren, a sárgarépán, a vörös- és fokhagymán, babon, lencsén, uborkán, spenóton, sóskán kívül az articsóka, a spárga, a paszternák, a különböző salátanövények (cikória, endívia) és gombák is rendszeresen „beépültek” a receptekbe. A források alapján feltételezhetjük, hogy a században nőtt meg az ehető virágok szerepe a konyhakultúránkban, melyek igazi kiteljesedése a következő században valósult meg. A gyümölcsöknél a Kárpát-medencében megtermelhetőek domináltak inkább, de kivétel nélkül találkozhatunk citrommal, limoniával,¹²² fügével és mazsolával is. A fűszereknél, ízesítőknél az előző század végén már megfigyelhető tendencia folytatódott. A zöldfűszerek valamint keleti fűszerek használata¹²³ kiegyenlítette egymást, és az édeskés, savanykás ízvilág továbbra is kedvelt maradt.

A sűrítést változatlanul inkább kenyérrel, zsemlével oldották meg. Az egyéb nyersanyagoknál a különböző szakácskönyvekben ugyan tapasztalhatunk eltérése-

¹²² A limonia jelentése a kutatók szerint változik. Szántó András a „Szakács Tudomány” szómagyarázatában a lemonyát citromnak értelmezi. (Szántó 1986. 69.) Gundel Károly ugyanerről a szóról az adott könyvben, ennek az ellenkezőjét állítja: „Sokszor találkozunk a citrommal és a lemonyával is, mely utóbbinak az előbbitől való különbözősége kétségtelen (egymás mellett használják őket több receptben), de nem tudjuk vajon narancsot vagy citronádot értettek-e alatta. A szótárak »mala lemoniá«-nak fordítják, a tzitrom pedig »malum medicum citreum«” (Gundel 1943. 300.). Tótfalusiánál is találkozhatunk a közös használattal: „és midőn megaluszik, metélj lemonyát vagy citromot szeltenként.” (271. Malac hidegen). Így nem meglepő, hogy Király Erzsébet szómagyarázatában K. Mátyus István: Ó és új diaetetica III. kötetére hivatkozva a szóról a következőket közli megerősítve Gundel véleményét: „(mala limonia, Citrus aurantifolium): A citrom és a limonia egy speciesű gyümölcsök; hanem hogy a limonia a citromnál apróbb, hosszukóbb, vékonyabb hajú; fehérebsárga színű; levesebb, savanyóbb és fojtóbb ízű... Egyébként mind konyhai, mind orvosi hasznokra nézve tökéletesen meg-egyeznek.” Király 1981. 391, 461.

¹²³ Érdekes, hogy Báthory Gábor szakácsa a fejedelem 1610-es kolozsvári látogatása során nem kapott keleti fűszereket a várostól, hogy azzal ízesíthesse ura fogásait. A város sáfárpolgári számadáskönyvei alapján az ételek ízét – a mézen, eceten, és a boron kívül – petrezselyemmel, tárkonyal, tormával valamint vöröshagymával és fokhagymával adhatta meg. (Jeney-Tóth Annamária: Sáfárpolgári számadáskönyvi bejegyzések Báthory Gábor és udvartartásának kolozsvári tartózkodásáról – 1610. április 6–8. In: *Várostartományi források. Erdély és a Partium a 16–19. században*. Szerk. Papp Klára, Gorun-Kovács György és Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2005. 287–288, 290–292.) A fejedelem két évvel későbbi látogatásakor konyhájába továbbra sem kerültek ilyen jellegű fűszerek, azonban a vendégei közül már háromnak (Ibrahim török csasz, Csomortáni Jonaskó moldvai követ, Radul posztelnik) is utaltak borsot, de egyedül Csomortáni ételeit ízesítették, színezték sáfránnyal. (Jeney-Tóth 2008. 142, 151–152.) Az előzőek alapján azt gondolhatnánk, hogy Báthory Gábor nem szerette a borssal, sáfránnyal, gyömbérrel, fahéjjal készült ételeket, mely nehezen elképzelhető, hogy megfelelt a valóságnak, de véleményünk szerint a téma tisztázása még további kutatásokat igényel.

ket, de ezeket nem tekinthetjük újdonságoknak (például: változatos tejtermékek használata), hanem inkább helyi sajátosságoknak. A felfedezések által Európába került nyersanyagok közül már találkozhatunk a pulykával, valamint Bornemisza Anna szakácskönyvében feltűnő földi almával. A pulyka a századtól egyre gyakrabban jelenik meg a nyersanyagok sorában, azonban a burgonyával (ha ténylegesen az) készülő receptekkel csak a 19. században fedezhetjük fel újra. Az 1695-ben kiadott „Szakács mesterségnek könyvecskéje” egy új időszak kezdetét jelentette konyhakultúránkban. A nyomtatásnak köszönhetően gyorsabban terjedhettek és nagyobb „tömegeket” érhetek el a kedvelt fogások leírásai. Az igazi fellendülés a következő században ugyan még nem következett be, de az átalakulás már érezhetővé vált.

EGYHÁZPOLITIKA, FELEKEZETEK

**SZABADI ISTVÁN:
Foktúi Máté református prédikátor**

A hajdú kiváltságok illetve a bécsi béke eredményeinek védelmében kitört második hajdúfelkelés egyik központja a Hernád völgye volt. Novemberben Szikszóra vonultak mintegy 15 000-en (köztük parasztok, végváriak), december 28-án pedig Ináncson kezdtek tárgyalásokat a hajdúk 33 pontba sorolt kívánságai alapján (Ináncson egyes források szerint már 1602-ben hajdúk telepedtek le). Noha a korabeli közvélemény rendkívül negatív ítéletét jól ismerjük a hajdúkról, e szerint Istenhez, valláshoz nem sok közük volt, követeléseikben a vallásügy, a protestantizmus ügye is szerepelt, ahogy ez általában is jellemezte mozgalmukat¹.

Már 1604-es hitlevelükben is az „egy igaz hit megoltalmazására” kötötték magukat, és hogy „együtt élnek és halnak az egy igaz hit mellett meg”. Természetesen igaz hit alatt a református irányt értették². Közismert, hogy a fejedelem politikájának kálvinista prédikátorok adtak teológiai alapvetést, közöttük legnagyobb befolyással Alvinczi Péter kassai lelkipásztor, a fejedelem tanácsadója. Az alapvetés lényege: a hatalom megszerzése még nem igazolja a hatalom törvényességét. Az Istentől kapott és Isten által vissza nem vont hatalmat arról lehet megismerni, hogy az igazi hatalom az ország javát és Isten népe között Isten törvényét szolgálja. Aki ez ellen a törvény ellen vét, igazából az a lázadó, a törvény védelmezője pedig a hatalom jogos birtokosa³. Szepsi Laczkó Máténál krónikájában a hasonló elvek bukkannak fel: „...a hajdúkat fölébresté és felkölté az Isten, kik megesküvének Bocskai Istvánnak a hívségre, hogy mellette lesznek mind haláláig in vindicanda libertate patriae et religionis⁴. Magában a hajdúkat megnemesítő oklevélben, a Korponán kelt határozatban is olvashatjuk: „mivel a császári felség ellenséges ha-

¹ Nagy László: *Tündérkert fejedelme*. Budapest, 1988. 84–90.

² A korabeli közvélemény rendkívül negatív ítéletét jól ismerjük a hajdúkról, e szerint Istenhez, valláshoz nem sok közük volt. Egyetlen forrást hadd idézzek itt, ezt is csak azért, mert a kutatás eddig nemigen vett róla tudomást. A református lelkész Nadányi Jánosnak, Nadányi Gergely hajdúkapitány unokájának 1663-ban megjelent *Florus Hungaricus* című munkájáról van szó, melyben 1606-os események kapcsán így ír: „ürügyül a vallást hozták fel. S hogy mit is tettek, tanúsították a Cobelstorphumnál halálra kínzott papok, s a törökök legnagyobb döbbenetére a gyermekek, ifjak s kisdédek is, akiket rabszolgának adtak el a törökök számára; így lassacskán szaporodtak a vizsgálatok nőtt a büntetés: az isteni felháborodás közepette a bűnökért inkább a keresztényeken, mint a mohamedánokon állva bosszút. Mindannyian elborzadtak, miközben Isten azzal mutatta meg, hogy mennyire megutálta az emberek bűneit, hogy egy a töröknek eladott keresztényért kapott aranyból vér csöpögött.” In. *Iohannis Nadányi Florus Hungaricus - Nadányi János: Florus Hungaricus*. A latin és a magyar szöveget, továbbá az angol kiad. bevezetőjét és kięszítő történeti áttekintését sajtó alá rend. Havas László, Óbis Hajnalka, Orosz Ágnes, Szabadi István, Szűcs Gábor, Takács Levente, Tegye Imre. Debrecen, 2001.

³ Juhász István: *Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában*. = *Theologiai Szemle*, 1981. (XIX.) 1. szám. 43–47.

⁴ In. *Erdélyi Történelmi Adatok. III*. Kolozsvár, 1858. 88–89

dai... arra vetemedtek, hogy az igaz vallás gyakorlásának és a hazai törvények kiszolgáltatásának szabadságát végképp megszüntették...mindaddig míg a mindenható Isten, minden emberi reményen felül, derekukat fel nem övezte és belénk bátor lelket öntvén, meg nem engedte, hogy mint Gedeon kicsiny sereggel az ellenségén győzedelmeskedjünk”⁵.

Bocskai tette politikai tényezővé a református vallást, amely orthodoxa ecclesiává lesz hivatalosan is. 1605-ben a papi özvegyek számára kiadott oklevelében Tasnádi Veres Mihály református püspököt superintendens ecclesiarum orthodoxarumnak nevezi, halála után az 1612-es országgyűlés nevezi először orthodoxa confessionának a református vallást, az elnevezés a század végéig Erdélyben kizárólag erre a felekezetre vonatkozott. Egészen egyedülálló ez a tény, még ha minden felekezet is annak tartja magát, de itt közjogilag is rögzítik azt. A református ortodoxia Genfben alakult ki, és a kálvini hittételek alapján szinte politikai ideológiává fejlődött, lényege volt az „igaz hit” védelme és a más hitű zsarnokok elleni fellépés szorgalmazása. A magyar református ortodoxia egybeforrott a magyarországi válásháborúkkal, jórészt az Erdélyhez való politikai tartozás miatt⁶.

Ami a református lelkészársadalmat illeti, ekkor, lényegében a bécsi béke után kezdenek körvonalazódni egy sajátos papi rend körvonalai. A protestantizmus kezdetben nem tekintette a papságot *ordo*-nak, azaz külön rendnek, mégis, egyházakká szerveződése után megörökölte, vagy elnyerte azokat a kiváltságokat, amelyek a római katolikus papoknak is jártak. Adómentességet élveztek, megkapták a dézs-mát, a parókiális házakat nemesi teleknek tekintették, oda nem szállásolhattak be katonákat, perelni őket csak az egyház joghatóság előtt lehetett. Persze ezek a privilégiumok hivataluknak és nem személyüknek jártak, törvény azokat nem is garantálta, aki valaha jobbágy volt, papi jellegét elveszítve újra jobbágy lett. Hivataluk alatt is újra meg újra meg kellett erősítenie az országgyűléseknek az említett előjogokat, ami arra is utal, hogy a privilégiumok érvényesítése korántsem volt zökkenőmentes⁷. Ez aztán könnyen a szintén elégedetlen hajdúkkal egy táborba zárhatta a kálvinista lelkészeket is. Jellemzője korszakunknak, hogy a fejedelmek sajátos kapcsolatba kerülnek a papi értelmiséggel, ahogy Péter Katalin fogalmaz, szerszámként használják műveltségüket⁸. Nem meglepő tehát, hogy akár a hajdúfelkelésben is ilyen szerepbe kerülhettek a hajdúkapitányok mellett, akik Erdély fejedelmválasztásába is belefolytak.

⁵ Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. IV. kötet, 11. (továbbiakban Pokoly 1904.)

⁷ Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987. 142. (továbbiakban Barcza 1987.)

⁸ Péter Katalin: A fejedelemség virágkora. Az értelmiség. In. *Erdély története*. I–III. Budapest, 1988. 770.

Az is jellemző, hogy fejedelmek prédikátor tanácsadóikat a református egyházi hierarchia csúcsára helyezi, javadalmaikat onnan kapják. A református egyház vezetői így válnak rendkívül megbecsült és az uralkodói döntések befolyásolása révén igen nagy hatalmú csoporttá, az uralkodói elit részeivé. A második hajdúfelkelés vezetői is hasonló szerepben szerették volna látni vezető prédikátorukat, Foktúti Mátét.

1607-ben a felkelő hajdúk törekvéseit immár önállóan fogalmazták meg, de a történeti szakirodalom hagyománya szerint ebben Foktúti Máté református prédikátor volt igen nagy segítségükre. Komáromy András óta szikszai prédikátorként emlegetik Foktúti⁹, az egyházi levéltári források viszont ezt nem támasztják alá. Szikszóról a 17. század első évtizedében Letenyey Pál szerepel 1602–1603-ból, semmi más adatunk nincs a későbbi pár évről. Foktúti Máté neve pedig református egyházlátogatási jegyzőkönyvekben kétszer bukkan fel a neve: 1602-ben Szendrőn, 1608-ban pedig Rimaszombatban. A Zoványi Jenő által áttekintett tizedjegyzékek szerint is 1602-ben Szendrőn volt, de még előtte feltűnik 1597-ben Diósgyőrben, majd 1610–1613 között Sajókeresztúron, 1624–1625 között pedig Sajókazincon szolgál.¹⁰

Nevével kapcsolatban utalnom kell arra a közismert dologra, hogy az egyben származási helyére is utal. Foktó Kalocsa szomszédságában, közvetlenül a Duna mellett fekszik, tehát mélyen a hódoltság területén. A 16–17. században három Foktői nevű lelkészt ismerünk, akik nevét változatos formákban találjuk meg forrásainkban. Hol Foktővi, Foktőinek, Foktűinek írták, hol Fogthőynek, leszámazottáik pedig Fogthűynek (ilyen formában találkozunk Szoboszlón is velük, Nagy Iván családtörténeti munkájában is így szerepelnek). A helység neve Fogtoo és Fogtű (Lampénál és Bél Mátyásnál), a 19. században pedig Foktű.¹¹ Nem akarok nyelvészeti kérdésekbe bonyolódni, de utánajártam, és nincs okunk Foktővi és Fogthűy névben két egymástól elütő nevet keresnünk.¹² A család régi tagjai közül tehát Mátét, Mihályt és Jánost ismerjük. Két utóbbi közül Mihály Szatmárban volt iskola-mester 1609-ben, János pedig az irodalomtörténetünk által is számon tartott híres váci prédikátor, prédikációi nyomtatásban is megjelentek.

⁹ Komáromy András: *Levelek és akták az 1607/8-ki hajdúlázadás történetéhez.* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. 72–91. (továbbiakban Komáromy 1893.)

¹⁰ Dienes Dénes (szerk.): *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század.* Budapest, 2003. Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei.* A kezdetektől a millenniumig. Sárospatak-Tiszaújváros, 2006.

¹¹ Ld. Erdélyi Pál: *Foktővi János ismeretlen prédikációs könyve 1614-ből.* In: *Magyar Könyvszemle*, 1887. 74–88. Erdélyi Pál szerint a család régi tagjai k-t írták, s a helységnév g-vel volt írva; ma, a család ír g-t, s a helységet írják /i-val. A régi Fogtő-ből Foktű lett, melynek eredetije a család nevében maradt meg. A régi Foktővi fonetikusán úgy van írva, amint ma a régi Fogtő. Azonkívül az ő, ü változása egészen az a jelenség, melyet hangtanunk története magyaráz.

¹² Ld. Bíró Ferenc: *Helyneveink változatai a régi magyar családnevekben.* In: *Magyar nyelvjárások.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve, 1999. 47–58.

Úgy tűnik tehát, hogy Foktúi Máté nevű lelkészünk csak egy volt a református egyház történetében. Neve Debreceni Ember Pál egyháztörténetében is feltűnik, mint aki Tolnán Dombi Péter tanítványa volt, és Pathai István későbbi püspökkel együtt szentelték fel, majd kiderül az is, hogy ez 1572-ben történt. Ugyanis ő maga meséli el egy Halasi Bálint nevű lelkésznek, akinek levelét aztán leközzölte Debreceni Ember Pál, tehát Foktúi mondja el 1613-ban, hogy mindennek 41 esztendeje.¹³ Nevével találkoztam még az 1576-os hercegszőlősi kánonokat aláíró lelkészek között is.¹⁴ Nem lehet tudni, hogy mikor került el a hódoltságból, de a tizenöt éves háborúnak menekülésében könnyen szerepe lehetett: hasonló utat járt be az említett Foktövi János is, akinek rövid önéletrajzát is ismerjük, vagy éppen az 1555-ös születésű, szintén említett Pathai István, aki dunántúli superintendens is volt, mégis bihari esperesként halt meg Belényesen, 1632-ben.

Ha nem tévedek Foktúi Máté azonosításában, ötvenedik évén túl lévő meglelt ember volt már akkor, amikor szerepet vállalt a hajdúfelkelésben. Neve tehát igazán ekkor vált ismertté, vagy mondhatnám, hogy hírhedtté. Jóllehet tudomásom szerint nem ismerünk tőle egyetlen fennmaradt sort sem, mégis summásan ítéli meg őt az utókor szakirodalma, sőt Móricz révén a szépirodalom is. Valamiféle tábori lelkészként tűnik fel ugyanis Komáromy Andrásnál is, aki szerint „mint apostol járt-kelt” a hajdúk között, „velük túrt, velük szenvedett, s nemcsak a szószerűről lelkesítette, buzdította őket, de tulajdonképpen ő adott irányt az egész mozgalomnak s tanácsa után indultak a vezérek. Máté papnak sikerült tökéletesen fanatizálnia a királyi biztosok tapintatlan bánásmódja miatt már különben is elkeseredett vitézeket...”¹⁵ Pedig én úgy gondolom, hogy jellemzőbben helyben lakó gyülekezet lelképásztora, mint kóbor hajdúké, még ha pár hónapot esetleg el is töltött táboraikban (tudjuk, hogy Bocskai tábori rendtartása előírta a rendszeres istentiszteleteket). A hajdúkkal való kapcsolatát is könnyebb abaúji szolgálati éveiből eredeztetni, hiszen többen rámutattak, hogy a 17. század elején a hajdúk hetven százaléka a Partium északi vármegyéiből származott.¹⁶

Foktúi Máté még nagyobb szerepet játszott abban, hogy Báthory Gábor szövetséget kötött a hajdúkkal, az egyességről is ő tárgyalta a hajdúk képviselőjében. Az egyesség tartalmát nem ismerjük, de ismerjük a hajdúk feltételeit. Kívánságaik között első helyen szerepel az, hogy Báthory a hajdúság papjai előtt esküvel kötelezze magát, hogy az igaz hitben végig megmarad. Kívánták azt is, hogy fejedelemként ne tegyen esküt a tévelygők pestises dogmáinak védelmezésére, hanem Isten előtt tett esküjének megfelelően az eretnek unitáriusokat és a bálványimádó pápistákat

¹³ [Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania... nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe*. Trajecti ad Rh., 1728. 668.

¹⁴ Mokos Gyula: *A hercegszőlősi kánonok*. Budapest 1901.

¹⁵ Komáromy 1893. 72.

¹⁶ Orosz István: *Kontinuitás és betelepítés a hajdúvárosokban*. In: „Frigy és békeesség legyen” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen, 2006. Szerk.: Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. 139.

napról napra fogyassa és tanítóikat az országból űzesse ki. Kívánták, hogy papjuknak, Foktúi Máténak „ki velök hőt és hideget együtt túrt-szenvedett, 100 jobbágyos birtokot, négyes fogatot, költségekre 1000 aranyat, három vagy négy kövű malmot és egy nemesi kúriát adjon, udvarában szabad bejárást engedjen, tanácsát bevegye és ha ő úgy kívánja, Erdélyben valami előkelő állásba mozdítsa elő.”¹⁷ Pokoly József szerint a kívánságoknak ez a része mutatja, hogy azok összeállításában Foktúinek alapvető része volt, sőt talán ő maga szerző. A bennem kialakult képbe ugyanakkor ez nem illik bele, szerintem inkább a hajdúk akartak olyan befolyást biztosítani neki, mint amilyen Alvinczi Péternek volt Bocskai mellett. Ráadásul azt is tudjuk, hogy ezekből a kívánságokból nem sok valósult meg, és így lehetett ez Foktúi esetében is, legalábbis az erdélyi királyi könyvekben sehol nem találkoztam az ő nevével.

Konkrét utalást is alig találtam prédikátori tevékenységére. Komáromy András viszont közölt egy levelet, amelyet Rákóczi Zsigmond írt Thurzó Györgyhez 1608 májusában. Ebben szerepel a következő: „az mi az közönséges vagy hasznunkra való jó, azt ne igazgatná hajdú, hanem az országnak tagjai. Mert bezzeg Máthé pap rosszul tanítja volt a hajdúkat az urak, nemesek ellen, parasztság s ő felsége ellen...”¹⁸ E szerint tehát Foktúi lenne a felelős a hajdúk kíméletlen pusztításaiért, amelyeket mindenki megszenvedett? Aligha hiszem, annak régebbi hagyományai voltak. Ha a parasztok ellen is uszított, akkor nem is tudnám hová tenni a róla például Benda Kálmánnál olvasható vélekedést. Benda Kálmán Alvinczi Péterről írja: „Alvinczi nem tartozott a kálvinista prédikátorok Foktúi Máté által képviselt csoportjába, akik a hajdúk és a jobbágyok közt élve, azonosították magukat velük s velük együtt álltak szemben a nemesi vármegyékkel”¹⁹. Érdekes még a kortárs Pázmány Péter véleménye is, aki szerint Foktúi egyenesen Erdély ellen fordította a hajdúkat. „Azért csak egyéb praktikákkal az kálvinista prédikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairól való írásokkal nem gondolnánk. De ez világ előtt tudva vagyon, mit mívelt Alvinczi Péter, kálvinista prédikátor az Bocskai támadásakor; és az Bocskai halála után is, mikor felkené Homonnay Bálintot, hogy az Bocskai helyét meg ne hagyná hűlni. Foktúi Máthé, kálvinista prédikátor az hajdúkat mint lázasztá Erdély ellen...”²⁰

Foktői Jánosról említettem korábban, hogy irodalomtudományunk is számon tartja. Sajátos helyet kapott Foktúi Máté is, Móricz Zsigmondnak Tündérekertjének köszönhetően. Móricznál igen sötét képet kapunk róla. Ő „az örökké lázas szemű Foktúi Máté”, aki „az megajjasodott szegíny hazájír...” tüzei harcra a hajdúkat. A katolikusoknak szemébe vágja, hogy „az a hatvanezer szablya, azkit Nagy Andorás

¹⁷ Pokoly 1904. 141.

¹⁸ Komáromy 1893. 89.

¹⁹ Benda Kálmán: *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598-1622*. In. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955., Budapest, 1956. 1–32.

²⁰ Pázmány Péter: *Rövid felelet két calvinista könyvecskére*. Nagyszombat, 1620.

uram úkeme ígért: az mind Krisztus igaz vitézinek kezében vagyon, nincsen azok közt egy is, amék a pápisták rothadt fekete fertőjébe fetrenkednék”. Móricz a parasztok papjának nevezi őt, aki iszonyú hévvel öblögette a szokott papi frázisokat, míg elért a nagy rávallásra, amit ki kellett magából üvöltenie: Nem kelletik békeség, tűz kelletik s veszedelöm – üvöltött a pap égre emelt ököllel”. Ijesztő képet fest tehát Foktúiról Móricz, pedig a korabeli viszonyok, a protestáns teológia néhány vonása érthetőbbé teheti Foktúii elszántságát. A predestinációról van szó, ami a kor prédikátorai számára nem csupán elméleti kérdés volt, hanem bevált élettapasztalat. Nem a szerencse játékának tartották, ha sorsuk jobbra vagy rosszabbra fordult, hanem Isten munkáját látták benne. Ez a prédikátorok esetében is nem egyszer a kiválasztottság tudatával párosult, mint akár Foktúinél is. Szerte az országban hirdették a prédikátorok az elhívó Isten gondviselő hatalmát, hogy a létbizonytalanság és reménytelenség alól valamennyire felszabadítsák a népet. Ugyanők azt is tanították, hogy a királyok és a szegények egyenlővé válhatnak. Majd Báthory Gábor temetésén hangzik el az is: „ez világi méltósággal s különb-különb szép ajándékokkal az emberi természetből nem vetkeztette le Isten őket. Mert kicsoda a királyok közül, aki koronával jön ez világra?” Az egyházban a korabeli prédikatori felfogás szerint nem lehet személyválogatás, sem „rendi válogatás. Így lehetett vallásszabadságot követelni már a jobbágyok számára is, ahogy az hamar meg is valósult, és így lehetett alávetni a főrendieket is az egyházi fegyelemnek. Hamarosan (1627-ben) már zsinati határozatban mondták ki, hogy lelkész ne prédikáljon, ne szolgáljon ki szentségeket a templomon kívül, csak szükség esetén, mert „elfogta az embereket a gyalázatos buzgótlanság, a nemesi rendben lévők is sajnálják a templomba menni... magoknak gyalázatjára, mivel azt bizonyítja, hogy ők restellik fáradni az Istennek”. A hatalommal való visszaélés is állandó témája a korabeli prédikációknak, rendszeresen megfeddték az ország vezetőit, mert „nem magatoké vagytok, hanem a községé”. Kecskeméti C. János, aki 1610 körül tokaji és kállói pap volt, egyenesen így fogalmaz: „Ez mostani fejedelmek, urak és nemesek, kik még szólni sem akarnak az szegény jobbággal mint pórokkal, hanem előlük is elúzik, elkergetik és jószágát, örökségét hatalommal, erővel elveszik, tokok verve. Igen, mondják, hogy nem akarok törvénytelen semmit cselekedni, de másfelől az törvénytevőknek megüzenik, hogy úgy cselekedjenek, hogy az törvényben az urat vagy asszonyt ne sértsék. Az mit penig az szegény jobbágytól erővel, torkok verve elvesznek, azzal nem őket oltalmaznak, hanem magokra, feleségekre, fiokra, leányokra, lovokra cifrázzák, ebekre, agarakra költik, házokra építik, ha éhhalna is jobbágya, nem gondol vele... jaj annak, aki embervérrel épít várost!”. A háborúhoz való jogot pedig egyenesen a helvét hitvallás is tanítja: „szükséges volna, háborúval is megoltalmazhatja a nép javát, Isten nevében kezdjen háborút... és míg ezt hitből teszi, a felsőbbség, ezekkel a cselekedeteivel, mint igazán jó cselekedetekkel, Istennek szolgál, és az Úr áldása van vele”.²¹

²¹ Barcza 1987. 81–88.

Bőven találunk tehát a korabeli prédikációs irodalomban olyan kitételeket, amelyek kimerítik a Rákóczy Zsigmond fentebb idézett levelében olvasott, nemesek elleni uszítás, lázítás fogalmát. Sajnos Foktői Mátétól nem maradt egyetlen sor sem tudtommal, de szerencsésebbnek érezném az előbb vázolt teológiai kontextusban vizsgálni az ő tevékenységét. Hatvan év körüli, a nagyhírű tolnai iskolában és még ki tudja hol tanult, számos gyülekezetben szolgált lelkészünkről így árnyaltabb képet alkothatunk, mint ahogy azt Móricz megfestette a Tündérváros első könyvében.

KÓNYA PÉTER:

A magyarországi Ágostai hitvallású evangélikus egyház keletkezése *

A 17. század elején, a tizenöt éves háború és a Bocskai felkelés után mind Erdélyben, mind a Magyar Királyságban stabilizálódott a belpolitikai helyzet. Magyarországon a hatalmi egyensúly lehetővé tette a 16. századi reformáció befejezését jelentő protestáns egyházak szervezeti átalakulását.

Azok az egyháztörténeti fejlemények, amelyeket a következőkben vizsgálni kívánok, semmiképpen nem Báthory Gábor személyével vagy működésével, hanem inkább a fejedelem korával állnak összefüggésben. Ezeknek az eseményeknek egyik főszereplője Alsó-Magyarországon az a Thurzó György, aki az egyik legjelentősebb kortársa volt az erdélyi fejedelemnek.

Először azt mutatom be, hogy miért csak a 17. század elején beszélhetünk az evangélikus egyház létrejöttéről, hiszen köztudott, hogy a reformáció az országban már az előző század első felében sikeresen meghonosodott. A lutheri eszméket a magyar társadalomban már a 16. század 30-as éveiben elfogadták. A királyi udvarban és több szabad királyi- vagy bányavárosban (Korpona, Kőrmöcbánya, Kisszeben) már a Mohács előtt működtek lutheránus prédikátorok. Így először a királyi városok német polgárai ismerték meg az új tanokat, majd azok a mágnásokhoz, a nemességhez és végül a jobbágyokhoz is eljutottak. A 16. század közepétől az egyházak többsége már a saját hitvallások elfogadásával (confessionalizáció) az ágostai hitvallás alapvető elveihez csatlakozott. 1549-ben az első hitvallást – „Confessio Pentapolitana” néven – a felső-magyarországi öt szabad királyi város számára valószínűleg Stöckel Lénárd állította össze, tíz évvel ezután következett a „Confessio Montana”, az alsó-magyarországi bányavárosok hitvallása és végül 1569-ben a lengyel zálogban lévő szeptességi városok dolgozták ki a „Confessio Scepusianát”. Ezek a lutheránus egyházközösségek ugyanakkor különböző nagyobb területi egységeket is alapítottak (esperességek, fraternitások, kontuberniumok). A Magyar Királyságban az első ilyen egyházszerkezeti egység 1546-ban, az eperjesi zsinaton jött létre. Ezzel megteremtődtek az önálló lutheránus (evangélikus) egyház alapjai, de az országrésznyi egyesülés és országos szintű szervezés csak egy fél évszázaddal később valósult meg.

Annak ellenére, hogy a reformáció már a 16. század első felében elterjedt a királyság egész területén és a lutheri egyházközösségek száma a század végén már többszörösen túlhaladta a katolikus plébániákét, országos szintű egyházszerkezettel továbbra is csak a katolikus egyház rendelkezett. Az evangélikusok nem rendelkeztek saját szervezettel, sőt az egységes agendát, gyülekezeti szabályokat, egységes istentiszteleti rendet vagy az iskolatörvényeket is nélkülözték. A kisebb-nagyobb területeken érvényes hitvallások ugyan az Augustianán (az 1530-ban elfogadott

* A tanulmány a VEGA MŠ SR 1/4690/07 pályázati kutatási program keretében készült.

„Confessio Augustiana”, az ágostai hitvallás) alapultak, sok szempontból viszont különböztek egymástól, s így az egyes fraternitások vagy esperességek is egymástól eltérő vonásokat mutattak, anélkül, hogy nagyobb, országrésznyi egységeket alkottak volna. Az egységes, egész országban érvényes elvek híján az egyes gyülekezetek (főleg a magyarlakta vármegyékben, de keleten a szlovák vidékeken is) nagyon közel álltak a kálvinista egyházközösségekhez, és néhol a két irányzat egyesítését is kezdeményezték. Mivel továbbra is létezett a régi, a protestáns területeken nem életképes katolikus egyházszervezet, amelybe formálisan a lutheri gyülekezetek is beletartoztak, a püspökök ezek területéről is igényt tartottak a tizedekre, papi-, s más egyházi bevételekre, sőt gyakran be is szedték ezeket.

Ez a helyzet azonban kilátástalannak mutatkozott a lutheri gyülekezetek számára és az állapot fennmaradása nagyon veszélyessé válhatott az egyház, ill. az egész lutheri felekezet számára. Az egyház, szilárd szervezet nélkül, sokkal nyitottabb volt más reformációs irányzatok, elsősorban a kálvinizmus előtt, de ki volt téve az anabaptizmus vagy az unitarizmus hatásainak is. A szabad királyi városokban rövid ideig működtek anabaptista vagy unitárius prédikátorok, akiket azonban a városi tanácsok hamar leváltottak és kiűztek. Főleg a magyarlakta területek lutheránus gyülekezeteiben, de kisebb mértékben a szlovákok körében is gyakorlat volt a lakosság áttérése a helvét (református) vallásra. Annak ellenére, hogy a lutheri teológusok és a területi egységek tisztviselői erőteljesen védekeztek a kálvini reformáció befolyása ellen, a református elvek a kriptokálvinizmus formájában tovább terjedtek a lutheránus lakosság körében. Így a legközelebbi veszedelem a lutheri gyülekezetek számára belülről jelentkezett. A másik nagy veszélyt viszont az akkor keletkező és egyre erősödő rekatolizáció jelentette. Ez is sokkal sikeresebb lehetett egy saját szervezetet és egységes teológiai rendszert nélkülöző egyházzal szemben. Ezeknek a veszélyeknek tudatában voltak mind az egyházi, mind a magas világi képviselők, s így a század vége felé az egyes országrészekben elkezdődött az egyesülés folyamata, amely néhány évtized múlva az országos á. h. evangélikus egyház kialakulásához vezetett.

Ilyen egyesülés először nyugaton, a Dunántúlon kezdődött el, ahol a 16. század végén kialakult egy közös, lutheri és kálvini egyházkerület. Ennek főszereplője Beythe István volt, aki nagyon fáradozott a két reformációs irányzat közeledése érdekében. Ennek a közeledésnek úgy mint máshol, itt is a legnagyobb ellensége az evangélikus papság volt. 1591-ben a csepregi kollokviumon erősen felléptek ellene, s így elérték a lutheri és a kálvini egyházak különválását. Ezt követően a Sopron, Vas és Győr vármegyében lévő gyülekezetek hívek maradtak az ágostai hitvalláshoz, a többi dunántúli vármegyében viszont a református gyülekezetek alkottak többséget. A különválás 1598-ban fejeződött be, amikor az evangélikus lelkészek a dunántúli cikkeket és a „Formula Concordiae”-t elfogadták.

A Magyar Királyság többi részein, azaz Alsó- és Felső-Magyarországon ez a folyamat néhány évvel később következett be. Ennek egyik fő oka II. Rudolf kemény ellenreformációs politikája volt, amely a századfordulón nemcsak hogy nem tette

lehetővé az országos egyház építését, hanem az evangélikus gyülekezetek létezését is veszélyeztette. Az egész folyamatra erősen hatott az ugyanakkor dühöngő tizenöt éves háború. A katonaság több helyen erőszakkal vette el a lutheránus templomokat és űzte ki a protestáns lelkészeket. Közismert, hogy a Bocskai-felkelés egyik közvetlen oka éppen az evangélikusok kassai székesegyházának erőszakos, fegyveres elvétele volt a szabad királyi város polgáraitól. Ezért az országos evangélikus egyházszervezet létrehozatalának elkerülhetetlen, alapvető feltétele volt a vallásszabadság visszaállítása és törvénybe iktatása.

Ennek a célnak az elérésében kulcsszerepet játszott a Bocskai-felkelés, amely folyamán megnőtt a protestáns rendek öntudata, és a sikeres harc jelentősen befolyásolta mindkét protestáns felekezet további helyzetét. Így a vallásszabadság, amelynek elfogadtatása a felkelés egyik fő célkitűzése volt, alapvető része lett a rendek tárgyalásai nyomán megszületett 1606. évi bécsi békekötésnek, igaz, a vallás szabad gyakorlatát az udvar csak a katolikus vallás sérelme nélkül engedélyezte.

A sikeres felkelés után, az 1608. évi pozsonyi országgyűlésen kialakultak az evangélikus egyház létrejöttének alapfeltételei. A rendi gyűlés nemcsak megerősítette a bécsi békét, hanem királlyá választotta és II. Mátyás néven meg is koronázta a békét két évvel korábban létrehozó Habsburg főherceget. Már az első törvénycikkben megfogalmazták a vallás szabadságát, amelynek értelmezésében jelentősen túlhaladták a bécsi béke tartalmát. A törvény jogot adott a vallás szabad gyakorlatára mindenhol, az egész országban nemcsak a rendeknek, azaz „a báróknak, mágnásoknak, nemeseknek, szabad királyi városoknak és az ország összes rendjeinek”, hanem „a magyar katonáknak a végvárakban, és a mezővárosokban és a falvak lakosainak” is.¹ Emellett szigorúan megtiltott bármilyen korlátozást a vallás gyakorlatában. Ugyanannak a törvénycikknek a második pontjában minden felekezetnek jogot adott az előljárók és a szuperintendensek választására, ami már magában foglalta az országos szintű egyházszervezet kialakulásának további lehetőségét is.² Az országgyűlés ugyanakkor korlátozta a katolikus egyház jogait: nem fogadta el a bécsi békében foglalt pontot a katolikus egyház érdekeinek érintetlenségéről, és a jezsuitáknak – Pázmány Péter meggyőző beszéde és érvelése ellenére – megtiltotta, hogy az ország egész területén bármilyen ingatlan vagyonnal rendelkezzenek.

Az országgyűlés törvénycikkei megerősítették a protestáns felekezetek pozícióját, és lehetővé tették az országos egyházszervezet kialakulását. A rendek döntésének egyik legfontosabb következménye az új nádor megválasztása volt. Az ország-

¹ Az 1608. évi 1. törvény, 1. §. „Hogy a vallás gyakorlata, úgy a báróknak, mágnásoknak és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendeinek, úgy a maguk, mint a fiscus fekvő jószágaiban; valamint a magyar katonáknak is, az ország véghelyein kinek-kinek a maga vallása és hite szerint; nem különben a mezővárosoknak és faluknak is, ha azt önkéntesen és kényszerítés nélkül elfogadni akarják, mindenütt szabad legyen; és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senki senkit meg ne akadályozzon.” – lásd. a <http://www.1000ev.hu> honlapon

² Uo. 2. §. „Sőt inkább a karok és rendek közt támadható gyűlölség és meghasonlás kikerülése céljából, elhatározzák, hogy mindenik vallásfelekezetnek a maga hitét valló előljárói vagy superintendensei legyenek.”

gyűlési követek akkor a Bocskai-párti evangélikus főnemest, a fejedelem nevében a béketárgyalásokat sikerre vivő rendi delegáció vezetőjét, Illésházy Istvánt választották az ország élére. Illésházy halála után 1609-ben a kor legjelentősebb evangélikus mágnása, Thurzó György gróf foglalta el a nádori tisztet. Thurzó nádor volt az, aki meghatározó szerepet vállalt a magyarországi evangélikus egyház szervezésének kialakításában.

Az egyik legjelentősebb lutheránus főúr már ifjú korától részese lett az országos eseményeknek. Tizennyolc évesen, 1585-ben Árva vármegye főispánjává nevezték ki, s utána többször részt vett a törökellenes harcokban. A század végén királyi tanácsosi, majd főkamarási tisztségeket nyert el. Rövid ideig az alsó-magyarországi főkapitányi hivatalt is betöltötte, amelyről maga mondott le. A Bocskai-felkelés alatt hű maradt a királyhoz, s így az uralkodó béke-biztosként küldte a fejedelemhez. Jelentős szerepe volt a bécsi béke megkötésében, amiért az árvai uradalmat kapta jutalomként. II. Mátyást, mint hű embere segítette a magyar trónra. A király érdekében tárgyalt az osztrák evangélikus rendekkel, akik fegyvert fogtak ellene. A pozsonyi országgyűlésen sikertelenül pályázott a nádorságra, Illésházyval szemben ugyanis elbukott, s utána Bicsére, uradalmi központjába húzódott vissza. Néhány hónap múlva azonban – Illésházy halála után – nádorrá választották s újból belépett a nagypolitikába. Thurzót úgy ismerték meg az országban, mint a lutheri egyházközségek, lelkészek és iskolák nagy pártfogóját. Uradalmi központjában, Bicsén, egy híres evangélikus gimnáziumot működtetett, és élete végén Galgócon az evangélikus főiskola alapítását készítette elő. Mint a béke embere és az uralkodó híve, személye elfogadható volt a katolikus rendek és főpapok számára is. Nádori tisztségében végrehajtotta az evangélikus egyház országos szervezetének kialakítását, s néhány évtizedre elhalasztotta az ellenreformáció térhódítását, így biztosította a protestáns gyülekezetek és iskolák további békés fejlődését. Nagy reményeket fűztek hozzá az akkor már előrehaladott rekatolizálásnak kitett osztrák evangélikusok, akiket nemegyszer pártfogolt és segített. Zsilinszky Mihály kiváló egyháztörténész így jellemezte ezt a személyiséget: „Bátran mondhatjuk róla, hogy hasonló nagy tekintélyű evangélikus férfiú sem előtte, sem utána nem volt e hazában.”

Thurzó György gróf, mint az ország első embere, nemcsak képes volt biztosítani a vallásszabadság betartását és a protestantizmus további békés fejlődését, de döntő mértékben hozzájárult az evangélikus egyház egyházszerzetének formálódásához és az országos igazgatás kialakulásához.

Thurzó, nádori hivatalba lépése után erélyesen hozzálátott az egyházszerzési munkához. Közbenjárásával az 1609. év folyamán három kisebb, területi zsinat ült össze Alsó-Magyarországon: az év elején Vágbesztercén, majd nyáron Zsolnán és Szucsányban. Ezek az egyházi és a világi képviselők a leendő országos, ill. országrésznyi zsinat összehívásával és céljaival foglalkoztak. Ebben a kérdésben is, hasonlóan, mint az evangélikus egyház más területein, a vezető szerepet a világi rend foglalta el és a kezdeményezést mindenki az evangélikus nádortól várta. Így a zsinatot Zsolnára, 1610. március 28–30.-ra maga Thurzó György hívta össze.

A nádor mind a tizenhárom vármegye, az alsó-magyarországi szabad királyi és bányavárosok, mind a tizenegy evangélikus egyházi kontubernium (pozsonyi, 2 trencsényi, 3 nyitrai, barsi, zólyomi, turóci és árvai) követeit meghívta. A lelkészek a zsinaton 419, nagyjából szlovák nyelvű gyülekezetet képviseltek. A követek között olyan személyiségek voltak, mint Révay Péter, a Szent korona őre, Beniczky Márton alnádor, Lányi Illés, Hodikius Izsák vagy Melikus Sámuel jeles teológusok és a papság fő képviselői. A zsinat elsődleges feladata volt az evangélikus egyház egyesülése Alsó-Magyarországon, szervezeti önállósulása a római katolikus egyháztól, és az önálló egyházszervezet és egyházigazgatás kiépítése. Mivel Alsó-Magyarország vármegyéit és városait nagyjából a lutheri vallás hívei lakták, s az egész országrész egy egyházmegyei szervezetnek túl nagynek bizonyult, ezért a zsinat három egyházkerület létrehozásáról döntött. Az első egyházkerületet Liptó, Árva és Trencsén alkotta, a másodikat Turóc, Nógrád, Zólyom és Hont képezte, a harmadik egyházkerületbe pedig Bars, Nyitra és Pozsony vármegye tartozott. Az első egyházkerület élére a zsinat követi Lányi Illés bicsei lelkészt választották, a második egyházkerület szuperintendense Melikus Samu breznóbányai lelkész lett, a harmadik élére Abrahamides Izsák bajmóci lelkészt választották.

Mivel ezekben az egyházkerületekben nagyjából a szlovák nyelvű gyülekezetek működtek, a zsinat követi gondoltak a német és a magyar nyelvű egyházak igazgatásáról is. Ezek élére a zsinat külön felügyelőket (inspectorokat), azaz alszuperintendenseket választott. A német gyülekezetek számára, Pozsony, Nyitra és Bars vármegyékben Heuchelin Simon pozsonyi lelkész és a bányavárosok gyülekezetei élére Lenczius Pál selmecbányai lelkészt emelték. A Pozsony, Nyitra és Bars vármegye területén működő magyar evangélikusok felügyelője Kürti István szeredi lelkész lett. A zsinat tizenhat végzést (kánont) fogadott el, amely a szuperintendensek és az esperesek kötelelességeit, igazgatási, egyházszervezési, ellenőrzési, igazságszolgáltatási hatáskörét és jogait, az egyházlátogatások s a lelkészek koordinálásának rendjét, a közös, egységes agenda szükségességét, stb. szabta meg. Ugyanakkor a szuperintendensek esküjét is jóváhagyták, amelyet mindhárom szuperintendens letett. Az aláírt kánonokat Thurzó elvitte, kinyomtatta és az országban szétküldte.

A zsolnai zsinat végzéseit még 1610 októberében a szuperintendensek a közös tanácskozáson jóváhagyott újabb 12 cikkellyel egészítették ki és pontosították. Ezekben az egyházi jövedelmek és az adó szedését, az egyházi vagyon gondozását, az ünnepek szabályozását, s más, főleg az igazságszolgáltatási kérdéseket rendeztek. Hasonlóan a következő 1612. és 1613. évben összeült tanácskozásokon is fogadták el a zsolnai kánonokat kiegészítő végzéseket.

Mivel a zsolnai zsinat végzései csak a királyság nyugati részén, azaz Alsó-Magyarországon voltak érvényben, az országos egyházszervezet kiépítése érdekében szükségessé vált azok érvényét az ország egyéb területeire kiterjeszteni, vagy ott is hasonló intézkedéseket hozni. Ebből a szempontból nagyon fontos volt Felső-Magyarország, amely a tizenhárom keleti vármegye területét foglalta magába. Ott,

főleg az öt szabad királyi városban, valamint Sáros és Szepes vármegyében a lutheri egyház régi hagyományokkal rendelkezett, s a nagykiterjedésű terület lakosságának többsége evangélikus vallású volt. A helyzetet azonban több körülmény bonyolította, pl. az, hogy a lengyel zálogban lévő szepességi városokban élő evangélikusok nem voltak alárendelve a magyar közigazgatásnak. A világi rendek ezen a területen is kezdeményezték a zsinat összehívását, sőt ezt a feladatot a Thurzó család másik kiemelkedő tagja, Thurzó Kristóf szepesi főispán vállalta. Az általa összehívott zsinatot 1614 januárjában tartották Szepesváralján, ahol nagyszámú mágánás, a vármegyék, az öt szabad királyi város és az evangélikus esperességek követői vettek részt. A követek egyetértettek a zsolnai végzésekkel és tizenhat új kánont fogadtak el, amelyek – kevés kivétellel – majdnem teljesen megegyeztek a zsolnai döntésekkel, igyekeztek viszont eltávolítani azokat a pontokat, amelyek a legnagyobb felháborodást keltették a katolikus hierarchia soraiban. Thurzó György nádor ennek a zsinatnak a végzéseit is aláírta. Zsolnához hasonlóan Szepesváralján is új területi egyházigazgatási egységeket hoztak létre, azaz két egyházkerületet: a Szepes-sárosit vagy vidékit és a városit (öt szabad királyi város egyházkerülete). A külön városi szuperintendenciának nem volt nyugaton tükörképe, ezt maguk a városok kezdeményezték és jóvá is hagyták. Ez a tény bizonyítja, milyen rendkívül fontos szerepet játszottak a szabad királyi városok Felső-Magyarország egyházi életében. Az egyházkerületek élére két szepességi lelkész került: Xylander István szepesváraljai lelkész a vidéki, Zabler Péter lőcsei lelkész a városi kerület szuperintendense lett.

A zsolnai zsinat törvényeit azonban nem fogadták el teljesen sem a német, sem a magyar gyülekezetek, annak ellenére, hogy mindkét nemzet számára választottak felügyelőket (alszuperintendenseket). A német evangélikusok, főleg a pozsonyiak, élesen felléptek a zsinat ellen, később azonban a felügyelők jogainak szabályozása után megnyugodtak.

A magyar evangélikus gyülekezetek, amelyek annak idején már sok tekintetben különböztek a szlovák és a német egyházaktól, több, a zsinaton elfogadott elvet elutasítottak, és a magyar felügyelő halála után, 1612-ben saját önálló magyar egyházkerületet követeltek. A nádor azért, hogy megakadályozza az esetleges egyesülést a református gyülekezetekkel, hajlandó volt kielégíteni követeléseiket. Thurzó már a következő évben engedélyezte az önálló magyar, ún. Mátyusföldi egyházkerületet, Gönczy Miklós lévai lelkésszel az élén. Lelkészei 1616-ban a semptei zsinaton az 1598-iki dunántúli hitvallási cikkeket fogadták el. A magyar szuperintendencia építését 1622-ben, a semptei konzisztóriumon fejezték be. Ezt 1622-ben Thurzó Szaniszló gróf, mint az egyház „defensora” hívta össze. Részt vettek rajta a nyitrai, pozsonyi, barsi, mosoni, győri, komáromi, honti, kishonti, nógrádi és gömöri esperességek egyházi követői, világi képviselők nélkül, ezért nem is zsinatnak, hanem csak a konzisztóriumnak nevezték. A követek az új egyházkerület szuperintendensének, Bruncvik Tóbiást, Thurzó Szaniszló semptei udvari papját választották és 20 kánont fogadtak el. Az új végzéseket az év szeptemberében Thurzó Szaniszló már nádorként írta alá.

A 17. század első negyedében tehát Alsó- és Felső-Magyarországon egyaránt kialakult az egységes ágostai hitvallású evangélikus egyház, hat nagyobb közigazgatási területtel, avagy szuperintendenciával, amelyek élén a püspöki hatáskörrel felruházott szuperintendensek álltak. Egyedül csak a Gömör és Kishont vármegye szlovák-, ill. németnyelvű gyülekezetei maradtak külön, amelyek már a 16. század végén (1594) saját, egyházkerületi jogokkal bíró esperességet alapítottak, amelyet Thurzó György nádor erősített meg.

A magyarországi evangélikus egyház országos szervezetének kialakulása, amely háttérében a Thurzó család három kiemelkedő személyisége állt, óriási jelentőséggel bír a protestantizmus további fejlődésében. A legnagyobb protestáns egyház (és a század közepéig általában a legnagyobb egyház) a királyságban így nemcsak felszabadult a katolikus hierarchia fennhatósága alól, hanem viszonylag szilárd egyházi kormányzatot, szabályokat és belső rendet épített fel, amelynek köszönhetően néhány évtized múlva már képes volt ellenállni az egyre erősödő rekatolizálásnak.

Források és irodalom

- EOL Budapest, I-a 2. 12: A zsolnai zsinat végzései.
- Balogh Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*. Debrecen, 1879.
- Miloslava Bodnárová: *Vývoj územnej organizácie evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku*. *Slovenská archivistika*. 1996. 1. s. 25–36.
- Brückner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. (1524–1745) Budapest, 1922.
- Bucsay Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959.
- Corpus Juris Hungarici (Magyar törvénytár). 1608–1657. évi törvénycikkek, 1757–1740. évi törvénycikkek, 1740–1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1900., 1901.
- Fabinyi Tibor: *Bewährte Hoffnung. Die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderten*. Erlangen, 1984.
- Fabinyi Tibor: *Az evangélikus egyház a magyar művelődés századaiban*. Budapest, 1994.
- Hörk József: *A Sáros-Zempléni ev. esperesség története*. Kassa, 1885.
- Hörk József: *A Eperjesi Ev. Ker. Collégium története*. Kassa, 1896.
- Kónya Péter: A Bocskai-felkelés és az evangélikus egyház a királyi Magyarországon (Bocskaiovo povstanie a evanjelická cirkev). = *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve*. 2005. Debrecen, 2005. 31–43.
- Kónya Péter: Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben. = *Debreceni Szemle*, 2006. 14. 3. 331–338.
- Kónya, Peter: Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1610–1791. In. *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry* 3. (Ed. Alberty, J.) Liptovský Mikuláš, 2002.

- Kónya, Peter: Prvé protihabsburské povstanie v dejinách evanjelickej cirkvi. In. *Evanjelický posol spod Tatier*, 2005. 2. 3.
- Kónya, Peter: Slobodné kráľovské mestá v povstaní Štefana Bocskaia; Szabad királyi városok a Bocskai felkelésben. In. *400. výročie Krupinského snemu 1605–2005* (Eds. Kónya, P.–Lukáč, M.) Krupina, 2007. 26–35, 74–82.
- Kvačalka, Jan: *Dejiny reformácie na Slovensku. 1517–1711*. Liptovský Sv. Mikuláš, 1935.
- Matlovič, René: Historickogeografický pohľad na cirkevno-územnú organizáciu evanjelikov a. v. na východnom Slovensku v 1. pol. 19. storočia. In. *Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby*. (Kónya, P.–Káša, P., Ed.) Prešov, 1995. s. 157–164.
- Ottlyk Ernő: *Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történelmében*. Budapest, 1964.
- Reformation und Ihre Wirkungsgeschichte der Slowakei. (Schwarz, K.–Švorc, P., Ed.) Wien, 1996.
- A. Schmaal: *Adversaria ad illustrandam Historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam Perinentia, Deo propitio quatuor sectionibus optima definita anno reparatae salutis. 1765*. Pest, 1863.
- C. G. Schmidt–B. Pröhle: *Die Zsolnauer Synode im Jahre 1610 und ihre 300-jährige Jubelfeier*. Pozsony, 1910.
- Zsilinszky Mihály: *A Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III., IV*. Budapest, 1893., 1897.
- Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907.
- Zsilinszky Mihály: *Az 1610-ik évi Zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe*n. Selmecebánya, 1910.

KISS ANDRÁS:
Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása

A kolozsvári református egyházközség kimerítő történetének megírása még a jövő feladata. Úttörőként ugyan Szilágyi Ferenc a 19. században megírta az egyházközség történetét, azonban munkája felett eljárt az idő, ma már nem felel meg a korszerű történetírás követelményeinek.¹ Herepei János mind Adattárában, mind kéziratban maradt eklézsia- és kollégiumtörténetével² felbecsülhetetlen adatokkal gazdagította az egyházközség történetének forrásait és tisztázta az egyes részletkérdéseket, de viszontagságos életútja nem tette lehetővé ezek összefoglaló megszerkesztését. Napjainkban – a 17. század viszonylatában –, a rendszeres kutatáson alapuló, összefüggő történet hiányát Sipos Gábor korszerű szemléletű munkája pótolta.³ Ezek ismeretében, a következő soroknak nem célja az idézett munkák kiegészítése, új források feltárása. Vizsgálatainkat Báthory Gábor eklézsiaalapító és az ezt szolgáló templomadományozó okleveleire szűkítve, megkíséreljük követni a fiatal fejedelemnek az eklézsiaalapítást illető valós indítékait, illetve megközelíteni cselekedetének a kolozsvári társadalom – lényegében az unitárius közösség – általi fogadtatását. Ennek érdekében elengedhetetlen mind Báthory Gábor és Kolozsvár viszonyának a felvázolása, mind a város belső iratainak szemügyre vétele. Ez utóbbiakkal függ össze annak nyomon követése, mik voltak az említett iratok megfogalmazójának, a város tipográfus nótáriusának, ifjabb Heltai Gáspárnak az ügyvel kapcsolatos – nem hivatalos jegyzőkönyvben rögzített – észrevételei. Úgy véljük, pontosítanunk kell azt is, hogy a fejedelemnek az eklézsialapításhoz – a vallásszabadságot kinyilvánító és alkalmazó Erdélyben – miért volt szüksége az országgyűlés előzetes egyetértő határozatára.

A szabad királyi kerített város, azaz a városuknak mint hazájuknak, és fejedelmüknek, mint uruknak egyaránt hűséggel tartozó kolozsvári polgárság, hasonlóan a Szapolyaiak nemzeti uralkodóháza iránti hűségéhez, – bizonyos vallási jellegű sürölődásoktól eltekintve – hűséget tanúsított a Báthory családból választott fejedelmekkel szemben is. A százférfiak tanácsa jegyzőkönyveinek tanúsága szerint, a fiatal Báthory-sarj fejedelemként történt megjelenése nem okozott annyi aggodalmat a városnak, mint például a Bocskai iránti hűség kinyilvánítása,⁴ vagy akár Bethlen

¹ Szilágyi Ferenc: *A kolozsvári református egyház története*. Kolozsvár, 1829.

² Herepei János: *Tanulmányok a kolozsvári református eklézsia és kollégium részletes történetéhez*. A kézirat címlapját és tartalomjegyzékét Sas Péternek köszönöm.

³ Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházközség a XVII. században. In. *Kolozsvár 1000 éve*. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. (továbbiakban Sipos 2001.) 110–120.

⁴ Vö. Kiss András: Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében. In. *„Frigy és békesség legyen ...”* Szerk. Papp Klára és Jeney-Tóth Annamária., A Bocskai-szabadságharc 400. éves évfordulója. VIII. Debrecen, 2006. 89–96.

Gábor megjelenése török-tatár hadak kíséretében.⁵ Pedig Báthory Gábornak, főleg a hatalom megszerzése érdekében tett, egymásnak ellentmondó fogadalmi méltán aggodalmat kelthettek az unitárius városban. Kolozsvár városának belső iratai azonban nem utalnak az ezekből származható veszélyre. Talán azért, mert a kolozsváriak nem tulajdonítottak ezeknek jelentőséget, vagy mert nem szereztek tudomást róluk.

Igaz ugyan, hogy Bocskai Báthory Gábort javasolta alkalmas utódjául, de a rendek nem vették ezt figyelembe, és szabad fejedelemtörvényes jogukkal élve, Rákóczi Zsigmondot választották meg az ország fejedelmének. Úgy véljük, hogy ebben a döntésben nem Báthory Gábor uralkodásra való alkalmasságának kétségbe vonása játszott szerepet. A rendek véleményének kialakulásában más okok nyomhattak a latba. Ezek közül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget, hogy a Bocskai általi jelölésben a nagyhatalmú Báthory–Bocskai rokonság hatalmi érdekei is közrejátszottak. A rendeket viszont éppen ezekben az években a szabad ispánság, más néven a liber baronatus megszüntetése foglalkoztatta, ami 1607 júniusában meg is történt, arra való hivatkozással, hogy „ennek előtte is volt végzésünk erről.”⁶ Ennek ellenére a Bocskaiak éltek a liber baronatus jogával. Az erdélyi nemesi vármegyék közül különösen Torda vármegyében több ízben is szóba került, hogy a görgényi és a vécsi uradalom birtokosaiként, a Bocskaiak a liber baronatusi jogokat gyakorolták. Viszont Báthory Gábor fejedelemségre jutása után éppen az említett családi kötelek érvényesülésének megnyilvánulását fedezzük fel, amikor a fiatal fejedelem 90 ezer forintban inszkribálja Bocskai Miklós javára a görgényi és vécsi uradalmakat a liber baronatusi joggal együtt, akkor, amikor az országgyűlés még Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején az említett jogot megszüntette.⁷ Ebben a kérdésben azonban Kolozsvár nem volt közvetlenül érdekelt.

Báthory Gábor mellőzésének másik okát a fejedelemtörvénykor és az eljövendő évekre másokra is érvényesen, név nélkül ugyan, de ugyancsak még Rákóczi Zsigmond idejében a rendek országgyűlési határozatban fejezték ki, amikor 1607. februárjában a gyulafehérvári országgyűlésen kimondták, hogy mivel az ország „csak az matus fejedelmek idejében floreált ...ennek utána semmi nemű üdőkben, sem mi, sem a mi posteritásink immatus és gyermek fejedelmet ne válasszanak...”⁸ Feltehetően ezt az elővigyázatos határozatot Báthory Gábornak a korát meghazudtoló merész politikai mesterkedései váltották ki, de nem zárható ki az

⁵ Vö. a Pataki József által az emlékirodalomba sorolt ifjabb Heltai Gáspár szerkesztette tanácsai jegyzőkönyvi részletekkel. In: *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Buk 1990. 130–133. – (A továbbiakban Kolozsvári emlékirók)

⁶ EOE V. 501.– Az említett „ennek előtte” történt végzés 1604-ben lehetett, ugyanis a Approbatákban, a liber baronatus megszüntető artikulus szélén feltüntetett, az ügyre vonatkozó országgyűlési határozatok évei közt az 1604. esztendő is szerepel. (III. rész, XVIII. cím, 1 cikk.)

⁷ Dáné Veronka: „Az önagséga széki így deliberala” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen-Kolozsvár, 2006. 71.

⁸ EOE V. 462–463.

sem, hogy a rendek sorában még élt a szintén nagyon fiatal Báthory Zsigmond fejedelemsége idején keletkezett bonyodalmak emléke.

Saját mellőzése és Rákóczi Zsigmond megválasztása után, Báthory Gábor a Báthoryak uralkodásra elhivatottságának hitével, továbbra is önmagát tekintette uralkodásra hivatottnak. Ennek érdekében pedig sikerrel kecsegtető politikai lépéseket tett, elsősorban a prágai udvar felé. El is érte, hogy még Rákóczi Zsigmond uralkodása idején, a prágai udvar bizonyos feltételekkel hajlandó volt támogatni Báthory Gábort, aki, megígérte – bár Ecseden a helvét hitvallás ismert gócéban nevelkedett – hogy visszaállítja Erdélyben a katolikus vallást és visszaszolgáltatja az egyházi javakat. Ez utóbbi teljesítésével a szekularizáció után kialakult erdélyi intézményrendszert szüntette volna meg.⁹ De végül is a hajdúkapitányokkal lépett egyezségekre, akiknek viszont megesküdött, hogy megmarad református hitében és kiűrtja Erdélyből az eretnokséget és a pápistákat.¹⁰ A két ellentétes fogadkozás azt bizonyítja, hogy a tehetséges, de szertelen, hatalomra törő fiatal fejedelem számára politikai céljai élveztek elsőséget, hitéletét ezek szolgálatába állította.

Amint említettük, a fiatal fejedelmet a város a Báthoryak iránti hagyományos hűséggel fogadta. Azonban közvetlen Báthory Gábor uralkodása kezdetén, a hűségeskü ügyében a fejedelmi akarat és a polgári öntudat szembekerült. A százférfiak tanácsának 1608. április 23-i ülésén vezetett jegyzőkönyv szerint, előzetes megbeszélés értelmében a fejedelem két főemberét: Kamuthy Balázst és Horvát Istvánt bocsátotta a tanácsba, hogy a tanácsstagoktól vegyék be a hűségesküt. Az eskütétel meg is történt. Ezt követően, a százférfiak tanácsülésének említett napján ismét megjelent „azon két idegen”, akik, – a jegyzőkönyv szavaival – „urunk parancsolattyaiból az város eleiben akarván jönni, hogy azok előtt presztálják hütöket”. A bíró és a királybíró azonban elutasította azt a szándékukat, hogy a „város”, azaz a százférfiak tanácsa a két főember előtt tegye le az esküt, mert, érvelésük szerint, a városban a bíró királybírójával egyetemben „urunk önagyságának” az „exekutora”, ezért végül is ők eskették meg az „egész várost” a fejedelem által küldött esküminta szerint.¹¹ A városnak tehát sikerült a fejedellemmel szemben érvényt szereznie a törvényes gyakorlatnak, de ennek Báthory Gábor részéről nem volt következménye.

Fejedelemsége első éveiben Báthory Gábor és a város közötti viszony zavartalan volt. Más fejedelmekhez hasonlóan megújította a város szabadságjogait és ked-

⁹ EOE V. 345–346.

¹⁰ EOE VI. 87. – Báthory Gábornak a fejedelemség elnyerése érdekében tett politikai lépéseinek összegezését lásd. Péter Katalin: A fejedelemség virágkora. In. *Erdély története II.* 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 624.

¹¹ Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Kolozsvár város levéltára – Közgyűlési jegyzőkönyvek (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj – Fond Primăria municipiului Cluj – Protocoalele adunărilor generale.) I /6 (régijelzet: II/1) 52. (továbbiakban Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága = KmOL. Kolozsvár város levéltára = KvLt, Közgyűlési jegyzőkönyvek = TanJk.) – Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története.* II. Bp., 1888. (továbbiakban Jakab 1888.) 492.

vezményekben részesítette a kolozsváriakat.¹² Viszont azt a fegyveres erőt, ami a hatalom gyakorlásához és megtartásához elengedhetetlen, Báthory Gábor számára a hajdúk jelentették. Tehát feltétlenül hitet kellett tennie a helvét hitvallás mellett. Látszólag ez a vallásszabadságot biztosító Erdélyben nem okozhatott gondot. Gyakorlatilag azonban Kolozsváron, egy szilárd, jóformán a kolozsvári társadalom zömét híveinek tudó unitárius egyház esetében, ez nem csupán a fejedelmi akaratától függött. Ugyanis a vallásszabadság biztosította azt, hogy mindenki szabadon gyakorolhassa vallását, de ezt csak egyéni jogaként tehette, de szervezett keretek között, a templomokat és egyházi intézményeket megillető jogokkal, helyben lakó lelképásztorral rendelkező új eklézsia megalapításához nem volt elegendő a fejedelmi akarat. Ennek a gyakorlatnak a gyökerei az 1581 májusában Kolozsvárt tartott országgyűlés határozatához vezetnek vissza. A rendek határozata kifejezetten a jezsuiták újabb – kizárólag a fejedelmi akaratától függő – betelepítése ellen irányult, miután Báthory Kristóf „Monostorra és Kolozsvárra beszállította a római hiten való tanítókat az ifjúságnak tanításáért és Fejérvárott is az klastromot azoknak szakaszította, doctoribus scilicet collegii societatis Jesu”. Ezért az ehhez hasonló betelepítéseknek kívántak gátat vetni azzal a határozattal, amely kimondta, hogy ha valamely településről egyesek azt kérik a fejedelemtől, hogy „efféle római religión való tanítókat” telepítsenek helységükben, a fejedelem köteles egy főemberekből, a vármegegyék, illetve a székek képviselőiből alkotott testülettel megállapítani, hogy a kérelmezők az illető településen többségben vannak-e, mert ha nem, „ne háborítsa önagysága se a városokat, se a falvakat.”¹³ Ezt a kifejezetten a fejedelemnek jezsuitákat letelepítő törekvései ellen alkotott országgyűlési határozatot, a már megszilárdult eklézsiák kiterjesztőleg alkalmazták, minden új ekléziát alapító törekvés ellen, az egyháztörténelemben pedig „maior pars” tételeként tárgyalták.¹⁴ Jóllehet az unitárius hagyomány szerint a kolozsváriak megígérték ugyan Bocskainak, hogy a kolozsvári helvét hitvallásúaknak más, helybeli polgárokkal egyenlő jogaik lesznek a városban,¹⁵ de a kis létszámú kolozsvári gyülekezet ez után sem jutott templomhoz és nem alapíthatott szervezett, az ekléziákat megillető előjogokkal rendelkező egyházközséget. Továbbra is egyéni vallásszabadságuk alapján, magánházaiban tartották istentiszteleteiket és nem volt helyben lakó prédikátoruk. Viszont, amint látni fogjuk, a városi tanácsban megjelennek a helvét hitvallású tanácsstagok, azaz szenátorok.

A helyi eklézsia megalapítása érdekében Báthory Gábor – feltehetően jól képzett tanácsosait is meghallgatva – tőle szokatlan körültekintéssel járt el. Nem folyamodott azonnal a templomadományozáshoz, hanem előbb országgyűlési határozattal mondatta ki intencióit. Ennek megfelelően az 1608. szeptember 21–27-i ko-

¹² Vö. Kiss András: Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. In. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* XVII/2006. 330–332. (A továbbiakban Kiss 2006, az Évkönyv rövidítése SzSzBLtÉvk.)

¹³ EOE III. 157.

¹⁴ Vö. Sipos 2001. 110.

¹⁵ Jakab 1888. 448–450.

lozsvári országgyűlés egyhangúan kimondja, hogy a fejedelem „religióján való papot szabad legyen Kolozsvárra behozatni és az kolozsvári atyánkfiait az ő religiójokban és templomokban meg nem háborgatván, egy bizonyos helyen, az hol nagyságod akarná, prédikálatni, cum omnibus functionibus et ministeriis ecclesiasticis.”¹⁶ Ez a határozat – Kolozsvár viszonylatában – mintegy hatálytalanítja az 1581-es határozat kiterjesztésén alapuló pars maior elvét, így már nem volt akadálya, hogy a fejedelem megfelelő helyet jelöljön ki a reformátusok istentiszteleteinek celebrálásához és lelkipásztoruk igehirdetési helyéül. Báthory Gábor ezt csak egy fél esztendő elteltével tette meg. Ekkor, 1609. március 20-án Gyulafehérváron bocsátotta ki zártlevelét (missiles clausae) a kolozsvári igazhitű – orthodoxa – religiót követők javára, amelyben nekik adományozza az óvári kispiacon álló, egykori Domonkos rendiek – a szekularizáció után fejedelmi tulajdonná vált – pusztai templomát az azzal járó jogokkal egyetemben.¹⁷ Az adomány indoklásaként az ország törvényei által minden alattvalónak biztosított vallása szabad gyakorlására, valamint az előző, 1608. évi kolozsvári országgyűlési határozatra hivatkozik.¹⁸ A fejedelmi adomány szerint minden rangú és rendű, mindkét nembeli kolozsvári helyvét hitű lakosoknak joguk van eklézsiát alkotni, ennek valamennyi jogosítványával, amelyben az igazhitű, egy és oszthatatlan szentháromságról szóló tanokat valló, helyben lakó lelkipásztorok hirdethetik az igét, az Isten szolgáinak kijáró valamennyi jogokkal. A minden alattvalónak vallása szabad gyakorlását biztosító törvényes joga („in hoc regno nostro Transylvaniae dictantibus eiusdem regni constitutionibus publicis unicuique fidelium nostrorum liberum religionis ipsorum exercitium,...”), akárcsak az említett kolozsvári országgyűlési határozat visszatérő, hangsúlyozott tétel az adományt követő minden, az adományozással összefüggő oklevélben. Egyébként az adományozást kimondó zárt parancs eleget tesz a tulajdonátruházás valamennyi követelményének. Megnevezi az adomány tárgyát: a pusztai templomot, ami egykor a Domonkos rendieké volt, nemkülönben az adományozással járó jogokat. Megjelöli az adományozott templom helyét: az óvári kispiacon, a szomszédokat: dél felől Peter Filstich aranybeváltó kamaraispán pénzverőházát, észak felől az egykori Domonkos rendiek iskoláját, az adományozás idején a városi (unitárius) iskolát, egyúttal valamennyi adományozottat, megnevezve azt a státust, amelyhez a hívők tartoznak. Végül a fejedelem megígéri, hogy az adományozást kiváltságlevél formájában is kibocsájtja. Eleget téve az említett jogi követelményeknek, az adományozást, amint ez gyakori volt, alaki szempontból nem támadhatta meg senki. Egyébként az adományozás miatti ellentmondást, jogfenntartó nyilatkozatot (protestatio), az érdekeltek az adományozás érvényesítése, a birtokba iktatás alkalmával szokták megtenni. Ám ezúttal a birtokba iktatási parancs és maga a birtokba helyezés nem történt meg az adománylevél kibocsátása után. Úgy véljük, ennek okát Báthory kiszámíthatatlanságában kell keresnünk és abban,

¹⁶ EOE VI. 111.

¹⁷ 1. számú függelék.

¹⁸ L. a 16. sz. jegyzetet.

hogy még hitbeli kérdésekben is politikai érdekei élveztek elsőséget. Az adományozással eleget tett a református vallást illető ígéretének, de feltehetően az ígéret megvalósításával nem akarta az unitárius város rosszallását előidézni. Ugyanis az adományozás és a birtokba iktatás között három év telt el, amire más magyarázatot nem találunk. A fejedelemnek, aki közben politikai bonyodalmakba keveredett, szüksége volt a gazdag város jóindulatára és anyagi forrásaira. Igaz, hogy 1610. december 21-én a kolozsvári dézsamajövedelemnek a fejedelmet megillető felének ugyancsak a felét, az úgynevezett kvártát, a helyi helyvét hitűeknek engedte át Ennek azonban valós értéke csak a megalapított eklézsia és iskolájának működése után mutatkozhatott.¹⁹ Azonban a fejedelemnek ezek az intézkedései nem váltottak ki a város részéről figyelemre méltó ellenérzéseket.

A város hagyományos hűségében a Báthory-ház sarja iránt a törést 1611-ben, Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány Báthory Gábor elleni hadjárata váltotta ki. Mint annyiszor, a város óhatatlanul hatalmi harcok szenvedő alanya lett. Forgách Zsigmond hadai – a főkapitány mellé szegődött hajdúkkal megerősödve – körülvették a várost és elfoglalták a várost övező magaslatokat, északon a Kőmált, délen a házsongárdi szőlőket. Ebből a hadállásból szólította fel Forgách megadásra a várost. A százférfiak üléséről készített jegyzőkönyv rögzítette a drámai hangulatú tanácskozásokat, intézkedéseket. Kolozsvár eredménytelenül kért segítséget fejedelmétől. Előnytelen fekvése miatt külső segítség nélkül, a maga erejéből nem tudott ellenállni hosszabb ostromnak. Ezt mind az előbbi, mind a későbbi idők ostromai is bizonyították. Fokozottan érvényes volt ez a tűzfegyverek elterjedésével és a hadi tapasztalatokkal rendelkező zsoldos seregek, illetve olyan katonarendű népesség hadaival szemben, akiknek életformájuk volt a hadviselés és az abból származó anyagiak megszerzése. A város tisztában volt az erőviszonyok aránytalanságával és az 1611. július 22-i ülésről készült jegyzőkönyv pontosan kifejti, hogy az ellenállás nem segítene a közösségnek, mert a tanácsbeliek szavaival: „sem fizetett népünk, avagy egyéb rendbeli vitézlő férfiaink nem volnának, hanem erőtlen műves emberekkel és egynéhány, haszontalan, beszorult vidéki parasztemberekkel volnánk.” A kilátástalan, kétségbeesett város végül is megnyitotta kapuit Forgách seregei előtt, anélkül, hogy a fejedelem iránti hűségét megszegte volna.²⁰ Jó egy hónap múlva, szeptember elején, az ismét melléje szegődött hajdúk segítségével a város ismét Báthory Gábor hatalma alá került.²¹ Az ezt követő időszakban nyilvánulnak meg a fiatal fejedelem rossz tulajdonságai, amikor szabadon engedve indulatait, egymás követő intézkedésekkel sérti meg a város törvényeit, alázza meg a városi közönséget. Nemzeti fejedelemhez méltatlan módon városát megsarcoltat-

¹⁹ Itt nem kívánunk részletesen foglalkozni a kvártával, mert úgy véljük, ezzel kapcsolatban még számos tisztázásra váró részlet merül fel. Különben is a kvárta számadáskönyvei a XVII. században jóval az adományozás után jelennek meg a városi levéltárban.

²⁰ TanJk I/6. 106–111. A jegyzőkönyv egy része: Kolozsvári emlékirók 126–128. – Jakab 1888. 481.

²¹ Kolozsvári emlékirók 143.

ja.²² Nyilvánvalóan megtorló, büntető intézkedései arra készítetik ifjabb Heltai Gáspár tipografust, a város újonnan megválasztott nótáriusát, hogy az ülési jegyzőkönyvekbe bevezetettekén kívül, külön másolati könyvbe rögzítsen minden, a várost érintő iratot, a fejedelmi intézkedéseket tartalmazóktól a különböző tudósításokig, a város kapcsolati hálózata révén megszerzett fontos értesüléseket, tárgyalási másolatokat, eseményeket, gyakran jegyzői fogalmazványokat egy-egy ügyet illetően. Ez által Báthory Gábor utolsó és Bethlen Gábor első éveinek adatokban gazdag forrását alkotta meg.²³

Kolozsvár visszafoglalása után a fejedelem vizsgálatot rendel el a városi polgárságnak Forgách hadjárata idején tanúsított magatartását illetően. Ez alkalommal a vallomástevők kötelező eskümintáját is megküldi a városnak, de az addigi gyakorlat nyilvánvalóan szándékos megsértésével. Kolozsvár egyistenhívő unitárius polgárainak a teljes szentháromságra kellett esküt tenniük. A nótárius Heltai figyelmét nem kerülte el a sértő szándék, és a *teljes szentháromság* szavakat aláhúzta. A város törvényeit értő intézkedések egymást követték a nótáztatásokkal, a hűtlenséggel gyanúsítottak javainak elfoglalásával, a nemesi rendhez tartozó fejedelmi titkár javára történő városi házaadományozással, anyagi számonkérésekkel, de nem hiányzanak egyes ilyen, a város törvényeit sértő intézkedésekre fogalmazott városi válaszok sem.²⁴ A fejedelmi harag sorozatos, a város jogait semmibe vevő lépéseinek következménye az volt, hogy Kolozsvár város hagyományos hűsége a Báthory-ház iránt, Gábor fejedelem esetében megtört, törvénytelenégei, viselkedése országos szóbeszéd, mondhatjuk pletyka tárgya lett. De a ferdítések, esetleges túlzások mögött ott találjuk a valóság magját, valamint a társadalom ítéletét is. Erkölcstelen életmódjáról, a környezetében folyó – a kor hiedelmeinek megfelelő – bűvölésekről-bájolásokról, a fiskális javaknak mértéktelen pazarlásáról még fejedelemsége idején országsszerte beszéltek, ékes cáfolatául annak, hogy a Báthory Gábor elleni vádaskodásokat Bethlen Gábor történetírói találták volna ki.²⁵ Nem mintha azelőtt és aztán nem keringtek volna hasonló vádak a fejedelem vagy fejedelemasszony rovására. 1608-ban Kolozsvárt arról folyt tanúvallatás, hogy „oly ördögösséget csináltatott Rákóczi Zsigmondné az vénasszonnyal, hogy meg kell bele urunknak [az új fejedelemnek: Báthory Gábornak] halni.”²⁶ Tudunk Szilvássy Boldizsárné „híreszteléseiről” Bethlen Gábor paráználkodásairól, dorbézolásairól,²⁷ a hatalmi érdekből osztogatott fiskális javak visszaszerzése pedig több ízben szerepelt az or-

²² Jakab 1888. 485–486. – Kiss 2006. 332.

²³ Kvlt Diversa Vol. I. fasc. 3. (továbbiakban Diarium) – Vö. Kiss András: *Ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nótárius másolati könyve (1612–1613)*. In. In honorem Gernot Nussbächer., Red, Nazare, Daniel – Nazare, Ruxandra – Popovici, Bogdan Florin. Braşov, 2004. 155–166. (továbbiakban Kiss 2004.)

²⁴ Diarium 4., 21–23., 24–24., 43–44., 68., 80. Vö. Kiss 2004. 159–162.,

²⁵ Vö. Kiss András: Kor- és kórkép 1611 táján az erdélyi fejedelmi hatalomról. = *Aetas – Történettudományi folyóirat*. 22. évfolyam, 2007. 1. sz. 179–186.

²⁶ Kiss András kiegészítő másolatai a kolozsvári boszorkányperekhez. Kézirat,

²⁷ KmOL – Kemény család csombordi levéltára, VII/434. sz.

szággyűlési végzéseiben. De ezek a hatalmi érdekből történt, jogi- és erkölcsi normákat sértő cselekedetek többnyire esetenként fordultak elő és nem voltak olyan méretűek, hogy próbára tegyék a társadalom tűrőképességét. A fiatal, jobb sorsra érdemes fejedelem azonban sorozatos önkényes cselekedeteivel túllépte az említett tűrőképességnek a határát. Ráadásul az országon belül nem számíthatott hathatós támogatásra. Szében elfoglalásával és egyéb, a szászokat sértő cselekedeteivel sikerült a nagyon egységes és módos szász rendi nációt magára haragítania, a székely katonarendű náció soha sem tartozott a lelkes Báthory hívek közé, a magyar rendi náció soraiban pedig több volt az ellensége, mint követője, és amint már említettük, Kolozsvárnak, a civitas primarianak is megrendült hűsége Báthory Gábor iránt. Nem számíthatott más erőkre, mint a hajdúkra, de ezek, zsoldos szemléletük következményeként, nem jelenthettek szilárd alapot a hatalom megtartása számára. Ugyanakkor az ország törvényhatóságainak jól kialakult, egymást tájékoztató rendszere azt is lehetővé tette, hogy Kolozsvár is hozzájusson olyan értesülésekhez, amelyek nem közvetlenül a városnak szóltak.²⁸ Így a nótárius másolati könyvébe bekerült a királyi Magyarország és Erdély közötti tárgyalások eredményeként az 1611 decemberében létrejött tokaji megállapodás is. Ennek második „kondíciójából” pedig Báthory Gábornak az a vállalása, hogy uralma alá „szállítja és telepíti” a hajdúkat, feltehetően joggal nyugtalanította a várost, ugyanis fel lehetett tételezni a fejedelemnek azt a szándékát, miszerint az alapítandó református eklézsia híveit, figyelmen kívül hagyva a város szabadságjogait, a betelepített hajdúkkal gyarapítja.²⁹ Nincs rá adatunk, hogy Kolozsvár részt vett volna Báthory Gábor eltávolításának előkészítésében. De az ifjú Heltai Gáspár másolati könyvébe bekerült Nagy András „Miskotj” hajdúgenerális 1612. augusztus 8-án kelt választlevele Ghicz Andráshoz, Báthory Gábor készülő megöletéséről.³⁰

A fent vázolt körülmények között került sor a kolozsvári helvét hitvallású lakosok beiktatására az 1608. március 20-i adománylevelben pontosan meghatározott templom birtokába és az ezzel járó kiváltságokba és jogokba.³¹ Erre az 1611. október 18-án Kolozsváron kiadott iktatóparancs végrehajtásaként került sor.³² Maga az iktatóparancs a tulajdonátruházási eljárás szabályos intézkedése. Az a tény viszont, hogy azt a fejedelem három év elteltével, a fentebb vázolt megtorló jellegű intézkedések sorában adta ki, árnyékot vet nemcsak magára az eklézsialapítás tényére, hanem a fejedelem indítékaira is. Arra, hogy valóban hitbéli meggyőződése vezé-

²⁸ Vö. Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra, Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001. 120–121. – Kiss András: *Más források – más értelmezések*, Marosvásárhely, 2003. 78–80.

²⁹ Diarium 17–18. – *Erdélyi történelmi adatok*. III. Szerk. Gróf Mikó Imre, Kolozsvár, 1858. 133–134.

³⁰ Diarium 39–40. – Kiss 2004. 163.

³¹ Függelék 1. sz.

³² Mind az iktatóparancsot, mind az azt megelőző adomány megújítást, birtokba iktatásról szóló jelentést magába foglaló kiváltságlevelet a Függelék 2. sz. oklevelében közöljük.

relte-e a birtokba adás befejező eljárási részének végrehajtására, vagy ezt az intézkedést is az unitárius város elleni haragja váltotta ki.

Az iktatóparancs kiadását a kolozsvári igazhitű – orthodoxa – helvét hitvallást követő kolozsváriak, valamint a saját nevükben Kerekes Pál és Balásfy Bálint tanácsstagok – szenátorok – kérték a fejedelemtől. Ez arra utal, hogy ebben az időben Wicei Mátén kívül, akit Szenczi Molnár Albert 1615-ben az új kálvinista eklézsia fő jótévedőjeként említ, és aki különböző városi tisztségeket töltött be,³³ a városi tanácsnak két református tagja is volt. Ezek bemutatták a már többször idézett adománylevelet,³⁴ amit a fejedelem késelem nélkül megújított, alaposan meghatározva ez alkalommal is az adomány tárgyát és az adományozottakat, ennek alapján pedig ugyanaz nap, azaz 1611. október 28-án kiadta a fentebb már említett iktatóparancsot. Heltaí ezt is bevezette másolati könyvébe. Azonban 1612. július 30-án, tehát a beiktatás után, feltehetően egy későbbi jogfenntartó nyilatkozat – protestatio – érdekében a következő megjegyzést írja a bemásolt szöveg mellé: „intők meg őket, hogy külyebb ne épicsenek, sed frustra etc. Az portán kívül, via facti, építeni kezdettek. Unacum dominis divisoribus.”³⁵ A fejedelmi parancsban megnevezett hites személyek közül Kerekes Pál és Balásfy Bálint 1612. március 15-án kiszálltak a helyszínre és a szomszédok: Peter Filstich, valamint a városi – unitárius – iskola igazgatója: Chanádi Pál,³⁶ továbbá Georg Gazner és Szabó, alias Szász Márton tanácsstagok jelenlétében, minden ellentmondás nélkül birtokba iktatták az adományozottakat. Erről jelentésüket a beiktatást követő tizenhatodik napon – a birtokba iktatás elleni felszólamlásokra kiszabott tizenöt nap elteltével – keltezték (1612. március 28-án.). A fejedelem elfogadta és jóváhagyta hites emberei jelentését, amit a birtokba helyezési eljárás során kiadott valamennyi oklevéllel 1612. április 20-án Kolozsvárt kibocsátott kiváltságlevelébe foglalt. Ezzel véget ért a kolozsvári helvét hitvallású eklézsia megalapításának eljárása, temploma birtokba vétele. Ennek megfelelően az említett eklézsia megalapítójának Báthory Gábor fejedelmet kell tekintenünk, megalapítása pontos törvényes időpontjának pedig 1612. április 20-át. Mivel pedig a teljes jogú eklézsianak helyi lelkészre is jogot biztosított az adományozás, a fejedelem két nappal az iktatóparancs kibocsátása után, még 1611. október 20-án utasítást ad Lukács papnak a templommal kapcsolatos teendőire, amit a nótárius szintén bemásol másolati könyvébe.³⁷ Mivel a kiváltságlevél tárgya új eklézsia megalapítása és a fiskális javakhoz tartozó templom adományozása volt, a fejedelem – a törvényesség biztosítása érdekében – adománylevelét, annak meg-

³³ Kiss András: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 189.

³⁴ L. Függelék 1. sz.

³⁵ Diarium 8. – Kiss 2004. 161.

³⁶ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István. *Az erdélyi unitárius egyház története. I.* Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 195., 444–446, 391., 530., 576.

³⁷ Diarium 31-32. – Jakab 1888. 55., – Kiss 2004. 161.

erősítése és becikkelyezése érdekében bemutatta az 1612 májusában Szebenben üléselő országgyűlésnek, amit az ellentmondás nélkül jóváhagyott.³⁸

Báthory Gáborral a következő évben a hajdúk végeztek. Történelmi szerepének megítélése bonyolult alkata, kiszámíthatatlansága és szertelensége miatt, amelyek tehetségéről árulkodó vonásai ötvözetében nyilvánultak meg, nehéz feladat és nem is ezé az írásé. A békés élet lehetőségeit megteremtő Rákóczi Zsigmond után nagy távlatok nyíltak meg előtte. Sajnos, ennek lehetőségeit nem sikerült megteremtenie, uralkodása gyászos emlékeket hagyott mind országában, mint Kolozsvárt. Mégis uralkodása elején tett intézkedéseivel, a helvét hitvallású eklézsia megalapításának a tényével mind a helytörténetben, mind a református egyháztörténelemben marandó emléket hagyott maga után.

Függelék

1.

1609. március 20., Gyulafehérvár

Báthory Gábor, mivel Erdélyben és a Részekben mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, az elmúlt, 1608. évi kolozsvári országgyűlés határozatára hivatkozva, elrendeli a kolozsvári egy és oszthatatlan szentháromságról szóló tanokat követő igazhitű – orthodoxa – református hívők számára egy teljes jogú eklézsia megalapítását, a templomokat, valamint ez egyházi intézményeket megillető előjogokkal, és állandóan a városban lakó lelkipásztorral. Ezért a kolozsvári helvét hitvallást követőknek adományozza az óvári kispiacon, Peter Filstich pénzverő háza és a volt dominikánus, most városi iskola szomszédságában álló, az egykori Domonkos rendiek pusztája templomát.

Eredeti, hártya, befűggesztett pecséttel

A Kolozsvári Református Egyházközség Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. A/ 1. sz.

Nos Gabriel dei gratia princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Cum in hoc regno nostro Transylvaniae dictantibus eiusdem regni nostri constitutionibus publicis unicuique fidelium nostrorum liberum religionis ipsorum exercitium, relinquatur eoque respectu in generali eiusdem regni nostri Transylvanae ac partium Hungariae ditioni nostrae subiacentes. Conventu anno proxime elapso in hac civitate nostra Coloswar ad festum beati Mathei evangelistae³⁹ ex edicto nostro celebrato, communibus omnium ordinum et statuum regni votis et suffragiis articulo super inde ea de edicto ac publicis regni constitutionibus per nos ad diligentem eorum universonum statuum et ordinum regni intercessionem confirmatis, inserto conclusum atque

³⁸ L. a Függelék 2. sz. oklevelének hátlapjára írt ítélőmesteri igazolást, – Vö. EOE. VI. 223.

³⁹ 1608. szeptember 21. Vö. EOE VI. 111.

statutum sit, ut in dicta civitate quoque nostra Coloswar una ecclesia cum omnibus et singulis eius consuetis functionibus ac solennitatibus constitui, atque in ea vera et sincera doctrina de sacro sancta et individua trinitate per orthodoxos dei ministros ibidem residentes publice profiteri ac alia omnia ministeria ecclesiastica peragi, eamque universi et singuli fideles nostri inibi residentes una cum familiis ipsorum libere ac citra quodlibet impedimentum frequentare atque omnibus pietatis officiis perpetuo fungi possint et valeant. Proinde nobis pro muneris nostri, quo divina ex auspiciato fungimur benignitate exigentia, in id sane incumbendum videtur, ut inter universos fideles nostras incolas ut pote praedictae civitatis nostrae Coloswar suae cuique religionis ezercitio libero ac salvo permanente, mutua pax et concordia in perpetuum vigeat atque in externis reipublicae muniis obeunt, rerumque quarumlibet administrationibus pacatissimis utrinque sint animis. Ob evitandum igitur confusionis, si quae forte unquam hinc suboriri possent occasionem, totale et integrum desertum templum beati Dominici confessoris, in veteri arce ac theatro Kispiacz vocato, vicinitatibusque a meridionali domus cementariae fidelis nostri generosi Petri Filstich, aurae camerae regni Transtlvaniae praefecti, septemtrionali vero plagis alias collegii eiusdem beati Dominici confessoris, nunc autem scholae praenotate civitatis nostrae Colosuar, intra muros eiusdem civitatis comitatusque Colosiensis existentis habitum, simul cum toto et omni iure regio in eodem qualitercunque habito, attinentisque quibuslibet, nec non omnibus et singulis usitatis aliorum orthodoxae institutorum, templorum praerogativis superadditis, universis et singulis, generosis egregiis, nobiles, prudentibus ac circumspicis providisque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominibus, intra videlicet et extra muros saepefatae civitatis nostrae Colosuar degentibus et residentibus, modrnis scilicet et futuris, eorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, veram et sinceram sacro sanctae et individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentibus dandum, donandum et conferendum, ac pro publico et ordinario ipsorum templo deputandum duximus, ut illud pro confessionis ipsorum ritu restaurare ac in eo pastores sive ministri orthodoxi solummodo et non alienae religionis continuo sacras conciones publice instituere, legitima sacramenta administrare, nec non praeces ac alia omnia et singula confessionis ipsorum ministeria secundum consuetam ipsorum normam libere ac pacifice peragere, iisque omnibus sacris ministeriis omnes et singuli supradicti fideles nostri citra timorem ac quorumlibet impedimentum semper interesse audeant, possint et valeant praeallegatis publicis regni constitutionibus, per nos modo praemisso confirmatis suffragantibus prout damus, donamus et conferimus, ordinamusque in perpetuum habendum pariter et possidendum, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigi faciemus dum nobis in specie fuerint reportatae. Datum in civitate nostra Alba Julia vigesima die mensis Martii, anno domini millesimo sexcentesimo nono.

Gabriel princeps

Stephanus Kendi
cancellarius

2.

1612. április 20., Kolozsvár

Báthory Gábor kiváltságlevelbe foglalja a kolozsvári igazhitű – orthodoxa – református hívőknek teljes jogú eklézsia alapításáról és az óvári kispiacon álló egykori Domonkos rendi puszta templom adományozásáról 1609. március 20-i kibocsátott parancsolata alapján, ellentmondás nélkül végrehajtott birtokba iktatásról szóló jelentést, az eljárás során kiadott iratokkal együtt, valamint a birtokba iktatást megerősítő fejedelmi záradékot.

Eredeti. hártya, függőpecséttel

A Kolozsvári Református Egyházközség Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában A/4. sz.

Nos Gabriel dei gratia Transilvaniae Valachiae Transalpinaeque princeps, partium regni Hungariae dominus et Sicularum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod pro parte et in personis fidelium nostrorum universorum et singulorum, generosorum, egregiorum, nobilium, prudentum ac circumspectorum providorumque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominum, intra videlicet et extra muros civitatis nostrae Colosuar degentium et residentium, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentium, exhibitae sunt nobis et praesentatae literae quaedam fidelium nostrorum prudentum ac circumspectorum Pauli Kerekes et Walentini Balasffy, iuratorum civium et senatorum eiusdem civitatis nostrae Coloswar relatoriae, super legitima statutione et introductione dictorum universorum et singulorum generosorum, egregiorum, nobilium, prudentum ac circumspectorum, providorumque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominum, intra videlicet et extra muros praenotatae civitatis nostrae Colosuar degentium et residentium, haeredumque et posteritatum suarum utiusque sexus universarum, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentium, in dominium totalis et integri deserti templi beati Dominici confessoris, in veteri arce ac theatro Kis piacz vocato, vicinitatibusque a meridionali domus cementariae fidelis nostri generosi Petri Filstich de Colosuar, septemtrionali vero plagis alias collegii beati Dominici confessoris, nunc autem scholae praedictae civitatis nostrae Colosuar, intra muros eiusdem civitatis comitatusque Colosiensis existentius adiacentum, nec non iuris regii in eodem qualitercunque habiti, simul cum cunctis suis attinentiis, nec non omnibus et singulis usitatis aliorum orthodoxae institutorum, templorum praerogativis superadditis, ipsos ex perennali donatione nostra concernentes, per praenominatos cives et senatores absque contradictione peracta, in simplici papiro, per formam missilium clausae confectae sigillisque dictorum civium usualibus in caera viridi extrinsecus obsignatae, tenoris infrascript, supplicandum nobis humillime, ut nos easdem literas, nec non omnia et singula in eisdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes praesentibusque literis nostris inseri et inscribi faciendes, in formam privilegii

nostri redigi facere dignaremur. Quarumquidem literarum relatoriarum inscriptio haec est: Serenissimo, principi et domino, domino Gabrieli dei gratia Transilvaniae et Walachiae Transalpinae principi, partium regni Hungariae domino et Siculorum comiti etc. Domino et domino nobis semper clementissimo. Continentia vero earum verbalis ab intra sequitur hoc modo: Serenissime princeps, domine, domine nobis natura clementissime, fidelium ac perpetuorum sevitorum nostrorum, in gratiam serenitatis vestrae humilimam debitamque semper subiectionem atque oblationem. Vestra noverit serenitas, nos literas eiusdem introductorias pariter et statutorias, pro parte generosorum, egregiorum, nobilium, prudentum et circumsectorum providorumque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominum, intra videlicet et extra muros civitatis Colosuar degentium et residentium, sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentium, in dicta civitate Colosuar die decima octava mensis Octobris, anno millesimo sexcentesimo undecimo, praeter confectas et emanatas nobisque inter alias serenitatis vestrae fideles nominatim conscriptos praepertorie sonantes et directas, honore et obidentia qua decurrit recepisse in haec verba: Gabriel dei gratia Transilvaniae et Walachiae Treansalpinae princeps, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Fidelibus nostris egregiis et nobilibus Ioanni Ztrucz, Ioanni Zoliomi, Ioanni Balkany, Ioanni Bibarczffalui, Ioanni Boncziday, Georgio Bottiany, Georgio Radosoczy, Stephano Zighety, Stephano Zeoleosy, Stephano Kuthy, Michaeli Zambo, Martino Literato Kolosuari, Petro Literato Thordai et Ioanni Pattko Toroczky, scribis et iuratis notariis cancellariae nostrae maioris, de curia nostra ad id specialiter transmissis, nec non prudentibus et circumspectis Gregorio Boncziday, Paulo Kerekes, Valentino Balasffy et Georgio Ghazner iuratis civibus et senatoribus civitatis nostrae Colosuar, nobis dilectis, salutem et gratiam nostram. Cum in hoc regno nostro Transilvaniae dictantibus eiusdem regni nostri constitutionibus publicis unicuique fidelium nostrorum liberum religionis ipsorum exercitium, relinquatur eoque respectu in generali eiusdem regni nostri Transilvaniae ac partium Hungariae ditioni nostrae subiacentes, conventu in anno domini millesimo sexcentesimo octavo in hac civitate nostra Coloswar ad festum beati Mathaei evangelistae, ex edicto nostro celebrato, communibus omnium ordinum et statuum regni votis et suffragiis articulo super inde ea de re edito ac publicis regni constitutionibus per nos ad diligentem eorundem universorum statuum et ordinum regni intercessionem confirmatis, inserto, conclusum atque statutum sit, ut in dicta civitate quoque nostra Colosuar, in comitatu Colosinensis existentis habita, una ecclesia cum omnibus et singulis eius consuetis functionibus, ac solennitatibus plenariaque iurisdictione ecclesiastica constitui, atque in ea vera et sincera doctrina de sacro sancta et individua trinitate per orthodoxos dei ministros ibidem residentes, publice profiteri, ac alia omnia ministeria ecclesiastica peragi, eamque universi et singuli fideles nostri inibi residenttes una cum familiis eorum libere ac citra quodlibet impedimentum frequentare, atque omnibus pietatis officiis perpetuo fungi possint et valeant. Proinde nobis pro muneris nostri quo divina ex auspiciato fungimur benignitate exigentia, in id sane incumbendum visum sit, ut inter

universos fideles nostros incolas utpote civitatis nostrae Colosuar, suae cuique religionis exercitio libero ac salvo permanente mutua pax et concordia, in perpetuum vigeat, atque in externis reipublicae muniis obeundis rerumque quarumlibet administrationibus pacatissimis utrinque sint animis. Ob evitandam igitur confusionis, si quae unquam hinc suboriri posset occasionem, totale et integrum desertum templum beati Dominici confessoris, in veteri arce ac theatro Kis piacz vocato vicinitatibusque a meridionali domus cementariae fidelis nostri generosi Petri Filstich, auri camerae regni Transylvaniae praefecti, septentrionali vero plagis alias collegii eiusdem beati Dominici confessoris, nunc autem scholae praenotatae civitatis nostrae Colosuar, intra muros eiusdem civitatis comitatuque Colosiensis existentis habitum, simul cum toto et omni iure regio in eodem qualitercunque habito attinentisque quibuslibet, nec non omnibus et singulis usitatis aliorum orthodoxae institutorum, templorum praerogativis superadditis, universis et singulis, generosis, egregiis, nobiles, prudentibus et circumspicis providisque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominibus, intra, videlicet et extra muros saepefatae civitatis nostrae Coloswar degentibus et residentibus, modernis scilicet et futuris eorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentibus, vigore aliarum literarum nostrarum donationalium super inde confectarum et emanatarum, iure perpetuo dandum, donandum et conferendum, ac pro publico et ordinario ipsorum templo deputandum duxerimus, ut illud pro confessionis ipsorum ritu restaurare, ac in eo pastores sive ministri orthodoxi, solummodo et non alienae religionis, continuo sacras conciones publice instituere, legitima sacramenta administrare, nec non preces ac alia omnia et singula confessionis ipsorum ministeria, secundum consuetam ipsorum normam libere ac pacifice peragere, iisque omnibus sacris ministeriis omnes et singuli supradicti fideles nostros, citra timorem ac quorumlibet impedimentum semper interesse audeant, possint et valeant praeallegatisque publicis regni constitutionibus per nos modo praemisso confirmatis suffragantibus. Quocirca velimus eosdem universos et singulos generosos, egregios, nobiles, prudentes ac circumspicatos providosque cuiusvis status et conditionis, utriusque sexus homines, intra, videlicet et extra muros praescriptae civitatis nostrae Coloswar degentes et residentes, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentes in usum et dominium praeallegati deserti templi beati Dominici confessoris, nec non iuris regii in eodem qualitercunque habiti, medio vestri legitime facere introduci. Super quo vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus acceptis praesentibus, statim simul vel duo vestrum, sub oneribus alias in talibus obdervari solitis, ad facies annotati deserti templi beati Dominici confessoris, in veteri arce ac theatro Kis Piacz vocato vicinitatibusque a meridionali domus cementariae antelati Petri Filstich, septentrionali vero plagis alias collegii eiusdem beati Dominici confessoris, nunc autem scholae saepedictae civitatis nostrae Colosuar, intra muros eiusdem civitatis, ac comitatu Colosiensis existentis habiti, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et praesentibus acceden-

tibus, introducatis annotatos universos et singulos generosos, egregios, nobiles, prudentes ac circumspectos providosque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus homines, intra videlicet et extra muros praescriptae civitatis nostrae Colosuar degentes et residentes in usum et dominium eiusdem deserti templi beati Dominici confessoris ac iuris regii in eodem qualitercunque habiti, statuatisque idem templum ac ius regium eisdem modenis videlicet et futuris ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, simul cum cunctis attinentiis suis, nec non omnibus et singulis usitatis aliorum orthodoxae institutorum, templorum praerogativis superadditis ex praemissae perennalis nostrae donationis titulo ipsis incumbendum, conditionibus sub praemissis perpetuo possidendum, si non fuerit contradictum. Contradictores si qui fuerint, evocetis eosdem ibidem contra praedictos universos et singulos generosos, egregios, nobiles, prudentes ac circumspectos providosque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus homines intra videlicet et extra muros praescriptae civitatis nostra Colosuar degentes et residentes, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentes ad decimum quintum diem, a die huiusmodi contradictionis ipsorum, ex hinc fiet computandum, in curiam nosram, nostram videlicet in praesenciam, rationem contradictionis eorum reddituros efficacem. Et post haec vos seriem huiusmodi introductionis et statutionis vestrae, simul cum contradictorum et evocatorum si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum, qui praemissae statutioni vestrae intere-runt, nominibus et cognominibus, terminoque assignato uti per vos, fuerit expedita nobis terminum ad praedictum, fide vestra mediante referre vel rescribere nobis omnibus debeatis tenuimini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibentibus restituto. Datum in praefata civitate nostra Colosuar, die decima mensis Octobris anno domini millesimo sexcentesimo undecimo. Unde nos huiusmodi mandatis serenitatis vestrae per omnia uti tenemur obedire, et satisfacere volentes, in hoc anno praesenti millesimo sexcentesimo duodecimo, die decima tertia mensis Martii ad faciem praenotati deserti templi beati Dominici confessoris, in veteri arce ac theatro Kis Piacz vocato, vicinitatibusque a meridionali domus cementariae praefati Petri Filstich, septemtrionali vero plagis alias collegii eiusdem beati Dominici confessoris, nunc autem scholae praenarratae civitatis Colosuar, intra muros eiusdem civitatis ac comitatu Colosiensis existentis habiti, vicinis et commetaneis eiusdem universis, videlicet annotato generoso Petri Filstich, auri camerae regni Transilvaniae praefecto, item reverendo viro Pauli Chanadi, rectore moderno praeractae scholae civitatis Colosuar, praeterea prudentibus ac circumspectis Steohano Radnothy, senatore, nec non Georgio Gazner iurato cive Et Martino Zabo alias Zaz, centumviro, omnino inhabitatoribus iamdictae civitatis Colosuar, aliis etiam quam plurimus inibi legitime convocatis et praesentibus accedentis, introduximus memoratos universos et singulos, generosos, egregios, nobiles, prudentes et circumspectos providosque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus homines intra, videlicet et extra muros praeallegatae civitatis Colosuar degentes et residentes, sacro sanctae ac individuae trinitatis dictrinam orthodoxae profitentes, in usum et dominium praedeclarati deserti templi beati Dominici confessoris ac iuris

regii in eodem qualitercunque habiti statuimusque idem templum ac iuris regium eisdem modernis, videlicet et futuris ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, simul cum cunctis suis attinetiis, nec non omnibus et singulis usitatis ipsorum orthodoxae institutorum, templorum praerogativis superadditis ex praemissae perennalis donationis serenitatis vestrae titulo, ipsis incumbendum conditionibus sub praemissis perpetuo possidendum. Nullo penitus tunc ibidem, sed neque postea per totos quindecim dies coram nobis contradictore apparente cuiusquidem introductionis et statutionis seriem, vicinorumque et comitaneorum, qui praemissae statutioni interfuerunt, nominibus et cognominibus terminoque assignato, uti per nos fuit expedita serenitati vestrae, fide nostra mediante. rescripsimus eandemque serenitatem vestram, quam foelicissime valere et ad vota, quam diutissimi conservare optamus. Datum in praenotata civitate Coloswar, decimo sexto die diei huiusmodi. absolutaris introductionis et statutionis praemissarum, anno domini millesimo sexcentesimo duodecimo.⁴⁰ Inferius autem subscriptum erat: eiusdem serenitatis vestrae humiles atque fideles servitores: Paulus Kerekes mpria, Valentinus Balasfy mpria. Nos gitor praemissa supplicatione praefatorum universorum et singulorum generosorum, egregiorum, nobilium, prudentum ac circumspectorum, providorumque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominum, intra, videlicet et extra muros saepefatae civitatis nostrae Colosuar degentium et residentium, veram et sinceram sacro sanctae ac individuae trinitatis doctrinam orthodoxae profitentium, nobis modo quo supra porrecta, clementer exaudita et faverter admissa, praeinsertas literas praememoratorum hominum nostrorum relatorias omniaque et singula in eisdem contenta ratas, gratas et accepta habentes, praesentibusque literis nostris privilegialibus de verbo ad verbum, sine diminutione et augmento aliquali, inseri et inscribi facientes, in formam privilegii nostri redigi fecimus. Nullo penitus praedictae statutionis et introductionis eorum coram ipsis, sed neque coram nobis contradictore apparente. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam, praesentes literas nostras privilegiales, pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas toties dictos universis et singulis generosis, egregiis, nobilibus, prudentibus et ciecumspecris providisque cuiusvis status et conditionis utriusque sexus hominibus, intra, videlicet et extra muros supradictae civitatis nostrae Colosuar degentibus et residentibus, modernis scilicet et futuris, eorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis veram et sinceram sacro sanctae et individuae doctrinam orthodoxae profitentibus iurium suorum uberiores ad cautelam, gratiose dandas esse duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Colosuar, die vigesima mensis Aprilis anno domini millesimo sexcentesimo duodecimo.

Gabriel princeps mpria

{A kiváltságlevél hátlapján:}

1612. május 23., Szeben

⁴⁰ 1612. március 28.

Frater István ítélőmester igazolja, hogy a fejedelem kiváltságlevelét bemutatta a szebeni országgyűlésnek, amit a rendek ellentmondás nélkül megerősítettek és becikkelyeztek.

Anno 1612 feria quinta proxima ante festum sancti Urbani papae⁴¹ exhibitae sunt praesentes et publicatae in generali congregatione universorum statuum et ordinum trium nationum regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum per serenissimum dominum, dominum Gabrielem dei gratia Transilvaniae et Valachiae Transalpinae principem etc, dominum nostrum clementissimum ad decimum quintum diem currentis mensis Maii anni 1612 Cibinium indicta ac per eosdem universos status et ordines acceptae atque in articulos publicos dictae generalis congregationis sensualiter relatae. Nullo penitus contradictore coram praenotatis statibus et ordinibus comparente..

Magister Stephanus Frater protonotarius serenissimi domini principis Transilvaniae mpri.

⁴¹ 1612. május 23.

SIPOS GÁBOR:
Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején

Erdély a klasszikus vallásszabadság földje, miután az 1568 januárjában Tordán tartott országgyűlés kimondta a négy bevett vallás szabad gyakorlatát – e történetírói és zsrnalisztikai közhelyet mindnyájan jól ismerjük. Alapjában véve igaz a megállapítás, de „nem ott történt és nem úgy”. 1543-tól, a hitújítás erdélyi terjedésétől kezdve jó félévszázadnyi, kanyaroktól sem mentes folyamat során hozta meg rendre az erdélyi diéta a vallásgyakorlatra vonatkozó – eleinte hangsúlyosan a protestánsokat támogató – határozatait, amíg aztán 1595-ben tételesen is kimondta a négy recepta religio, a római katolikus, az evangélikus, a református és az unitárius szabad gyakorlatát. A Báthory-korban indult meg a magyar protestáns felekezetek intézményesülése, az 1570-es évek közepén elkülönült a református és az unitárius egyház külön superintendenssel az élükön.¹

Ami az erdélyi egyházak együttélését illeti, ekkoriban tapasztalható a már korábban törvényesített türelmi rendszer gyakorlatba ültetése, a módszerek, a részletek kidolgozása. A következő században oly gyakran alkalmazott *maior pars* – nagyobbik rész elve ekkor, 1581-el kezdődően jelentkezett, még kezdetleges formában. Arról van szó, hogy egy politikai község, város vagy falu olyan hitvallású lelkészt választhatott, amilyen hitvallást követett a lakosság nagyobbik része; vita esetén szabályszerűen lefolytatott népszámlálás döntött.² E rendelkezés – Juhász István megállapítása szerint – meg kívánta őrizni a helység vallási egységét, a plébános vagy prédikátor személyét a többség határozta meg, a megválasztott lelkész pedig az egész községnek, a más vallásúaknak is papja volt.³

Ez a megoldás a vegyes felekezetű városokban vagy falvakban nem biztosította a békés és mindenki számára megfelelő vallásgyakorlatot, sok súrlódásra és vitára adott okot Székelyudvarhelyen vagy Gyulafehérvárott csakúgy, mint a Kraszna vármegyei Szilágysomlyón.

A Magura alján elterülő mezőváros, Somlyó, a Báthory-család egyik jelentős birtokközpontja vegyes felekezetű volt, ugyanis a família közismerten buzgó katolikus somlyai ágának támogatásával itt fennmaradt a katolicizmus a protestantizmus szinte teljes szilágysági elterjedésének idején is. Báthory István, a lengyel király unokaöccse, András bíboros testvére volt az uradalom birtokosa, aki első felesége halála után Lengyelországban házasodott újra, Kostka Zsófiát vette el felesé-

¹ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön”. Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In. Uő: *Felekezetiesség és fikció*. Budapest 2006. 15–16, 28–30.

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) III. 157.

³ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár 1947. (továbbiakban Juhász 1947) 31.

gül. 1601-ben bekövetkezett halála után Zsófia nagyasszony irányította az uradalom életét.⁴

A 17. század első évtizedében, úgy tűnik, református lelkipásztor szolgált a helységben, a középkori templomban prédikált és a parókián lakott, de időnként katolikus pap is megfordult itt, valószínűleg a Báthory-udvar támogatásával. A kálvinista gyülekezet a református fejedelmek támogatását élvezte, Bocskai István 1605-ben a kémeri dézsmát adományozta a somlyói lelkésznek,⁵ három év múlva pedig Báthory Gábor megerősítette ezt, a donációs levélben Kisdobszai Dániel prédikátor, szilágyi esperes neve is szerepelt. Bethlen Gábor 1614-ben kiegészítette elődje adományát a dörzsöki (bályoki) dézsmával, majd a következő évben Kisdobszai utódát, Nagylaki Bernátot is megerősítette a tizedek élvezetében.⁶

Más szilágysági helységeken, Hadadon, Zilahon, Krasznán, Bagoson is részvett a kálvinista egyház dézsmaadományban, ezek rendszeres kiszolgáltatásán azonban a katolikus birtokosok, Kostka Zsófia és Wesselényi Anna rendszeresen akadályozták, sőt katolikus papokat is vittek be némely helységebe. A kolozsvári diéta 1609-ben tárgyalta a szilágyságiak panaszát, elítélte az erőszakosságot és elrendelte a korábbi, a Báthory Gábor trónra léptekori állapotok visszaállítását.⁷ A következő évben a széki összeesküvés után tartott beszercei országgyűlés szigorú határozatokkal kívánta megrendszabályozni a katolikusokat, kimondva a római hitű patrónusok által elvett templomok visszavételét és megtiltva a térítést. Tétélesen kimondta, hogy „se Tövisen, se Fejérvárott, se [Kolozs]Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székelyudvarhelyt ... pápás papnak szabad ne legyen lenni.”⁸ Ezt a vallásszabadsággal nemigen egyező határozatot persze nem hajtották végre a maga teljességében, de mindenképpen a reformátusok helyzetének megerősödését jelentette.⁹

Somlyón azonban továbbra is erős maradt Kostka Zsófia befolyása, ezért a kálvinisták 1612 februárjában a kolozsvári országgyűlésen Báthory Gábor támogatását kérték. Gábor fejedelem menlevelében leszögezte, hogy „az somlyai keresztyén ecclesiát prédicátorokkal, szokott jövedelmekkel és az ő templommal kiváltképpen való oltalmunk és gondviselésünk alá vévén, akarjuk minden időben, in eo quo nunc existunt statu hogy maradjanak, prédicátoroknak jövedelmének elidegeníté-

⁴ Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. [Budapest] 1901. II. 150, 354.

⁵ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest 1904. II. 27.

⁶ Nagy László: A szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye története. Szilágysomlyó. In: *Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*. 21. évf. 1878. (továbbiakban Névkönyv 1878.) 3–4.

⁷ „Az Karazna és Közép-Szolnok vármegyebeli atyánkfiaiinak praedicatorok állapotjok felől, kiknek jövedelmeket elvették, úgymint Hadadban, Zilahon, Somlyón, Kárázteleken, Krasznán, sőt ezek között némely helyekre pápista papokat beszállítottanak, némely helyekről extrudálni is akarnák, tetszett azért, hogy az jövendő gyűlésig azon állapotban maradjanak, az miben öfelsége találta tempore inaugurationis, mindazok, mind az többi minden helyeken, jövedelmek is megadassék.” EOE VI. 165.

⁸ EOE VI. 170.

⁹ Juhász 1947. 34.

sében és az templomnak elvételében valamiképp nehogy bántatnának.” Meghagyta azért a somlyói vár tisztjeinek, „hogy senki az megnevezett somlyai keresztyén ecclesiát megháborítani, predicatorokat onnat amoveálni, szokott jövedelmeket elvenni, a templomot tőlök elfogni s lelkiismeretekben megbántani vagy hütökben háborgatni ... ne merészelje kegyelmetek, sőt minden háborgatók ellen ez levelünk által oltalmazza.”¹⁰ Báthory Gábor egyházpolitikája láthatólag az évtizedekkel korábban kialakított, egy község – egy pap elvén nyugodott, és erőteljesen támogatta a reformátusokat a katolikusok ellenében.

Utóda, Bethlen uralkodásának első éveiben ugyanebben a felfogásban intézkedett a vitás egyházi ügyekben. 1615 tavaszán, Kisdobszai Dániel református lelkész halála után Szilágysomlyó katolikusai elérkezettnek látták az időt, hogy Kostka nagyasszony támogatásával helyébe katolikus plébánost hozzanak. Ugyanolyan „váltógazdaságra” gondolhattak, amilyen Székelyudvarhelyen valósult meg ekkoriban, ahol 1600 körül a katolikusok birtokolták a szentmiklóshegyi középkori templomot, 1610–1613 között azonban Baczoni András református lelkész lett a város papja, távozása után pedig a katolikusok újból saját felekezetű papot kívántak fogadni.¹¹

Bethlen Gábor mindkét helyen erőteljesen beavatkozott a felekezeti vitába, 1613 februárjában a székely anyaváros magisztrátusának megtiltotta, hogy „pápás” papot tartsanak, 1615. május 27-én pedig a Kraszna vármegyei tiszteknek hagyta meg, hogy „az ott való keresztyéneknek”, azaz a somlyói kálvinistáknak adják vissza a középkori templomot, amelyet özv. Báthory Istvánné vett el. Ne vegyék figyelembe, hogy „az asszony abban a cselekedetiben igen keményen viseli magát”, ha szép szerével nem akarja visszaszolgáltatni, erővel is foglalják el tőle hivataluk elvesztésének terhe alatt. Kötelességükké tette, hogy „ennekutána egész vármegyéül annak [ti. a középkori templomnak] dominiumában, vallásoknak szabadságiban és ecclesiájok jövedelmiben somlyai híveinket megoltalmazza, arról panaszt többször mi előnkbe ne is bocsásson.”¹² Június elején a Kraszna vármegyei nemesség közgyűlése tudomásul is vette a parancsot.

1615-ben azonban nagy jelentőségű változás történt az országos egyházpolitikában, a szeptemberben Kolozsvárott üléselő országgyűlés „szakított a többség kizárólagos egyházi hatalmának elismerésével,” és megengedte, hogy a kisebbség számára külön istentiszteleti hely épüljön.¹³ A diétai határozat a részleteket is szabályozta: „Ahol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen az templum ... de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek auditoriumokat ...”¹⁴ Százados hagyományokról, rég beidegződött szervezeti formákról mondott le az új egyházpolitika, méltányosabban

¹⁰ Függelék 1.

¹¹ Juhász 1947. 33–34.

¹² Uo. 35; Függelék 3.

¹³ Juhász 1947. 35.

¹⁴ EOE VII. 286.

alkalmazkodva a valóságos helyzethez, a vegyes felekezeti helységek létehez. Kidolgozásában, úgy tűnik, a országgyűlés rendjeinek, főképpen katolikus tagjainak jutott a kezdeményező szerep, a törvényszöveg szerint „az romana religiojú uraink atyánkfiai instantiájokra” született a határozat.

A változás életbe léptetése természetesen hosszú ideig tartott, másfél évtized múlva, 1630 januárjában az országgyűlés újból megerősítette ezt az egyházpolitikai elvet. Ekkoriban alakult ki – Juhász István megállapítása szerint – „a többség asszimilációs jogainak biztosítása helyett egy olyan új rendszer, amelyben a többségben lévő egyház hívei kötelesek a maguk anyagi és pénzbeli hozzájárulásával lehetővé tenni a kisebbség külön egyházi szervezetének kiépítését.” Épp az anyagi terhek közös hordozása ment nehezen, Székelyudvarhelyen is csak Brandenburgi Katalin erőteljes fellépése nyomán indult meg az építkezés, majd 1633-ban készült el az új templom a piactéren. Ezután történt meg az osztozás, és a szentmiklóshegyi középkori templom a többségben levő katolikusoknak jutott.¹⁵

Szilágysomlyón gyorsabban zajlottak az események, a fejedelem már 1615. október 11-én rendeletet írt Kraszna vármegye tisztjeinek, teljesen az országgyűlési végzés szellemében: „mivelhogy országunk intercessiójára bizonyos helyeken országunkban az római religión való híveinknek szentegyházakat remittáltunk bizonyos conditiókkal, azok között az Somlyón való szentegyház felől is így deliberráltunk, hogy az egész Somlyón lakókkal kegyelmetek építtessen egy auditoriumot és papnak való házat Somlyón becsületes helyen, valahol kegyelmetek legillendőbbnek és tisztességesbnek ítéli lenni.” Miután az új imaterem és a lelkészi lakás elkészül, „arra rendelt törvényértő híveinkkel megláttattuk, melyik félnek kellessek az ott való szentegyházat resignálnunk.” Amíg azonban a bizottság kiszállására sor kerül, a vármegye kötelessége, hogy „az somlyai predicatort mind személyiben, jövedelmiben megoltalmazza, és az szentegyházban tartsa az orthodoxa religion valókat, míg törvény szerint azt eligazíttuk.”¹⁶

Az 1610-es évek végére valószínűleg felépült az auditorium/imaház, mellette a lelkészi lakás a középkori templomtól keletre, kissé távolabb; a fejedelem mindkét telket megnevesítette. Ekkoriban történhetett meg a két gyülekezet híveinek össze-számlálása, a többségben levő katolikusoknak jutott a „szentegyház”, a reformátusoké lett az imaház. Nem tudjuk, hogy ez utóbbi tényleg közös költségen épült-e, a 18. század elején az öregebb rendű kálvinisták egy vesszővel font és szalmával fedett oratóriumra emlékeztek. Ennek helyébe már saját költségükön építettek 1685–1686-ban egy szintén téglalap alaprajzú, tölgyfával pádimentumozott, sövényfalú templomot, amelynek tapasztását kívül-belül megvakolták és meszelték, zsindegylyel befedték, ablakaiba üveget tettek, mennyezete pedig „különb-különb féle festékekkel megékesítettett fenyődeszkából” állott.¹⁷

¹⁵ EOE IX. 98; Juhász 1947. 36–37.

¹⁶ Függelék 4.

¹⁷ Névkönyv 1878. 8–9.

1630-ban a somlyói katolikus közösség – szintén az idézett országgyűlési határozatnak megfelelően – a dézsmajövedelmet is igényelte, Fejér Miklós plébános és Keresszegi Herman István zilahi lelkész, tiszántúli püspök az országgyűlés elébe vitte a kérdést. A kolozsvári diétán született megegyezés értelmében a kémeri, bályoki és lecsméri dézsmán egyenlő arányban osztozott a plébános és az „orthodoxus prédikátor”, jövedelmük kiegészítése végett pedig ugyanilyen arányban kapták adományul az ippi és récsei egész tizedet.¹⁸ A következő évtizedekben aztán vita nélkül, békésen élvezték a jövedelmeket, és közösen léptek fel a dézsmálás alól kibújni igyekvő adófizetők ellen.

Árva Kostka Zsófia reformátusellenes akciói a somlyói uradalom egyik kálvinisták lakta faluját, Szilágybagost is érintették, a templom, a parókia és a skólaház elvételére, a dézsmanegyed eltartására tett kísérletet a nagyasszony. Körömdi Mátyás bagosi prédikátor Bethlen Gábor fejedelem támogatását kérte, az 1614. február 14-én kiállított, Kraszna vármegye főispánjához és tisztjeihez szóló parancslevél leszögezte, hogy a vallásszabadság ilyenféle megsértését a fejedelem nem tűri, a lelkészt és az egyházközségi ingatlanokat védelmébe veszi, a címzetteknek pedig szoros kötelességük, hogy „Koczka Sophia” asszonyt megakadályozzák erőszakos cselekedeteiben.¹⁹

Kilenc év múlva, 1623 júniusában Bethlen István máramarosi főispánnak kellett felhívnia a Kraszna vármegyei előjárók figyelmét arra, hogy az előző évi besztercei országgyűlésen a fejedelem újból rendelkezett a bagosi és a krasznai quarták és a malom pénteki vámjának a helybéli lelkipásztoroknak való kiszolgáltatása felől, mivel özvegy Báthoryné ezeket már két-három éve a maga számára szedette be, sőt „az ott való [vagyis a krasznai?] catholicusoktól adandó búzadézmát és egyéb egyházi fizetést is az maga csűriben rakatott volna”. Meghagyta nekik, hogy tartsák magukat Bethlen rendelkezéséhez, „és ha szintén Báthory Istvánné asszonyom az őfelsége kegyelmes parancsolattya ellen valamiben reluctálna is, kegyelmetek ellené állván az proventust percipiálni ne engedje”, hanem az elmúlt évekre is adják ki a két prédikátornak a szabott járandóságot.²⁰

Forrásaink arra utalnak, hogy a somlyai uradalom vásáros helyén, Krasznán a református prédikátornak mégsem sikerült a tizednegyedet megtartania, hanem kiegészített a földesasszonnyal, Kostka Zsófiával, és cserébe évi 25 kalangya búzát kapott. 1629-ben azonban a búzajárandóság kifizetése is elmaradt, emiatt I. Rákóczi György két ízben is, 1631-ben és 1632-ben utasította a vármegye tisztjeit hogy a 25 kalangyát „a compositio szerént az krasznai orthodoxus ministernek annuatim és minden fogyatkozás nélkül a quartáért beszolgáltassa”.²¹

Úgy tűnik, hogy – Rákóczi fejedelem szavaival élve – „az idegen vallású somlyai patrónusok”, vagyis a Báthory-család, közelebbről Kostka Zsófia rekatalizá-

¹⁸ Uo. 5–6.

¹⁹ Függelék 2.

²⁰ Függelék 5.

²¹ Függelék 7.

ciós törekvései bizonyos eredményeket is hoztak Krasznán. 1614-ben a szájha-gyomány szerint az uradalom egyik tisztartója keresztet adományozott a krasz-naiaknak, amit a református templom cintermébe is bevettek a prédikátor tiltakozá-sa ellenére. „Az somlyai Miklós páter”, a már említett Fejér Miklós 1631-ben to-vább lépett, „egy pápista ministert vitt oda bé”, aki még decemberben is ott tartóz-kodott a kálvinisták nagy felháborodására. Öreg Rákóczi György 1631. december 12-kelt parancslevele kifejtette, hogy az ország törvényei tiltják a katolikus pap je-lenlétét Krasznán, „a religioknak az articuluban elvégeztetett aequabilitása és ren-di ellen semmiképpen meg nem engedjük ott lakni”.²² Nyilván az 1630-ban újból megerősített országgyűlési határozatra hivatkozik a pátens, amely tételesen megha-tározta a katolikus papot tartó (Székelyföldön kívüli) helységek nevét.

Az erdélyi fejedelemségben a 17. század elején intézményesülő, egyre apróbb részleteiben is szabályozott vallásszabadság igazi „tolerancia”, türelem a szó szoros értelmében, hiba lenne felvilágosodás utáni szempontok szerint értékelni. Eltűrték egymást a felekezetek, de ahol csak lehetett, igyekeztek tágítani saját életterüket, lett legyen szó írásban folytatott hitvitáról, áttérítésről vagy az egyházak anyagi alapjainak bővítéséről, védelméről. Mindebben egyháziak és világiak, papok és patrónusok mintaszerű összefogása tapasztalható. Az egymásnak feszülésből szük-ségszerűen adódó vitákat aztán országgyűlési határozatok és szigorú fejedelmi ren-deletek szorították a korabeli felfogás szerinti méltányosság keretei közé.

Függelék

1. Kolozsvár, 1612. február 5. Báthory Gábor menlevele a szilágysomlyói reformá-tus egyházközségnek.

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, A szilágyi tractus levelei (SzilTrLev) nro 2.

Gabriel Dei gratia Transylvaniae, Valachiae Transalpinaeque princeps, partium Regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosibus, egregiis et nobilibus comitibus, vicecomitibus et iudium comitatum quorumlibet, capitaneis, praefectis, provisoribus, castellanisque ar-cium, signanter in arce nostra Somlioiensis commorantibus et habitantibus offi-cialibus, prudentibus item circumspectis iudicibus primariis et juratis civibus quorumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum, cunctis etiam aliis quocunque officio, dignitate et praefectura fungentibus, modernis scilicet ac futuris quoque pro tempore constituentibus praesentes nostras visuris salutem et gratiam nostram.

Az somlyai keresztyén ecclesiat praedicatorokkal, szokott jövedelmekkel és az templommal kiváltképpen való oltalmonk és gondviselésönk alá vevén, akarjuk minden időben in eo quo nunc existunt statu, hogy maradgyanak, praedicatoroknak

²² Függelék 6.

jövedelmének elidegenítésében és az templomnak elvételében valamiképp hogy bántatnának. Hadgyuk azért és serio parancsollyuk kegyelmeteknek, hogy senki az megh nevezett somlyai keresztyén ecclesiat megh háborítani, praedicatorokat onnat amoveálni, szokott jövedelmeket elvenni, az templomot tóllök elfogni s lelkiismeretekben megh bántani vagy hütökben háborgatni sem[mi] okon ne merészellye kegyelmetek. Sőt mind[en há]borgatók ellen ez levelönk által oltalmazza kegyelmetek. Secus nullomodo facturis. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum in civitate nostra Colosvar, in generalibus comitiis, die quinta mensis Februarii, anno Domini millesimo sexcentesimo duodecimo.

Gabriel princeps.

Hátlapján: Exhibitae et praesentatae sunt praesentes litterae protectionales s. m. p[rincipis] in generali congregatione comitatus Craznensis.

Blasius Litteratus juratus notarius comitatus dicti Craznensis mpr.

2. Szeben, 1614. február 16. Bethlen Gábor védelmébe veszi a szilágybagosi református egyházközséget özv. Báthory Istvánné Kostka Zsófia ellen.

SzilTrLev nro 3.

Gabriel Bettlen Dei gratia princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et sicularum comes etc. Fidelibus nostris spectabili ac magnifico, generosis, egregii et nobilibus domino Sigismundo Praepostwary de Lokacz comiti, vicecomitibus, iudicibus ac universitati nobilium comitatus Kraznensis modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, cunctis etiam aliis quorum interest seu intererit, presentium notitiam habituris salutem et benevolentiam et favorem nostram.

Ex humillima relatione et querela gravi reverendi ac honorabilis viri Matthiae Körmendi ecclesiae possessionis Bagos concionatoris orthodoxam fidem amplectentis et sequentis haud invitis auribus intelleximus, qualiter non deessent plerique in medio vestri degentes qui ipsum exponentem citra omnem viam et processum juris ac demeritum ipsius in usu continuo templi seu aedium sacrarum dicti possessionis Bagos universarumque pertinentium, utputa scholae domoque parochiali ac etiam perceptione et accumulatione proventuum, utilitatum, quartarum decimarum redituumque et quorumvis emolumentorum ac bonorum ecclesiasticorum et parochialis sallariorum (notanter autem spectabilis ac magnifica domina Sophia Koczka, spectabilis ac magnifici quondam domini Stephani Bathory de Somlío relicta vidua) impedire, turbare molestareque et damnificare vellent atque niterentur in praejudicium ac damnum ipsius exponentis adioque libertatis ecclesiastici manifestum. Nolentes autem quospiam subditorum nostrorum, signanter vero ecclesiastici ordinis homines religione, pietate, virtute, morum integritate, doctrina salutari et eruditione praeclara insignitos in suo munere, vocatione per quospiam illegitime turbari et stipi sive sallario ordinato et convenienti spoliari, eundem exponentem in persona, rebus, usu sacrarum aedium domorum parochialium et

scholarum necnon perceptione cunctarum utilitatum et consuetorum reddituum parochialium in benignam nostram recipiente protectionem et defensionem specialem vice et persona in nostra vestri commisimus tuitioni et defensionem speciali. Ideo vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque a modo in posterum c... p[refat]um Matthiam Kőrmendi successoresque ipsius in moderno usu dicti templi Bagosiensis, perceptione item et accumulatione proventuum, utilitatum, reddituum consuetorum vel salarii ac stipis ordinati parochialis, iuxta priores litteras super eo serenissimi quondam principis domini Gabrielis alias principis regni huius nostri Transylvaniae confectas et emanatas annuentionales, contra quosvis illegitimos impeditores, turbatores, molestatores, causidicos vero actores, signanter autem contra violentam impetitionem memorati dominae Sophiae Koczka legitime non solum tueri, protegere et defendere, virum eidem successoribusque suis universis huiusmodi consuetos proventus parochiales, quarta decimarum nolentes exigere, ac per eos quorum interest seu intererit administrari facere plene ac integre absque defectu modis omnibus debeatis et teneamini, autoritate nostra nobis hac in parte attributa jureque et justitia requirente. Secus non facturis. Praesentibus perfectis exhibenti restituti.

Datum in civitate nostra Cibiniensi, die decima sexta mensis Februarii, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quarto.

Gabriel Bethlen

Caspar Beöleöny mpr. secretarius

Hátlapján: Anno 1614. 11 Martii exhibitae sunt praesentes manibus meis Sigismundus Praepostvary comitis comitatus Kraznensis in curia mea Beltek.

1614. die secunda mensis Aprilis exhibitae sunt praesentes litterae in generali congregatione comitatus Craznensis.

Blasius Litteratus J. juratus notarius comitatus dicti Craznensis mpr.

3. Gyulafehérvár, 1615. május 27. Bethlen Gábor a somlyói templomot a reformátusoknak visszaadni rendeli.

SzilTrLev nro 5.

Gabriel Bethlen Dei gratia princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et saeculorum comes etc. Fidelibus nostris magnifico, generosis, egregiis, nobiles comiti, vicecomitibus et iudicibus ac universitati nobilium comitatus Kraznensis nobis sincere dilectis salutem et favorem nostram.

Értvén újabb panaszokból, hogy Somliay Báthori Istvánné az somliai híveinktől KisDopzay Dániel tanítójok halála után templomokat mingyárást elfoglalván, abban pápista papot akar introducálni, kiről noha ennek előtte is parancsoltunk volt kegyelmeteknek, hogy ha az mi írásunkra a templomot nem remittálná, kegyelmeitek tölle elfoglalván mingyárást kezekben adná az ott való keresztyéneknek, és annak dominiumában őket megh oltalmazná. De mivel úgy értjük, hogy az asszony abban a cselekedetiben ighen keményen viseli magát, im ismét írtunk újobban

nekie felölle, hogy az templumot remittállja, ott való híveinket ne háborgassa, eleiben adván, hogy az országgh articulussa ellen cselekedett, mely az ecclesiak háborgatását és az innovatit tiltja, mi is penigh azt megh nem engedhetjük, hogy fejedelemségünkben az keresztyéneken hatalmaskodjék, templomokat elvegye, pápista papot introducálljon, holott mi k...l értük a templomot, és annak birtokába megh is akarjuk oltalmazni. Mely írás[unk] mellett kegyelmetek is az asszonynak ighen szép ratiokkal mutogassa megh, hogy nem jól cselekedett, és intse arra, hogy a templomot mingyárást remittállja, melljet ha cselekedik, jó, ha penigh nem, kegyelmeteknek viceispán uraim sub amissione honoris et officii parancsolljuk, hogy az templomot mingyárást visszafoglallja tölle, és az ott való keresztyén ecclesianak restituallja. Ennek utána egész vármegyéül annak dominiumában, vallásoknak szabadságiban és ecclesiajok jövedelmiben somliai híveinket megh oltalmazza, arról panaszt többször mi előnkbe ne bocsásson. Secus non facturis. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Alba Iulia, die vigesima septima mensis Maii, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quinto.

Gabriel Bethlen mpr.

Caspar Beöleöny secretarius mpr.

Hátlapján: Exhibitae sunt manibus Gregorii Hidy de Perechen alteris vicecomitis comitatus Craznensis 4 die Junii A. D. 1615.

Olvastam 22 Martii anno 1620 Paulus Rechy.

4. Kolozsvár, 1615. október 11. Bethlen Gábor a somlyói reformátusokat a templom birtokában hagyja, amíg az imaház megépül.

SzilTrLev nro 6.

Gabriel Betthlen Dei gratia princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Fidelibus nostris universis et singulis spectabili ac magnifico domino, generosis ac egregiis, nobiles comiti, vicecomitibus iudlium et universitati nobilium comitatus Kraznensis salutem et favorem nostram.

Mivelhogy országunknak intercessiojára bizonyos helyeken országunkban az romai religion való híveinknek szentegyházakat remitáltunk bizonyos conditiokkal, azok között az Somlyón való szentegyház felől is így deliberaltunk, hogy az egész Somlyón lakókkal kegyelmetek építtessen egy auditoriumot és papnak való házat Somlyón becsülletes helyen, valahol kegyelmetek legh illendőbbnek és tisztességbnek ítili lenni. És mikor kegyelmetek azokat elkészítette, nekünk értésünkre adgya, és arra rendelt törvényértő híveinkkel megláttatjuk, mellyik félnek kellessék az ott való szentegyházat resignálnunk. De ez közben, az mígh az auditorium és az pap háza elkészül, hadgyuk és serio parancsolljuk kegyelmeteknek, hogy az somliai praedicatorit mind személyében, jövedelmiben és házában minden törvénytelen háborgatóktól megh oltalmazza, és az szentegyházban tartsa az orthodoxa

religion valókat, mígh törvény szerint azt eligazíttatjuk. Secus nulla ratione facturis. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Colosvar, die undecima mensis Octobris, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quinto.

Gabriel Bethlen mpr.

Caspar Beöleöny secretarius mpr.

Hátlapján: Exhibitae sunt litterae in manibus meis comiti comitatus Kraznensis die 17 mensis Octobris 1615.

Sigismundus Praepostvary mpr.

5. Zilah, 1623. június 26. Bethlen István hunyadi és máramarosi főispán a krasznai és bagosi prédikátor eltartott dézsmanegyedét kiadatni rendeli.

SzilTrLev nro 8.

Comes Stephanus Bethlen de Iktár comitatum Hunyadiensis ac Maramarosiensis supremus ac perpetuus comes serenissimi Sacri Romani Imperii et Transylvaniae principis, partium Regni Hungariae domini, sicularum comitis ac Opuliae Ratiborariaeque dux etc. Generosis, egregiis ac nobilibus dominis comitibus, vicecomitibus et iudicibus, juratisque assessoribus ac universitati nobilium comitatus Kraznensis praesentes visuris dominis amicis mihi observandis salutem et servitii paratam commendationem.

Nyilván lehet kegyelmeteknél, az elmúlt őszei beszercei generalis gyűlésben miképpen demandált volt az mi kegyelmes urunk öfelsége kegyelmeteknek az krasznai és bagosi orthodoxus praedicatorok jövedelme és állapotja felől, hogy tudniillik az mely szokott fizetése az krasznai és bagosi orthodoxus praedicatoroknak minden rendbéli és valláson levő emberektől réghetől fogván megjárta volna, az ott való pénteki vám és quartával együtt, mellyet Somlyai Báthori Istvánné asszonyom immár két vagy három esztendő alatt abalienálván, az ott való catholicusoktól adandó búza dézmát és egyéb egyházi fizetést is az maga csűriben rakatott volna, annak felette az bagosi quartat is contra vis et praejudicium ecclesiae maga számára foglalta volna, hogy azokat minden respectusokat hátra hagyván Báthori Istvánné asszonyom ellen restituáltassa. De az mint adgyák értésemre, mind ez ideig is kegyelmetek azt nem effectuálta az öfelsége kegyelmes parancsolattya szerént. Kegyelmeteket azért ex superabundantia intem, sőt autoritate functionis hagyom és parancsolom is serio, kegyelmetek az öfelsége kegyelmes parancsolattját azon dologh felől ne posthabeállyá, hanem mindenekben tartsa ahhoz magát, az mit öfelsége kegyelmeteknek parancsolt, és ha szintén Báthori Istvánné asszonyom az öfelsége kegyelmes parancsolattya ellen valamiben reluctálna is, de kegyelmetek ellene állván az proventus percipiálni Báthori Istvánné asszonyomnak ne engedje sub qualicunque praetextu, az elmúlt esztendőkről is pedigh mox et de facto contentáltassa, ez mostan jelen levő mezei gabonákból való proventusoknak kiszolgáltatására pedigh legyen oly szorgalmatos gondgya, hogy azt fogyatkozás nél-

kül percipiálván, adgya és assignállya krasznai és bagosi orthodoxus praedicator uram kezében fogyatkozás nélkül s minden egyéb proventusokat is hasonlóképpen az őfelsége kegyelmes parancsolattya szerént. Akioquin az mit ennek előtte való patens mandatumában is őfelsége kegyelmeteknek megparancsolt vala, hogy ha tisztí és hivatallya szerént ez dologban el nem jár, nehézségét fogja kegyelmetek őfelségének magára vonni, félő, hogy őfelségének ez dolgot értésére adván különb gondviseléssel ne legyen őfelsége felőlle. His eadem dominationes vestras bene valere desidero. Nec secus ullo modo faciant. Praesentibus perlectis exhibenti restituitis.

Datum in oppido Zilah, die vigesima sexta Junii, anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo tertio.

Comes Stephanus Bethlen mpria.

Hátlapján: 1623 die 1 Julii exhibitae et perlectae fuerunt litterae praesentes in generali congregatione nostra in oppido Somlio.

Gregorius Zentkirali juratus notarius cimitatus Craznensis.

6. Kolozsvár, 1631. december 12. I. Rákóczi György eltávolíttatja Krasznáról a katolikus papot.

SzilTrLev nro 15/a. Egykorú egyszerű másolat.

Georgius Rákóczi Dei gratia princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Fidelibus nostris magnifico, generosis, egregiis et nobilibus supremo ac vicecomitibus, iudicibus [vice]iudicibusque nobilium comitatus Kraznensis modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis eorumque vices gerentibus, cunctis etiam aliis quorum id... interest seu intererit, presentium notitiam habituris nobis dilectis salutem et favorem nostram.

Adatik értésünkre, hogy Krazna vármegyében lévő ugyan Krazna nevű faluban való orthodoxa ecclesiat az somlyai Miklós pater megháborítván, contra constitutionem et articulorum regni potentiose propria sua auctoritate egy pápista papot vitt oda bé, és most is ott volna. Ennek felette noha Báthori Istvánné Koczka Sónia asszony ugyan azon kraznai prédikátoroknak a quartaért rendelt volt annuatim huszonöt kalongya búzát, mellyről compositionalis levelek extál, mindazonáltal ez is abalienáltatott és elvétetett tőlök. Nem akarván azért efféle insolentiaikat birodalmunkban lévő ecclesiákban senkinek megengedni, hanem inkább a régi immunitasokban meg akarván őket tartani, hűségteknek kegyelmesen hagyjuk és serio parancsoljuk is, ez levelünk látván, tisztí és hivatalja szerint az megírt Krazna nevű faluból az articulus ellen odavitt pápista ministert mindjárt, minden kedvezés és halogatás nélkül amoveálja és küldje ki onnét, mert az religioknak az articulusban elvégeztetett aequabilitassa és rendi ellen semmiképpen meg nem engedjük ott lakni, sőt ha ki nem akar menni, más gondviselésünk lészen reá. Ennekutánna pedig successivis semper temporibus olly szorgalmatos gondja és vigyázása légyen

hűségteknek reá, hogy senkinek sub quovis colore et praetextu semmi úton és módon contra articulorum continentiam et religionis aequabilitatem pápista papot oda az faluba vinni és ott lakni s tartani meg ne engedjen és ne hagyjon. És az quartaért rendeltetett huszonöt kalongya búzát is a compositionak tenora szerint annuatim, non obstante harum litterarum nostrarum diuturnitate annak ideje korán az kraszna praedikátoroknak plenarie et integre mox et de facto megadassa fogyatkozás nélkül hűségtek, hogy abbéli jövedelmében kárt és fogyatkozást ne valljon. Secus non facturis. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Colosvar, die duodecima mensis Decembris, anno Domini millesimo sexcentesimo tricesimo primo.

Georgius Rakocy mpr.

Stephanus Kovacsoczi cancellarius mpr.

Martinus Markosfalvi secretarius mpr.

Hátlapján: Anno Domini 1632 die decimatertia mensis Januarii in generali congregatione comitatus Craznensis exhibitae, publicatae et lectae sunt praesentes litterae suae illustrissimae celsitudinis.

Georgius Hatzeki juratus notarius eiusdem comitatus Craznensis.

7. Gyulafehérvár, 1632. május 9. I. Rákóczi György a kraszna lelkipásztornak járó 25 kalongya búzát kiadatni rendeli.

SzilTrLev nro 16.

Georgius Rákóczi Dei gratia princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et sicularum comes etc. Fidelibus nostris spectabilibus ac magnificis, generosis, egregiis et nobiles supremo et vicecomitibus et iudicibus nobilium comitatus Kraznensis, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis eorumque vices gerentibus, praesentes nostras visuris nobis syncere dilectis salutem et favorem nostram.

Az kraszna orthodoxa religion levő ecclesia adja értésünkre alázatosan jelentvén, hogy noha az ott való ecclesiaban az quarta az orthodoxus ministereknek járt alkolmas időktől fogva, mindazáltal az idegen vallású somlyai patronusok nem régen intervertálván, per conditionem coactam az quartaért annuatim huszonöt kalongya búzát ígértek volna, mellyet ennek előtte vagy két esztendőttől fogva nem akarván administrálni, ez mai napig is nem adták volna megh nekik az conditio szerént, nyilvánvaló károkra és fogyatkozásokra, melynek megadattatása felől noha ennek előtte is parancsoltunk volt hűségteknek kegyelmesen, mindazáltal mind eddigh sem administráltatá hűségtek neki. Megh akarván azért az ott való orthodoxa ecclesiat az compositio szerént ebbéli igazságokban is tartani, az dologh így lévén, mégis ex superabundanti hagyjuk s parancsollyuk igen serio hűségteknek, a megh nevezett huszonöt kalongya búzát az compositio szerént az kraszna orthodoxus ministereknek annuatim, éppen és minden fogyatkozás nélkül az quartaért

bészolgáltatván ebbéli igazságokban megh fogyatkoztatni őket ennekutánna ne engedje hűségtek, hogy többszer ezen dologh felől ne requiráltassunk. Secus nullo modo facturis. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum in civitate nostra Alba Iulia, die nona mensis Maii, anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo secundo.

Georgius Rakoci mpr.

Stephanus Kovacsoczi cancellarius mpr.

Samuel Pathay secretarius mpr.

**A MÁSODIK HAJDÚFELKELÉS, HAJDÚPOLITIKA
BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN**

NYAKAS MIKLÓS:
A második hajdúfelkelés (1607–1608)

A második hajdúfelkelés kitörése – az első alatt a Bocskai-szabadságharc idején történeteket szoktuk érteni – szoros összefüggésben áll a Bocskai halálát követő fejleményekkel, a bécsi és a zsitvatoroki békekötés végrehajtásának nehézségeivel, az újjáalakuló Erdélyi Fejedelemség nehéz gondjaival, a fejedelmi trón betöltésével, s nem utolsósorban Bocskai hajdúadományainak érvényességével, illetve annak érvényesítésével. Mindezen problémakör érthetően korántsem volt úgynevezett hajdú belügy, hanem a legközvetlenebbül érintette mind a magyar, mind az erdélyi politikát, s mély kihatással volt a nemzetközi viszonyokra is, legérzékenyebben pedig a török porta és a Habsburgok vonatkozásában. Ha mindehhez hozzászámítjuk a Habsburg-ház mély belső válságát, Rudolf és Mátyás főherceg ellentétét, amelynek kezelésében a hajdúkérdés nem is elhanyagolható tényező volt, s amely tróncserevel és belső reformokkal oldódik majd meg, úgy azt mondhatjuk, kellőképpen érzékeltettük annak a hajdúmozgalomnak a fontosságát, amely ebben az időszakban önálló hatalmi tényezőként igyekszik magát megfogalmazni.

A hajdúkérdés súlyával és jelentőségével leginkább maga Bocskai volt tisztában, aki életében több adománylevél erejével igyekezett a hajdúkat kielégíteni, s a bécsi békekötés után visszatérően maga is szorgalmazta a hajdúság leszállítását. Halála azonban ebben megakadályozta, de megakadályozta a magyar politikai elitet is, amelyet, mint fentebb láttuk, újabb nehezen megoldható problémák kötöttek le.

Amikor Bocskai István, Magyarország és Erdély választott fejedelme 1606. december 29-én Kassán elhunyt, azok a politikai problémák, amelyek az általa vezetett szabadságharcot kiváltották, illetve azok, amelyek a szabadságharc folyamán keletkeztek, még csak részben oldódtak meg, s a megoldás mikéntje a kortársak előtt korántsem volt egyértelmű.

Tárgyunk szempontjából érthetően a fejedelem hajdú kiváltságolásainak a sorsa érdemel figyelmet, annál is inkább, mert a nagy hajdúvárosok sorsa ezzel a legszorosabban összefügg.¹

A magyar történetírásban a hajdúsággal kapcsolatban lényeges kérdések maradtak tisztázatlanul, részint a források hiányossága, szórtsága, nem-léte miatt, de azért is, mert erre célzott történeti kutatás nem történt. Mire gondolunk? Nem kellőképpen ismerjük a hajdúság belső szervezettségét, belső érdekelttségi rendszerét. Újabb derült ki, hogy a hajdúság jutalmazására, már a szerencsi gyűlés alatt határozott ígéretek történtek, amelyek a korponai, majd a kassai kiváltságlevélben öltöttek testet. Nem tudjuk azonban megmondani, hogy a mintegy 30 000 főre tehető hajdúságból miért ez a mintegy tízezer fő részesült ebben a megtiszteltetésben.

¹ Nyakas Miklós: *A hajdúk leteleptése Bősörményben*. Hajdúböszörmény, 1984. (Hajdúsági közlemények, 13.)

Nem tudjuk pontosan megítélni, miért volt szükség három kiváltságlevélre, ráadásul egyéni adományok mellett. A korponai kiváltságlevél kiállításának körülményei mindenesetre azt bizonyítják, hogy a hajdúvezérek között erős versengés és érdekellentét lehetett. Feltűnő, hogy a kiváltságlevelekben említett hajdúvezérek közül később tényleges városvezetőként Halasi Fekete Pétert említhetjük, míg többen a bihari térségben bukkannak fel. Fekete Péter viszont a második hajdúfelkelés során nem kap szerepet.

A kialakult új helyzetben a hajdúkat érthetően saját sorsuk, illetve kiváltságaik sorsa érdekelte leginkább. A három hatalmi központ, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és a Porta pedig azon igyekezett, hogyan tudja befolyása alá vonni azt a mozgalmat, amelynek fegyveres erejét egyáltalán nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A magyar rendek jelentős része arra törekedett, hogy Bocskai kiváltságait kétségessé tegyék.²

A vármegyék nemessége és a bécsi béke végrehajtására kiküldött királyi biztosok – Forgách Zsigmond és Dóczy András – mindenekelőtt a szabadságharc után még fegyverben álló hajdúvitézek „leszállítását” szerették volna elérni. Számuk korántsem volt csekély, hiszen közvetlenül Bocskai halála után – 1606 végén és 1607 elején – tizennégy kapitány és egy főkapitány vezetése alatt 14 000-nél több hajdú vonult fegyveresen téli szállásra a Tisza-menti megyékbe.³ A hajdúk zsoldjának kifizetésére azonban pénz nem állott rendelkezésre. Tehát a kiváltságolt hajdúk – a szoboszlóiak nélkül 9 254 fő, akik az érsekújvári mustrán is szerepeltek – a szabadságharc után, ahogyan később maguk mondták, szétoszlottak, „ki atyja házához, ki atyafia házához, kinek hol volt helye”, s várták, hogy adománybirtokaikat elfoglalhassák.⁴ A Korponán kelt úgynevezett nagy hajdú adománylevelet Szabolcs vármegye Karáson tartott nemesi közgyűlésén 1606. december negyedikén ünnepélyesen kihirdette. A hajdúvitézek ezzel az aktussal – jogilag legalábbis – birtokaikat elfoglalhatták.

Ez azonban korántsem volt ilyen egyértelmű! A királyi biztosok – Forgách Zsigmond és Dóczy András – ugyanis kiméletlen hajsztát indítottak a hajdúság ellen általában, a kiváltságoltak ellen pedig különösen, amely tulajdonképpen a hajdúkiváltságolások megsemmisítését célozta. „...Nem tudjuk honnét indítatván Forgách Zsigmond és Dóczy András ő Nagyságok elvötték az igaz hajdúságnak jószágait”, panaszták később a hajdúk a felkelés csúcspontján; „dobbal, zászlóval kergettettek, sőt ugyan parancsolatot is adtanak eő Nagyságok az kállaiaknak és tokaiaknak, hogy mindenütt kergessenek, fosszanak és öljenek bennünket, úgy annyira, hogy még az prédikációra is fegyverrel kellett mennünk”.⁵ Miskolci Nagy András hajdúfőkapitány Illésházy Istvánhoz és Thurzó Györgyhöz intézett levelében

² Majláth Béla: *A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben*. Bp., 1883. (továbbiakban Majláth 1883.) 18.

³ Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. (továbbiakban Rác 1969.) 59.

⁴ Uo. 62.

⁵ Majláth 1883. 16.

azt állította, hogy faluról-falura, városról-városra kergették őket, s éppen ezért jutottak arra az elhatározásra, hogy jobb minékünk mind egy lábíg meghalunk, hogy nem mint a magunk nemzete miatt ily nagy gyalázatot vallanunk”.⁶

A legsúlyosabb problémát Hadház és Kálló birtokbavétele jelentette. A hajdúvitézeket, Dóczy András a tokaji végváriakkal támadtatta meg, parancsba adva, „hogy az hajdúkra Hadházra reá menjenek és minden marhájokban zsákmányt veszessenek, és magokat is fogva hozzák”.⁷

A Kállóba települni kívánókra „Zéchy György uram Szöllőssy Mihály uram hadát reá küldvén, hatot elfogtak közülük, és nem tudjuk hova tötte őket, levágta-e, avagy rabságban tartja” - panaszták.⁸ „A kállói és tokaji vitézeknek semmi más ellenségük nem volt, csak mi” – írták felháborodva. Sérelmezték azt is, hogy egyes főurak a birtokaikra beszállásolt hajdúktól jobbágyi szolgáltatások módjára adót akartak behajtani. Ez ellen tiltakoztak, mondván: „mi pedig szokatlanok vagyunk efféle szolgálathoz, holott gyermekségünkől fogva szablyánkkal esszük, kenyereinket”.⁹

Tény, hogy a hajdúk eleinte tárgyalások útján próbáltak birtokukba kerülni, de keményen szögezték le azt is, hogy, „ha ... pedig valaki torkunk verve el akarja venni a mi jószágunkat, mind kicsintől fogva nagyig elfogyatjuk az mi életünket az mienk mellett”.¹⁰ A tárgyalással megbízott hajdú követeket azonban Forgách Zsigmond elfogatta, s ez a kedélyeket érthető módon a pattanásig feszítette. Bosnyák Tamás füleki várkapitány szerint a leszállott hajdúság már 1607 júliusában „zsibongani” kezdett, s véleménye szerint „az füstölgő tüzet nem köllene piszkálni, a háborúságot könnyű kezdeni, de nehéz elvégezni”.¹¹

Függetlenül attól, hogy a bizonytalan magyar belpolitikai helyzet, Rudolf és Mátyás főherceg elmégesedő ellentéte, Báthory Gábor nyílt aspirációja Erdély fejedelmi süvegéért, Homonnai Bálint politikai ambíciói stb. kedveztek a felkelés ki-robbanásának, nem valószínű, hogy a hajdúmozgalom akkora politikai nyomást tudott volna kifejteni, mint ahogyan az ténylegesen történt, ha nem tudják hátuk mögött a török hallgatóságos szövetségét. A második hajdúfelkelésről Bécsbe érkezett hírek és kémjelentések 1607 október és december közepe azt bizonyítják, hogy a császári udvarnak a hajdúk mozgásáról, a mozgalom irányultságáról meglehetően

⁶ Komáromy András: Levelek és akták az 1607/8-iki hajdúlázadás történetéhez. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1893. 81. Nagy András hajdúgenerális levele Illésházy Istvánhoz és Thurzó Györgyhez.

⁷ Majláth 1883. 17.

⁸ Uo. 21.

⁹ Komáromy András: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1900. 422. Kérik egyben azt is, hogy Kállót bocsássa kezükbe.

¹⁰ Uo.

¹¹ Rácz 1969. 63. 109. jegyzet

pontos értesüléseik voltak.¹² Az udvarban számolnak a hajdúmozgalom nagyhatalmi következményeivel, ugyanakkor feltűnő, hogy nem tudnak a hajdúságot ért eredeti sérelmekről, amelyek magát a mozgalmat is kiválthatták. Szemmel láthatóan nem értették meg a hajdúság sajátos céljait (leletelepedés és kiváltságok) s ennek megfelelően válasszuk is végeredményben hibás. A második hajdúfelkelés problémakörét a Habsburgok által gyanús szemmel vizsgált Báthory Gábor fogja megoldani.

Forgách Ferenc és Dóczy András azt jelentették Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemnek, hogy a felkelést „Nagy András az rossz áruló az budai passa practicájából indította Debreczenből az nagyságod birtokából”.¹³ Ugyancsak ők jelentették 1607. november tizenkettedikén, hogy „az hajdúság ... az törökkel tatárral egyet értvén, az ország és Erdély kárára tör”.¹⁴ Tény, hogy a felkelés megindítása előtt Nagy András hajdúfőkapitány több ízben is tárgyalt a budai basával, s a felkelés szervezésében és kezdeti szakaszában a törökök és a hajdúkapitányok kétségtelesenül együttműködtek”.¹⁵

Rendkívül figyelemre méltó az az irat, amely Rozsnyay történeti maradványai-ban bukkan fel, s amely szerint Nagy András azt kérte a szerdártól, Murád pasától, hogy az ezen hadakozás alatt (ti. a 15 éves háborúban) elpusztult Szolnok környéki városok és falvak adassanak a hajdúságnak „lakásra, adózás és dézmálás nélkül való perpetua immunitással”. A kérést azzal indokolta, hogy „a Bocskai István királylyal lévő hajdúságnak” sem a magyarországiak, sem az erdélyiek lakóhelyet adni nem akarnak, s így azok „sem kün sem ben volnának”, kénytelenek ezt kérni. Ha a kérést a török császár adhnáméval megerősíti, akkor „mi is arra kötelezzük magunkat, hogy valamikor hatalmas császárok a nemzetekre (más olvasatban *németekre*) hadakoznak, hadakozásának kezdetitől fogva minden esztendőben, valamíg megbékéllének, lovas és gyalog hadainkkal szolgálni kötelesek leszünk.” A levél aláírója Nagy András főkapitány és az „egész hajdúságnak több nevezetes kapitányi”. Időpontja Rozsnyaynál 1606 szeptember 20., a keltezés évéről pedig annyit mond, hogy „anno ut supra”. Rozsnyay maga 1606-ra tette az irat keltét, a közlő Szilágyi Sándor ezt 1610-re értelmezte, magam úgy látom, hogy az nagy valószí-

¹² Vö. a jelen kötetben megjelenő kitűnő tanulmánnyal. *Bagi Zoltán* „Látja a harmadik fél a saját hasznát és sikerét ebben”. A második hajdúfelkelésről Bécsbe érkezett hírek és kémjelentések 1607 október és december közepe között.

¹³ Forgách és Dóczy Rákóczinak a hajdúmozgalmakról. Kassa. 1607. nov. 9. Arra is kéri Rákóczit, parancsoljon rájuk, ha el nem oszlnak „Nagyságod is írjon mindjárt Rhédey Ferencz uramnak, menjen hozzájuk és hadja meg nekik, hogyha el nem oszlanak feleségeket, gyermekeket levágatja Debreczenbe.” Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. Bp., 1879. (továbbiakban EOE V.) 554.

¹⁴ Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Zsigmondhoz. Kassa, 1617. nov. 12. EOE V. 559. A hajdúk zavargása ügyében kelt jelentés.

¹⁵ Rácz 1969. 70–71. Vö. még: Komáromy András: Nagy András hajdúgenerális halála. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1910. (továbbiakban Komáromy 1910.) 148–164.

núséggel 1607-re tehető.¹⁶ A levél kelte pedig a legszorosabb összefüggésben áll a második hajdúfelkeléssel.

A második hajdúfelkelés Debrecen térségében robbant ki 1607 októberében, s szervezői azok a hajdúkapitányok voltak, akik Debrecenbe húzódtak be, mindegyikük előtt Nagy András, Számy (Zámy) György, Elek János, Kovács István és Sárközy Gergely.¹⁷ Eleinte valószínűen azok a hajdúvitézek csatlakoztak a mozgalomhoz, akiket adományos birtokaik elfoglalásában akadályoztak, de a későbbiekben a felkelés bázisát gyarapította az a mintegy húszezer főre tehető tömeg, amely a Bocskai-féle kiváltságolásból kimaradt.

A felkelés szervezője és katonai vezetője, egyben legnagyobb tekintélyű embere kétségtelenül az a Miskolci Nagy András volt, aki már a Bocskai-szabadságharcban is szerepet játszott, az osztrák csatában a kastély védője, de a korponai országgyűlés alatt is szóba hozzák. Szilágyi Sándor esetlegesen említi, hogy talán azonos a Bocskai végrendeletében szereplő Nagy Gergellyel. Tény, hogy a végrendeletben említett Nagy Gergelyről közelebbit nem tudunk mondani, mint ahogyan a végrendelet filológiai elemzése nélkül arról sem, hogy az itt említett hajdúviszt mennyiben azonosítható a nemsokára fontos szerepet játszó Nagy Andrással. Tény, hogy a végrendelet első közlései egyaránt Nagy Gergelyt említik.

Előneve alapján miskolci, a korponai országgyűlésen reá tett gunyoros megjegyzés alapján paraszti származású. Nemesítése valamilyen formában megtörténhetett, mert a hajdúfelkelés alatt 1607. okt. 28-án, Nádudvarról kelt levelében „Nagy András hajdúkapitány, 1607” köriratú címeres pecsétet használ, s ennek címerképe a Nagy András által a kassai főprédikátorhoz, Alvinczyhez és a városi tanácshoz címzett és Lökről, 1607. november 10-én kelt levele alapján páncélos kar, amely két egyenes kardot tart.

Igazi fénykora ekkor kezdődött. Nemsokára ugyanis döntő szerepet játszott Báthory Gábor erdélyi fejedelmi trónra ültetésében, aki ezért a fejedelem kedvelt embere, udvari tanácsosa, mezei hadainak főkapitánya lett, többek között „kővárás” úr, aki a fejedelem adományából a hatalmas bajomi uradalmat mondhatta magáénak. Tragikusan alakuló további sorsával e helyen nem áll módunkban foglalkozni.¹⁸

A hajdúfelkelés programját minden jel szerint elsősorban a protestáns prédikátorok, mindenekelőtt Foktői Máté szikszói prédikátor fogalmazta meg, aki Ko-

¹⁶ Rozsnyay Dávid az utolsó török deák, történeti maradványai. Összeszedte s jegyzetekkel és oklevél-tárral kísérve kiadta Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Emlékek VIII. kötet. Pest, 1867. 46.

¹⁷ Nagy András hajdúkapitány Rhédey Ferenchez. = *Történelmi Tár*, 1900. évf. 422–424. és Forgách és Dóczy Rákóczinak a hajdúmozgalomról. Kassa, 1607. nov. 9. EOE .V. k. 554.

¹⁸ Vö. Komáromy 1910. A bajomi uradalom egyébként akkor a következő helyekből állott: Derecske, Zám, Szovát (részben), Bajon (részben), Rétszentmiklós (részben), Nagyrábé, Tetétlen, Szerep, Bagos, Ohat, Csege, Dancsháza, Püspökladány, Nádudvar, Csépany, Balkány, Kemény, Okány, Egyek. A vár történetére lásd. Szűcs Sándor: A bajomi vár. (Püspökladány, é. n.) Vö. Módy György: Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I.* (Szerk. Bencsik János) Hajdúböszörmény, 1973. 49–60.

máromy András szavaival „mint apostol járt-kelt közöttük, velük tűrt, velük szenvedett; s nemcsak a szószékről lelkesítette, buzdította őket, de tulajdonképpen ő adott irányt az egész mozgalomnak s tanácsa után indultak a vezérek”.¹⁹ S ha ezt a megfogalmazást ebben a formában kissé végletesnek is érezzük, az kétségtelen, hogy a felkelés ideológiájának kialakításában a protestantizmus fontos szerepet játszott. Az igazság az, hogy pontosan nem tudjuk, mit sugalmaztak a prédikátorok s mi volt a hajdúvitéznek sajátja.²⁰ A nemzeti és vallási sérelmek a protestáns prédikátorok hatására kerülhettek be a hajdúk követeléseibe.

A fegyveres összecsapást elkerülendő 1607. december 29-én tárgyalások kezdődtek a hajdúk és a magyar rendek között, amelyet a hajdúk részéről Nagy András hajdúgenerális vezetett, míg a rendek részéről Homonnai Drugeth Bálinttal az élén egy tizenöt tagú küldöttség. Az Ináncson folytatott tárgyalásoknak külön érdekessége volt, hogy a hajdúk immár nemcsak saját sérelmeiket emlegették, hanem kifejezetten rendi jellegűeket is, így például egy nemzeti király választásának a gondolatát. Jelöltjük Homonnai Bálint volt! Azzal is fenyegetőztek, ha Homonnai nem vállalná el a királyi koronát, maguk közül emelnék „bocskorost” a magyar királyi székbe. Nyilván Nagy Andrára gondolhattak. A tárgyalásoknak egyetlen kézzel fogható eredménye volt, ötven napos fegyverszünet a szemben álló felek között.²¹ A későbbi fejlemények alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ennek viszont meghatározó jelentősége lett. A tényleges fegyveres összetűzés ugyanis elmaradt.

Az ügy ekkorra nemzetközi méretűvé szélesedett, s azzal mind a prágai haditanács, mind a Mátyás főherceg köré csoportosult politikai erők, mind pedig a török porta foglalkozott. A bizonytalan helyzet a nemesség számára is veszélyessé vált. A hajdúk ugyanis mind gyakrabban fordultak a nemesi udvarházak ellen. Rászánták magukat arra, hogy a hajdúkat, bevonják a rendi tárgyalásokba, s „az ország hit levele mellett” küldjenek „hites embereket” a kassai részgyűlésre, hogy azok „hallják és értsék az ország végzését”.²²

Időközben egyértelművé vált mind a prágai udvarban, tehát II. Rudolf császár körében, mind pedig Mátyás főherceg táborában, hogy a siker azé lesz, aki mellé a hajdúk állnak. Rudolf császár Rákóczi Lajos segítségével kísérletezett a hajdúk megnyerésével. A Szikszón, Szerencsen s végül Debrecenben folytatott tárgyalások azonban nem vezettek eredményre.²³ Nem jártak azonban sikerrel azok a tárgyalá-

¹⁹ Komáromy András: *Levelek és akták az 1607/8-ki hajdúázadás történetéhez.* = *Hadtörténeti Közlemények*, 1893. 72. Az újabb történeti irodalom részletezését lásd. Rác 1969. 73.

²⁰ Mindenesetre a hajdúkövetelésekben különösen az első időszakban a protestantizmus ügye állandóan visszatérő probléma.

²¹ Majláth 1883. 31. „Kívánjuk azt, hogy Homonnay Bálint uram a magyarországi fejedelemséget fölvegye, abban bizonyos lévén, ha föl nem veszi, mi általán fogva bocskorost emelünk fejedelemségünkre.”

²² Czobor Mihály és Lónyay András a hajdú vitézeknek, Uo. 441–442. Az ötven napos fegyverszünetet jan. 1-én kezdődött.

²³ Rác 1969. 36.

sok sem, amelyeket Mátyás főherceg, illetve az őt támogató magyar rendek kezdeményeztek.²⁴

A hajdúfelkelés sorsának alakulásába ekkortájt újabb hatalmi tényező kapcsolódott be; a mérhetetlen vagyonnal rendelkező, fiatal, életerőtől duzzadó, ambiciózus Báthory Gábor, a későbbi erdélyi fejedelem, aki Erdély trónjának megnyerését döntően a hajdúknak köszönhette. Báthory 1607 elején ugyan még csak tizennyolc éves, de már maga mögött tudhatta a Bocskai-szabadságharc politikust érlelő időszakát. Báthory Gábor már 1607 január elején bejelentette igényét a portán a trónra. Nyilvánvaló célja volt ettől kezdve Erdély trónjának megszerzése.²⁵

Bebizonyosodott, hogy a hajdúk által a magyar királyságra kiszemelt Homonnai, akit Bocskai végrendeletében örökösének nevezett meg Erdély trónján, a lehetőséggel nem tud és nem is akar élni. A hajdúfelkelés önálló politikai programja pedig megvalósíthatatlan volt. Bocskai halála után a rendek a fejedelem ottani kormányzóját, az egykori végvári kapitányt, Rákóczi Zsigmondot ültették a gyulafehérvári palotába, aki így egyben a későbbi dinasztia megalapítója is lett.²⁶

Báthory Gábor Erdélyben nagyszabású politikai játszmába kezdett, megnyerve az ottani rendek támogatását, elaltatva a Habsburgok gyanakvását, biztosítva a török jóindulatát, s mindenekelett megnyerve a hajdúk támogatását. Számára döntő volt, ki tudja-e használni a hajdúfelkelés okozta politikai sokkot, s maga mellé tudja-e állítani a fegyveres hajdúságot, amely az ország legkönnyebben mobilizálható fegyveres erejét jelentette. Nos, mindez sikerült! Nyilvánvaló azonban, hogy a hajdúk és az arisztokrata Báthory Gábor egymásra találása korántsem volt a véletlen műve. Mind a hajdúmozgalom vezetője, Nagy András, mind a fiatal és a fejedelmi trónra áhító főúr tisztában volt azzal, hogy az adott történelmi pillanatban egymásnak olyan előnyöket képesek biztosítani, amelyeket máshonnan nem kaphatnának. A nagyra törő fiatal arisztokrata Debrecenben, 1608 február hatodikán kötötte meg formálisan is a szövetséget a hajdúvezérekkel.²⁷ Ezt megelőzően a főkapitányok február ötödikén Báthory Gábor elé feltételeket szabtak.²⁸ Többek között megkívánták, hogy „Nagy András, urunk ő nagysága után” a második ember legyen a fejedelemségben, s mivel pedig, *a titulus jövedelem nélkül semmi*, méltóságához illeendő jószággal is akarjuk hogy ő nagysága az mi megnevezett Generálisunkat megajándékozza”. Lényeges feltétel volt, hogy a hajdú főtiszteket, kik „kapitány-ságot viselnek”, a leendő fejedelem rangjukban továbbra is megtartsa, és „az vé-

²⁴ Uo.

²⁵ Mái legjobb életrajza Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. (továbbiakban Szilágyi 1867.)

²⁶ Vö. Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond, Egy dinasztia születése. In. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. 1978. (Módy György és Durkó Mátyás közreműködésével szerkesztette Dankó Imre) Debrecen, 1979. (továbbiakban Trócsányi 1978.)

²⁷ EOE. V. k. 570–574.

²⁸ A hajdúk Báthory Gábor elibe feltételeket szabnak. Debrecen, 1608. febr. 5. Komáromy András: A szabad hajdú történetére vonatkozó levelek és okiratok. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1900. évf. 438–440.

gekben szép módgyával kit imide, kit amoda rendeltessen illendő fizetéssel”, s a közönséges hajdúvitézeknek is illendő fizetést adjon. Az egyik leglényegesebb feltételük azonban az volt, hogy „az közönséges vitézek Váradtól fogva Ecsedig és Kállóig” telepíttessenek le, mégpedig oly módon, hogy mindegyiknek „nemzetségről nemzetségre állandó és szabadságos hely adassék”.

E feltételek döntően a hajdú kiváltságok körül forogtak, de a vallás kérdését is érintették, mégpedig egyoldalúan a kálvinista türelmetlenség szempontjából. Kikötötték ugyanis, hogy „az eretnek és pápista tanítókat az községből sőt az országból is kiűzesse” a fejedelem, s az ország és a maga dolgait, „igaz és tiszta hitű vallásos emberekre...” bízta.

Az eléggé egyértelmű, hogy a hajdúk tisztában voltak szerepük fontosságával, s ennek megfelelően céljaik teljességét foglaltatták a megállapodásba, amelyet Báthory Gábor szorult helyzetében el is fogadott. Az már más kérdés, hogy a későbbiekben maga is igyekezett a hajdúk túlzott követeléseit visszaszorítani.²⁹

A fejedelem a hajdú főtisztákat adománybirtokokkal jutalmazta.³⁰ Nagy András nem lett ugyan váradi főkapitány, de Báthory Gábor mégis mezei hadainak főparancsnokává nevezte ki. A fejedelem hajdútelepítő politikája pedig elsősorban a kiváltságolásból kirekedtek érdekeit szolgálta.³¹ Báthory Gábor természetesen nem önzetlenül tette azt, amit tett, hiszen a hajdúvezérekre mindvégig rá volt utalva, s bukásának egyik okát is ennek megromlásában kereshetjük.³²

A szövetség beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Az öreg, de mégis tehetséges és céltudatos Rákóczi Zsigmond 1608 március ötödikén lemondani kényszerült Erdély fejedelmi trónjáról, s két nap múlva családjával együtt elhagyta az országot.³³

Báthory Gábor pedig 1608. március 31-én hajdúvitézeivel bevonult Kolozsvárra, s elfoglalta az erdélyi fejedelmi trónt.³⁴

A Báthory Gáborral kötött szövetség merőben új helyzetet teremtett a második hajdúfelkelés sorsának alakulásában is. A hajdúság katonailag legértékesebb részének megnyerése azt is jelentette, hogy megnyílt az út a felkelés leszerelésére. Döntő mozzanat volt az is, hogy a török birodalom – miután ígéretet kapott arra, hogy császári részről teljesítik a zsitvatoroki békekötésben vállaltakat – megígérte, hogy

²⁹ Trócsányi 1978. 107.

³⁰ Vö. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. Debrecen, 1971. (továbbiakban Szendrey 1971.) 287–325. és Rác 1969. 92–96.

³¹ Vö. Uo. Rác István szerint „Báthory Gábor már uralkodásának első két évében egy nagyméretű hajdútelepítési programot hajtott végre ...” Szendrey 1971. tételiesen közli a kiváltságleveleket.

³² Szilágyi 1867.

³³ A Báthory Gábor hűségére tért hajdúk Rákóczi Zsigmondnak az Erdélyből való szabad kijövetelére hitlevelet adnak. Komáromy András: *Levelek és akták az 1607-ki hajdúlázadás történetéhez*. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1893. 78–79. A hajdúkapitányok Nagy András főkapitánnyal az élükön hitlevélben biztosították a volt erdélyi fejedelmet, hogy Erdélyből szabadon távozhat, mivel „hogy az mi kegyelmes Urunkkal az Nagyságos Báthory Gáborral maga ő nagysága jó akarattából az erdélyi fejedelemségen megalkuttanak”.

³⁴ Vö. Komáromy András: Rhédey Ferenc váradi kapitány. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1894. 425.

nem támogatja többé a hajdúmozgalmat. 1608. március 27-én került sor az úgynevezett érsekújvári „frigylevél” kiadására, amely a hajdúfelkelés leszerelésének fontos előjátéka volt.³⁵ A megbékélés létrejöttében fontos szerepe volt a Habsburg birodalom súlyos belső válságának! Mátyás főherceg és magyar hívei ugyanis számítottak – nem is alaptalanul – a hajdú fegyverekre a Rudolf császár elleni esetleges összecsapásban. Az érsekújvári egyezség megkötése után valóban mintegy hatezer hajdú csatlakozott Mátyás főherceg Pozsonynál gyülekező táborához s részt is vettek a csehországi táborozásban.³⁶ Fegyveres összetűzésre azonban nem került sor. II. Rudolf a körülmények kényszerítő hatása alatt 1608. június 18-án kénytelen volt a trónról Mátyás főherceg javára lemondani, aki történelmünkben II. Mátyás néven ismeretes.³⁷

A hajdúk főereje Nagy András vezérletével 1608 áprilisában Miskolc térségében tartózkodott. A főkapitány itt vette kézhez Thurzó György nádor levelét, amelyben az a hajdúkérdés végleges rendezésére béketárgyalásokat ajánlott, amelyet az érintettek örömmel el is fogadtak, annál is inkább, mert a török is, Báthory Gábor erdélyi fejedelem is megbékélésre intette őket³⁸

A tárgyalások a hajdúvezérek és a Homonnai vezette magyar rendi küldöttek között 1608. április 13-án Várkonyban zajlottak le.³⁹ E sorsdöntő alkudozáson részt vett a hajdúmozgalom egész vezérkara. A tárgyalásokon Homonnaiék megígérték, hogy a zsitvatoroki békekötésben vállalt és az érsekújvári egyezségben újból megígért ajándékot a töröknek beviszik Budára. E feltétel írásba foglalása logikusan adódott a török és a hajdúmozgalom korábbi szövetségéből. A rendek kötelezettségét vállaltak arra, hogy a hajdúk szabadon elfoglalhatják a Bocskai-féle adománybirtokokat, így Kálló városát is. Így elfogadták a rendek legfőbb követelését, tudniillik azt, hogy „az Tiszán mindgyárt által keljünk, s az szegény fejedelemtől adatott jószágban mindgyárást leszálljunk és eloszoljunk”.

³⁵ Miskolczi Nagy András hajdúfőkapitány Illésházy Istvánhoz és Thurzó Györgyhez Érsekújvárra. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1893. 80–81. és Rácz 1969. 87. Ebben a magyar rendek vállalták, hogy a felkelésben részt vett hajdúkon nem állanak bosszút és a Bocskai István által nekik ajánlkozott birtokokat akadálytalanul elfoglalhatják.

³⁶ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. 81. A Mátyás táborában állott hajdúk ezután hamar eloszlottak, s június hó közepén már csupán néhány kapitány állott fegyverben Géczy András irányítása alatt.

³⁷ Uo.

³⁸ Rácz 1969. 89.

³⁹ A hajdúk hitlevele. Várkony, 1608. ápr. 13. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1893. 84–87. Az egyezség „in castris Haydonum ad Várkony positis” született, azaz a hajdúság Várkony melletti táborában. A résztvevő hajdútisztok: Nagy András, Elek János, Szilassi János, Szöllőssy Mihály, Kewy Miklós, Teörök István, Szénássy Mátyás, Zámbo Balázs, Zámy György, Csonka János, Nánássy István, Cseke Balázs, Deres Imre, Kovách Péter, Szabó János, Nagy Demeter, Károk János, Gyarmati István, Péter deák, Sárkán Jakab, Molnos János, Darabos Mihály, Kozák János, Sas Berta, Miskolczi Nagy János, Mochoni Gergely, Máchy János, Nyireő Mihály, Rácz Demeter, Nagy Ábrahám, Chatáry János, Nagy Márton, Hevessy János, Kozák Márton, Horváth Márton, Gesztebi János, Nagy Péter és Pánczél Miklós.

Szoros összefüggésben állott a Várkonyban kötött egyezséggel a hajdúkkal Szikszón, 1608 április tizenkilencedikén kötött szerződés, amely a királyi zsoldban álló katonákat érintette.⁴⁰ Az egyezés értelmében Homonnai Drugeth Bálint „az országhoz mutatott hűségük és jövendő hasonló szolgálatuk” fejében az érintetteknek Polgárt és Szentmargitát adományozta. E két település hajdúkézre adása azonban a feudális jog értelmében teljesen törvénytelen volt, lévén azoknak földesuruk, az egri káptalan. A törvénytelenység tényét érezhette maga Homonnai is, mert úgy rendelkezett, hogy ha „e mellénk állt hajdúságnak” a fenti két birtokot a generális országgyűlésen a magyar rendek nem lennének hajlandók megadni, akkor „más hasonló helyet szerzünk érte”.

A feltételek többi pontja hasonló volt a várkonyi egyezéshez. Homonnai ugyanis büntetlenséget ígért minden, a múltban elkövetett bűntettre. Az adományozott birtokokért cserében viszont megkövetelte, hogy „fejenként ki-ki házakhoz és helyekre telepedjenek”.

Kérdés, hogy a Polgárt és Szentmargitát birtokba vevő hajdúk vajon a Bocskai István által kiváltságolt hajdúvitézek közé tartoztak-e. Homonnai levele szerint az ide települőknek részük kell legyen azokban a birtokokban is, amelyeket „a szegény meghalt fejedelem adott volt közönségesen az egész hajdúságnak”. Polgár és Szentmargita szerinte „azok felett” való adomány. Intette őket, hogy Bocskai adományából is vegyék ki részüket, s ebben segítséget is ígért.

Összegzően megállapíthatjuk, hogy a Bocskai halála után kialakult politikai helyzetben a hajdúság megkerülhetetlen tényező volt, s fegyveres erejük volt az, amely az ország közhatalmi szereplőiből kikényszeríthette a hajdú adományok érvényességét. S ez a tény a hajdúvárosok megszilárdulása szempontjából sorsdöntő mozzanat volt.

⁴⁰ Szendrey 1969. 20–22.

BAGI ZOLTÁN:
„Látja a harmadik fél a saját hasznát és sikerét ebben”¹
A második hajdúfelkelésről Bécsbe érkezett hírek és kémjelentések
1607 október és december közepe között²

Bevezetés

A hírszerzés az ellenség³, jelen esetben a hajdúk és az Oszmán Birodalom katonai és politikai tevékenységének felderítése a 16–17. században is kulcsfontosságú szerepet játszott a Habsburg kormányzat kül-, védelmi- és katonapolitikájának alakulásában, alakításában.⁴ Gondoljunk csak az 1556-tól a keleti diplomáciát, ezen belül a kémvizsgálókat is irányító Udvari Haditanács különböző pontos információk megszerzésére tett kísérleteire.⁵ Nem meglepő tehát, hogy a magyar történetírás is a

¹ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv Wien (KA) Wiener Hofkriegsratakten (HKR) Karton 31. Expedit (Exp.) November No. 31. Illésházy István levele Siegfried (Seifried) von Kollonichnak, 1607. november 9. (Az általunk olvasott levelekben egyértelműen *Seifried*, de a magyar nyelvű szakirodalom névhasználata miatt a továbbiakban következetesen az elfogadott és ismert Siegfried alakot használjuk.)

² A munkámhoz szükséges iratokat a Collegium Hungaricum 2008. évi pályázatán elnyert ösztöndíj idején gyűjtöttem össze. Ezúton szeretném megköszönni Balla Tibornak és Hermann Róbertnek, hogy a kutatásban segítségemre voltak. Emellett szeretném megköszönni Papp Sándor és Pálffy Géza szakmai tanácsait.

³ Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete. Ügynökök–Rendszerek–Akciónok*. I. kötet. Bp., 1997.

⁴ Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. (továbbiakban Pálffy 1999.) 33–56. 34.

⁵ Az Udvari Haditanács felállításáról és feladatairól: Firnhaber, Friedrich: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes*. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 30. (1864) 91–178.; Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. Wien, 1949. A diplomácia kémkedés megszervezéséről: Teplý, Karl: *Die kaiserliche Großbotschaft 1628 von Kufstein*. Wien, 1968.; Žontar, Josip: *Michael Černović, Geheimagent Ferdinands I. und Maximilians II., und seine Berichterstattung*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives 24. (1971) 169–222.; Meienberger, Peter: *Johann Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629–1643*. Bern – Frankfurt a. M., 1973.; Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoleju. Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert*. (Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti, Razred za zgodovinske i družbene vede I. Dela 18.; Inštitut za Občo in Narodno Zgodovino 5.) Ljubljana, 1973. (továbbiakban Žontar 1973); Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie*. Wien-Köln-Weimar 1992. 101.; Hiller István: *„Titkos Levelezők” intézménye*. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán és Thoroczky Gábor, Bp., 1998. (továbbiakban Hiller 1998) 204–216.; Pálffy 1999. 41.; Hiller István: *A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. (továbbiakban Hiller 1999) 157–169.; Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló hábo-*

20. század első felétől nagy figyelmet szentelt a kérdésnek. A bécsi levéltári anyagokat jól ismerő Takáts Sándor piarista tanár és Erdélyi Gyula megjelent művei azonban ma már nem tekinthetők egyébnek, mint jó stílusban esszészerűen megírt, igen érdekes kém-anekdoták páratlan gyűjteményének, hiszen egyikük sem törekedett a rendszer szisztematikus bemutatására.⁶ Emellett a határvidékinél sokkalta meghatározóbb diplomáciai kémtevékenység egyikőjük érdeklődését sem keltette fel, hiszen abban például Takáts a Habsburg udvar magyar-ellenségét vélték felfedezni.⁷

Az 1970-es évektől jelentős előrelépés történt mindkét területen. Sugár István az egri, Bessenyei József a gyulai és bányavidéki, Szakály Ferenc pedig a szigetvári kémhálózat működését mutatta be újabb adatok és forrásközlések segítségével.⁸ Utóbbi vázolta fel a nagypolitikába is beavatkozó kettőském-parasztpolgár, Trombitás János életén keresztül a 16. század második felének határmenti kémvilágát.⁹ A 17. század első felének dél-dunántúli hírszerzését vizsgálta tanulmányában Kelenik József, míg Németh István a felső-magyarországi városszövetség (Pentapolitana) információszerzési és hírközlési gyakorlatát vette górcső alá munkájában.¹⁰ Legutóbb pedig Dominkovits Péter tárta fel Kuprisicz Márk tevékenysége alapján, hogy a Bocskai hajdúinak nyugat-dunántúli támadása idején Batthyány

---

rúk idején. = *Századok*, 2004. 5. sz. (továbbiakban Kerekes 2004.) 1189–1229.; Kerekes Dóra: Kémei Konstantinápolyban: a Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699). = *Századok* 2007. 5. sz. (továbbiakban Kerekes 2007.) 1217–1259.

⁶ Takáts Sándor: *A kalauzok és a kémei a török világban*. Uő.: Rajzok a török világból. II. kötet. Bp., 1915. 133–215.; Erdélyi Gyula: A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. In: *Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magyar Kir. Hadilevéltárban. Budavár visszafoglalása 250 éves évfordulójának emlékére*. Bp., 1936. 33–58., Pálffy 1999. 34.

⁷ Takáts Sándor: *A magyar és török iródeákok*. Uő.: Rajzok a török világból. I. kötet. Bp., 1915. 1–104.; Hiller 1999. 163.

⁸ Sugár István: Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében (1549–1562). In: *Az egri múzeum évkönyve 13.* (1975). Szerk. Bakó Ferenc, Eger, 1975. 101–123. 101–107.; Bessenyei József: Forgách Simon főkapitány kimutatása a kémkedésre fordított összegekről 1569–1570. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 3. sz. 541–545.; Bessenyei József: *A gyulai vár számadása a kémkedésre fordított összegekről, 1565.* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 3. sz. 96–103.; Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561) In: *Somogy Megye Múltjából* (Levéltári Évkönyv) 18. 1987. Szerk. Kanyar József, Kaposvár, 1987. 45–126.

⁹ Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. In: *Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Bp., 1995. 255–261.

¹⁰ Kelenik József: Kémei, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a 17. század első felében. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 169–183.; Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 117–129.

(II.) Ferenc milyen differenciáltan tagolt információs hálózattal rendelkezett.¹¹ Emellett Andrej Hojzan jelentetett meg tanulmányt a stájer tartomány által fizetett kémek és postaszolgálat 1538 és 1606 közötti történetéről.¹²

Az Oszmán Birodalomban a Habsburg-diplomácia által kifejtett kémtevékenység 16. századi történetét Josip Žontar dolgozta fel 1973-ban megjelent monográfiájában.¹³ Hiller István az 1990-es években, napjainkban pedig Kerekes Dóra kutatásai mutatták be a 17. századi az Udvari Haditanács irányította diplomáciai hírszerző szolgálat kialakításának és működtetésének hátterét, nehézségeit.¹⁴

Az Oszmán Birodalom határvidéki és diplomáciai kémtevékenységének feltárásában az első lépéseket Ágoston Gábor, Dávid Géza és Fodor Pál tette meg.¹⁵ Emellett Ivanics Mária külön tanulmányt szentelt az 1663. évi magyarországi hadjárat időszakában a tatár kémiszolgálat működésének bemutatására.¹⁶

Ez idáig a 16–17. századi magyarországi kémkedés, hírszerzés és hírközlés történetéről egyetlen átfogó monográfia sem született. A témával kapcsolatban csupán egyetlen tanulmánykötet jelent meg 1999-ben, amely a két évvel korábban, Noszvajon megtartott konferencia anyagát foglalta magába, s kor legkiválóbb ismerői adtak számot ezirányú kutatásaik eredményeiről.¹⁷

¹¹ Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején.* Bp., 2006. (továbbiakban Dominkovits 2006.) 87–90.

¹² Hojzan, Andrej: Die ersten steirischen Kundschafter und Postbeförderer. Spionage, Kontrasionage und Feldpost der Grazer Behörden zwischen 1538 und 1606. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs.* Folge 48. Graz, 1998. 237–279.

¹³ Žontar 1973.

¹⁴ Hiller István: *A firenzei diplomácia és Magyarország 1604–1648.* = *Történelmi Szemle*, 1995. 2. sz. 151–169.; Hiller 1998. 204–216.; Hiller 1999. 157–169., Kerekes 2004. 1189–1229.; Kerekes 2007. 1217–1259.

¹⁵ Fodor Pál: *Kémkedés a török korban.* = *Keletkutatás*, 1995. (ősz) 121–126.; Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In. *Híd a századok felett.* Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter, szerk.: Nagy Mariann, Pécs, 1997. 89–99.; Ágoston Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 129–157.; Dávid Géza – Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 197–207.

¹⁶ Ivanics Mária: Tatár kémiszolgálat az 1663-as magyarországi hadjáraton. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 207–227.

¹⁷ A noszvaji konferencián elhangzott, de még általam eddig nem idézett munkák a következők: R. Várkonyi Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 9–33.; Kamody Miklós: Hírközlés, levelezés a török hódoltság idején. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 65–83.; G. Etényi Nóra: Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664). In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 83–107.; Kenyeres István: A királyi posta a 16. században. Paar Péter pozsonyi postamester számadásai alapján. In. *Információáramlás a magyar*

A Nagy András¹⁸ vezette második hajdúfelkelés történetére vonatkozó források egy jelentős részét már a 19. században közreadták. A Szilágyi Sándor gondozásában kiadott Erdélyi Országgyűlési Emlékek, és a Horváth Mihály szerkesztette Brüsszeli Okmánytár vonatkozó kötetei mellett mindenképpen kiemelkedik Torma Károly, valamint Komáromy András munkássága.¹⁹ A 20. században a hajdúfelkelés közvetlen előzményeit és eseményeinek menetét vizsgálva Rác István a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található Károlyi Árpád hagyatékot, az Országos Levéltárban őrzött Thurzó levéltár iratait, valamint a Hofkammerarchiv Anhang vermischter Ungarischen Gegenstände fasciculusait használta fel.²⁰ Gustav Bayerle Ali budai beglerbég 1604 és 1616 között íródott magyar nyelvű leveleinek közreadása szintén jelentős számú dokumentumot tartalmaz Nagy András hajdúfelkelésével kapcsolatban.²¹

Napjainkban Papp Sándor a Homonnai-Drugeth Bálintnak, Rákóczi Zsigmondnak és Báthory Gábornak az erdélyi trónért folytatott küzdelmét elemezve tért ki erre a témára, s az eddig kiadott források mellett a bécsi Haus-, Hof- und

---

és török végvári rendszerben. Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 107–117.; Czigány István: Felderítés és térképek. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 183–197.; Sahin-Tóth Péter: A vallon-francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 227–243.; Giró-Szász Attila: A hír és az információ útja a Mohács utáni Magyarországról V. Károly udvarába 1526–1532 között. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 243–257.; Kerekes Dóra: Adalékok az 1545. évi fegyverszünet megkötésének körülményeihez. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 257–269.; Korpás Zoltán: Habsburg információszerezés a kereszténység észak-afrikai végeinél a 16. században. In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 269–280.

¹⁸ Életéről Komáromy András: Nagy András hajdúgenerális halála. 1612. augusztus 13. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. (23). 148–164. Rác István: A hajdúk a XVII. században. *Magyar Történeti Tanulmányok II.* Debrecen, 1969. (továbbiakban Rác 1969.) 65–68.

¹⁹ Hatvani (Horváth) Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból.* Monumenta Hungariae Historica. III. kötet (1553–1608). Pest, 1859. (továbbiakban Brüsszeli Okmánytár 1859.) 231–244.; Torma Károly: *Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez.* = *Magyar Történelmi Tár*, 1867. (13.) (továbbiakban Torma 1867.) 91–161.; Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae (továbbiakban EOE) V. kötet. Bp., 1879. 550–569.; Komáromy András: *Az 1607-iki hajdúházadás történetéhez.* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. (4.) (továbbiakban Komáromy 1891.) 226–242, 359–374.; Komáromy András: *Levelek és akták az 1607–8-iki hajdú lázadás történetéhez.* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. (6) 72–91.; Komáromy András: *A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok.* = *Történelmi Tár*, 1900. (23.) (továbbiakban Komáromy 1900.) 411–449.

²⁰ Rác István: *A hajdúkérdés Bocskai szabadságharca után.* (Nagy András hajdúgenerális). Különnyomat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve III. Debrecen, 1964. 31–55. passim; Rác 1969. passim.

²¹ Bayerle, Gustav: *The hungarian letters of Ali pasha of Buda.* Bp., 1991. (továbbiakban Bayerle 1991.) 104–111.

Staatsarchivban őrzött Hungarica és Turcica fondok iratait is felhasználta munkájában.²²

A vizsgálódásokból azonban mindezidáig kimaradtak a bécsi Kriegsarchiv Hofkriegsratakten és Alte Feldakten fondjaiban a második hajdúfelkelésre vonatkozó, túlnyomórészt német nyelvre fordított dokumentumok. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a bécsi Udvari Haditanácshoz 1607 október közepétől december elejéig milyen információk jutottak el egyrészt a hajdúk „pözsgéséről”, másrészt pedig Homonnai-Drugeth Bálintról, Báthory Gáborról és egyéb meghatározó személyekről.

1. Bécsbe érkezett hírek Nagy András hajdúfelkeléséről

1. 1. „Mindjárt pösögni kezdtek az hajduk”²³

1607. október 22-én egy több jelentést és levelet tartalmazó irat érkezett a bécsi Udvari Haditanácshoz Seifried von Kollonich „Dunáninenni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitánytól²⁴. Időrendben haladva ezek közül az első arról tett jelentést, hogy „Az Tíßan túl valo lakok közzwl ide az passahoz ... Nag Andras fő es Kovats Peter vgmint 15 maghokkal” 1607. október 10-én Budára érkeztek és Ali

²² Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököséként. = *Studia Caroliensia* 2006. 1 sz. (továbbiakban Papp 2006.) 133–152. Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. = *Századok*, 2008. 4. sz. (továbbiakban Papp 2008.) 807–849. A Rákóczi, Homonnai-Drugeth és Báthory között Erdély trónjáért folyt küzdelemről, valamint a második hajdúfelkelésről lásd: Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. (továbbiakban Szilágyi 1867.) 7–43.; Szilágyi Sándor: *A Rákócziak kora Erdélyben*. I. kötet. Pest, 1868. 54–192.; Majláth Béla: *A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben*. Bp., 1882. (továbbiakban Majláth 1882); Benda Kálmán: *Der Haiduckenauflstand in Ungarn und das Erstarcken der Stände in der Habsburger-Monarchie 1607–08*. Különnyomat a Nouvelles Études Historiques publiées a l’ occasion du XII Congres International des Sciences Historiques par la commission nationale des Historien Hongrois-ból. Bp., 1965. (továbbiakban Benda 1965.) 299–313.; Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése). In. *A debreceni Déri Múzeum 1978. évi évkönyve*. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1979. (továbbiakban Trócsányi 1978.) 57–113.; Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Bőszörményben. *Hajdúsági Közlemények* 13. Hajdúböszörmény, 1984. 7–16.; Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között” Magyar História sorozat. Bp., 1984. 157–163.; Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond*. Bp., 1987. 175–204.; Nagy László: *Tündérvárt fejedelme. Báthory Gábor*. Bp., 1988. (továbbiakban Nagy 1988.); Czigány István: Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában. = *Studia Caroliensia*, 2006. 1. sz. 105–124. 109–112.

²³ EOE 1879. 550.

²⁴ Siegfried von Kollonich életéről lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai* V. kötet. Pest, 1859. 301–303.; Benda Kálmán: *A Királyi Magyarország tisztii cimertára 1607–1608*. = *Levéltári Közlemények*, 1972. 2. sz. (továbbiakban Benda 1972.) 265–327. 274.; Komáromy András: *Kolonich Siegfried Dunán inneni főkapitány életéből*. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1895. (8.) 487–508.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltségei*. Bp., 1988. 82.; Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. *Történelmi Szemle* 1997. 2. sz. (továbbiakban Pálffy 1997.) 257–289. 271.; *Iratok Bocskai István és kora történetéhez*. A forráskiadvány bevezető tanulmányát és az adattárat készítette Nagy László. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI. Debrecen, 2005. (továbbiakban Nagy 2005.) 230–231.

budai beglerbéggel tárgyaltak.²⁵ A zsitvatoroki béke értelmében a beglerbégnél túszként²⁶(„Geißel wegen des friedts”²⁷) tartott Philip Morgenthaler²⁸ Hauptmann nemeskürti Pogrányi Benedek „Dunáninnen” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettesnek (vicegenerális)²⁹ három nappal később írt leveléből kiderül, hogy a tárgyalások nagy titokban folytak, így azok menetéről nem tudott semmit. Csak abból lehettek sejtései az elhangzottakról, hogy „bor ital közben ejtettek ollian szótt, no esse Nemetek meg holt Botskay István de ismet mást támaßt Isten ki másképpen fogh ghondott vyselnj.” A vicegenerálisnak azt is tudtára adta, hogy a küldöttség tagjait a beglerbég megajándékozta. Nagy András egy száz tallér értékű paripát kapott, míg társai csizmákat, papucsokat és kapcát.³⁰

Ugyanezen a napon, október 13-án írt szintén Pogrányinak Sente János (nagy)marosi bírós is, aki a bordézsmá ügyében járt Budán, s itt találkozott a Morgenthaler által említettekkel. Szerinte azonban „Homonnay Balintnak követey iwttenek az Passahoz,” aki száz lovasát adta melléjük kíséretként.³¹

Egy nappal később íródott levelében Dóczy István váci kapitány Kolonichot már több információval tudta ellátni. Értesülései szerint ugyanis Nagy és Kovács a budai beglerbég előtt azt nyilatkozták, hogy „ők sem Homonay solgaj sem erdelbul nem iuttek hog walamy koevetseget hozztak wolna, hanem az basához iuttek es az bassa az mit nekjk paranchol ahoz tartjak magokat.” A pasa azonban egyenlőre kivert, s azt válaszolta nekik, hogy a „talan 15 nap alath portarul fel

²⁵ Morgenthaler levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 13. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

²⁶ A zsitvatoroki békéről lásd: Szilágyi Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605–1606-ban.* = *Történelmi Tár*, 1878. (1.) 577–653. 613–616.; Bayerle, Gustav: *The Compromise at Zsitvatorok.* Archivum Ottomanicum VI (1980) 5–52.; Nehring, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1608). = *Századok*, 1986. 1. sz. (továbbiakban Nehring 1986.) 3–49.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000. 440–449.; Papp Sándor: A zsitvatoroki békehez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez. In. *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp Klára és Jeney-Tóth Annamária, Debrecen, 2006. 267–299.; Zachar József: Az Oszmán-Habsburg hosszú háború: a hadüzenettől a békekötésig 1593–1606. In. *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp Klára és Jeney-Tóth Annamária, Debrecen, 2006. 251–267. 264–265.

²⁷ Mátyás főherceg levele II. Rudolfnak, 1607. november 3. ÖStA KA HKR Registratur (Reg.). November No. 2.

²⁸ A korszakban egyáltalán nem számított szokatlannak, hogy a foglyok élénk levelezést folytattak a külvilággal, s így információkhoz juttathattak ki az ellenségről. Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). = *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 1997. 1. sz. (továbbiakban Pálffy 1997.) 5–79. 59.; Pálffy 1999. 38., 48–49. A zsitvatoroki békét követő túszcseréről lásd: Nehring 1986. 18.

²⁹ Pogrányi Benedek életéről lásd. Nagy Iván. IX. kötet. Pest, 1862., 385. Benda 1972. 297. Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. Bp., 1940. 102.; Pálffy 1997. 271., Nagy 2005. 239.; Pósfai István: *Pogrányi Benedek pályafutása.* ELTE Szakdolgozat 2005.

³⁰ Morgenthaler levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 13. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

³¹ Sente János levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 13. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

erkezik az koveth kit ala kwltek, az frig dolgában, ismet onnet fellölis az nemetek-tul talan walaßuk leßen 20 nap alat, akkorra iuienek tartozzanak hozza, ha ßukseg leßen solgalattiok meg ielentik nekik.”³²

Október 15-én Dóczy újabb levelet küldött a vicegenerálisnak, amelyben tudat-ta, hogy bár Horváth Bertalan nevű emberét (kémét) beküldte Budára, aki megtud-ta, hogy Sárközi Gergely „ment wolt az hajdu hadnagikert”, akik azonban már visszamentek Szolnokra.³³Sárközínél érdemes egy rövid kitérőt tennünk, hiszen neve már előfordult Morgenthaler október 13-i levelében is, aki fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „Ez elett vgmint hatod nappal [október 7-én] Sárközi Ghergel mint felesegestől, giermekesteól iuta be ide Bwdara, es az Birohoz ßállittak az ... Passanak ßömben lött, eök tudgiak mitt beßellettek.”³⁴ Forgách Zsigmond és Dóczy András november 9-én Rákóczi Zsigmondnak írt levelükben pedig őt is azok közé a hajdúkapitányok közé sorolták, akikben a hajdúfelkelés kiobbantóit látták,³⁵nem is alaptalanul. Sárközi valószínűleg tényleg jelentős szerepet játszott a hajdúk és Ali pasa kezdeti tárgyalásainál, s mint látni fogjuk elfogatása után érdekes információkkal szolgált fogvatartójának, Pogrányi Benedeknek is.

De térjünk vissza a jelentések időrendjéhez, hiszen október 18-án Pogrányi már Kollonichnak azt jelentette Nagyszombatból, hogy a Dóczy István által Budára küldött Horváth újabb érdekes híreket hozott. Eszerint bár Morgenthalertől nem tudott meg újabb részleteket a tárgyalásokról, „hanem zollot azokal az emberekel kyk Ettek ittak welik, ..., mint io ösmerői woltanak, es azok bezillettek hogy az Pas-satwl ket ezer lowast kyrtenek segítssigni hogy my ellen feltamagyanak az neme-tekre menyenek.”³⁶

Az tehát, hogy a Kassán lévő királyi biztosok október 26-án Rákóczi Zsigmondnak³⁷, két nappal később pedig a hajdúknak³⁸ írt levelükben világosan közöl-ték, hogy tudomásuk van Nagy András budai tárgyalásáról és az afféle török titkon való praktikákról is, nem meglepő, hiszen Pogrányitól és Kollonichtól is értesülhet-tek minderről.

Annak ellenére, hogy a hadházi hajdúk október 24-én Homonnainak még azt bizonygatták levelükben, hogy „Nagyságod ebből az mi egybe gyülésünkbeől sem-mit ne véljen, mert sem országunknak sem az magyar nemzetnek ártalmára nin-

³² Dóczy István váci kapitány levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 14. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

³³ Dóczy István váci kapitány levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 15. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

³⁴ Morgenthaler levele Pogrányi Benedeknek, 1607. október 13. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

³⁵ EOE 1879. 554.

³⁶ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. október 18. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

³⁷ EOE 1879. 550.

³⁸ Komáromy 1900. 424.

csen,³⁹ öt nap elteltével (és 15 nappal a legutóbbi követjárás után), október 29-én a hajdúk újabb küldöttséget menesztettek Budára, mint ahogyan ezt Pfeffer és Morgenthaler egy nappal később megírt levelében tudatta Johann Freiherr von Molard magyarországi főszerszámmesterrel (Obristzeugmeister in Ungarn) és Bécs katonai parancsnokával (Obrist Stadthalter in Wien)⁴⁰. Miután a pasa meghallgatta őket magához kérette a két nála lévő túszt, s beszámolt nekik a hajdúk szándékairól és kéréseiről. Ezek szerint Nagy András küldöttei azt ígérték a budai beglerbégnek, hogy 16 000 fegyverforgatót csatasorba tudnak állítani, és ha ez megtörténik – folytatta Morgenthaler és Pfeffer – akkor a török és a tatár csapatok is melléjük fognak állni. A védtelen ország (a mágnások, a fizetetlen végváriak és a vármelegyek) kénytelenek lesznek behódolni nekik, s „nemsokára az Ófelségénél lennének, és hamarosan megdönthetnék hatalmát.” Bár a pasa a békeokmány ratifikációjának addigi elmaradását újra felrótta, mégis kifejtette, hogy nem szándékozik szítani az ellenségeskedést a magyarok között. Sőt néhány bizalmi emberét elküldte Szolnokra azzal a paranccsal, „hogy ők [szabadhajdúk] azon a helyen, ahol eddig voltak, továbbra is nyugton maradjanak és a két császár között az országban semmiféle lázadást ne robbantsanak ki.” A levél küldői utóiratként még azt is közölték, hogy a hajdúkkal való békesség megőrzése végett a kassai biztosoknak is figyelmeztető levelet fog küldeni a pasa.⁴¹ Erre sor is került. Október 31-i (a régi naptár szerint október 21-i) keltezéssel ugyanis Forgáchnak és Dóczynek levelet küldött, amelyben kifejtette, hogy a hajdúk az urak tettei miatt gyűltek össze újra, s ha emiatt bármi rossz történik, annak nem ő lesz a felelőse.⁴²

Mikor a hajdúk küldöttsége tárgyalt a pasával, már társaik fegyvert ragadtak.⁴³ 1607. október 29-én Bocskai Miklós a kassai királyi biztosokat arról értesítette, hogy bár nincs biztos híre, de „az hajdu hir mind naponkint igen nevedik”.⁴⁴ Nagy András október 28-i levelét olvasva Rhédey Ferenc⁴⁵ váradi főkapitánynak sem lehettek illúziói az események további menetét illetően.⁴⁶ Míg Báthory Gábor a hónap utolsó napján a hajdúk felkelését már kész tényként közölte az erdélyi ren-

³⁹ Komáromy 1900. 422.

⁴⁰ Hans von Molard 1600 és 1606 Komárom főkapitánya volt. Pálffy 1997. 284.

⁴¹ Morgenthaler és Pfeffer levele Hans von Molardnak, 1607. október 30. ÖStA KA HKR Exp. November No. 3.

⁴² Ali budai beglerbég levele Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak, 1607. október 31. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁴³ A felkelés kitörésének a pontos időpontját nehéz meghatározni. Erre vonatkozóan lásd: Rác 1969. 64.

⁴⁴ Komáromy 1900. 425.

⁴⁵ Rhédey Ferenc életéről lásd. Komáromy András: Rhédey Ferenc váradi kapitány. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. (7.) 1–19., 170–190., 322–346., 424–468.

⁴⁶ Komáromy 1900. 422–424.

dekkel, ugyanúgy mint egy nappal később Homonnai-Drugeth Thurzó Györggyel, valamint Pogrányi Kollonich-csal.⁴⁷

Kérdés persze, hogy a felkelés kirobbanásáról az első hírek mikor jutottak el Bécsbe? Morgenthaler és Pfeffer már említett október 30-i jelentése alapján Mátyás főherceg már november 3-i levelében figyelmeztette az uralkodót, hogy a hajdúk tárgyaltak a budai beglerbéggel, aki már fel is fogadta őket („so von dem Bascha zu Ofen albereit sein bestölt werden”).⁴⁸Két nappal később azonban a Ferdinánd főhercegnek (a későbbi II. Ferdinánd császár és magyar király) címzett levélben már említést tettek mindazokról az információkról is, amelyek Kollonich közvetítésével az udvarba jutott november 1-én íródott Pogrányi jelentésben szerepeltek. A Belső-Ausztriát kormányzó főherceget november 5-én arról tájékoztatták, hogy Budáról, a Bányavárosi Főkapitányságból és Kassáról⁴⁹ érkezett hírek szerint a hajdúk Nádudvarnál tizenhatezren összegyűltek, s csatlakoztak hozzájuk a tatárok is. Mindezek mellett pedig a török is mind katonával, mind pedig ágyúkkal, lőszerrel és egyebekkel is támogatja a pártütőket.⁵⁰ A szintén november 5-i keltezésű II. Rudolfnak küldendő jelentés fogalmazmányában, amely szintén Hofkriegsratakten Registraturájában található, ugyanezek az adatok szerepelnek.⁵¹ Meglepő tehát, hogy a Brüsszeli Okmánytárban közreadott változat az előbb említetténel jóval visszafogottabban fogalmazott. Egyrészt a Pogrányi és a kassai királyi biztosok által 8 000 főre becsülte az összegyűlt hajdúk számát. Másrészt terveikről semmit sem tudott csak azt, hogy vezetőik (jure haubtlauth) tárgyaltak Ali pasával, akinek felajánlották segítségüket. Emellett figyelmeztette a vármegyéket, a végeket, Ferdinánd főherceget, Thurzó Györgyöt és Homonnai-Drugeth Bálintot, hogy támadás esetén készen álljanak.⁵²

1. 2. „Isten adja, hogy ez ne történjen meg”⁵³

A Bécsbe érkezett hírek a hajdúk támadásának irányáról és céljaikról 1607. novemberében és december elején. A hajdúk támadásának irányáról november első felében még kevés kézzelfogható és megbízható információ állt Mátyás főherceg és a Bécsben maradt udvari kormányiszervek rendelkezésére.⁵⁴ Az eluralkodott bi-

⁴⁷ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 1. ÖStA KA HKR Exp. November No. 4.; EOE 1879. 551–552.; Komáromy 1900. 425–426.

⁴⁸ Mátyás főherceg levele II. Rudolfnak, 1607. november 3. ÖStA KA HKR Reg. November No. 2.

⁴⁹ A kassai királyi biztosok 1607. november 2-án Mátyás főhercegnek küldött leveléről van szó, amely már tájékoztatta Bécsset a hajdúk táborba szállásáról Szikszónál. Brüsszeli Okmánytár 1859. 231.

⁵⁰ Torma 1867. 134–135.

⁵¹ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 1. ÖStA KA HKR Exp. November No. 4.; Mátyás főherceg levele Ferdinánd főhercegnek, 1607. november 5. ÖStA KA HKR Reg. November No. 3.

⁵² Brüsszeli Okmánytár 1859. 232.

⁵³ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 3. ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1607/11/6

⁵⁴ Brüsszeli Okmánytár 1859. 232.

zonytalanságot és pánikot mi sem bizonyítja jobban, mint Pogrányi Kolonichhoz november 3-i dátummal elküldött levele: "Isten adja, hogy ez ne történjen meg, de legközelebb arról értesülhet, hogy Ófelsége végházai mások kezében vannak."⁵⁵ A különböző híradások alapján azt feltételezték, hogy a hajdúk legelőször is Szolnoknál átkelnek a Tiszán, és Pest alá vonulnak. Majd ott döntenek el a hadjárat további irányát. Ezen spekulációk sorát a már említett Pogrányi-féle november 1-i jelentés kezdte meg. A Grazba küldött november 5-i levélben Bécsből megírták tehát Ferdinánd főhercegnek, hogy a beérkezett hírek és kémjelentések szerint a hajdúk Nádudvarról Szolnokra szándékoznak vonulni. Ott átkelnek a Tiszán és Pest felé folytatják majd az útjukat. A hajdúk támadásának további irányáról pedig azt feltételezték, hogy „amennyiben nem kelnek át a Dunán Pestnél [a hajdúk], akkor a bányavárosokon keresztül Morvaországba... vonulnak.”⁵⁶ Eddig a pontig a rábízott terület sorsáért aggódó Pogrányi jelentés és a Ferdinándnak küldött levél tartalma megegyezett egymással. Bécsben azonban a helyzet súlyosságát érzékeltető még szükségesnek tartották megtoldani az addig ismert híreket. Így azt közölték Ferdinánd főherceggel, hogy a hajdúk Morvaországból majd a Moraván átkelve Alsó-Ausztriába törnek be. Abban az esetben pedig, ha átkelnének a Dunán, akkor vagy Belső-Ausztriát, vagy a már említett Alsó-Ausztriát rohanják le és prédálják fel.⁵⁷ Négy nappal később, november 9-én Bécsből II. Rudolffhoz küldött levél szerint a Szikszónál álló lázadók ahhoz kértek segítséget Ali pasától, hogy Morvaországba és Ausztriába betörhessenek,⁵⁸ de még a november 23-án Ferdinánd főhercegnek küldendő levél fogalmazványa is a hajdúk morvaországi és alsó-ausztriai támadásának lehetőségét taglalta.⁵⁹ A nyolc nappal később II. Rudolfnak készített újabb jelentés fogalmazványában ismét szerepelt, hogy a lázadók nem fognak megállni Felső-Magyarországon, hanem betörnek Alsó-Magyarországon keresztül Morvaországba, majd az osztrák örökös tartományokba is.⁶⁰

Pogrányi még két, december elején (egészen pontosan december 1-én, és december 4-én keltezett) Kollonichhoz küldött levelében találhatunk utalást arra, hogy a vicegenerális komolyan számolt egyrészt Alsó-Magyarország megtámadá-

⁵⁵ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 3. ÖStA KA AFA 1607/11/6

⁵⁶ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 1. ÖStA KA HKR Exp. November No. 4.

⁵⁷ Mátyás főherceg levele Ferdinánd főhercegnek, 1607. november 5. ÖStA KA HKR Reg. November No. 3.

⁵⁸ Brüsszeli Okmánytár 1859. 234.; Torma 1867. 136.

⁵⁹ Mátyás főherceg levele Ferdinánd főhercegnek, 1607. november 23. ÖStA KA HKR Reg. November No. 51/1.

⁶⁰ Mátyás főherceg levele II. Rudolfnak, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Reg. Dezember No. 4.

sával, másrészt az előbbivel szoros összefüggésben azzal, hogy a hajdúk Pesthez vonulnak, és ott egyesülnek a törökökkel.⁶¹

A bányavidéki főkapitányhoz máshonnan is hasonló információk jutottak el. Radaközi Jakab (balassa)gyarmati kapitány november 13-án azt jelentette, hogy a hajdúk már át is keltek Tiszalúcnál a Tiszán és vélhetően Pestnél táborba szállnak. A főkapitány azonban kevés hitelt adott a gyarmati kapitány hírének, hiszen mint ahogyan ezt Mátyás főhercegnek megírta máshonnan erről semmiféle információt sem kapott. Feltételezése szerint a hajdúk inkább Szolnokhoz vonulnak, minthogy átkeljenek a Tiszán. Ez a két hír azonban, hasonlóan Pogrányi december 4-i leveléhez, csak a hónap közepén jutott el Bécsbe.⁶²

Mindezekből alapján megállapítható, hogy Bécsben és a végeken komolyan tartottak attól, hogy ez a számukra kedvezőtlen eseménysor megtörténhet. Több levél is kihangsúlyozta, hogy számottevő német katonaság nem áll az országban, amely megfékezhetné a lázadókat.⁶³ Emellett a magyar végvidéki őrségek fizetlensége szintén komoly problémát jelentett, hiszen ahogyan Pogrányi november 1-én Kollonichnak megírta: „az itteni huszárokat csak szóval etetjük, ..., nem tudom, ki fog az urak mellett felülni.”⁶⁴ A Prágába küldött jelentések pedig egyszerűen nem érték cél. II. Rudolf és a prágai udvari kormányzatszervek egyszerűen nem vettek tudomást a történetekről egy ideig, s csak később és a helyzetet bagatellizálva reagáltak. Első válaszuk a minél hamarabb megtörténő intézkedést sürgető Mátyás főherceghez november 22-én kelt, amelyben kifejtették: tudnak arról, hogy néhány ezer hajdú összegyűlt és tatár-török csapatok csatlakoztak hozzájuk. Jelezték azonban, hogy nem tartanak attól, hogy a lázadás egész télen tartana, de a főherceg tegyen meg mindent lecsillapítására. Emellett közölték, hogy Rákóczi Lajos kállói kapitányt⁶⁵ elküldik a hajdúk közé, hogy csendesítse le a lázongókat.⁶⁶

A hajdúcsapatok mozgásáról azonban egyre pontosabb és megbízhatóbb értesülések is érkeztek be Bécsbe november és december folyamán. Pogrányi vicegenerális 1607. november 3-i jelentésében ugyan még Kollonichnak azt írta, hogy csak ar-

⁶¹ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9.; Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁶² Radaközi Jakab levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 13. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Siegfried von Kollonich levele Mátyás főhercegnek, 1607. december. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁶³ Mátyás főherceg levele II. Rudolffhoz, 1607. november 5. ÖStA KA HKR Reg. November No. 7.; Mátyás főherceg levele II. Rudolffhoz, 1607. november 16. ÖStA KA HKR Reg. November No. 38.; Mátyás főherceg levele II. Rudolffhoz, 1607. november 23. ÖStA KA HKR Reg. November No. 50.; Mátyás főherceg levele Ferdinánd főhercegnek, 1607. november 23. ÖStA KA HKR Reg. November No. 51/1.; Brüsszeli Okmánytár 1859. 232–235.

⁶⁴ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 1. ÖStA KA HKR Exp. November No. 4.

⁶⁵ Nagy 2005. 239–240.

⁶⁶ II. Rudolf levele Mátyás főherceghez, 1607. november 22. ÖStA KA HKR Exp. November No. 56.

ról van értesülés, hogy a lázadók Kassa környékén portyáznak. Egy nappal később Georg Förchwerch⁶⁷ murányi kapitány Mátyás főhercegnek küldött leveléből már az derült ki, hogy a hajdúk Tokaj és Kálló környékén táboroznak, s a kállóiak összes marháját már el is hajtották.⁶⁸

1607. november 6-án Homonnai-Drugeth Bálint Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak küldött levelében azt írta, hogy a hajdúk Kisvárdánál állnak. A felső-magyarországi főúr egy István diák nevű szolgájától kapta a hírt, akit a Tisza mellé küldött kémkedni.⁶⁹ Három nappal később Forgách Zsigmond azt adta Kollonich tudtára, hogy a hajdúk már a Tisza túlsópartján, Rakamaznál állnak. Ez a két levél azonban csak december közepén érkezett meg Bécsbe.⁷⁰

Dóczy András és Forgách Zsigmond kassai királyi biztosok november 15-én kelt levelükben azt jelentették Mátyás főhercegnek, hogy kilenc ezer hajdú átkelt a Tiszán és Tokaj, Tarcal, Szántó és Tállya környékén táboroznak. Számuk azonban napról-napra nő.⁷¹

Egy héttel később Széchy György⁷² szécsényi kapitány azt adta levelében Pogrányi Benedek tudtára, hogy a hajdúság Göncnél áll. Értesülése szerint a lázadók négy oszlopban keltek át a Tiszán és ezek közül egy – valószínűleg – Kassa ellen fog vonulni.⁷³ Rákóczi Zsigmond 1607. november 26-án a kassai királyi biztosoknak küldött levele szerint pedig egyes hajdú portyázók már Rimaszombat környékét is felverték.⁷⁴

A hajdú főszereg támadásának további irányáról élénk levelezés folyt november végén és december elején, bár ezeknek az értesüléseknek a német fordítása csak december 5-én és 15-én érkezett meg Bécsbe. Széchy György szécsényi kapitány november 29-én egy hozzá menekült szendrői nemes elmondása alapján azt adta Bosnyák Tamás⁷⁵ füleki kapitány tudtára, hogy a hajdúk a törökökkel egyesülve Fülek ostromára készülnek. Ugyanis a lázadók egy portyázó csapata az előző napon nagy szidalmazás és gyalázkodás közepette ezt kiabálta be a szendrői várba. Utóiratban még hozzátette a szécsényi kapitány, hogy a hajdúk az éjszaka folya-

⁶⁷ Georg Förchwerchről 1606 és 1613 között Murány kapitányaként szolgált. Sarusi Béla: *A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalom a 16. század második felében*. Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1. Bp., 2008. 299–300.

⁶⁸ Georg Förchwerch levele Mátyás főhercegnek, 1607. november 4. ÖStA KA HKR Exp. November No. 24.

⁶⁹ Homonnai-Drugeth Bálint levele Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak, 1607. november 6. ÖStA KA HKR Exp. December No. 26.

⁷⁰ Forgách Zsigmond levele Siegfried von Kollonichnak, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. December No. 26.

⁷¹ Forgách Zsigmond és Dóczy András levele Mátyás főhercegnek, 1607. november 15. ÖStA KA HKR Exp. November No. 42.; Komáromy 1891. 240–241., 359.

⁷² Életéről rövid összefoglalását lásd. Nagy 2005. 243.

⁷³ Széchy György levele Pogrányi Benedeknek, 1607. november 22. ÖStA KA AFA 1607/11/4

⁷⁴ EOE 1879. 565.

⁷⁵ Életéről rövid összefoglalást lásd: Nagy 2005. 222.

mán átkeltek a Boldván és a környező falvakra szálltak.⁷⁶ Még ugyanezen a napon Orlai István putnoki kapitány írt levelet Széchynek. Értesülése szerint a hajdúk november 30-án vagy Szendrő, vagy pedig Putnok irányába elindulnak, majd onnan Fülek alá fognak vonulni. Utóbbi vár esetében a putnoki kapitány biztos volt abban is, hogy ostromához a török tüzéséget is ad a lázadóknak.⁷⁷ A szécsényi kapitány a hozzá beérkezett híreket december 1-én továbbította Kollonichnak. Eszerint a hajdúk Gömörnél vannak, s bekiabálásaikból biztosra vehető, hogy Fülek ostromára indulnak, amiben tüzéséggel és egyéb hadi szerekkel (hosszú ostromlétrákkal) Ali egri beglerbég is támogatni foglya őket. Hosszú ostromra készülnek, s annyi ágyút visznek magukkal, hogy a marhákat be kellett mind fogni vontatásukhoz.⁷⁸ Ugyanezen a napon Balassi Zsigmond Dersffy Ferencnek⁷⁹ küldött levelében ugyanezekről számolt be. Két Putnokra küldött szolgája azonban úgy értesült, hogy a hajdúk már (Sajó)Szentpéternél állnak.⁸⁰ A következő napon Baksa Máté⁸¹ nógrádi kapitánytól Pogrányi is hasonló híreket kapott.⁸² A vicegenerális pedig a Kollonichhoz december 4-én írt levelében tudni vélte, hogy a hajdúk a budai beglerbégnek megígérték, hogy még a tél folyamán Füleket, Szécsényt, (Balassa)Gyarmatot és Nógrádot elfoglalják.⁸³

A hajdúk előrenyomulása azonban megállt, hiszen pontosan ekkor, november-december fordulóján, már tárgyalások kezdődtek a felek között Sárospatakon. Bár ezek még nem vezettek eredményre, a megkezdett békés utat folytatni kívánták. Az elhúzódtó tárgyalások eredményeként a hajdúkat sikerült lecsendesíteni, s az ebben döntő szerepet vállalt Báthory Gábor megszerezte az Erdélyi Fejedelemséget.⁸⁴

Milyen információkkal rendelkeztek Bécsben a hajdúk céljairól? Nagy András október 31-én Rhédeynek, és november 10-én a kassai polgároknak küldött levelében említést tett a nemzeti király választásának szándékáról.⁸⁵ Mátyás főherceghez október végén és november elején hírek érkeztek, amelyek már ennek a lehetőségére utaltak. Mint ahogyan említettem, Molardnak Morgenthaler október 30-án keltezett levelében azt írta, hogy „nemsokára az Őfelségénél lennének [a hajdúk], és

⁷⁶ Széchy György levele Bosnyák Tamáshoz, 1607. november 29. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9.

⁷⁷ Orlai István levele Széchy Györgyhez, 1607. november 29. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9.

⁷⁸ Széchy György levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁷⁹ Életéről rövid összefoglalást lásd: Nagy 2005. 224.

⁸⁰ Balassi Zsigmond levele Dersffy Ferenchez, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁸¹ Nagy Lászlónál Baxi Mátéként szerepel. Lásd: Nagy 2005. 220.

⁸² Baksa Máté levele Pogrányi Benedekhez, 1607. december 2. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁸³ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁸⁴ Papp 2008. 845.

⁸⁵ Torma 1867. 134.; Komáromy 1900. 428–429.; Papp 2008. 841–842.

hamarosan megdönthetnék hatalmát.⁸⁶ Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a november 9-én és november 16-án az uralkodónak készített bécsi jelentések fogalmazványaiban, illetve utóbbi tisztázatában is az szerepelt, hogy az összeesküvők Bocskai utódként új urat kívánnak maguknak választani.⁸⁷ Nagy András királyválasztó terveivel tehát november elején tisztában voltak az udvarnál. Így a kassai királyi biztosok november 15-i Mátyás főherceghez, valamint a csak december közepén Bécsbe érkezett szintén általuk készített és Kollonichhoz küldött levelekben az erre vonatkozó megjegyzések nem számíthattak újdonságnak.⁸⁸

A hajdúk másik szándéka, amelynek a híre eljutott Bécsbe szorosan összefüggött az Ali budai beglerbéggel kötött megállapodásukkal. A november végén és december elején íródott levelek mindegyike ugyanis egybehangzóan azt állította, hogy amerre a rebellisek elvonulnak széltében-hosszában terjesztik, hogy a szultán szolgálatába álltak és mindenkit az ő hűségére eskettek föl.⁸⁹ Pogrányi december 4-i Kollonichnak küldött jelentésében pedig az szerepelt, hogy Fülek, Szécsény, Gyarmat és Nógrád elfoglalásáért cserében Ali pasa megígérte Nagy Andrásnak, hogy Szendrőt vagy Nógrádot, amelyiket ezek közül kéri, minden hozzájuk tartozó birtokkal nekik adja.⁹⁰ Papp Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy már a Bocskai számára készített – de soha át nem adott – 1605. évi szultáni adhnáméhoz is hozzáillesztettek néhány pontot. Eszerint a tizenöt éves háború idején a keresztények által elfoglalt várakat (köztük Füleket, Szécsényt, Nógrádot és Gyarmatot), amelyek a közös katonai együttműködés során a hajdú-török csapatok kezébe kerül, vissza kell adni a szultánnak.⁹¹ Emellett Ali budai beglerbég 1606-ban, a zsitvatoroki béke tárgyalásait megelőzően tudatosan igyekezett félrevezetni a tárgyaló feleket. Eszerint Bocskai küldöttségét megtévesztendő a pasa azt terjesztette, hogy a

⁸⁶ Morgenthaler és Pfeffer levele Hans von Molardnak, 1607. október 30. ÖStA KA HKR Exp. November No. 3.

⁸⁷ A német nyelvű szövegekben használt *sich aufwerfen* ige pejoratív értelemben jelent felemelkedést. Olyan esetekre használják, mikor valaki magának vindikál jogtalanul egy címet. Mátyás főherceg levele II. Rudolfhoz, 1607. november 16. ÖStA KA HKR Reg. November No. 38.; Brüsszeli Okmánytár 1859. 235.

⁸⁸ Forgách Zsigmond és Dóczy András levele Mátyás főhercegnek, 1607. november 15. ÖStA KA HKR Exp. November No. 42.

⁸⁹ Széchy György levele Bosnyák Tamáshoz, 1607. november 29. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9.; Orlai István levele Széchy Györgyhez, 1607. november 29. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9.; Széchy György levele Seifried von Kollonichhoz, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Balassi Zsigmond levele Dersffy Ferenchez, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Baksa Máté levele Pogrányi Benedekhez, 1607. december 2. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁹⁰ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁹¹ Csonka Ferenc–Szakály Ferenc: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*. Bp., 1988. 173–182.; Papp Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Sibenbürgen*. Eine quellenkritische Untersuchung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 2003. 164–275.; Papp 2006. 272–273.

császári követek a különbéke reményében állítólagosan ígéretet tettek, miszerint a keresztények kezébe került végváratok visszaadnák az Oszmán Birodalomnak. A zsitvatoroki tárgyalásokon a budai beglerbég újra követelni kezdte Fülek, Nógrád, Szécsény, Palánk, Vác és Visegrád várait, mindhiába.⁹² Mindezeket figyelembe véve talán nem véletlen, hogy a budai és az egri beglerbégek a magyar uraknak (1607. november 22.) és Báthory Gábornak (1607. november 30.) írt levelükben figyelmeztettek, hogy ne támadjanak a hajdúk ellen.⁹³

A hajdúk letelepítésének kérdése az Oszmán Birodalom területén szintén nem számított ismeretlennek. Nagy András és a többi hajdúkapitányok az éppen Belgrádban tartózkodó Kujudzsu Murad nagyvezírhez – valószínűleg – 1606 szeptemberében azzal a kéréssel fordultak, hogy a szultán bizonyos feltételekkel adja nekik a Szolnok környékén elpusztult falvakat.⁹⁴

2. „Nos, most nem is tudom, hogy ki lenne az, aki a török és a hajdúk segítségével királlyá szándékozik magát tenni...”⁹⁵

Homonnai-Drugeth Bálint, Báthory Gábor és a többiek

A Bécsbe érkezett jelentésekben gyakran előfordult Homonnai-Drugeth Bálint neve. Az Erdély Fejedelemség trónjáról 1607. május végén⁹⁶ lemondani kényszerült felső-magyarországi főúr minden lépését árgus szemmel figyelték Nagy András hajdúfelkelésének kezdetétől. A legtöbb félnivalója természetesen Rákóczi Zsigmondnak volt. November 2-án a kassai királyi biztosoknak írt levelében ugyan elismerte, hogy nem tudja ki lenne az, aki a hajdúk és a török segítségével király akar lenni, de mégis, a szerinte még mindig a törökkel kapcsolatban álló Homonnait tartotta a felbujtónak.⁹⁷

Egy héttel később Dóczy András és Forgách Zsigmond is külön Kollonichnak írt levelet. A kassai királyi biztosok ebben a bányavidéki főkapitány tudomásra hozta, hogy a hajdúk levelet írtak Homonnainak, akit uraknak akarnak. A felső-

⁹² Szilágy Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezéséhez 1605 és 1606-ban.* = *Történelmi Tár*, 1878. (1.) 1–84., 271–338., 577–652. 299–300., 307.; *Magyar Országgyűlési Emlékek.* Monumenta Comitalia Regni Hungariae XII. Szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1917. 238., 247.; Papp 2006. 272–289.

⁹³ Brüsszeli Okmánytár 1859. 242–243.; Majláth 1882. 9.; Benda 1965. 308.; Trócsányi 1978. 104.; Bayerle 1991. 111.

⁹⁴ Papp 2008. 840–841.

⁹⁵ Rákóczi Zsigmond levele Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak, 1607. november 2. ÖStA KA HKR Exp. December No. 26.; Komáromy 1891. 236.

⁹⁶ Morgenthaler május 27-én jelentette Budáról Kollonichnak, hogy Homonnai lemondott az erdélyi trónról, ami miatt a török neheztelt rá. Morgenthaler levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. május 27. ÖStA KA HKR Exp. Oktober No. 42.

⁹⁷ Rákóczi Zsigmond levele Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak, 1607. november 2. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Komáromy 1891. 236.

magyarországi főúr azonban az uralkodó hűségén kíván maradni.⁹⁸ Sőt ugyanezt még ugyanezen a napon megírták Rákóczinak is.⁹⁹ A kassai királyi biztosok információja elsőkézből származott. Homonnai ugyanis még november 6-án megírta Koncházáról, hogy egyik familiárisát, Tibay Gáspárt küldte el a hajdúkhöz, s megparancsolta nekik, hogy széledjenek szét és maradjanak nyugton, mert amennyiben átkelnek a Tiszán, ellenségként fogja őket kezelni. Emellett közölte, hogy tudomása van a róla keringő hamis híresztelésekről (esetleg Rákóczi leveléről), de ő az uralkodó hűségén marad.¹⁰⁰

Annak ellenére azonban, hogy a további híradások Homonnai hajdúk elleni táborba szállásáról szóltak¹⁰¹, a bécsi udvar bizalmatlansága érezhető volt. A Brüsszeli Okmánytárban található, november 16-i keltezéssel II. Rudolfhoz küldött jelentés ugyanis arról számolt be, hogy a felső-magyarországi úr ki fogja használni a hajdúk kínálta alkalmat ugyanúgy, mint ahogy ezt Bocskai is tette, mert hatalmat akar.¹⁰² Ezt a bizalmatlanságot valószínűleg még inkább fokozta Daróczy Ferenc Forgáchnak november 29-én írott levele, amelyben az szerepelt, hogy a hajdúk „Homonnay Bálint uramat a Tiszántul fogva Bécsig tötték volna királlyá.”¹⁰³ Nem véletlen tehát, hogy Forgách Ferenc esztergomi érsek 1607. december 29-én II. Rudolfhoz írott levelében még mindig úgy vélte, hogy a felső-magyarországi úr hajdúkkal tart, s csak az alkalmat lesi, amikor élükre állhat.¹⁰⁴

A szintén az erdélyi trónra pályázó és ezért még a hajdúkkal egyezkedni kész Báthory Gáborról szintén olyan információ is eljutott Bécsbe, amely nagy aggodalommal töltötte el Mátyás főherceget és a bécsi kormány szerveket.¹⁰⁵ Az, hogy Bocskai politikai végrendeletébe Báthory helyett Homonnai neve került, mint fejedelmi utód, Illésházy István ténykedéseinek volt köszönhető. A hajdúfelkelés kitöréséről értesült későbbi nádor kertelés nélkül meg is írta Kollonichnak november 9-én azt a félelmét, hogy a lázadók szándékuk szerint Báthory Gábort kívánják beültetni a fejedelemségbe.¹⁰⁶ Noha az ifjú főnemes októberben és novemberben többször is jelét adta udvarhűségének és csapatokat gyűjtött a király nevében, Daróczy

⁹⁸ Forgách Zsigmond levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Dóczy András levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

⁹⁹ EOE 1879. 552.

¹⁰⁰ Homonnai-Drugeth Bálint levele Forgách Zsigmondnak és Dóczy Andrásnak, 1607. november 6. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

¹⁰¹ Dóczy András levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Széchy György levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

¹⁰² Brüsszeli Okmánytár 1859. 237.

¹⁰³ Komáromy 1891. 363–364.

¹⁰⁴ Rác 1969. 69.

¹⁰⁵ Szilágyi 1867. 5–7.; Nagy 1988. 69–89.; Papp 2008. 810.

¹⁰⁶ Illésházy István levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. November No. 31.

már többször idézett levelének tanulsága szerint a hajdúkban valóban felmerült, vagy felmerülhetett ennek lehetősége.¹⁰⁷

Azonban nem csupán Homonnaival és Báthoryval kapcsolatban jutottak el kompromittáló hírek Bécsbe. Pogrányi Benedek már november 1-én megírta Kollonichnak, hogy ha a hajdúk a Dunántúlra átkelnek, ott csatlakoznának Nádasdy Tamáshoz¹⁰⁸ és Hagymássy Kristófhhoz,¹⁰⁹ amiről Bécs négy nappal később értesítette is Ferdinánd főherceget.¹¹⁰ Úgy tűnik, hogy az 1605-ben Bocskai oldalára állt két dunántúli nemes¹¹¹ elleni bizalmatlanság a megbocsátás után sem lankadt, hiszen már Hans Breuner győri végvidéki főkapitány¹¹² 1607. augusztus 18-án arról tájékoztatta az udvart, hogy a két szóban forgó személy a törökkel tárgyalt a Kanizsával szembeni stratégiai fontosságú Zalavár átadásáról.¹¹³ Nem csoda tehát, hogy november 9-i Kollonichnak írt levelében Hagymássy Kristóf udvarhűségéről igyekezett meggyőzni a végvidéki és kerületi főkapitányt.¹¹⁴ Ennek tükrében újraértelmezhető Nagymihályi Ferenc Thurzó Györgynek november 22-én írt levele, amely szerint Mátyás főherceget a két említett dunántúli nemest, Istvánffy Miklóssal és Erdődy Péterrel egyetemben Bécsbe rendelte tárgyalni.¹¹⁵ Feltételezésem szerint ugyanis nem Nádasdy és Hagymássy tanácsaira voltak leginkább kíváncsiak, hanem egyszerűen el akarták távolítani őket a Dunántúlról, hogy még véletlenül se eshessenek meg az 1605. évi események.

Ezzel azonban a kompromittálódott személyek sora nem zárult le. A már általam említett Sárközi Gergely november folyamán a szögyéni magyar végvári katonák¹¹⁶ kezére került. A hajdúkapitány Pogrányi Benedeknek tett vallomásában azt

¹⁰⁷ Dóczy András levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Széchy György levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.; Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26. Komáromy 1891. 363–364.

¹⁰⁸ Életéről lásd: Nagy 2005. 234.; Dominkovits 2006. passim.

¹⁰⁹ Életéről lásd: Kovács József László: Faut Márk és Klein Menyhért krónikája 1526–1616. Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, I. kötet. Sopron–Eisenstadt 1995. 72., 136.; Nagy 2005. 226.; Dominkovits 2006. passim.; Végh Ferenc: *Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században*. Disszertációk a társadalomtudományok köréből 1. Bp., 2007. 63. Tóth Gergely: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid életrajza. Sopron város történeti forrásai. C/sorozat. V. kötet. Sopron 2008. 104., 105., 141.

¹¹⁰ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 1. ÖStA KA HKR Exp. November No. 4. Mátyás főherceg levele Ferdinánd főherceghez, 1607. november 5. ÖStA KA HKR November Reg. 3.

¹¹¹ Dominkovits 2006. passim.

¹¹² Hans Breuner 1606 és 1633 között töltötte a győri végvidéki főkapitányi tiszteletet. Pálffy 1997. 277.

¹¹³ Hans Breuner levele Mátyás főherceghez, 1607. augusztus 18. ÖStA KA HKR Exp. August No. 40.

¹¹⁴ Hagymássy Kristóf levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. november 9. ÖStA KA HKR Exp. November No. 42.

¹¹⁵ Komáromy 1891. 241–242.; Papp 2008. 844.

¹¹⁶ A szögyéni végvárban 1607-ben 50 magyar lovas és 100 gyalogos szolgált. Magyar Országos Levéltár, Archivum familiae Thurzo E 196 Fasc. 34. No. 11. Köszönöm Pálffy Gézának a segítséget.

állította, hogy a hajdúkat Rhédey Ferenc váradi főkapitány és Némethy Gergely¹¹⁷, Bocskai volt dunántúli parancsnoka bujtotta fel, hiszen ők tárgyaltak és fundáltak ki ezt a budai beglerbéggel.¹¹⁸ Rimay János¹¹⁹ beszámolója alapján azonban a vicegenerális úgy tudta, hogy a két nevezett személy nem csatlakozott a lázadókhöz.¹²⁰

Összegzés

Mindezek alapján megállapítható, hogy a bécsi és a prágai udvar is október közepétől különböző helyekről (Kassa, Alsó-Magyarország és Buda) beérkező információk, hírek alapján pontos képet alkothatott a hajdúk mozgalmának kezdeteiről és szándékaikról. A gyors cselekvés ellenük csak azért maradt el, mert mint ahogyan már említettem az országban nem állomásozott olyan jelentős katonai erő, amely sikeres reményében szállhatott volna szembe velük. Emellett Mátyás főherceg drámai hangú levelei ellenére a prágai udvarban nem tartották olyan veszélyesnek a hajdúk újabb felkelését, hogy ezzel érdemben foglalkozzanak. Erre utal az is, hogy Bécsbe csak november 22-i keltezéssel küldték első válaszukat, s Rákóczi Lajos tárgyalásokra való kiküldését elegendőnek vélték a rend helyreállítására.

¹¹⁷ Dominkovits 2006. passim.

¹¹⁸ Pogrányi Benedek levelei kivonata Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 1. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 9

¹¹⁹ Nagy 2005. 241.

¹²⁰ Pogrányi Benedek levele Siegfried von Kollonichhoz, 1607. december 4. ÖStA KA HKR Exp. Dezember No. 26.

PAPP KLÁRA:
Debrecen és a hajdúmozgalom 1606–1608-ban

Debrecen a 17. század elején az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozó földesúri mezőváros volt. Helyzetét nehezítette, hogy a hódoltság határsávjában elhelyezkedve, a törökkel saját érdekében kiemelten jó viszonyt kellett ápolnia, vagyis – bár vezetői megkíséreltek megmenekedni a kötelezettségektől – az elvárt adókat, a szekeres és gyalogos szolgálatokat pontosan kellett teljesítenie. A királyi Magyarországgal határos területen fekvő város ugyanakkor Habsburg Rudolftól, a magyar királytól is kiváltság- és oltalomleveleket szerzett, hogy privilégiumait megőrizhesse, vagy a beköltöző nemesség feletti hatalmát bővíthesse.

A kortársak meg voltak győződve a debreceniek gazdagságáról, s való igaz, hogy kereskedői a 16. század közepétől hatékonyan kapcsolódtak be a marha- és borkereskedelembe.¹ A századforduló hosszú háborúja azonban sokat változtatott a lehetőségeken. A változékony hatalmi helyzet (Várad 1598-ban Habsburg fennhatóság alá került, parancsnoka Bocskai helyett Király György, majd Nyáry Pál lett), az Erdélyt veszélyeztető török-tatár támadások, 1604-ben az önvédelmi harcból kinövő hajdúfelkelés, majd rendi mozgalom bizonytalanná tette a város és környezete viszonyát.² A bécsi béke értelmében Várad ugyan visszajutott Erdélyhez, Debrecen viszont a Bocskai által kezdeményezett, de halálával megkérdőjelezhető vált kiváltsággal rendelkező szabolcsi hajdútelepülések szomszédságába került, illetve a kiváltságok elérésében reménykedő hajdúkatonaság tartózkodási övezetébe tartozott. Mivel a hódoltsági peremvidéken fekvő, Bocskai kiváltságolta településeket a török hatalom a saját érdekszférájába tartozónak számította, a hódoltsági török katonai vezetés úgy tekintett a hajdúkra, mint potenciális szövetségeseire. Mindezek a tényezők azt vetítik elénk, hogy a város folyamatosan egy gyorsan változó környezetre volt kénytelen reagálni, ami megfelelő súllyal tükröződött a korabeli forrásanyagokban is.

A városi protocollumok tanulmányozása valóban megerősíti előfeltételezésünket. Az 1590-es évektől a jegyzőkönyvi bejegyzések egyik vissza-visszatérő sajátossága volt, hogy meglehetősen nagynak mutatta a környékről betelepülő, polgárjogot szerzett személyek számát. A történeti szakirodalom már a 16. századi török

¹ Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. században. (Az 1542. évi vámnapló tanulságai szerint)* Bp., 1988. 115., 125–127., 133. valamint 711. A marhakereskedelemben és a vászonbehozatalban is a tíz legtöbbet forgalmazó város között említi Debrecent, külön kiemelve a kamarának is kölcsönt nyújtó Tar István tevékenységét. A debreceni kereskedők szerepét részletesen tárgyalja Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In. *Debrecen története 1693-ig. 1.* Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 362–364.

² A hajdúfelkelésről és a rendi mozgalomról újabban: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* Kisebbségkutatási Könyvek, Szerk. Ifj. Barta János, Papp Klára, Budapest, 2004. valamint „Frigy és békesség legyen...” *A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp Klára–Jeney Tóth Annamária, Debrecen, 2006.

előrenyomulás következményét úgy írta le, hogy az alföldi mezővárosok tehető lakói Váradra, Debrecenbe, majd onnan Kassára, Nagyszombatba települtek.³ Ilyen volt pl. a kassai kereskedők közül egy Pap Benedek nevű szegedi polgár családja, akik előbb Debrecenbe költöztek, majd 1554-ben innen szereztek Kassán polgárjogot.⁴ Az 1606. január elsejei tisztújításnál a felsőjárás esküdtjei közül kettőnek volt a korábbi lakhelyét jelző előneve (gyulaji Ötvös János, illetve túri (mezőtúri) Ötvös Pál), s a január 16-i bejegyzés alapján Boros Mihály esküdről derült ki, hogy korábban Esztáron élt, s most a városban lakik, vagy Rácz Péterről írtak úgy, mint aki Szegedről való.⁵ Január 24-én Bors Andrászt írták a város polgárai közé, megjegyezve, hogy diószegi, majd létai lakos volt, s most a debreceni lakosok közé fogadták be.⁶ Március 19-én a kabai Deli Bálint polgárjogot szerzett, beírták „Debrecen város testületébe”, amiért 33 forintot fizetett.⁷ Július 29-én egy Kerékgyártó Balázs nevű konyári személyről derült ki, hogy a „debreceni jobbágyok közé vétetett, sőt a többi polgár közé beiratott és felvétetett”.⁸ Október 9-én Fias Mihály költözött Kötelesről Debrecenbe, s jegyezték be a polgárok közé,⁹ decemberben a Külsőboldogfalván lakó Ebesi István és a szováti Kis László jobbágyként, de „a város polgárainak és tagjainak sorába, mint debreceni birtokost befogadják”.¹⁰ A sort évről évre hasonló tendenciát mutató adatokkal folytathatnánk.

A konkrétan bejegyzett, polgárjogot elnyert személyek mellett azonban sokkal tanulságosabb annak a ténye, hogy milyen nagy arányban laktak hajdúk a városban. Rácz István méltán sokszor idézett munkájában a második hajdúfelkelés indulása kapcsán állapította meg „A hajdúvezérek közül ekkorra már sokan családostól behúzódtak Debrecen városába.”¹¹

A városi jegyzőkönyv adatai szerint azonban a katonaréteg megjelenése a városi lakosok között 1607-nél sokkal korábbra tehető, s nem köthető össze a felkelés elindításának tényével. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem – a városiak panaszai alapján – már 1598-ban arról tudott, hogy „a zsold nélküli hajdúság magát Debrecenbe bevette, s ott nemcsak a közterheket viselni és azokban részt venni vonakodnak, hanem a polgárság igavonó jószágainak eltolvajlása és a város határában időző nép jószágainak elrablása mellett hallatlan zsarolásokat is elkövetnek”. Ezért utasí-

³ Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVIII.* (Szerk. Radics Kálmán) Debrecen, 1991. 25–37.

⁴ Granasztói György: *A középkori magyar város.* Bp., 1980. 246.

⁵ Debrecen város magisztrátusnak jegyzőkönyvei 1606/1607. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai* 35. Szerk. Rácz István, Debrecen, 2002. (továbbiakban Debrecen jkv. 1606/1607.)

6. és 9. (Az oldalszámok a kiadvány és nem az eredeti jegyzőkönyv oldalszámai.)

⁶ Debrecen jkv. 1606/1607. 11.

⁷ Uo. 35.

⁸ Uo. 69.

⁹ Uo. 84.

¹⁰ Uo. 98. (Ebesi) és 99. Kis 2 forintot és 33 dénárt fizetett.

¹¹ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* Magyar Történelmi Tanulmányok II. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1969. (továbbiakban Rácz 1969.) 64.

totta Király György váradi kapitányt a visszaélések tiltására és a hajdúk szigorú megbüntetésére.¹²

A város jegyzőkönyve rögzítette azt az esetet, amely szerint a hajdúkatonák garázdasága a város iskoláját, a kollégiumot is elérte. A jegyző ugyanis leírta Falu Máté szolgájának, Balogh Mihálynak és más hajdú legényeknek vagdalkozását, ahogyan 1598. január 18-án „fegyveres kézzel ... az schola szabadságát megrontotta”.¹³

1608. február 28-án merült fel a jegyzőkönyvben Pap István vádja Nagy Gál István bíró ellen, amely azt tartalmazta, hogy a város vezetője a felperest egy Konkoly Péter nevezetű emberrel megfogatta, s tőle 500 forintot törvény nélkül vett el. Az már a vád megfogalmazásakor kiderült, hogy az eset megtörténtekor „az hajdúság rajtunk volt, rajtunk sok hatalmasságokat cselekedtek, törvény nélkül sokakat vertek és egyéb dolgokat ...” tettek.¹⁴ Nagy Gál Istvánról tudjuk, hogy 1599-ben volt főbíró,¹⁵ ezért a hajdúk garázdálkodása semmiképpen nem a második hajdúfelkeléshez kapcsolható. (1608. március 18-án az ítélet is megszületett az ügyben, amely a tanúvallatások után a főbíró teljes büntetlenségét mondta ki, hangsúlyozta Konkoly Péter „sarcoltatását”, tehát hatalmaskodását, s méltatlannak ítélte, hogy Pap István ugyan visszaszerezte pénzét, mégis ismét követelni próbálta azt Nagy Gál Istvánon.¹⁶)

A hajdúk beavatkozása a mindennapi életbe, jelenléte a város hétköznapjaiban több évre áthúzódó, s a 15 éves háború időszakára mindenképpen jellemző, folyamatos probléma maradt. (Sajnálatos, hogy 1600 és 1605 között a város jegyzőkönyvei nem maradtak fenn, vizsgálódásunk ezért csak az 1599 előtti, vagy az 1605 utáni időszakra terjedhet ki.) A katonarétegnek a városra gyakorolt hatását több jegyzőkönyvi példa igazolja. Ilyennek tekinthető pl. 1606 januárjából a már idézett Boros Mihály esete, akitől a hajdúk vették el „nappal, hatalmasul” egy barna karcolt lovát. A Szabó fivérek és Veres Máté közötti konfliktus is azért került 1606. április 22-én a bíró elé, mert a lakodalomból hazatérő fivérek „az szabad

¹² Bársony István: Debrecen és Bihar megye a Bocskai-felkelés időszakában. „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Kisebbségkutatási Könyvek, Szerk. Ifj. Barta János, Papp Klára, Budapest, 2004. 67.

¹³ Debrecen város magisztrátusnak jegyzőkönyvei 1597/1598. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai* 34. Szerk. Rác István, Debrecen, 2002. (továbbiakban Debrecen jkv. 1597/1598.) 104.

¹⁴ *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1608/1609*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 36. Az eredeti latin nyelvű szöveget fordította és sajtó alá rendezte Szendiné Orvos Erzsébet, Debrecen, 2005. (továbbiakban Debrecen jkv. 1608/1609.) 22.

¹⁵ Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In. *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. (továbbiakban Szendrey 1984.) 236.

¹⁶ Debrecen jkv. 1608/1609. 31. Végül is Pap István a fejedelemhez fellebbezett, de ugyanezt tette Nagy Gál István is, a bírói hivattal szembeni vétség elkövetésének megfogalmazásával. A fellebbezések sorsáról nem maradt feljegyzés a jegyzőkönyvben.

város földön” Veres fenyegette, „kivont fegyverrel vagdalt hozzájuk”.¹⁷ Május 9-én Csorvási Furi Gergelyt is azért idézte a bíró elé Kis Balázs, mert éjjel a házára tört, szidalmazta, szolgáját megsebezte. A tolvajt azonban, mivel fogadást tett, hogy se Kis Balázs házanépét, se más debrecenit nem bánt többé, „sok fő vitéz uram, atyámfia, törekedvén s kezesek lévén érette” megmentették.¹⁸ Május 16-án Hajdú Pétert és Balogh Mihályt hasonlóan „reá támadásért” idézték törvénybe. Az utóbbi egy paripát adott a bírónak, hogy a panaszt tevő Sós Demeter borbélynak megfizessen.¹⁹ Kis Andrászt és Szilágyi Jánost – akiket tolvajlással és gyilkossági kísérlettel vádoltak – Szabó György és Gerendási János hadnagyuk mentette meg a haláltól, de tudomásul vették, hogy a következő hasonló esetben „... sem fejedelmek urunk gráciája, sőt semmi törvénybeli orvosság ne fogjon, megöletessünk.”

Gazdasági jellegű konfliktusa volt a bajomi Nagy Istvánnak és más hajdúknak, valamint Gazdag Gáspárnak. Az utóbbi úgy vallotta, hogy „mostan hatalmasok a hajdúság, és mind ötöt, mind a várast fenyegetik érette kártételek”.²⁰ Hajdú János is hatalmaskodott, amikor elvette Szappanos Demeter lovát, de tette beismerése után 18 forint 25 dénárt fizetett a károsultnak.²¹

A város bírói széke előtt 1606. augusztus 31-én történt eset egyértelműen azt mutatja, hogy a nagyszámú hajdú jelenléte nemcsak a közbiztonságot fenyegette, de a bíró joghatóságát is korlátozta. Mészáros György, Debrecen nemesi származású bírója ugyanis kijelentette: ugyan, nem szokás, hogy „az mi törvényszékünkön katona rendű, sem egyéb, az ki nem hites, törvényszékben ülhessen”, de „... mint-hogy rajtunk dicsősködnék a hajdúk, és városunkon vannak, ezúttal megengedtük, hogy öt, vagy hat ... köztük bent legyen a törvényben”.²² (A kialakult helyzetben Nagy István ügye Tóth Pál felperes viselkedése miatt – aki nem akart a bíróságnak felelni, egyezséget kötni – Rákóczi Lajos hajdú főgenerálisig is eljutott, de Tóth Pál annak utasítása ellenére sem jelent meg a törvényszéken.)

A városi jegyzőkönyv lapjai jónéhány helyen utaltak a háborús állapotra. A mészáros céhnek pl. 1606. május 12-én éppen a háború miatt engedte meg a tanács, hogy „lovakkal, szekerekkel, marhájukkal, gyalogokkal az község közé ne szolgál-

¹⁷ Debrecen jkv. 1606/1607. 48. és 50. Veres Máté azzal védekezett, hogy bár volt nála fegyver, azt nem használta, a fivérek hazáig kergették, s azok támadtak rá. A tanúvallomások ezzel szemben Veres Máté bűnösségét igazolták, valamint az is kiderült, hogy nincs állandó szálláshelye a városban.

¹⁸ Uo. 52. Fúri Antal, Gerbel Miklós, Tiszai Ambrus, Molnos Balázs, Balogh Lőrinc és mások, voltak a kezesek.

¹⁹ Uo. Hajdú Péter is kötötte magát, hogy senkit többet nem háborít, ellenkező esetben a következő alkalommal megölethetik.

²⁰ Debrecen jkv. 1606/1607. 62. június 28-i jkv.

²¹ Uo. 87. Hajdú Jánosnak 21 napon belül kellett a bírságösszeget letennie. 1606. november 30-án egy Horti Lőrinc nevű hajdút is egy ló megölésével vádoltak. Uo. 91.

²² Uo. 73.

janak, s az árpát is ne adják”, ellenben fizetség nélkül postálkodjanak. Mivel ezt nem tették, a vágástól való eltiltással fenyegették meg őket.²³

Az Oszmán Birodalom hódoltsági jelenléte, s a hosszú háború (1593–1606) katonai aktivitása elsősorban a város kötelezettségeinek változásában volt érezhető. Debrecen már Szolnok 1552. évi eleste után kénytelen volt biztonságáért adót ajánlani a töröknek. A város vezetői 1555-ben megígérték az esztendőnként három részletben fizetendő, mintegy 1 000 forint (ötvenezer akcse) adó megadását. A tizenöt éves háború idején a szolnoki szandzsák kezdetben még Budára teljesített adóját többszörösére emelték, s csak 1589-ben csökkentették azt, arra hivatkozva, hogy Debrecenben „500 ház lakatlanná vált”, majd a 17. század elején állapodtak meg 3 000 gurusban.²⁴ 1608-ban ezt az összeget egy évre ezer forinttal csökkentették. Ennek tényét Ali budai pasa írta meg a debreceni bírának, s egyúttal azt is tudatta velük, hogy az engedményre Báthory Gábor közbenjárása került sor „mivel-hogy őfelsége az fejedelem ... megtalált minket levelével, felöletök tanúbizonyaságot tévén, az hadak miatt sok kárvallásotokról és megfogyatkozott állapotokról, és kért azon, hogy summátokban valami engedelmet tönnének.”²⁵

Az Oszmán Birodalom hódoltsági jelenléte a városlakók peres ügyeiben is tetten érhető. 1608. februárjában Kovács István kérelmezte, hogy mivel nemes Kovács Péternek, Szolnokra 60 forintot, a török fogságból való kiszabadításra küldött, s abból 25 forint a sajátja volt, a nevezett fivére, egy szintén Kovács Péter nevű nemes fizesse meg neki az összeget.²⁶ A török alattvalókkal való kereskedés problémái is a város ítélőszéke elé kerültek. 1608. február 14-én pl. egy szegedi, Kurt nevű aga képében kereskedő „áros töröktől” vásárolt árukért kötelezték a vevő, Nyíró Lőrinc feleségét, hogy bizonyítsa a férje adósságának megfizetését, vagy adja meg maga a tartozást.²⁷

Bár az 1605. évi szerencsi országgyűlés Török Istvánt – Bocskai ellenes magatartása miatt – megfosztotta birtokaitól, majd a fejedelem a várost Nyáry Pálnak, illetve Homonnai Drugeth Bálintnak adományozta, a Török család Bocskai halála után ismét érvényesítette földesúri fennhatóságát.²⁸ 1606-ban Török István, mint a város földesura, a fizetendő 2 000 forint hátralékát követelte, s Pápára hat szekeres lovat.²⁹ A jegyzőkönyv annak is igazolására szolgál, hogy Homonnai Bálint is igényt tartott a város jövedelmeire. A szenátus ugyanis úgy döntött, hogy mivel

²³ Uo. 30–31.

²⁴ Szendrey 1984. 144–145. A város az erdélyi fejedelemnek is fizetett, becslés szerint 2 000–3 000 forintot, amit 1612-ben éppen a hódoltsági állapotra hivatkozva csökkentettek. Uo. 142.

²⁵ Uo. 145. valamint HBML IV. A. 1021/c. török oklevelek No. 126. 1608. június 4-én, Budán keltezett levél.

²⁶ Debrecen jkv. 1608/1609. 17–18. (1608. február 9.), illetve az ítélet, amely alapján három napon belül meg kellett fizetni a 25 forintot. Uo. 21. (február 19.)

²⁷ Uo. 18.

²⁸ Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*. Debrecen, 1870. I. (továbbiakban Szűcs I. 1870.) 239.

²⁹ Szendrey 1984. 139–140.

Bocskai István halála után Debrecen Török Istvánhoz bocsátották, a neki jutó összegből „Homonnai uramnak esztendőnként száz-száz forint adassék”. 1607. június 27-én Homonnai követe, Farkas Ferenc és Török István követe, Karakai Pál egyaránt megjelent a városban, így a határozat alapján a követek meg tudtak egyezni.³⁰

A 16. század végétől, amikor a Porta a „szolnoki szandzsákot jelölte ki a tatár sereg telelőhelyéül”, előlük, akik „nagy dúlásnak, égetésnek, rablásnak okozói”, futottak el 1594-ben a debreceniek,³¹ majd amikor a tatárok Bocskait segítő jelentek meg az országban, ismét gyakran tapasztalták támadásuk veszélyét.³² A bíró a lehetőségek szerint köteles volt figyelmeztetni a lakosokat, ha valamilyen várható támadás miatt az állatokat nem lehetett kihajtani. 1606. áprilisában Meszes Bálint marháját a tatár elvitte, s így felmerült, vajon mi történt azután, hogy „bíró uram meghirdette, hogy ki ne menjen senki, marháját féltse”.³³ 1606 szeptember végén, amikor a Bocskaival elvileg szövetséges hatalomhoz tartozó tatár – ahogyan feljegyezték – „véletlenül mezőnkre esék”, a ló és ökör felét elhajtotta.³⁴ 1607. januárjában a szenátus visszatért a tatár támadás 1606-os szomorú eseményeihez, amikor úgy döntött: mivel Nyíró Lőrinc és Gáspár Benedek a tatárok „szolgálatjában nagy szörnyű halállal öletének meg”, családjaik Szabó Péter és Pente Márton házanépéhez hasonlóan két esztendeig szabadosak legyenek a marhaszolgálat alól.³⁵

A város védelme érdekében történt, hogy a szenátus 1606. december 10-én határozatot hozott, senki ne merje leverni a kapuk lakatját, „semmi rendbeli ember, se itt való, se pedig kívül való nemes ember, vagy hajdú, senki, semmi rend ez városnak kerítésit, sem egy, sem más felől sehonnán meg ne merje hányni...”.³⁶ December 19-én még drasztikusabb lépésre szánták magukat. *A szenátus egységes szavazata alapján úgy határoztak, hogy az utca kapitányok, tizedesek házanként „az hajdúkat cirkálják meg, az mindeneket eskessenek meg, hogy egyet tartsanak velünk, az ki nem akar, mindjárt feleségestül, gyermekestül hányják ki.”* A december 27-i határozatból világosan kiderült: attól tartottak, hogy a hajdúk beszállnak a városba, s ezért még éjjel is minden háztól büntetés terhe mellett vigyázókat követelve, tanácsbeliek jelenlétében őriztették a kapukat.³⁷ A kialakult helyzet a belső feszültségeket is élezte, hiszen a vigyázás, mint új feladat nem mindenki támogatásával találkozott, többen a kellemtlenségekért a vezetőket okolták. A szenátus ugyanis 1607. január 2-án elfogatta, s néhány napig börtönben tartotta pl. azokat a vargákat,

³⁰ Debrecen jkv. 1606/1607. 204.

³¹ Szűcs I. 1870. 219.

³² Szendrey 1984. 149. Az egri pasa utasítására is szekereket kellett adniuk, de a szolnoki Tisza-híd javításához is munkást kellett biztosítaniuk.

³³ Debrecen jkv. 1606/1607. 47.

³⁴ Uo. 81. Az október elsejei bejegyzés.

³⁵ Debrecen jkv. 1606/1607. 148.

³⁶ Uo. 94.

³⁷ Uo. 100.

akik „a hajdúság elleni vigyázásban esküdt bíróra és a választott város hadnagya ellen támadást tettek”.³⁸

Miskolci Nagy Andrásnak, a második hajdúfelkelés vezetőjének a nevével először 1607. május 6-án találkozunk a város jegyzőkönyvében. Ekkor Szappanos Mihály bejelentette a szenátusnak, hogy „ő a nemes Nagy Andrásnak hitelezője azokért a lovasszekereiért, tehénért, ökörért, disznóért és más barmokért, 200 forintot küldött ennek a Nagy Andrásnak és lekötelezte”.³⁹

Herpay Gábor szerint a hajdúkapitányt még Bocskai nemesítette meg,⁴⁰ Boldisár Kálmán viszont pontosan közölte is, hogy Nagy (de Miskolc) András és felesége Miskolczy Zsófia valamint rokona István 1606. április 20-án, Kassán kapta meg az armálist, amelyet 1607-ben Szabolcs vármegyében hirdettek ki.⁴¹

A magisztrátus jegyzőkönyvei 7. kötetének belső lapján olvashatunk a hajdúfelkelés kirobbanásáról: „Az hajdúságh 1607. esztendőben 25. octobris, úgymint Nagy András, költek fel”.⁴² A bejegyzés annak a ténynek közlésével folytatódik – amely az előző mondattal együtt kimaradt a kiadott jegyzőkönyv szövegéből –, hogy Báthory Gábort „a hajdú-vitézek vötték fejedemmé”, de azt is egyértelműsíti, hogy Nagy András és a hajdúk elfogadták a fejedelem hatalmát, hiszen 1608. február 18-án Bethlen Gábor hozta a hajdúvezérnek a „zászlót, botot, lovat”, ami után szimbolikusan és jogszerűen Báthory megbízása alapján tevékenykedhetett.⁴³

³⁸ Uo. 147. A város főbíróját, vagy első bíróját, Tóth Mihályt és 12 esküdtbíróját egy nappal korábban, január elsején választották meg, elképzelhető, hogy a korábbi tisztségviselők elleni fellépés ügye jutott a szenátus elé. Tóth Lukács és Varga Boldizsár január 4-én már „megengesztelték”, „megkövették” a sértetteket, kötelezték magukat, hogy „ők támadást ezután nem tesznek”, ellenkező esetben büntessék őket érdemük szerint. Uo. 149. A „hajdúk elleni vigyázásban” a hadnagyok elleni támadás értelmi szerzője Csányi Mihály volt, aki „köti fejére magát, hogy ha többször efféle támadást indít, vagy cselekszik, reá bizonyosodván, feje vétessék érte.” Uo. 151. január 9-i döntés szerint kegyelmezett meg neki a tanács.

³⁹ Uo. 179.

⁴⁰ Herpay Gábor: *A hajdúság története*. Hely nélkül, 1940. 86. és Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. k. (továbbiakban EOE V.) 319. idézi Rác 1969. 66., aki nem találta meg Nagy András armálisát.

⁴¹ Boldisár Kálmán: Bocskay hadi népe. Harmadik közlemény. = *Turul*, 1943. 1–2. 34. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Szabolcs vm. levéltára kih. jegyzőkönyv.; A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. A. 1. 467. adatai szerint a kihirdetésre 1607. május 7-én került sor. Szabolcs megyei birtokuknak azonban nem sikerült nyomára bukkanni. Az adatra Kujbusné Mecsei Éva hívta fel a figyelmet, amit ezúton is nagyon köszönök.

⁴² Rác István az 1608. évi jkv.-ben a „Memorialia” címszó alatt olvasta a bejegyzett mondatot. Rác, 1969. 64. 112. lábjegyzet. A hajdúvezérnek hozott zászlóról szóló mondatnak azonban nem tulajdonított jelentőséget. A Debrecen jkv. 1608/1609. című kötetéből maradtak ki a mondatok. A HBML IV. A. 1011.a. 7. kötetében a jegyzőkönyv bejegyzései előtti belső oldalon van a „Memorialia”.

⁴³ Utalás Bocskai 1606. április 29-i hadiszabályzatának 4. pontjára, amelyben a hajdúknak előírta a fejedelemtől kapott zászló használatát, azaz hatalmának egyértelmű elismerését: „Kapitányt a fejedelem válasszon és az hites legyen ő felségének és az országnak, zászlót a fejedelem adjon nékie, az alatta való hadnagyokat az fejedelem ő felsége confirmálja és az ő felsége hírével legyenek, azok is hittel legyenek ő felségének és az országnak kötelesek. Zászlót pedig nekik is öfel-

Debrecen már 1608. januárjában elismerte Nagy András hajdúgenerális jogát a hajdúk feletti bíraskodásban. A jegyzőkönyv mondatai nem hagynak kétséget afelől, hogy bár a hajdúkatonaság beszállásolásától a város vezetése szeretett volna eltekinteni, a beszállásolás megtörtént. *A bíraskodás megosztása is a kialakult helyzetet tükrözte, amikor kimondták: a hajdúk felett egyértelműen a generális, a városi polgárokat is érintő, vegyes ügyekben viszont a főbíró ítélkezzen „az hadakat rajtunk tartja, szabadságunkkal úgy, azmint kellene, nem élhetünk... minthogy egy táborban, sőt ugyanabban vagyunk, Nagy András, az generális, amely hajdút valamely cselekedetért megfog, ű tegyen törvényt felőle, bíró uram ismét, ha váras népevel kell perelni, bíró uram tegyen törvényt felőle”.*⁴⁴ A döntés egyúttal magyarázhatja azt a tényt is, hogy ettől kezdve – várakozásunk ellenére – a hajdúkatonák vitás ügyei miért nem szerepelnek nagyobb számban a város jegyzőkönyvében.

A bíraskodás gyakorlatára álljon itt egy jellemző eset. 1608. június 17-én a tatár fogságba esett, s állítólag „Tatárországban” élő Farkas Lukács ügye „esztendő három nap”-ra felfüggesztést kapott, mert ki kellett deríteni, hogy az állítás megfelelő-e valóságnak. Farkas Mihály, az eltűnt apja azért perelte Török Györgyöt, mert annak egy, a fiát illető, „60 forintot érő ezüst pohár és női ezüst kapocs” került a birtokába.⁴⁵

Török György állítása Farkas Lukács tatár fogságáról feltehetően valótlan volt, mert 1608. november 15-én néhai Farkas Mihály özvegye és Farkas Lukács kezdett pert Debrecen ítélőszéke előtt Farkas Mihály gyilkosával, egy Tatár István nevű hajdúval. Bár Nagy András generális és többi hajdú is azt szerette volna elérni, hogy a saját bírói fórum előtt, „az zászlók alatt” döntsenek Tatár ügyéről, a város azonban a szándékkal szemben a január 20-i döntésnek megfelelően azzal érvelt: mivel a „bíró úrral fogtattak gyilkosok, az váras szabadsága ellen” valónak tekintené az elbocsátást.⁴⁶

Debrecen igyekezett oltalomlevelet szerezni a hajdúk ellen, amit II. Mátyás megadott számukra, majd 1608. december 8-án hozzájárult, hogy a „peres ügyek kizárólag a városi törvényszék előtt folyjanak, az illetén törvénykezést akadályozók pedig az illető megyében megbüntessenek”.⁴⁷ 1609. május 24-én a szenátus már a többi városba költözővel azonos kötelezettségeket írt elő a hajdúk számára.

---

sége rendeljen és adjon.” *Magyar Történeti Szövegyűjtemény 1526–1790. I.* Szerk. Sinkovics István, Bp., 1968. 346.

⁴⁴ Debrecen jkv. 1608/1609. 13. Nagy Jakab hajdú felesége, Anna asszony peres ügyében azonnal kijelölte teljes jogú képviselőjének férjét, Kása Mártont pedig prókátorának, az ő ügye egyértelműen a város elé tartozott. Kása Mártont más ügyben „írástudó” prókátornak tudták. Uo. 18.

⁴⁵ Debrecen jkv. 1608/1609. 60.

⁴⁶ Uo. 92–93. A gyilkosság nem Debrecenben, hanem a bihari Lok helységben történt, egy házban, ahol Farkas Mihály a barátaival mulatott. Tatár szerint békülni ment oda, nem adott okot veszekedésre, s csak az őt ért támadásra ragadott fegyvert. Farkasné viszont úgy tudta, hogy az asztalra leboruló férjét Tatár szablyával úgy megsebezte, hogy „abban a sebben holt megh Farkas Mihály”. Uo. 94.

⁴⁷ Szendrey 1984. 216. Pontos idejét nem írta. A törvénykezésre vonatkozóan Szűcs I. 1870. 248.

Az előírás a következőképpen intézkedett: „*Hogyha itt benn akarnak lakni valamelyek, érdemek szerént élésadót fizessenek és szolgáljanak az váras közé.*”⁴⁸

A jegyzőkönyvi bejegyzések tanulmányozása tehát arra a következtetésre vezet bennünket, hogy a város jónéhány évvel korábban vált a hajdúk menedékévé, majd a hajdúkatonák által megszállt településsé, mint ahogyan a második hajdúfelkelés elkezdődött. A hajdúk jelenléte korlátozta a város bíraskodási pivilégiumait, teret engedett a hajdúkapitányok, s különösen 1608-tól Nagy András hajdúgenerális bírói főségének a katonák fölött. A lehetőség azonban, ami Báthory Gábor adományából Nagy Andrásnak juttatta Nagybjomot, katonáinak is letelepedést ígért, s ezzel – legalábbis időlegesen – esélyt adott a debrecenieknek, hogy a beköltözött hajdúknak egy jelentős hányadától „megkönnyebbedve”, ismét szabadon élhessenek korábbi pivilégiumaikkal.

⁴⁸ Debrecen jkv. 1608/1609. 173.

NYAKAS MIKLÓS:
Báthory Gábor hajdúpolitikája

Báthory Gábor uralkodásáról ma már igen sok ismerettel rendelkezünk, személyéről a modern történetírás több mint száz éves erőfeszítése eredményeként két monográfia is született.¹

A hajdúságra vonatkozóan ugyancsak sokkal világosabban látunk, mint mondjuk százötven évvel ezelőtt, de hiányérzetünk ma is lehet.

A korabeli magyarországi és erdélyi viszonyok ismeretében természetes, hogy aki a főhatalmat birtokolja vagy megszerzésének szándékával lép fel, annak a hajdúsághoz, mint a korszak megkerülhetetlen hadinépéhez megfelelő viszonyt kellett kialakítani. Így tette ezt a tizenöt éves háború alatt Basta, így tette ezt Székely Mózes, leghatásosabb formában Bocskai István, de nem kerülhette meg a kérdést Rákóczi Zsigmond sem, mint ahogyan határozott álláspontot fogadott el a hajdúkérdelemmel kapcsolatban a későbbiekben Bethlen Gábor, és a két Rákóczi György is.

Mint ahogyan kellő mélységben látta azt Báthory Gábor is.

Lényegbevágó, hogy világosan lássuk, a mindenkori hajdúvezéreknek is volt uralkodó, illetve fejedelempolitikájuk, amellyel saját céljaikat akarták minél teljesebbé tenni. Ez utóbbi az, amelyet kevésbé ismerünk, részint a források hiánya, részint azok nem kellő kutatása és rendszerezése miatt, de azért is, mert a hajdúk célkitűzése társadalmi tagozódásuknak is, elismert vezetőjükhöz – a hajdúkapitányokhoz – való kötődésük miatt is, és ennek megfelelően többrétű, többszintű követelés volt, amelyből a velük politikai szövetséget kötő fejedelmek súlypontozva válogathattak. E követelésrendszert tovább bonyolítja a protestantizmus, pontosabban a református irányzat közvetlen és erős hatása, amely talán legvilágosabban a második hajdúfelkelés alatt fogalmazódott meg.

Újabbban sikerült például fényt deríteni arra a magyar rendek részéről (1605. ápr. 20.) a szerencsi országgyűlés alatt elhangzott ígéretre, amelyben a Rhédey Ferenc alatt katonáskodó hajdúvitézeknek földet és nemesi szabadságjogot ígértek. Ez az ígervény már lényegesen több volt, mint Bocskai és a hajdúk októberi frigylevele, s megelőlegezte a korponai kiváltságlevélben foglaltakat. S ez a folyamat folytatódott majd Báthory Gábor alatt, illetve öltött testet a második hajdúfelkelés során.² Sokkal többet tudnánk e folyamatról, ha ismernénk a hajdúk korabeli szervezettségét és viszonyrendszerét, az egyes csoportok és hajdúkapitányok közötti érdek-közösséget és érdekellentétet, s azt, hogy az aktuális hatalommal szemben hogyan léptek fel.

¹ Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867.; Nagy László: *Tündérkert fejedelme. Báthory Gábor*. Bp. 1988. E mellett nagyszámú forrásközlés és tanulmány.

² Mindezt kifejtettem a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 2006. febr. 21-én rendezett Bocskai-emlékülésen elmondott előadásomban. Címe: *A hajdúk felkelése és a letelepítő Bocskai*.

Báthory Gábor e téren nálunk jóval többet tudhatott, hiszen alig pelyhedző állú ifjúként már átélte a Bocskai-szabadságharc embert érlelő időszakát, sőt megbízható források szerint Bocskai a rákosmezei találkozóra menet lehetséges utódjaként nevezte meg. Nem lehet e helyen feladatomban Báthory Gábor fejedelmi aspirációinak történetét és hatalmi háttérét elemezni, de tényként szögezhetjük le, hogy Bocskai halálát követően közvetlenül, 1607. jan. 2-án,³ ekkor még a Porta hivatalosan nem is értesült a fejedelem haláláról, már bejelentette igényét Erdély trónjára. Ebben hivatkozott fejedelmi elődeire, országbeli támogatottságára, s egyben segítséget is kért érdekei érvényesítésére a német császárral és a két oláh vajdával szemben. Báthory Gábor mögött tekintélyes és tapasztalt államférfiak sora állt, azonban az erdélyi rendek nem. Talán ekkor az egyetlen alkalommal érvényesült a rendek által oly sokat hangoztatott és nagy becsült „libera electio”, a szabad választás. Így lett Rákóczi Zsigmond, Bocskai erdélyi kormányzója fejedelem, szemben a Bocskai végrendeletében megjelölt Homonnai Bálinttal.⁴

Az erdélyi trón ügye azonban továbbra is nyitott maradt, mert mind a török, mind a császári hatalom vitatta a megoldás mikéntjét s természetesen Báthory sem mondott le hatalmi törekvéseiről. Részéről a hatalomváltás azért is vált sürgetővé, mert a „ius ligatum” kérdésében számára nem megfelelő megoldás született, illetve a megoldást az erdélyi rendek szándékosan hátráltatták. Ráadásul a bécsi béke végrehajtása és a hajdúk „leszállítása”, adománybirtokaik elfoglalása is nehézkesen ment, s ez a térség egészében is politikai bizonytalanságot eredményezett.

Látnunk kell azt is, hogy a hajdúmozgalom a Bocskai halálát követő időben nem egységesen lépett fel. A többség az adománylevelekben foglaltak érvényesítésének nehézségeit látva Nagy András mögé állt, soraikat erősíthette a hajdú kiváltásból valamilyen ok folytán kirekedtek széles tömege. Egyes számítások szerint ez a hajdúság kétharmadát jelenthette. Nagy András hajdúgenerális mögött csoportosulók kitartó makacssággal emlegették, hogy Erdély trónján csak a Bocskai végrendeletében megnevezett Homonnai Bálintot tudják elképzelni. Ezzel párhuzamosan nagyon határozott németellenes frazeológiával éltek, amely párosult a

³ „Nyilván lehet nagyságodnak az én eleimnek Báthory Istvánnak az lengyel királynak tökéletes és állhatatos hűsége az hatalmas győzhetetlen császár urunk eleihez és az muzurmán nemzetséghez. Mind penig az én édes atyám az nagyságos somlyai Báthory István mennyi kárt romlást, sőt minden uraságából kiüzetett és budosást szenvedett az hatalmas császár eleihez való hűségéért. Im az Isten alkalmatosságot adott, hogy mind ő hatalmassága mind nagyságod olyan kegyelmességét nyújthatja aminőt az ő hatalmasságának régi elei nyujtott be az én eleimhez. Mind énnekem alkalmatosságom vagy on ő hatalmasságának és nagyságának olyan tökéletesen és igazán szolgáljak, mint az boldog emlékezetű lengyel király Báthory István, az én bátyám szolgált az ő hatalmassága eleinek és utána való főnépeknek. Kényszerítettem annak okáért Ő hatalmasságát mint kegyelmes uramat megtalálni, hogy az erdélyi vajdaságot, kire az országbeliektől hivatalom is vagy on, adja nékem ő hatalmassága, bizonyos emberétől parancsoljon, hogy tőlem hallgasson, és zászlóját is küldje meg ő hatalmassága. Kier mind országostul fejem fenállásáig ő hatalmasságának híven akarok szolgálni. Mivel hogy vérszerint is engemet illet.” Közli Szilágyi Sándor 1867. 8.

⁴ A kérdés monografikus feldolgozása Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*. Budapest, 1987.

református vallás primátusságának igényével. Ez leghatározottabban Fokhtüy Máté református prédikátor szerepében fogható meg, aki mögött viszont nem állt a teljes reformátusság. S hogy a református egyház más irányzataival is jó viszony kialakítására törekedtek, jól mutatja Nagy András hajdúgenerális levele Alvinczy Péterhez.⁵

Ugyanakkor feltűnő, hogy a későbbiekben a legbefolyásosabb hajdúvezér szerepét betöltő Fekete Péter hallgat, neve a nemsokára bekövetkező hajdúfelkeléskor mindössze egyetlen alkalommal bukkan fel, akkor is mellékszereplőként.⁶ Pedig komoly katonai erő állt mögötte. Nagy András és Fekete Péter között már ekkor komoly személyi és politikai ellentét húzódnak meg, amely a későbbiekben végletesen elromlott. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy maga Báthory Gábor már fejedelmként nem elhanyagolható gesztusokat tett Fekete Péternek, bár címeres nemeslevelét Nagy Andrásához hasonlóan Bocskaitól nyerte.⁷ A hajdúk egy része 1608. elején Mátyás főherceg körül csoportosult, s szerepet vállaltak a Habsburg-ház hatalmi villongásában, s ott vannak mellette a trónváltás idején, a csehországi táborozásban is.⁸

Báthory Gábor mögött tehát, fejedelmi aspirációinak bejelentésekor nem álltak a hajdúk. Annál inkább Homonnai mögött, sőt fenyegetésként részükről az is el-

⁵ Miskolczi Nagy András hajdúgenerális a kassai főpraedikátorhoz és a városi tanácshoz. Lök. 1607. november 10. Komáromy András: *A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok.* = *Történelmi Tár*, 1900. (továbbiakban Komáromy 1900., illetve TT) 428–429. Ez a levél „le van zárva ... címeres gyűrűs pecséttel, melynek körirata ez: Miskolczy Nagy András A címer pánceszél kar, mely két egyenes kardot, pallost tart.”

⁶ Neve szerepel a Rákóczi Zsigmondnak adott biztosítólevélben (Debrecen, 1608. február 24.)

⁷ Halasi Fekete Péterre röviden: a Bocskai-szabadságharcban feltűnt hajdútsízt, akit Korponán így jellemeztek: „Én vagyok, akit a városban dicsérnek, a városon kívül gyaláznak.” A szabadságharc alatt félelmetes hírnévre tett szert. 1606-ben Várad őrsége csak úgy adta át a várat, ha katonáit Bocskai elparancsolja annak közeléből. A fejedelem többször parancsot adott neki katonái megfegyverzésére. 1607 márciusában Fekete tudatta Thurzó György királyi biztossal: katonái oly mértékben zúgolódnak, hogy maga sem mer közéjük menni. 1608. májusában Báthory Gábor birtokadományt adott neki Burdán, s ugyanekkor rétszentmiklósi házát és földjét kiváltságolja. 1612-ben Szoboszló kapitánya lett. Ez év januárjában a privilegizált hajdúk közül „kihányt” parasztokat a király zászlaja alá toborozta. Ez évben Nagy András hajdúfőkapitányt elfogatta és kiadta Thurzónak. Márciusban Báthory Gábor jószágait lefoglaltatta, mire hajdúival a király hűségére esküdt. 1616-ban Bethlen ellenében Homonnait támogatta, de Konyár/d/nál vereséget szenvedett. 1619-től Bethlen hűségére állt és részt vett a Habsburg-ellenes hadjáratokban. 1620. májusában a csehek megsegítésére küldték, majd a Dunántúl elfoglalására. 1621-ben is jelen volt a harcokban, amelyekben jelentős hadisikereket ért el. 1633-ban még szoboszlói kapitány volt. 1606. szept. 2-án Bocskai az alatta szolgáló hajdútsíztokkal együtt Szoboszlót adja adománnyul. Emellett tőle feleségével Éles Annával 1606-ban, 1617-ben pedig II. Mátyástól címeres nemeslevelet kapott. Az előbbi Bihar, az utóbbit Szabolcs vármegye hirdette ki. Fekete családnév szerepel Szoboszlón 1635-ben. Sándor nevű fiától született unokája, László hajdúnemes (is) Szoboszlón, Mihály pedig Nádudvarra költözött. Nemességüket a Hajdúkerület több ízben is megerősítette. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdútsíztesség Tüköre. Hajdúböszörmény*, 2001.

⁸ Az 1608-as hatalomváltásra, a magyar részvételre lásd. Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból (összeszedte s lemásolta *Hatvani Mihály*). Negyedik kötet. Pest, 1859. 3–37.

hangzott, hogyha kell, akkor „bocskorost” ültetnek Erdély trónjára. Nyilván Nagy Andrásra gondolhattak.

Báthory Gábor komoly diplomáciai és katonapolitikai eredménye tehát, hogy ebben a képlékeny helyzetben – mintegy egy esztendő leforgása alatt – sikerült a hajdúkat maga mögé állítani, s ezzel a katonai erőfölényt megteremteni. Talán nem tévedünk, ha benne látjuk azt a fejedelmet, aki Erdély fejedelmi süvegét döntően a hajdú fegyverekkel tudta megszerezni.

E folyamat megértéséhez látnunk kell a hajdúmozgalom belső alakulását is, amely nélkül Báthory török támogatottsága sem érthető. Nagy András személyéről túlságosan sokat nem tudunk, a régebbi történetírás még a Bocskai-szabadságharc alatti tevékenységét sem ismerte. Ma már tudjuk, hogy ott volt az oszgyáni csatában, s ott volt a nevezetes korponai országgyűlésen, amikor személyére gúnyoros megjegyzést tettek, s amelynek egyik feltehető értelmezése szerint valaha pásztoreMBER lehetett. Előneve alapján miskolci származású s tudunk arról, hogy Miskolcon a tizenöt éves háború alatt jelentős számú hajdúság élt.⁹ Neve mindenesetre nem szerepel a korponai kiváltságlevélben. Ezért is gondolhatták, hogy döntően a kiváltságolásból valamilyen módon kirekedtek álltak mögötte. A helyzet ettől azonban bonyolultabb! Tudunk ugyanis arról, hogy Nagy András és felesége Miskolczy Zsófia, valamint rokona Bocskaitól Kassán (1606) egyéni címeres nemeslevelet kapott. Figyelemre méltó, hogy Nagy András ezt a nemeslevelet nem Bihar megyében hirdettette ki – mint későbbi pályafutása miatt gondolhatnánk – hanem Szabolcsban, még 1607 májusa előtt.¹⁰ Ezért joggal gondolhatjuk, hogy a Szabolcsban letelepedni rendelt kiváltságolt hajdúk és Nagy András között szoros volt a kapcsolat, amely magyarázhatja vezéri szerepét, de magyarázhatja azt más is. Szilágyi Sándor, Báthory Gábor első életrajzírója felvetette, hogy a Bocskai végrendeletében szereplő Nagy Gergely¹¹ Nagy Andrással lenne azonos. Annak ellenére, hogy a két személy azonosságának csekély a valószínűsége, maga a kérdés megérne egy alaposabb filológiai elemzést. Amennyiben bebizonyosodna, hogy Nagy András a hajdúvezérek között 1606/1607 fordulóján kitüntetett helyen szerepel, úgy az sok mindent magyarázhatna későbbi szerepvállalásából, mindenekelőtt a második hajdúfelkelésben.

Tény, hogy a hajdúk letelepedése körül nagyon sok dolog tisztázatlan. A fő irányvonal mindenesetre ma már eléggé világos; a hajdúk nem szétverni akarták a

⁹ Szepsi Laczkó Máté szerint (ETA III. 40.) 1602-ben „a miskolczi hajdúk százan vesznek a hevesi erdőn részegségök miatt”, „fekvő helyekben ütötték meg őket, csak heten szaladhattak el”. A Borsod megyében kihirdetett, Bocskai adományozta armálisok száma bizonyos meglepetést jelenthet (29), Szabolcs és Bihar után ugyanis itt volt a legmagasabb. Nyakas 2005. 10

¹⁰ SZSZBML Közgy. jkv. Prot IX. No. 125. (A no. 9. sz. alatt). Vö.: Calamus (Boldisár Kálmán): Bocskay hadi népe. Harmadik kiegészítő közlermény. = *Turul*, 1943. évf. 1-2. sz. Nagy András debreceni tevékenységéről lásd. Papp Klára kötetben lévő tanulmányát.

¹¹ A végrendeletben így szerepel: „Szécsi György uram, udvari kapitányunk, minden udvari szolgálkával, és Nagy Gergely, akiknek kapitányok, mind az alattavaló hadnagyokkal, tizedesekkel és közlegényekkel...”

rendi társadalmat, hanem be akartak abba épülni. Ez a magyar rendek köréből nem váltott ki osztatlan lelkesedést, mint ahogyan nem volt osztatlan az elutasítás sem. Az világosan látszik, hogy a hajdúk tágítani kívánták lehetőségeiket, s ebben a helyzetben önálló politikai entitásként igyekeztek magukat megfogalmazni, s ennek érdekében folyamatosan hivatkoztak a török támogatására.

A trónra aspiráló Báthory Gábornak és támogatói körének *nagy teljesítménye*, hogy ebben a helyzetben úgy tudott fokozatos *támogatást találni a hajdúvezérek között*, hogy egyben a *rendek körében is erősítette* befolyását, s folyamatos politikai manőverekkel kényszerítette kapitulációra az öreg, de kétségtelenül tehetséges Rákóczi Zsigmondot. Amelyet végül kénytelen-kelletlen a bécsi udvar is tudomásul vett.

Annak ellenére, hogy a hajdúk elégedetlenkedésére Bocskai halálától vannak folyamatosan adataink, maga a felkelés csak ősszel robbant ki. Nagyon könnyen elképzelhető, hogy Nagy András és a hajdúvezérek eleinte más módon is kísérleteztek. Erre enged következtetni az a vitatott keltezésű, de meglátásunk szerint 1607 szeptemberében íródott levél, amelyet „Nagy András főkapitány és az egész hajdúságnak több nevezetes kapitányi” intéztek a szerdárhoz, s amelyben arra hivatkozva, hogy a hajdúknak „sem az magyarországiak, s az erdélyiek lakóhelyet adni nem akarnának”, kéri, hogy letelepedésre a „Szolnok vidékin ruinában álló városok és falvak ... adassanak” nekik lakásra, adózás és dézsmálás nélkül, örökös kiváltsággal. Mindezért a katonai szolgálatot helyezték kilátásba. Az ügy további fejleményeit nem ismerjük, tény hogy nem lett belőle semmi, a töröknek török területen ugyanis nem volt érdeke letelepítésük.¹²

Nyíltan kirobbant viszont a hajdúfelkelés. Báthory Gábor, a hajdúk, illetve a török kapcsolatában fordulópontnak látszik Ali egri basa levele, amelyben világosan tudtára adta Báthorynak, hogy a hajdúk a török védelme alatt állanak, ezért ellenük ne kelljen fel.¹³ Báthory ugyanis kétségtelenül tett ilyen ígéreteket a megijedt ne-

¹² Rozsnyay Dávid, *az utolsó török deák, történeti maradványai*. Összeszedte s jegyzetekkel és oklevél-tárral kísérve kiadta Szilágyi Sándor, Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi Emlékek. II. osztály. Írók VIII. kötet.) 46. „Már a békesség meglévén, ennyi hadaink így dispositió nélkül helyek nem lévén, talpon állva így nem lehetnek, ezen hadakozások alatt tatar és egyéb hadak miá elpusztúlt Szolnok vidékin ruinában álló városok és falak helyei adassanak nekünk lakásra, adózás és dézsmálás nélkül való perpetua immunitással. Melyről ha a hatalmas császár kemény parancsolatjával és athnáméjával assecuráltatunk, mi is arra kötelezzük magunkat, hogy valamikor hatalmas császárok a nemzetekre*) hadakoznak, hadakozásának kezdetitől fogva minden esztendőben, valamíg megbékéllének, lovas és gyalog hadainkkal szolgálni kötelesek leszünk. Ezek után Isten ngodat sokáig éltesse. Datum 20. Sept. anno ut supra.**”) Ngod szolgálói Nagy András főkapitány és az egész hajdúságnak több nevezetes kapitányi.” A levél keltezése körüli vitába ez úton nem bocsátkozhatunk.

¹³ A levél latin fordítása: Magyar Történelmi Okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból (összeszedte ... Hatvani Mihály) III. k. 1553–1608. Pest, 1859. 242–243., a levél magyar eredetije most került elő Bécsben (ÖStt HHSt AUAAA (Hungarica) Karton Fasc. 153. Konv. C. (1617 XI.) fol. 83. 91.: Papp Sándor szíves segítségével kerül felhasználásra, amiért köszönetet mondok. A levél kelte: Eger, 1607. nov. 30. „Mostan hírünk érkezett(?)hogy N(agyságod) valamý haddal Tokaj felé jött volna, mý minden órában Nagyságodnak köztünk való Jó akaratból írt levelét vártuk, mostan penigh az Németekkel

mességnek, ugyanakkor bizonyos, hogy a hajdúk és a törökök kapcsolatáról megfelelő értesülései voltak. Teljes mélységében azonban most döbbenhetett rá, hogy Erdély trónját csak a hajdúkkal szövetségben, s a törököt így maga mögött tudva, nyerheti el. Mindenesetre a hajdúk a felkelés csúcspontján, s maga Nagy András is úgy nyilatkoztak a királyi biztosoknak, hogy vannak „oly keresztény nagy tekintetes urak, az kik javát is előmenetelét kívánják nemes országunknak”. A következőket nevezték meg: „Drugeth Homonnay Bálint urunk, az második Báthory Gábor ő nsga, a harmadik Nyáry Pál uram ő nsga, a negyedik Mágochy Ferencz uram ő nsga.”

A hajdúfelkelés 1607 elejétől benne volt a kor levegőjében. Nyáry Pál már 1607 elején írta, hogy félő, hogy valami háborúságot csinálnak, s legfőbb sérelemként Kálló tulajdonjogát jelölte meg.¹⁴ Fontos látnunk, hogy a felkelés a bihari térségben robbant ki, ahol Nagy András 1607 őszén önhatalmúlag birtokba vette Bajom várát, amely a legközvetlenebbül érintette az erdélyi fejedelemség szuverenitását is. A királyi biztosok erre hivatkozva is kérték Rákóczi közbelépését.¹⁵ A felkelés másik góca Hadház és Kálló térsége volt, amely ily módon közvetlenül érintette a Báthory-birtokokat is.¹⁶ A Tokaj-Szikszó-Kassa irányába mozduló fegyveres mozgalom kellően nagy riadalmat keltett. A mozgalom megegyezései irányban való alakulásban fontos szerepet játszott miskolczy Nagy András és a Homonnai Bálint levélváltása, amelynek mozzanatait eddig nem ismertük.¹⁷ Eredménye az ináncsi al-

---

való Niughatatlanságoknak okáért az mely Hajdúk talpra állottanak(?), mý nekünk ugi vagion értvén, N(agyságo)d az Hajdúsághra neheztelne, eó ellenek indult volna. N(agyságo)d vitézleő fiam Ugy (???) az Hajdusághnak giülése sem N(agyságodna)k, sem az Magyar Nemzetségnek ártalmára nincsenek, nem is lesznek. Mýs (mi is) azt uralsten tudia, hoga az magyar nemzetségnek kárára nem vagyunk, miképpen az hatalmas chászárunknak fogadása tartja, magyar nemzetséghelele fejünk fenn állásáig el nem állunk, azképen azon a hajduk is az geözhetetlen császárunknak fejet hajtottak és köntösét tartják. ...”

¹⁴ Nyáry Pál levele Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi biztosokhoz. Kisvárda, 1607. március 1. „Az fizetetlen hajduk, kik még vannak egynehány ezere fön, találának ma meg engemet levelek és követek által fizetések felől, fölötte nagy bosszusággal s' nagy haraggal vannak, hogy az többinek megfizetnek, az övék pedig még oda vagyon, ugyan kétségben is estenek immár felölle. Most még annál inkább, mert azt monggyák, hogy Kállót is elvették tőlök. Én azt mondám nekik, hogy nem vették az várasát, hanem csak az Castéllját de ők nem hiszik, ki miatt igen félő, hogy ezek újabb háboruságot ne indétsanak rövid nap.” Komáromy 1900.

¹⁵ „Ezt Nagy András az rosz áruló az budai passa practicájából indította Debreczenből az nagyságod birtokából azért méltó, hogy nagyságod feleségestől, gyermekestől tűzre vettesse, Elleg János, Kovács István, Számy György, Sárközi Gergelyvel egyetembe; sőt nagyságod a szerencsi, debreczeni várasába megkeáltassa, hogy valakik Nagy András mellé az, közönséges békességnek felbontásáért mentek, tisztessége vesztett árulók legyenek.” EOE V. 554.

¹⁶ „egyenlő akaratból mind kicsintől fogva nagyig kiszállottunk Hatházra és Istennek kegyelmességéből kezünkhez is akarjuk venni az mi jószugunkat minthogy sajátunknak tartjuk...” Hatház, 1607. okt. 21. A hajdúvitézek Homonnai Drugeth Bálinthoz. TT, 1900. 422.

¹⁷ A tárgyalást Homonnai kezdeményezte; Nagy András ezt feltételekkel fogadta el: „Nagyságotok ty kegyelmetek találon módott benne Holott legien giülésünk és addigh Nagyságod s Nagyságotok és ty kegyelmetek egész országul, mind kicsintül fogván Nagýig, külgion bizonyos Hitt levelett minkünk, s mi is küldünk Nag(ságo)toknak és ty Keg(yelmeteknek) Hitt levelet, Hogý az frigy Traktalaskor eó Nag(ysagto)k és ty K(egyelmetek)k között valamý haborusagh ne essék, se mi közzöttünk.” Papp Sándor szíves segítségével kerül felhasználásra, amiért köszönetet mondok. Levél-tári helyét lásd fentebb.

kudozásokon ötvennapos fegyverszünet lett.¹⁸ A látszólagos eredménytelenség ellenére ez a hajdúfelkelés történetében mégis fordulópont. A nyílt fegyveres összeütközést elkerülték, s közben létrejött a szövetség kerete Báthory és a hajdúk között, amely a hajdúk számára lehetővé tette érdekeik lehető legteljesebb érvényesítését, Báthory számára pedig a trón megszerzését. Báthory 1607. dec. 13-án – tehát a felkelés csúcspontján – fordult a császárhoz, hogy támogassa fejedelmi törekvéseit, az pedig 1608. jan. 16-án felszólította Rákóczit, hogy a fejedelemséget magánál fiatalabb erőnek adja át. Nemsokára megkötik Debrecenben Báthory és a hajdúk közti egyezséget, amely véglegesen rögzíti Báthory Gábor hajdúpolitikájának kereteit (1608. febr. 5.). Ennek a lényege a következő volt! A hajdúk segítik trónra juttatni Báthory Gábort, ennek fejében kérték az egyes hajdúvezérek személyes megjutalmazását, mindenekelőtt Nagy Andrásét és Elek Jánosét, kikötötték, hogy a „az végekben szép módgyával kit imide, kit amoda rendeltessen ahhoz illendő fizetéssel, ... az közönséges vitézeknek érdemek szerint való fizetést adgyon.” Kialkudták, „hogy az közönséges vitézek Váradtól fogva Ecsedig és Kállóig ugy telepíttessenek le, hogy mindennek nemzetségről nemzetségre állandó szabadságos és szabados ház hely adtassék, hogy mikor az szükség kívánja, az ország szükségére hamarsággal fel vétettessenek.”¹⁹

Természetesen a debreceni pontok sok mindent tartalmaztak még, amelyeket Báthory Gábor, még ha komolyan akarta volna is, képtelen lett volna teljesíteni. Ilyen mindenekelőtt a református vallás primátusságának követelése, ugyanis elve lehetetlen lett volna az országban a négy bevett vallás rendszerét felborítani. Itt kell megjegyeznünk, hogy Báthory elé a hajdúk, de a felkelés során általában is, a tárgyalások során mindenhol, a református prédikátorok által javasolt és írt szöveget terjesztették. Ez nyilván erősítette a református követelések dominanciáját, de az erősen nemzeti jellegű követeléseket is. Legfőbb „lelki” tanácsadójuk Fokthúy Máté református prédikátor volt, de a korabeli reformátusság hangadói közt nem feltétlenül az ő véleménye volt az uralkodó.

Nem adhatta Báthory a váradi főkapitányságot sem hajdú kézbe, hiszen ezzel bábfjedelemmé tette volna magát, lévén a váradi főkapitányság második poszt az országban.

Azt kell tehát mondanunk, hogy Báthory Gábor fejedelemsége érdekében a hajdúknak ténylegesen olyan engedményeket tett, amelyeket meg kellett tennie, s hajdúpolitikáját, az egyes hajdútisztok jutalmazását, hajdúközösségek letelepítését, vagy a már helyben élők jogainak megerősítését a későbbi fejedelmi utódok is folytatták. Bethlen Gábortól Rákóczi Györgyig. Mindenesetre rendkívül tanulságos, hogy Barcsay Ákos is, nagy szükségében – 1659-ben Jenő elvesztés után – az itteni katonákat lényegében hajdújoggal Bihar mezővárosban szándékozott letelepíteni. A hajdúszabadságolás tehát egészen eddig élő gondolat és gyakorlat volt.²⁰ A Thö-

¹⁸ Majláth Béla: *A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben*. Budapest, 1882.

¹⁹ Komáromy 1900. TT, 438–440. Latin nyelvű változata: EOE V. k. 569–574.

²⁰ EOE. XII. Bp. 1887. 296–297. A szászsebesi országgyűlés articulusai. V.

köly- és Rákóczi-kor tulajdonképpen már más társadalmi helyzetet eredményezett, ennek megfelelően módosultak az ekkor adott kiváltságok is.

Báthory a debreceni egyezés aláírása után közvetlenül bizonyította, hogy vállalt kötelezettségét komolyan veszi, négy nappal annak aláírása után a „hajdúságnak csendességben való le szállítatásokért” Rác István tarpai jobbágyát földesúrként hajdúszabadságban részesítette.²¹ Nagy András hajdúgenerális 1608. február 14-én már a „mezei lovas- és gyalogvitézeknek fő- és generáliskapitánya” címet használta.

Március 5-én Báthory Gábor Nagy András szablyái segítségével lett Erdély fejedelme. Március 27-én aláírták az érsekújvári egyezséget, amelyben Mátyás főherceg (ekkor már gubernátornak mondták) képében Thurzó György ígéretet tett Bocskai adományainak betartására.²² Április 13-án aláírták a várkonyi egyezséget, amely a hajdúfelkelés befejeztét jelentette. Ezen a tárgyaláson Fekete Péter szoboszlói kapitány kivételével részt vett a hajdúmozgalom egész vezérkara. Az egyezésben Homonnai vezetésével a magyar rendek megígérték Bocskai adományainak tiszteletben tartását, a hajdúk teljes büntetlenségét. A hajdúk pedig vállalták, hogy csendben leszállanak. Április 19-én, Szikszón rendezték a Mátyás főherceghez, illetve a királyi oldalra állt hajdúság igényeit is, ekkor kapták meg a hajdúk Polgárt és Szentmargitát.²³

Úgy tűnt, Báthory Gábor teljes sikert aratott! Hamarosan világossá váló politikája, amely Erdély felől akart egy erős magyar királyságot létrehozni, a két román vajdaság betagolásával és lehetőleg lengyel királyi cím birtokában, önmagában nem volt képtelenség, hiszen fejedelmi őseire és elődeire hivatkozhatott. Ennek érdekében folytatta és alakította hajdúpolitikáját is. A hajdúfelkelés leszerelése során kötött egyezésekben rendre megígérték Kálló városának hajdúkézbe adását, sőt magát a várat is. Ez azonban mind a magyar, mind az erdélyi rendek, mind pedig Báthory részéről kockázatos lett volna. Több tárgyalás és papíron maradt megállapodás után – felmerült Nádudvar, illetve Csege neve – ezt Báthory maga oldotta meg úgy, hogy az ekkor saját családi birtokában lévő Böszörményt adta oda a hajdúknak Kálló fejében. Böszörmény hajdújoga így az 1609. szeptember 13-án Váradon kelt cserelévelén alapszik.²⁴ Megvalósult a nagyarányú hajdútelepítési program is, elsősorban Biharban, de Szabolcsban és Szatmárban is. Biharban Báthory fejedelmi jogon telepíthetett, illetve ismerte el a már ott élők jogait (Tamási, Újfalú, Mikepércs, Régen, Bagamér, Tépe, Szentmárton, Gáborján), s ez a korábbi és későbbi településekkel mintegy húsz hajdúváros sajátos közösséget alkotott, nem

²¹ Szedrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. (továbbiakban Szendrey 1971.) 224–225. MOL kamarai lvt. U. et C. Fasc. 13. No. 13. 40.

²² Herpay Gábor: *Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város Adattára. A hajdúság történetének összefoglalása* Debrecen, 1937. 20–21.

²³ Újabb Szendrey 1971.

²⁴ Nyakas Miklós: *A hajdúk letelepítése Böszörményben* Hajdúsági Közlemények, 13. Hajdúböszörmény 1984. 75.

tartoztak a megye fennhatósága alá, ellenben a mindenkori váradi főkapitányra kellett hallgatniuk.²⁵

Hajdútelepítéseit a debreceni megállapodás legszorosabb betartásával vitte végbe, azaz „Váradtól fogva Ecsedig”. Említettem tarpai kiváltságolását, amelyet akkor írt alá, amikor a debreceni egyezségeen jóformán meg sem száradt a tinta. A havasalföldi hadjáratkor – 1611, március 9-én Nyírbátor Szentvér nevű utcájába telepítette Szabó Tamás hadnagyot, harminc vitézével egyetemben. Adómentességük fejében „jó lovakkal, fegyverekkel és más hadi alkalmatosságokkal, kiválóan felszerelve” kellett a fejedelem hadakozásaiban megjelenni. Majtényba az ifjú fejedelem ugyancsak telepített hajdúkat, Bokor Márton hadnagysága alatt 32 közhajdút. Érdekessége, hogy ekkor kifejezett nemesítés is történt, a nagyhajdú adománylevelekhez hasonlatosan. De Báthory Gábor telepített Erdélybe, a Partium egyéb területeire, sőt a török hódoltságba is.²⁶

Ha hajdútelepítéseit, kiváltságolásait nézzük, úgy joggal mondhatjuk, hogy az Bocskaié mellett a legjelentősebb telepítő program. Ennek ellenére nem Báthory Gábor találmánya, hiszen hajdútelepítések történtek már Rákóczi Zsigmond alatt, folytatta azt Bethlen Gábor és a két Rákóczi György is. Báthory hajdúpolitikájában kiemelt helyet foglalt el az egyes hajdúvezérek megfelelő egyéni jutalmazása, esetleges nemesítése. Ennek is volt előzménye és volt folytatása is.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogyan történhetett a hajdúk által hatalomhoz juttatott és általa, sorra-rendre kiváltságokban részesített hajdúk végzetes szembefordulása személyesen vele, Báthory Gáborral. Rá kell mutatnunk, hogy a hajdúk a török birodalom által hódoltnak tartott helyekre telepedtek, s általában nagy diplomáciai érzéket követelt részükről az is, hogy a tágabb értelemben vett Partium hajdúvárosai – mindenekelőtt Szabolcs – a Magyar Királyság területéhez tartoztak, s átmeneti időszakokat leszámítva a kassai főkapitányság alatt állottak. Mindez érthetően feltételezi a hasonló helyzetek másként történő megítélését. Valószínűleg ez állhatott Nagy András és Fekete Péter végletes szembenállásának a legmélyén is. Látnunk kell azt is, hogy összességében Báthory Gábor politikai helyzete korántsem volt olyan szilárd, mint például Bocskaié, ezért jobban rá volt kényszerülve a hajdúfegyverekre, amellyel a hajdúvezérek tökéletesen tisztában is voltak, s adott esetben vissza is éltek vele. A hajdúság ekkorra már erősen rétegződött, sokan közülük arisztokrata számba mentek, s ennek megfelelően is viselkedtek. Báthory Gábor ezt a helyzetet nem tudta kellőképpen kezelni, fékezhetetlen egyéniség volt mind ő, mind például miskolczi Nagy András. A korábban fénylő csillagként kezelt Nagy András bajomi várát ugyan a fejedelem a hajdúk előtt nagyra becsült Némethy Gergellyel foglaltatta el, Nagy András kivégzése a hajdúvezérek között mégis zavarodottságot, félelmet és indulatot váltott ki.²⁷ A kivégzés törvényessége nem vitatható, politikai hasznossága viszont megkérdőjelezhető. Báthory Gábor

²⁵ Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen, 2005.

²⁶ Szendrey 1971.

²⁷ Nyakas Miklós: *Nagy András hajdúgenerális*. Biharnagybajom, 2008. 1–26.

ugyanis a török kegyének visszaszerzése reményében rákényszerült az őt nyíltan eláruló Géczi András visszafogadására, aki a hajdúvezérek közötti nem kis befolyását Báthory ellen fordította.

Végzetét azok a hajdúvezérek okozták, akiknek felemelkedését is köszönhette. Erdély trónját azonban nem a hajdúkkal való szembekerülése miatt vesztette el, eldőlt az már korábban. A Báthoryt meggyilkoló hajdútisztok várakozásukkal ellentétben csúfos véget értek, nem úgy Báthory Gábor hajdúpolitikája. E téren ugyanis Bocskai után maradandót alkotott, amelyet fejedelmi utódai folytattak. A hajdúvárosok és az egyes hajdútisztok katonai támogatása nélkül ugyanis a fejedelmi Erdély hadserege nehezen volna elképzelhető.²⁸

²⁸ Czigány István: A Felső-Tiszavidék és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a 17. század első harmadában In. *Bocskai és kora. Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára.* (Főszerk. Czigány István) Bp., 2005. 67–82. és Czigány István: Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában. = *Studia Caroliensia*, 2006. 1. 105–124.

TADEUSZ KOPYŚ:

A hajdú- és a kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon

A hajdúkérdés a magyar, és a kozákság problémája a lengyel történetírásban elég alaposan feldolgozott, hiányzik azonban a társadalmi struktúra eme két eleme közötti hasonlóságokat és különbségeket vizsgáló mélyebb elemzés.¹

Mindkét katonaréteg közel ugyanabban az időben, a 16. század folyamán jött létre, s a 17. században mindkét ország területén fontos szerepet játszott. A bécsi béke 400. évfordulója alkalmából szükségesnek tűnik a hajdúkérdés érintése, hiszen ebben a megállapodásban a Habsburgok számos kiváltságot (főként vallási és politikai előjogokat) biztosítottak a magyar társadalomnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a hajdúk részvétele nélkül ezen egyezmény megkötése nem sikerülhetett volna. Bocskai István számára a béke aláírása összekapcsolódott a protestánsok ellen irányuló törvényhozás érvénytelenítésével. A fejedelem ragaszkodott a nádorválasztáshoz, a plébánosok és katolikus püspökök számának korlátozásához, végül pedig törekedett az ellenreformáció képviselőinek, a jezsuitáknak eltávolítására. A magyar állam belső viszonyai egyre komplikáltabbak lettek. A felkelők seregeiben harcoló – részint fizetetlen – hajdúcsapatok pusztítása befolyásolta a nemesi közvéleményt. Bocskai azonban nem akart fellépni a hajdúkapitányokkal szemben, annak ellenére, hogy a nemesség jelentős része követelte ezen csapatok feloszlását. Bocskai – egyaránt tartva a Habsburg és a török seregektől – 1606-ban a következőket írta erről a kérdéstről Illésházy Istvánnak, a Habsburg udvarral folytatott béketárgyalások vezetőjének: „ha oly jó szél találkozott volna valahonnan, az ki hírünk nélkül az német császár erejét kifűtta volna Magyarországból, talám úgy kár nélkül helyére tudtuk volna hütünknek és nemzetségünknek szabadságát állatni, de hogy haddal kellett azokat innen kivernünk... kárral kellett annak meglenni, kit az következő jóért el kell mindnyájan szenvednünk...”. A hajdúk maga mellett tartásának fontosságát ugyancsak a katonai helyzettel magyarázta: „... ha módunk lőtt volna az leszállításokban is, bizontalan állapotunkhoz képest nem mondhattuk volna bátorságosnak, mert amazoknak mind a kettőnek kész hada és ereje fennlívén és alkalmatossága adatván reája, az két tar közül ki tudja melyik kapott volna üstökében az magyar nemzetségnek”.² A hajdúk alkották a felkelők seregeinek legértékesebb elemét, s a nemességre és katonai címekre törekvő hajdúk és vezetőik számára ezen katonai egységek problémájának megoldatlansága további fellépésekre adhatott volna okot. Bocskai az újabb elégedetlenkedés kirobbaná-

¹ Legutóbb a kiváltságolás eltérő vonásait elemezte Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás. In. „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2006. (továbbiakban Gebei 2006.) 153–169.

² Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor, Bocskai levele Kassáról, 1606. október 15-én = *Történelmi Tár*, 1878. 585.

sával fenyegető szituációt az 1605. december 12-én kibocsátott korponai kiváltságlevéllel oldotta meg. Ennek értelmében 9 254 hajdúnak és 12 vezetőjüknek díszes oklevéllel személyre szóló nemesi címet adományozott, azaz „... országos karoknak és rendeknek köz-megegyezésökkel és helybenhagyásokkal ... vitézlő hajdú katonáinkat a paraszti és a nem nemesi állapotból, kegyelmesen kiemelni és a mi Magyar- és Erdélyországunk igaz nemesi sorába és számába számlálni, összegyűjteni, felfogadni és beírni tartozunk.”, valamint „...mi tokaji várunkhoz tartozott Kálló egész városunkat, hasonlóul Nánás, Dorog és Varjas pusztabirtokainkat és Hadház, Vámospércs, Sima és Vid nevezetű birtokbeli részjóságainkat...” nekik adta, azzal a feltétellel azonban, hogy a jövőben (ők és leszármazottaik) a székelyekhez hasonlóan szolgálják. A következő évben Kölesér településen telepítette le a hajdúk következő, 300 fős csoportját, a lovashajdúkat pedig Szoboszlón (ma Hajdúszoboszló) juttatta birtokhoz. Bocskai kedvezménye csak azon hajdúkat illette meg, akik a kiváltságlevél kibocsátásának idején fegyverben voltak. Ez a kiváltság nagymértékben hozzájárult a válsághelyzet megoldásához, de nem vonatkozott a hajdúknak csak mintegy harmadára. Bocskai kiváltásait 1613-ban a Habsburg uralkodó, II. Mátyás is megerősítette: öt város, azaz Szoboszló, Nánás, Hadház, Vámospércs, Polgár számára, amelyek a megerősítő oklevél szerint ezt követően katonailag a felső-magyarországi főkapitány alá tartoztak, a Kassán székelő hadbíró ítélkezett felettük, s a hajdúk – hűségesküjük alapján – a magyar királyság védelmi rendszerének részeivé váltak.

A második hajdúfelkelés nyomán Báthory Gábor volt az, aki Nagy András hajdúkapitánynak s katonáinak adott Bihar vármegyében birtokadományokat és nemesi kiváltságokat, cserében a hajdúkatonáktól az erdélyi fejedelmeknek teljesítendő katonai szolgálatot várt el.³ Mivel a kiváltságolást a 17. század első felében a többi erdélyi fejedelem is folytatta, Tokajtól délre az Oszmán Birodalom határán egy jelentős számú hajdúréteg nyert privilégiumot, amelynek egy része a Habsburg udvar, más része az Erdélyi fejedelemség katonai szolgálatában állott, de az erdélyiek katonai sikerei nyomán többségük a fejedelemség fennhatósága alá került. Katonai feladataikat a két fél egymás elleni harcaiban kapták, de létük és lakóhelyük elhelyezkedése alkalmas volt az elrettentésre a török esetleges támadásától.

Térjünk át a kozákság és a hajdúság kialakulására.⁴ Egyik is, másik is a feudális társadalomban uralkodó viszonyok tipikus produktuma. A két társadalmi és fegyveres formációhoz kapcsolódók többsége a főúri és nemesi birtokokról megszökött paraszti rétegből származott.

A két társadalmi csoportosulás által betöltött szerep mindkét országban eltérő volt. Magyarországon a hajdúk a vallásszabadság és a nemzeti szabadság eszméjé-

³ A második hajdúfelkelésről lásd a kötetben Nyakas Miklós tanulmányát.

⁴ Serczyk W. A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984; Chyncewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985.; Baranowski B., *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku.* Warszawa, 1957.

nek őrzői voltak. A 15–16. században ők lettek a 15. század végétől nagyon leromlott magyar védelem fő pillérei. A magyar parasztság egy része előtt tehát nem maradt más lehetőség, mint marhahajtóból katonává válni. A török háborúk az ország leggazdagabb síkságát pusztították leginkább, így az Alföld vált az alakuló határmenti sereg gyűjtőtégléjévé. A kozákok és a hajdúk társadalmi származása hasonló volt, hiszen a szegény polgári rétegből és a parasztságból származtak, katonai aktivitásuk pedig éppúgy a nemesség, mint az idegen hatalom ellen irányult, ami a Rzeczpospolita esetében a lengyel nemességet, Magyarország esetében pedig a bécsi hatalmat jelentette, amely mind felekezeti hovatartozásában, mind a nemzeti szuverenitás eszméjének megvalósításában eltért a magyar nemességtől.

A nemesi köztársaságban a kozákok reális fenyegetést jelentettek a nemesség számára, amely így a lengyel-török viszonyban gyakran válságot eredményező irreguláris katonai alakulatok jelentőségének korlátozása mellett döntött. A magyar hajdúk egymás után több erdélyi fejedelem számára is a függetlenségi törekvések alappilléreit jelentették. Így volt ez Bocskai István politikájában is, aki egy egész sor kiváltságot adományozott a hajdúknak, amelyek közül a legfontosabbak a kollektív nemességet, valamint a letelepedési jogot biztosító dokumentumok voltak. Az elégedetlenkedők élén álló Bocskai vallásszabadságért harcoló politikussá vált, ugyanakkor a hajdúk problémájának megoldására törekedve védte a nemzeti és állami függetlenséget. 1604 októberében Debrecen polgárai nyitották meg kapuikat Bocskai hajdú előtt, nem sokkal később pedig Tokajnál arattak győzelmet Belgiojoso császári generális felett, majd Kassa szabad királyi városa fogadta be a hajdúkat.⁵ Az első sikerekkel egy időben Bocskai megkezdte a hadseregszervezést a hajdúk irreguláris katonai alakulataiból. Érdekes, hogy a Bocskaival tárgyaló hajdúkapitányok, Németi Balázs és Lippai Balázs biztosították, hogy védelmezni fogják a haza szabadságát és a vallási szabadságokat (*in vindicanda libertatem patriae et religionis*).⁶

A hajdúk fizetése jelentős problémát jelentett. Bocskai kezdetben saját javaiból származó jövedelmeit szánta a hajdúk zsoldjának kifizetésére, de 2 forint értékben füstadót is bevezetett. A későbbiek során a török segítségét, illetve a városok adóját is igénybe vette, ami természetesen nem oldotta meg a problémát, s a hajdúk helyzete további gondot okozott Bocskai halála után is, amiről az 1607–1608-ban kirobbantott második felkelésük is tanúskodott.⁷

A hajdúársadalom szerveződésének kezdetét már a 15–16. század fordulóján, a Dózsa György-féle parasztháború idején kell keresni.⁸ A felkelés a paraszti, ugyan-

⁵ A fejedelem kassai tartózkodására lásd Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In. „*Nincsen nekünk több hazánk ennél...*” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Kisebbségkutatási Könyvek, Szerk. Ifj. Barta János, Papp Klára, Budapest, 2004. 121–147.

⁶ Orosz István: Bocskai István és a hajdúk = *Kisebbségkutatás*, 2004. 3. sz. 340–345.

⁷ Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 58.

⁸ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. 10–15. Györffy István: *A hajdúk eredete*. Budapest, 1927. 11.

akkor az elszegényedett nemesi származásúak életforma-megváltoztatásának is sikertelen kísérlete volt. Ezen túlmenően a török háborúk kezdete immár Magyarország leggazdagabb területén, az Alföldön sok város pusztulását és egy erőteljes migrációt eredményezett. A hajdú haderő szervezésére a továbbiakban nagy hatást gyakorolt a török segítség, valamint a magyar rendiség és az államhatalom ellenállása a szabadhajdúk szerveződésével szemben.⁹ Látni kell azonban, hogy a gyaloghajdúkat már a 16. században ott találjuk a magyarországi végvárok katonaságában, s a főnemesség is igénybe vette szolgálataikat, ha a hajdútelkeken lakva vállalták a nagybirtok magánhadseregében teljesítendő katonáskodást.

A Rzeczpospolita területén a kozákok a vallási különbségeket kihasználva próbálták elszakadni a nemesi köztársaságtól. 1648-ban zajlott a királyválasztó országgyűlés, ahol a Hmelnyickijjel való megegyezés hívei és ellenzői újra szembekeverültek egymással. Ezúttal az előbbiek győztek és János Kázmér lett a király. A koronázásra 1649. január 7-én került sor, s nem sokkal később megkezdődtek a – sikertelennek bizonyuló – tárgyalások a kozákokkal is. A szenátorok úgy vélték, hogy Hmelnyickij követelései túlzóak. Követelte például Ukrajna függetlenségét a Rzeczpospolitától, vagy legalább egyenrangú félként való elismerését, unióban Lengyelországgal és Litvániával. A tárgyalások egyetlen eredménye egy rövid ideig tartó fegyverszünet lett, amelynek lejárta után a kozákok azonnal megindultak Zbaraz városára, melynek védelme Jeremi Wiśniowiecki irányításával július 10-től augusztus 26-ig tartott. A király által vezetett felmentő sereget Zborów alatt támadták meg, s a néhány napos összecsapás után megegyezés született a harcoló felek között. A kozákokkal aláírt egyezmény értelmében a lajstromos kozákság számát 40 ezerre emelték, illetve az ukrán városokból eltávolították a zsidókat és jezsuitákat. A kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokat ettől kezdve a pravoszláv nemességnek kellett irányítania. Ez a megállapodás nem lelkesítette egyik felet sem, így egy évvel később újra kitört a háború.

A békétlen fegyverszünet egy éve után újrakezdődött a háború. Júniusban Beresteczko mellett került sor egy nagy csatára a királyi, litván, kozák és tatár seregek között. Hmelnyickij seregei a csatát elvesztették, a teljes vereségtől pedig csak az mentette meg őket, hogy Ivan Bohun a kozák seregek egy részét kivezette a csatamezőről. Lengyel oldalról nem használták ki a győzelmet, többek között a Kostka-Napierski lázadás miatt, aki egy összlengyel parasztfelkelést próbált meg kirobbantani, s úgy vélik, hogy mindezt Hmelnyickij javaslatára tette. Néhány hónap múlva a kozákok után indult. A litván hetman, Janusz Radziwiłł által vezetett seregek elfoglalták Kijevet és Bila Cerkvában aláírtak egy megegyezést, amely ezúttal sokkal kevésbé volt előnyös a kozákoknak. A lajstromos kozákság létszáma 20 000 főre csökkent, és a kozákoknak csak a kijevi vajdaságot adták vissza.

⁹ Különösen a 15 éves háború idején léptek fel a szabad hajdúk ellen, tiltva, hogy bárki szolgálatába fogadja a hajdúkapitányok alá szabadon beálló katonákat, de engedve, – mint 1598-ban pl. –, hogy „magukat a mezei hadsereg katonái közé fölvétsék és zsoldért szolgálhassanak.”

Egy év múlva, a batohi csatában a kozákok szétverték a királyi seregeket. 8 000 katona esett fogságba, Hmelnickij azonban tisztában volt vele, hogy a harcok előtti szituáció nem ismételtető meg. A saját állam megalakítása szóba sem jöhetett, ezért Hmelnickijnek választani kellett Oroszország és a Rzeczpospolita között. Úgy döntött, hogy védelemért Oroszországhoz fordul. 1654-ben Perejaslawban megegyezés született Oroszország és a kozákok között.¹⁰ Ukrajna Dnyeper-balparti részeit Oroszországhoz csatolták, amely cserében megtámadta a Rzeczpospolitát. A háború 1654-től 1667-ig tartott.

1657-ben meghalt Bogdan Hmelnickij, a kozákok utolsó nagy vezére. Akik követték a hatalmon, mind kénytelenek voltak „támogató” országot választani Oroszország, a Rzeczpospolita és Törökország közül. A kozák állam megalakításának kísérletét már nem vállalták fel. Egy évvel Hmelnickij halálát követően aláírták a gadjacsi (hadácsi) szerződést a Rzeczpospolitával, amelynek értelmében Ukrajna az Unió harmadik tagja lett. A kozák vezetőknek, a sztarsinának nemességet adományoztak, ezenfelül helyet kaptak a szenátusban és a képviselőházban. Ez a megegyezés véget vetett a kozák felkelések időszakának a Rzeczpospolita területén. Ukrajna balpartja (a Dnyeperen túli területek) végül az Oroszországgal vívott háborút lezáró andruszovói béke értelmében Oroszországhoz került. Katalin cárnő azonban 140 évvel a gadjacsi szerződés aláírását követően elvette a kozákok szabadságát és felszámolta a Szicsset.

A Rzeczpospolitának juttatott szolgáltatásokon kívül a kozákok időnként komoly problémákat okoztak. Török városokra támadva konfliktusokat gerjesztettek Lengyelország és Törökország között. 1620-ban felégették Várnát, ami a muzulmánok és lengyelek között kiobbant háború egyik okának tekinthető. Ezek és más egyéb problémák a kozákok leigázásának kísérletére készítették a lengyeleket. A lajstromos kozákságból kiírt személyeket jobbágysorba kényszerítették, a lajstromos kozákokat pedig közvetlenül a hetmannak rendelték alá. Hogy a főuraktól védjék magukat, a kozákok számos felkelést szerveztek. Közülük a legfontosabbak az 1594–1596 között (Nalewajka-féle felkelés) és a 1637–1638 között zajló (Pawluk-, Hunia- és Ostrzanin-féle felkelések) voltak.¹¹ Közülük valamennyi a kozákok vereiségével ért véget. A Rzeczpospolita kozákok elleni védelme érdekében IV. Ulászló 1635-ben elrendelte a kudaki erőd megépítését, amely azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Pantelejmon Kulisz történész így foglalta össze a kozákok természetét: „Ahol kozákok laktak, ott lehetetlen volt az igazi gazdálkodás ... kozák sajátosság volt a társadalom alapjainak, az államnak a semmibe vétele ..., aki megpróbálja őket rákényszeríteni, annak fegyveres fellépéssel kell számolnia”.

Az évek múlásával súlyosbodtak az Ukrajnában fellépő problémák. A robotos gazdálkodás teher volt a parasztnak. A fejlődő unitus egyház pedig nyugtalaní-

¹⁰ Franz, Maciej: Rokowania pokojowe Rzeczypospolitej z Kozaczyzną do roku 1658. = *Historia Militaris*, t. 1. Poznań, 1992. 79–80.

¹¹ Tomkiewicz, W.: Powstanie kozackie w roku 1630. In. *Przegląd Powszechny*. t. 187, Warszawa, 1930. 121–123.

totta a pravoszlávokat. Megkísérelték a kozákokat a paraszttal egyenlővé tenni, amire azok nem akartak ráállni. Úgy vélték, hogy ez a szabadságuk ellen intézett támadás, ezen túlmenően katonai érdemeik miatt sem részesülhetnek ilyen bánásmódban. A forrongás kritikus pontot ért el és a felkelés kitörése elkerülhetetlenné vált. Ebben a helyzetben a király megígérte a lajstrom növelését (összefüggésben a Törökország ellen tervezett háborúval), illetve a kozák kiváltságok biztosítását. A szejm azonban nem egyezett bele a háborúba és követelte a katonák számának csökkentését. A döntés nagyon népszerűtlen volt a kozákok körében, hiszen ezzel véget értek a kiváltságokról és a háborús nyereségekről szőtt reményeik. Erősödött a lahok iránt érzett ellenszenv, amit a lengyelek, katolikusok és unitusok megjelölésére egyaránt használtak. 1647-ben a Szicsbe menekült Bogdan Zenobi Hmelnickij, kozák százados, aki nemcsak tekintélyes vezető, hanem ezenfelül képzett ember is volt, s akit a lengyel elnyomás szimbólumának is tartottak (konfliktus Czaplínskival). Ezek a képességek együttesen eredményezték, hogy Hmelnickij kiváló és alkalmas jelölt lett a felkelés vezetői posztjára. Szövetséget kötve a tatárokkal hozzáférést szerzett útjaikhoz, és 1648 tavaszán kezdetét vette a Rzeczpospolita elleni felkelés.

Az ifjú Potocki kénytelen volt védekezésbe visszavonulni. A segítségül küldött lajstromos kozákok május 4-én fellázadtak és meggyilkolták vezetőiket. A lengyel seregek a csatában vereséget szenvedtek, egyrészt Potocki erélytelen vezetése miatt, másrészt mert a hetmanok nem tulajdonítottak jelentőséget a csapataik rossz helyzetéről szóló híradásoknak. Nyolc nappal később, Korsunnál, a lengyel seregek szörnyű vereséget szenvedtek. A Hmelnickij ellen küldött főerőt szétverték, a hetmanok pedig hadifogságba estek. Röviddel ezután egész Ukrajna területén felkelés robbant ki. A nemesség ellen lázadó parasztok is csatlakoztak a kozákokhoz, s ami még rosszabb, május 20-án Mereczben meghalt IV. Ulászló király is.

A nemzetet, vagy inkább a Rzeczpospolita két nemzetét: a Litván Nagyhercegséget és a Lengyel Koronát nemcsak az egy államhoz tartozás és a politikai érdekek kapcsolták össze, hanem – a politikai, gazdasági, vallási és etnikai különbségek ellenére – a lovagi értékeken és hagyományokon alapuló eszmei közösség is. Fontos szerepet játszott a mindennapi nemesi életben kifejeződő közös kulturális hagyomány is, amelynek legfontosabb szimbólumai a nemesi udvar, a kaftán és a kard voltak. A Rzeczpospolita legnagyobb tragédiája a kozák tömegek kizárása volt a nemesi rendből. A kozákság, mint a Rzeczpospolita harmadik (politikai) nemzetének mellőzése véres és pusztító felkelésekkel ért véget, továbbá ürügyet jelentett Oroszországnak az állam belügyeibe történő beavatkozásra.¹²

A társadalom követelte a hatalomtól az úgynevezett lajstrom megtartását, amely a lengyel seregbe behívható kozákok jegyzéke lehetne. Ezt a behívót még Báthory

¹² Benda Kálmán: *Bocskai István 1557–1606.* = *Rubicon*, 1999/7.; Szabó István: *A hajdúság kialakulása.* Debrecen, 1956. 24.; Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése.* Debrecen, 1932. 34–40. valamint Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc.* Bp., 1955. 23.

István alkotta meg 1578-ban.¹³ Ugyanebben az évben a szejm jóváhagyta a korona-javak parasztjaiból toborzott új, reguláris gyalogság létrehozását.

A hadsereg után a kozákok kerültek sorra. 1578-ban szolgálatkésztségüket és engedelmességüket kifejezve fordultak Báthoryhoz; s a krakkói udvarban a kozák ajánlatot készséggel fogadták. Összeállították a kozák önkéntesek listáját, akik az engedelmességi esküjükért cserébe a huszárok éves zsoldjával azonos értékű díjazásban részesültek. Nem volt titok, hogy képességeik kihasználását várják el tőlük, Moszkvával szemben. Azok számára viszont, akik továbbra is a saját hasznukra dolgoztak, nem volt kegyelem. 1584-ben, nem várva a szejm beleegyezésére, valamint a szultán jelenlétében Báthory 30 zaporozsjei kozákot végeztetett ki.

Ezt a döntést az indokolta, hogy a közeledő, Livóniáért vívott háború szükségessé tette a hadsereg növelését. Kezdetben a lajstrom 500 katonát számlált, de figyelembe véve a megszavazásával együtt járó mindenkori feszültséget a végeken, ez a szám folyamatosan emelkedett. Báthory uralkodásának kezdetétől fegyveres erőként használták ki őket, megteremtve az úgynevezett kozáklajstromot (1590-től 1000 főt számláltak). Ezzel egyidejűleg korlátozták a lajstromban nem szereplő kozákok szabadságát. Ez több kozák felkeléshez vezetett (Krzysztof Kosiński-féle – 1592, Semen Nalewajko-féle – 1594). Az 1617-ben Olszaniecben megkötött egyezmény megtiltotta a kozákoknak a határon túli portyázó rablóhadjáratok folytatását, valamint előrevetítette a kozák vezetőség hetman általi megerősítését. A következőkben a kozákok részt vettek az 1617–1618-as, Moszkva elleni hadjáratban és Chocim védelmében. Végül 1637-ben a Rzeczpospolita vezetése a már említett lajstrom létszámának csökkentése mellett döntött. Ez a megfontolatlan lépés a breszti unióval, és a Rzeczpospolita dél-keleti végein általa kiváltott elégedetlenséggel összekapcsolódva a 16. század végétől több kozák katonai fellépést eredményezett, amelyek a Bogdan Hmelnyickij-féle felkelésben csúcsosodtak ki.

Jelentős különbség a kozák és hajdú népesség helyzete között, hogy a Rzeczpospolitában a végeken lakó népesség a 16–17. század fordulóján kicsúszott az ellenőrzés alól, és a lengyel állam számára olyan problémát jelentett, amit az elkövetkező évszázadok során sem tudott megoldani. A hajdúkérdés egy teljesen más szemléletűnek tűnik. Akkor bukkant fel Magyarország történetében, amikor a magyar nemességgel szemben folytatott Habsburg politika átlépett a mély válság fázisába (jóllehet a hajdúság kezdeteit az 1514-es Dózsa György féle parasztháború idején kell keresni). A 16–17. század fordulója a magyar történelemben a tizenötéves háború időszak. A Habsburgok politikájuk részeként elkezdték üldözni a lutheránusokat és a reformátusokat. Mindez ezen felekezetek templomainak átvételével, valamint a felségárulási perek kíséretében zajlott. Ez utóbbi célja az udvar számára kellemetlenné vált magyar főurak vagyónának elkobzása volt. Habsburg Rudolf 1600. április 6-án kiadott rendeletével a végvári katonaság – köztük az ún. királyi, avagy császári hajdúk – létszámát is csökkentette.

¹³ Az első kozák lajstromot 1572-ben Zsigmond Ágost utasítására készítették el.

A sikeres felkelés után azonban, a bécsi béke alapján a kiváltságolt hajdúk mellett növekedett a végvárakba, császári zsoldba kerültek száma, de az egyhavi zsoldfizetéssel elbocsátott „leszállított” katonaság létszáma is. Az újabb hajdúfelkeléseket viszont egyértelműen az erdélyi hatalom volt képes saját céljai szolgálatába állítani. A hajdúság fokozatosan beilleszkedett a határvédelmi rendszer elemei közé.

A kozákság történetében a változások egészen más irányt vettek. 1657-ben, életének utolsó évében, Bogdan Hmelnyickij megegyezett Svédországgal és Erdéllyel, valamint erőfeszítéseket tett Lengyelország felosztására és a független ukrán állam megteremtésére. Hmelnyickij halála után Ivan Vigovszkij kiáltotta ki kozák hetmanná, aki 1658-ben megkötötte a gadjacsi megegyezést, ami lényegében a zborowói béke megújítása volt.

A gadjacsi szerződés a következő feltételeket határozta meg: az ún. Orosz Nagyfejedelemség létrehozását a Dnyeperen túli (kijevi, braclavi és csernyihivi) vajdaságokból,¹⁴ amelyek Litvániához hasonlóan saját hivatalokat, törvényszéket és akadémiát kaphattak volna. Ily módon jöhetett volna létre a harmadik tagállam, és a Rzeczpospolita egy dualista államból három, jelentőségét tekintve egyenlő államból állóvá válhatott volna. Ezen túlmenően az Orosz Nagyfejedelemség képviselői ülésezhetek volna a szejmben, a pravoszláv egyházi vezetés pedig elnyerhette volna a szenátusban ülésjogot; a kozák sztarsinának nemességet ígértek, azonban a lajstromot 3 000 kozákra kellett csökkenteni. A lengyel nemesség megszerezte a régi javaihoz visszatérés ígéretét.

A szejm által megerősített gadjacsi béke elkésett lépés volt. A kozákok nem bíztak a Rzeczpospolitában, s attól tartottak, hogy a megszerzett, ígért kedvezményeket nem tartják meg. Rövidesen egy parasztfelkelés is kirobbant Ivan Vigovszkij ellen. Helyette, Hmelnyickij fia – Jurij – visszatért az Oroszországgal kötött megegyezéshez. Ukrajna további sorsáról pedig a kiújult lengyel-orosz háborúnak kellett döntenie.

Még az olivai béke aláírása előtt újra fellángoltak a harcok a Rzeczpospolita keleti területein. Hmelnyickij helyette, Ivan Vigovszkij kozák hetman elérte a gadjacsi megegyezést Lengyelországgal (1658), amelynek értelmében a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokból meg kellett alakítani az Orosz Nagyfejedelemséget saját hetmannal, valamint a kozák sztarsina számára nemesi szabadságjogokkal. Az ukrán népesség azonban már semmilyen lengyelekkel kötött megállapodásban sem bízott, így felkelés tört ki Vigovszkij és a lengyelek ellen. Oroszország kihasználva az ukrán felkelést, 1659-ben megújította a háborút a nyugati végekért és Ukrajnáért. 1660-ban S. Czarniecki legyőzte az oroszokat Polonkánál, J. Lubomirski pedig Cudnowonál és Słobodyszczenél aratott győzelmet. Átmenetileg majdnem egész Ukrajna lengyel kézbe került.

***

¹⁴ Franz, Maciej: *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń, 2006. 68–74. Az 1658. szeptember 16-i gadjacsi (hadziaczi) szerződés értelmezésére lásd. Gebei 2006. 162–166.

Fennmarad tehát a kérdés, hogy hajdúk ügyét miért sikerült megoldani Magyarországon, a kozákok problémája pedig miért vezetett a Rzeczpospolita politikai destabilizációjához? Egyértelmű választ nem lehet rá adni. Egy rendkívül fontos, a tanulmányban hangsúlyozott különbség azonban kimutatható a két ország belső problémáinak a politikai elit általi kezelésében. Magyarországon a hajdúság ahhoz a nemesi társadalomhoz kívánt tartozni, amelynek katonai feladataiban osztozott. Lengyelországban az uralkodó, pozíciója alapján az egyik leggyengébb volt Európában, míg ezzel egyidejűleg az erdélyi hatalom nyugat-európai mintákat követve törekedett a megerősödéssre. Az ortodoxia ellenes lengyel uralkodói politika, a szabad kozákok önállósulásának sikerei és az orosz politikával való kapcsolatai megerősítették a Szics szerepét, de ezáltal gátolták is, hogy kozákok ügye a lengyel politikában nyugvópontra kerülhessen. A hajdúkatonaság fontosságát a Szent Liga 17. század végi győzelmeit követően kérdőjelezték meg, s a Habsburgok Dunai Monarchiája katonai feladatvállalásukra nem is tartott tovább igényt. Kiváltságos helyzetüket csak a Habsburg uralkodó által elismert, ún. nagy hajdúvárosok, a Bocskai kiváltságolta települések őrizték meg.¹⁵

A tanulmányt fordította: Ujj Beatrix PhD hallgató

¹⁵ A szabolcsi hajdúkról Nyakas Miklós: Bocskai adományainak érvényessége, különös tekintettel a hajdú adományokra. „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária, Az Erdély-történelmi Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2006. 143–153., a bihariakról Papp Klára: A bihari hajdútelepek küzdelme a privilégiumok megtartásáért-visszaszerzéséért. In. *Rendi társadalom-polgári társadalom 5*. Szerk.: Erdmann Gyula, Gyula, 1994. 305–315., valamint Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen, 2005.

SZEKERES GYULA:
Fegyveres hajdúmozgalom a hajdúvárosok népi emlékezetében
a Testhalom monda tükrében

A hajdúvárosok történeti mondái közt kitüntetett helyet foglal el egy, a vidi rácok kiirtásával kapcsolatos népi hiedelem, amelyet a néprajzi szakirodalom csak Testhalom monda címmel jegyez.¹

Ezen hajdúsági monda az évtizedek során, egyfajta fejlődésen ment keresztül, amelyre különböző korokban történt események rakódtak. Bizonyos elemek kikoptak belőle, s ezek helyét újabbak vették át. Adott egy ősi mag, amelyre az érintett területen – esetünkben, a hajdúvárosokban – egy új, az adott városnak megfelelő történelmi esemény ágyazódott be.

A mondai fejlődés természetes velejárója, hogy minden egyes új elem a – beépítő közeg számára – a korban hozzá közelebbi időből származik és ez a monda időrendi felépítésében is megmutatkozik. Ennek a fejlődési sornak kivédhetetlen velejárója, hogy a később ráakódott elemek annyira rányomják bélyegüket a mondára, hogy a hallgató, továbbadó – rosszabb esetben maga a kutató is – hajlamos ebből, a nép körében elevebben élő elemből levezetni a monda eredetét.

Így jelen írásunk célja nem más, mint felvázolni egy konkrét mondai hagyomány történeti és néprajzi vizsgálatát, melyben a mondat alapvetően meghatározó elemek és összetevők szétválasztását követően megfeleltetünk a valós történeti eseményekkel.

Az utóbbi évtizedek során többen is foglalkoztak a monda ismertetésével, de a mondai hagyomány történelmi gyökereinek feltárására egyikük sem vállalkozott.²

A monda kapcsán az említett kutatások minden esetben csak két irányba terjesztették ki vizsgálódásaikat, egyrésztől magára Vid falura, másrésztől a rác nemzeti-

¹ Dankó Imre: A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. = *Ethnographia*, 1956. LXVII. évf., (továbbiakban Dankó 1956.) 519–534., 519–534.

² B. Papp Lajos: Rác-Vid szláv falu története. In. *Hajduk története rövid kivonatban*. Debreczen, 1861. 11., 12–18.; Barcsa János Hajdúnánás város református gimnáziumának egykori tanára volt. Barcsa János: *Hajdu-nánás város és a hajduk történelme*. Hajdúnánás, 1900. (továbbiakban Barca 1900) 84.; Nyakas Miklós: *Gondolatok Barcsa János Hajdu-nánás város és a hajduk történelme című munkájához*. Hajdúnánás, 1989. 1–21.; Györffy István: *Hajdúböszörmény települése*. Szeged, 1927. 13–15.; Nagy Sándor: *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház, 1928. (továbbiakban Nagy 1928.) 18–19.; H. Fekete Péter Vid pusztulását az 1594. évre teszi. Lásd. H. Fekete Péter: Vid középkori falu története, régészeti leletei. In. *A Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum Kiadványai*, V. Hajdúböszörmény, 1959. 47. Megállapítását a mai kutatások már megcáfolták, s Vid pusztulást 1626 és 1660 közé, nagy valószínűséggel a Szejdi-járás idejére teszik. Vö. Nyakas Miklós: *Hajdúböszörmény a múlt időkben*. Hajdúböszörmény, 2000. (továbbiakban: Nyakas 2000.) 64.

ségre összpontosítottak.³ Így nem tudták feloldani a monda tényleges tartalmi elemeit.

Először nézzük a monda szüzséjét:

- a hajdúk letelepítését követően a szomszédos területen lévő rácok ki akarják irtani a hajdúkat
- egy koldus asszony azonban elárulja a tervet
- a hajdúvárosok összefognak és együttes erővel elpusztítják a rácokat
- majd felosztják egymás között az így megszerzett vidi birtoktestet

A vidi rácok kiirtásáról szóló mondai hagyomány alapvetően három változatra bontható: *böszörményi, nánási, és hadházi variánsokra*.

A változatokat vizsgálva az egyik lényeges, és a mondai hagyomány szempontjából is meghatározó elem a *támadás célpontja*. Míg a többségi változat szerint ez Böszörmény, addig a másik verzió alapján Nánás volt a rácok által elsőként kiirtandó település.

A monda alapkonfliktusát – egyben első elemét – két alkotórészre bonthatjuk: a hajdúkra és a velük szembenálló ellenségképre, akik esetünkben a rácok.⁴

A rác, mint ellenségkép nemcsak a mondai hagyományban érhető tetten. A hajdúkat végigkísérte az álmosdi győzelem, a letelepítés, az állandósulás, és a közigazgatási egységgé-formálódás hosszú folyamatáig, függetlenül attól, hogy e fentebbi – rác – kifejezés már nem egy etnikum meghatározását takarta, hanem vallási megkülönböztetést. Így a hajdúk emlékezetében a *rác* kifejezés immár önmagában is képes volt megszemélyesíteni egy ellenségképet. Ennek mai napig megtalálhatjuk az utözöngéit, gondoljunk csak a *rácoldal, oroszoldal, vagy éppen a hideghónaljú* kifejezésekre.

I.

A letelepítést követően sem következtek békés évek a hajdúkra. Egyrészt Bocskai halálát követően veszélybe került mind az ország függetlensége, mind a hajdúsabadság. Másrészt az állandóan fegyverbe kényszerített és kényszeredett hajdúságot a szabolcsi nemesség is támadta fokozott hajdúgyűlölete miatt. Így azon sem csodálkozhatunk, hogy ezekben az időkben a hajdútelepek kisebb-nagyobb összeütközésbe kerültek a környező települések lakosaival, ahogy azt 1613-ban a Szabolcs vármegyei követutasítás is felpanaszolta a királynak: *„Beszerményben, Hatházán, Polgáriban, Nánáson, Szoboszlón stb. hajdúság miatt nagy veszedelmek lettek az*

³ Dankó Imre vetette fel először, hogy a mondát több szempontból is meg kellene vizsgálni annak eldöntése végett, hogy biztosat tudjunk mondani annak keletkezéséről és történeti magjáról. Dankó 1956. 533–534.

⁴ A monda szemszögéből sem elhanyagolható ún. „rác-kérdést” viszont Nyakas Miklós helyezte új alapokra, amikor felvetette, hogy a rác elnevezés mögött a 16–17. században már vallási megkülönböztetést, és elkülönülést kell keresnünk a nemzetiségi izoláció helyett. Ide lásd még bővebben: Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Böszörményben. In. *Hajdúsági Közlemények, 13. Hajdúböszörmény, 1984. 36–38.*

*országban ... most is békességben nem járhatni tőlük az utakon, mivel tolvajlani és utat állni kijárnak...*⁵

Az is tény, hogy ezekben az időkben a szomszédos vidi jobbágyokkal is összeütközésbe kerültek a Kállóból Böszörménybe telepített hajdúk, 1614-ben, *Abaffy Miklós*,⁶ *Czecke János* sógorát keresi meg levelével, hogy vidi jobbágyainak megóvása végett ügyvédi védleletet küldjön.⁷

A fentiek alapján könnyen kimondhatnánk mi is, íme itt a bizonyíték, itt az alapvető ok a mondában szereplő vidi rácok kiirtásához. Hiszen több orális változatban is a vidi határszélen történő összecsapások szerepelnek, a monda eredőjeként.⁸

Azonban bármennyire is kézenfekvő lenne ezen adatra – területszerzési vizálya-ra – alapozni a monda alapját, mégsem tehetjük! Nem tehetjük, mert a vidi területek megszerzése már az adománylevél tanúsága szerint is bekövetkezett, igaz nem teljes mértékben, hiszen az csak részországokról tesz említést.

De a hajdúk Böszörménybe telepítésétől fogva mégis bírták a vidi (akkoriban is lakott) terület egy részét, amiről levéltári források is tanúskodnak.⁹ Így elvethetjük azt a feltételezést, miszerint a hajdúvárosok – mint a mondai hagyomány egyik feltételezett alapmotívumaként – Vid falut pusztították volna el.

II.

Az előzőekben felvázolt adatok birtokában kijelenthetjük, hogy a hajdúsági monda alapkonfliktusa, nem Vid falu és az abban élő rác nemzetiségű lakosság elleni támadást örökítette meg – holott minden kutató ebből a téves nézetből indult ki –, hanem a hajdúvárosokra törő ellenséggel való küzdelmeket foglalta mondai környezetbe.

A vitatott korszakban két fő ellenséggel kellett számolniuk a hajdúknak. Az egyik a Habsburg elnyomó hatalom, mely mind kollektív nemességükben, mind vallásszabadságukban fenyegette a hajdúvárosok zömében református hiten lévő lakosságát.

⁵ Lásd: Komáromy András: *A szabadhajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások*. Budapest, 1898. (továbbiakban Komáromy 1898) 20.

⁶ Tokaji kapitány. Lásd. Komáromy 1898. 402.

⁷ HBML. V. A. 7/b. 1. 1701. AA. cs. 2. db.

⁸ Ide lásd ez előzőekben említett népi változatokban is szereplő határvillongások emlékét.

⁹ Nézzük az adatokat időrend szerint: „1632. Böszörmény város hajdú katonái Rády Zsófiától és annak fiától Guthy Jánostól 43 telket a viden elzálogosítanak;– 1632. Böszörmény város nemes lakosai szerződésre lépnek Rády Zsófia, Guthy Zsigmonddal 32 r. vidi háztelek iránt 1200. mftban; – 1638. Böszörmény N. Város fő és alkapitányai, hadnagyai, esküdtjei és nemes hajdú katonái zálogszerződésre lépnek Guthy Jánossal 43 vidi telek iránt 1500. mftban; - 1642. Böszörmény, Nánás, és Hadház hajdúvárosok Rákóczi György fejedelem vidi részirtokát zálogba veszik 1500 mftért; – 1647. Adományozási és beiktatási levelei a három hajdúvárosnak III. Ferdinándnak Rákóczi György fejedelem vidi részirtokokat zálogba veszik 1500 mftért.” Lásd: HBML. V. A. 7/d. 3.

A másik ellenséget az Oszmán Birodalom személyesítette meg, meglehetősen ambivalens módon – hol együtt,¹⁰ hol egymás ellen¹¹ – a több részre szakadt ország képének megfelelően. E tekintetben azonban fölöttébb érdekes az a tény, hogy a törökök elleni küzdelem emlékezete a hajdúvárosok közül csak egyetlen egy helyen – a szoboszlói hagyományban maradt fent!¹²

Kizárva a törökök elleni küzdelmeket – mivel erről még említést sem tesz az emlékezet –, olyan harctéri cselekményeket kellett keresnünk, amelyek a hajdúvárosok közvetlen határában történtek.

A Bocskai által letelepített, és az együttes kiváltságokkal felruházott hajdúk közül a Kálló városába telepített hajdúvitézek szembesültek legelőször – a fejedelem halálát követően – a birtokos nemesség és a vármegyék általi támadásokkal.¹³ Ezen belül is a várost – de nem a várat – megkapó hajdúk szenvedtek a legtöbbet. A kállói kérdést *Báthory Gábor* fejedelem oldotta meg, miként 1609. szeptember 13-án saját birtokára, Böszörménybe telepítette át a hozzá hű hajdúkat.¹⁴ Az áttelepítés során két kapitány – *Erdélyi András*, és *Szőcs János* – vezetésével jöttek át Böszörménybe a fejedelmet támogató vitézek.¹⁵

A viszonylagos nyugalmat II. Ferdinánd az ellenreformációs intézkedéseinek sorozatával törte meg. Többek között 1630. február 1-én, utasította *Alaghyt*, hogy katolikussal váltsa le Szatmár – a legfontosabb keleti végvár – református kapitányát.¹⁶ A hajdúk ezt a vallásüldöztetést, a szabadságuk elleni merényletnek tekintették!

Az ellenállás tüzfészke a hajdúk fővárosa, Böszörmény volt, s mivel a mozgalom élére *Erdélyi András* kapitány állt, így a királyi biztosok 1630 tavaszán,¹⁷ – a

¹⁰ Lásd. Komáromy 1898. 392–393.

¹¹ Lásd. *Szejdi basa* tettei a hajdúvárosokkal szemben. Nyakas 2000. 123–125.

¹² Bővebben lásd. Ujváry Zoltán: Hajdúszoboszló népélete. In. *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 533–637., 585–591.

¹³ Ide lásd még: Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. = *Századok*, 1896. (XXX. évf.) 23–46., 25–26.

¹⁴ Nyakas 2000. 76–77.

¹⁵ Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Budapest, 1932. 28.

¹⁶ Szirmay Antal: *Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérte. II*. Buda, 1810. 64.

¹⁷ Itt kell megemlítenünk, hogy a Makkai László által említett 1631-es évszám nem helytálló. Lásd. Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei*. (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–32-ben) Budapest, 1956. (továbbiakban Makkai 1956.) 114., hiszen a fent idézett Eszterházy herceg által írt levélen nem 1631, hanem 1630. július 19-i dátum szerepel. Vö. Makkai 1956. 116. 159. jegyzetszám alatt. Így az ő általa közölt 1631-es évszám – a későbbi publikációkban történt – átvételei sem helyesek (lásd. Nyakas 2000. 115. p.), mivel Eszterházy fentebb hivatkozott levelében nem tehet említést arról, hogy: „nem tudatik micsoda indulatból Erdélyi András, a beszerményi kapitány”. Éppen ezért ezen évszám annál is inkább nem lehet helyes, miszerint Erdélyi Andrást – és ezer hajdúját – I. Rákóczi György már 1631. június 23-án Derecskére telepíti. Lásd. Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 203–205.

többi hajdúváros lecsendesítése után – Böszörménybe érkeztek, – meg kell jegyeznünk, hogy egyedül itt találkoztak komoly ellenállással.¹⁸

E feszült helyzetet jól példázza *Ibrányi Mihály* Rákóczi Györgyhöz intézett levele is, melyben a hajdúfelkelés kirobbanásának esélyeit latolgatja, s mintegy figyelmezteti Rákóczit, hogy a Habsburgok „*mostan akarják felvetni nemzetünknek, hazánknek, vallásunknak veszedelmének fundamentumát*”. Sőt olyan információval is szolgál, melynek tartalmi elemei a mondába is beépültek: „*Olyan hírt is hozának, hogy az kálliaiak immár ki is akartak volna indulni többekkel együtt, hogy Böszörmény alá menjenek, és Erdélyi Andrást kézben kérjék, és ha nem adják, az várost is szablyára hányják kicsinytől fogván nagyig ...*”¹⁹

A Böszörményt közvetlenül fenyegető veszély a többi hajdúvárost is megmozdulásra készítette.²⁰

A hajdúk azonban nem engedtek a nyomásnak, sőt éppen ellenkezőleg, a többi hajdúváros is csatlakozott a böszörményi hajdúkhöz, elkergették a még vonakodó kapitányokat, és helyükre újakat választottak!

Többek között, ezen tettükért 1630 szeptember elején Alaghy Menyhért Bornemisza Jánost – 3 000 zsoldossal és ágyúkkal – a hajdúvárosok ellen küldte.

Szeptember 7-én *kétnapos csata fejlődött ki Böszörmény és Nánás között*, ahol a hajdúk visszaverték a császáriakat, akik a Tisza felé visszavonultak.²¹

Nos, ezen fenti történelmi eseményeket tekinthetjük a mondai hagyomány böszörményi változatának központi és egyben meghatározó alapjának!

A monda valós magját az 1630. szeptember 7-én Böszörmény határában történt képnapos csata adja, az alábbiakban azt kell tisztáznunk, milyen valós történelmi eseményre utalhatnak a nánási változatban fellelhető, viszont a böszörményi és hadházi változatokból hiányzó elemek.

¹⁸ Lásd. Makkai 1956. 114–115., vö. még Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Böszörményben. = *Hajdúsági Közlemények*, 13. Hajdúböszörmény, 1984. 54.

¹⁹ *Ibrányi Mihály* 1630. június 21-én kelt levele Rákóczinak, melyben Csáky István fondorlatairól tudósít. A teljes szöveget lásd. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. (továbbiakban EOE) IX. 109.

²⁰ Makkai 1956. 117–118. A másik részről ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid rábeszélte a kormányzót, hogy vágjon elébe a támadásnak, s nyújtson segítséget a hajdúknak. Kérésre a kormányzó, fiát a váradi helyőrséggel és a bihari hajdúkkal – mintegy ezer lovassal – Debrecenbe küldte, ugyanakkor írt a budai pasának, hogy segítse ő is a hajdúkat, s két-háromezer török lovast tartson készenlétbe Szolnoknál. A haderők összevonásának első eredményét ifj. Bethlen István érte el, miként egyesülve a szabolcsi hajdúkkal, visszatartotta a kállóiak támadását, s egyben felkészült arra is, hogy feltartóztatja Alaghyt, ha az át akar kelni a Tiszán. Makkai 1956. 118–119.

²¹ Szeptember 9-én Bornemisza menekülő csapata már az ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid bihari hajdúival és az erdélyi végváriakkal találta szemközt magát, akik Rakamaznál – nagy veszteségeket okozva a császáraiknak, – a Tisza vonalán túlra verték vissza a generális helyettesének segeregét. Makkai 1956. 121.

A megoldást maga a mondai variáns elemei adják: az egyik, ilyen elem maga a csata helyszíne, vagyis *Nánás városának határa*, a másik pedig *egy konkrét személy, azaz „Barkócy generális”*.

Nézzük, mi az a történelmi esemény, ami a nánási változat kialakulását eredményezte és bővítette a vidi rácok kiirtásáról szóló hajdúsági monda alapját:

„1674 februárban pedig a kurucok mentek Nánás alá, hogy a várost elpusztítsák. Barkócy István ezredes épen Nánáson volt csapatával. A kurucok ezt nem tudván, megtámadták a várost, »kiket készen várván, noha nem kevés kárral, mindazáltal őket igen megverték és mind a csatában mind az ütközetben sokakat bennök levagdalának, a többi kurucság mind szétszaladott»²²

Az idézetből kitérünk, hogy mind a csata, mind helyszíne – a nánási Testhalom –, illetve a nánási változatokban egyedül kiemelt – generális személye beazonosítható a fenti történelmi esemény leírásában, így nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy a nánási variáns, így a mondakör második elemének bővülése ezen az eseményen alapszik.

De nézzük tovább, ugyan milyen harci események társulhattak a Hadházhoz kötődő változat kialakulásához.

Az Apróhalmokról a következőket írta É. Kiss Sándor: *„A tulajdonképpeni Apróhalmok, amelyet valóban apró halmok tesznek változatossá, s amelyről a járást elnevezték, a Dorogi út két oldalán a Méneskerttől a Fehértói útig terjedt. A tulajdonnévvé vált Apróhalmokat a nép fantáziája a vidi rácok időben meg nem határozott pusztulásával hozza összefüggésbe. A Hadház, Böszörmény és Nánás állítólagos elpusztulását tervező vidi rácokat a három város megtámadta, és itt az Apróhalmoknál semmisítette volna meg őket. E halmok az elesett rácok sírdombjai lennének. A nánásiak azt tartják, hogy az összecsapás az ő határukban történt, és annak emlékét a Testhalom nevezet őrzi, mely halom a rácok közös sírja lenne.”²³*

Az ún. Apróhalmok, – mint a fentebbi leírásból is kitetszik – a téglási és hadházi határon fekszik, ennek ismeretében *Tököly Imre* 1677-ből származó levelét kell citálnunk: *„...Az elmúlt szerdán volt uram az mihályfalvi mezőn Wesselényi Pál uram és az egész táborral való megegyezésünk, ma Hatház és Téglás között szállván meg az tábor, én Wesselényi László urammal egy kevésbé bójöttem, ugy hogy ő kelme három vagy négy napig itt késik, én pedig virradatig Böszörmény alá megyek, az tábor is oda igyekeztén, hol is mire végződnek az dolgok, áll Isten titkában ...”²⁴*

²² Barcsa 1900. 47.

²³ É. Kiss Sándor: Hajdúhadház helyrajza. In. *Hajdúhadház múltja és jelene*. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 2. sz. (szerk.: Komoróczy György) Gyula, 1972. (továbbiakban É. Kiss 1972.) 115–152., 137.

²⁴ *Gróf Thököly Imre levelei*. A gr. Teleki család marosvásárhelyi levtárából. Sajtó alárendezte Deák Farkas, Bp., 1882. 14–15. (Tököly Imre levele Teleki Mihályhoz. Költ Debreczenben, 3. Decembris 1677.)

A kor viszonyainak hű képét kaphatjuk *Rápóti Pap Mihály*²⁵ leveleiből, sőt a mondai hagyomány azon elemeit is felfedezhetjük írásaiban, melyek a szembenállók közötti villongásokat is felidézik, és a határban tevékenykedő mezei munkások életének a kioltásával végződik. Mint írja ottani szolgálata alatt hat személyt temetett el, közöttük *Monyori Györgyöt*: – „*kit a Kurutzok a mezőn öltek meg, hogy a Köles aratóknak ételt vitt...*”²⁶

A továbbiakban még részletesebben számol be a mondai hagyományban is megörökített emlékképekről:²⁷ „*félelembe oljan voltak, hogy kis kertekbe fegyver nélkül nem járhattak, sőt az ivó vizet is fegyveres Németekkel hozták be...*”²⁸

Rápóti megírta emlékiratában Hadház elpusztítását is: „*Éjjel-nappal fenyegetnek a kurucok, hogy felégetnek, fegyverre hányanak és elpusztítanak, mely be is telik, mert 3-a Dec. Tégláshoz szállanak feles magokkal és Hadházat elfoglalták, azután Böszörmény alá menének...*”²⁹

A fentiek értelmében itt is bizonyosságot nyerhettünk, hogy a mondai hagyomány alapmotívuma valójában a Böszörmény elleni támadást takarja, hiszen Hadház alatt – az ún. *Apróhalmoknál* – tábort vert kuruc csapatok ellen Hadház városa alul maradt,³⁰ így ez az esemény sem lehet a mondai hagyomány győztes alapmotívuma, csak a tradíció második elemének kiegészítője, illetve annak hadházi adaptációja.

III.

Adósok vagyunk még a monda legfőbb közös elemével, amely mindhárom érintett hajdúvárost Vidhez köti, azzal az elemmel, amely mindvégig ápolta a közös emléktudathoz való tartozást, és a monda továbbélését. *A monda e harmadik* – és egyben meghatározó *eleme* – fűzi csak össze a lezajlott véres eseményeket és csatákat magával a földrajzi értelemben vett Vid területével.

²⁵ *Rápóti P. Mihály* ezekben az időkben (1677) éppen Hadházra nyert *Ekklesiát*, mint írja: az esperes ... offeralta ... a Hadházi Ekklesiát, ki valóban nagy veszedelemben forgott és nekem igen nagy romlásomra vált ... ezek igaz dolog, örömmel vettenek, mert másszor hívtak is és magam is szerettem volna; dehogyan utolsó pusztuláshoz közelgetett irtóztam tőle...” Lásd. Molnár Ambrus: A hajdúhadházi ref. egyház története. In. *Hajdúhadház múltja és jelene*. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 2. sz. (szerk. Komoróczy György) Gyula, 1972. (továbbiakban Molnár 1972.) 247–260., 248.

²⁶ Molnár 1972. 249.

²⁷ Ide lásd a mondai hagyomány azon elemeit, melyeket a fentebbiekben már részletesen közöltünk.

²⁸ Idézi: Molnár 1972. 248.

²⁹ Lásd. A Nyír egyik történeti nevezetességű temploma. = *Vasárnapi Újság*, Budapest, 1869. 658–659., 328.

³⁰ „Nánás, Dorogh és Hadház 1677-ben azon kérelemmel járultak a királyhoz, hogy a legközelebbi háború alkalmával igen sokan a hajdú városok lakói közül a király iránt megőrzött hűségük miatt a lázadók által megölettek, mások fogságba jutottak és csak sok ezer forint lefizetése után bocsátottak szabadon, 30000 darab marhájok elhajtattott, Nánás, Dorogh és Hadház elhamvasztatott, véteik megsemmisítettek, csak maga Böszörmény maradván épen. Kérik tehát a királyt, hogy őket vizsgálja meg és a lázadók ellen nyujtsjon nekik védelmet.” Barcsa 1900. 47. lásd még: Nagy 1928. 32.

Az előzőekben már láttuk, a böszörményhez köthető harci események valóban vidi területen estek meg, de a mondának Vid faluhoz való kötődésének más alapja van. A hajdúk letelepítésüket követően többé-kevésbé folyamatosan bírták a vidi területet, főként zálogjogon. Meg kell említenünk, hogy a mondában említett három hajdúváros közül elsőként Böszörmény (1632) bérelte a vidi telkeket: „*Böszörmény H. város hajdu katonái Rády Zsófiától és annak fiától Guthy Jánostól 43 telket a Viden elzálogosítanak*”.³¹ A három hajdúváros együttesen azonban csak tíz év elteltével 1642-ben vette zálogba azt Rákóczi György fejedelemtől.³²

Az ezt követő évek a hajdúk számára viszonylagos nyugalomban teltek egészen 1659-ig, mikor a török hadak – *Szejdi* budai basa vezetésével – a hajdúvárosokat is behódolásra szólították fel.³³ A konszolidációt 1685-ös esztendő hozta meg a hajdúvárosok számára. Ebben az évben, a felső-magyarországi főkapitány a hét hajdúváros számára közös védlevelet adott ki.³⁴

Mondhatnánk beköszöntött a nyugalom korszaka! De éppen e periódust követően kellett a hajdúvárosoknak – főként a fentebb említett három hajdúvárosnak – ismét kiállni megszerzett javaikért. Történt ez nevezetesen az 1701. évben mikor is a három hajdúváros által – évtizedeken át – birtokolt vidi telkeket, és a hozzátartozó határrészeket I. Lipót – külön adományképpen – az *Usz* családnak³⁵ ajándékozta.³⁶ A kor szokásjogának megfelelően az egri káptalan emberei éppen ezen birtokba iktatást próbálták jogilag is érvényesíteni annak helyszíni kihirdetésével, amikor ezt a három hajdúváros megakadályozta: „*1701. február 23-án érkeztek Vid pusztá, vagy másképpen Rátz Vidre, amely a fent nevezett Szabolcs vármegyében létezik, a szokott módon folytatni akarván a birtokba iktatást, de a hajdúvárosok lakói, nevezetesen Nánás, Böszörmény, és Hadház „fegyveres kézzel” [értsd: fegyveresen] körülbelül ötvenen [50] a birtokba iktatásnak minden módon ellenálltak.*”³⁷

Ezen fenti – immáron *harmadik* – *időbeli alkotórésszel* válik teljessé a vidi rákok kiirtásáról szóló mondai hagyomány, e fenti részt ugyan a monda legújabb

³¹ HBML. V. A. 7/d. 3. 1632.

³² HBML. V. A. 7/d. 3. 1642. U. cs. 1 dr. „*Böszörmény, Nánás, és Hadház hajdu városok Rákóczi György fejedelem vidi részirtokát zálogban veszik 1500 mftért.*”

³³ „*Ha megmaradásokat kívánnák, mindjárt minden hajdúvárosokról néhány hiteles emberséges embereket eleibe bocsátani el ne mulatnák, kik által megmaradások felől minden jót végezhetnek... De ha elmúlnának embereknek a megírt napra elejekbe való bocsátatásokat, magok lennének okai veszedelmeknek, hogy magokat mind szabályára hányatván, feleségeket, gyermekeket elrabolhatná és minden lakóhelyeket porrá tételné s a széllel elfújhatná.*” Idézi Nyakas 2000. 123.

³⁴ Ide lásd. Nyakas 2000. 142.

³⁵ Az „*Usz* család (Uszfalvi) Sáros vármegye legrégebbi törzsköcs családja, mely a vele egy eredetű Dobai, Gombos, Buzinkai, Roskoványi és Szentgyörgyi ... családokkal együtt a Tekule nemből (genus) származott, a mint ezt az 1337. évi osztály levél is igazolja, ma már csak a Dobai, Gombos, Roskoványi és *Usz* család maradván fel; a többi magva szakadt.” – írja a fent nevezett családról Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–IX. Pest, 1857–1868. 417.

³⁶ Az *Usz* család adománylevelének teljes szövegét lásd: HBML. V. A. 7/b. 1. 1701. AA. cs. 2 db.

³⁷ HBML. V. A. 7/b. 1. 1701. AA. cs. 2. db. 4.

elemének kell tekintenünk, azonban szerepe megkerülhetetlen a mondai hagyomány egészében.

Elemzéseink során arra már fény derült, hogy a mondai hagyomány törzsmagját Böszörmény megtámadásához, illetve a böszörményi határban lezajlott kétnapos csatához lehet kötni. Itt teljesebb ki a mondában szereplő hajdúvárosok tényleges összefogása is –, hiszen – mint tudjuk –, ezekben az időkben, ha bármely hajdúváros fenyegetve érezte magát, vagy éppen támadás indult ellene, haladéktalanul működésbe lépett a hajdúvárosok *riasztási lánc*.³⁸ Erre a mondában több egyértelmű utalást is találunk.

A monda bevezető motívuma az ún. *határvillongások* mindhárom változatban fellelhetők, ezt kell a monda legrégebbi elemének tekintenünk.³⁹

Megvizsgálva az adott területen történt hadieseményeket, s itt a mondában szereplő három hajdúvárost is alapul véve, három, egymástól eltérő időpont adódik: Böszörmény tekintetében 1630. szeptember 7., Nánás viszonylatában 1674. február, míg Hadház térségében 1677 decemberében találunk történelmi megfelelést. E fenti dátumok közül a mondai évszakkak – ezt mind öszre keltezi – csak egy felel meg, ez pedig a Böszörményt ért támadás időpontja. A böszörményi alapot erősíti meg azon nánási változat is, amelyben, mint a monda kormeghatározó eleme beazonosítható: „*A nagy tűz egész Budavárig elláccott. Ferdinác kiráj másnap oszt lovas embert is küldött megtudakolni, mi vót a baj.*”,⁴⁰ illetve „*Ekkor nyertek nemesi jogot több családok czimeres levelekben.*”⁴¹ A két mondai idézet nem minden ok nélkül került egymás mellé, hiszen a két megnyilatkozás – bár nem azonos forrásból táplálkozik, mégis – ugyanarról a korról szól.

Mégpedig valóban *II. Ferdinánd* idejéből és mi több – ha nem is ekkor nyertek nemesi jogot a csatában résztvevő hajdúk, de a mondában szereplő ütközetet (a Böszörmény elleni támadást 1630. szeptember 7.) követően 1632. április 8-án adta ki a hajdúk számára az általános bűnbocsánatról szóló levelét, amelyben régi szabadságukat, jogaikat és kiváltságaikat is megerősítette.⁴²

A történeti tényeket nézve egyetlen hajdúváros sem kapott előzetes híradást arról, hogy támadás fogja érni őket, kivéve egyet, és ez történetesen éppen Böszörmény. Gondoljunk itt a korábban már citált Ibrányi Mihály 1630. június 21-én kelt levelére. A nép körében megdöbbentő módon élénken élt – az eredeti hírlevél szö-

³⁸ Nyakas Miklós: A szabolcsi hajdúvárosok helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében. 1668. In. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, VI. Hajdúböszörmény, 1987. 23–56., 25–28.

³⁹ A határvillongásokról bővebben lásd. Takács Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, 1987. 156–157.

⁴⁰ Madai Gyula: A hajdúk beszéde. = *Nyelvészeti Füzetek*, 1909. 56. sz. 45.

⁴¹ B. Papp. Lajos: Rác-Vid szláv falu története. In. *Hajdúk története rövid kivonatban*. Debreczen, 1861. 12–18., 13–18.

⁴² Lásd. Komáromy 1898. 407. Függelékben I., II., III. szám alatt közli az oklevelek szövegét is. 431–435.

vegével azonos tartalmú –, a mondai „koldusasszony” által vitt hír, miszerint: „A bőszőrményiekből még a csecsszopót is legyilkolják”.⁴³ Ahogy a történelmi szöveg fogalmaz: „...és ha nem adják, az várost is szablyára hányják kicsinytől fogván nagyig.”⁴⁴ Rendkívül fontos számunkra Ibrányi levelének keltezése is (1630. június 21.). Mint azt tudjuk, a hajdúk legfőbb harci taktikája az ún. hajdúles volt, amit több heti, illetve több hónapi felkészülés is megelőzhetett, így lehetséges, hogy 1630 szeptemberére az említett városok hajdúi már felkészülten várhatták az elenséget.

A mondabeli harc leírása, a kétnapos csata, az éjjelre időzített támadás mind a hajdúles elemeire utal. Első nap a támadni készülő csapatot, míg másodnapján a bőszőrményi határában állomásozó táborot pusztították el. Erre egyébként az első – nyomtatásban is megjelent, a mondáról szóló híradás így emlékezik: „...sátraikat feldúlták s a háborgatókat pedig mindegy-lábig felkoncolták.”⁴⁵ A hagyomány harmadik – a mondai történetet legjobban fenntartó – elemének történelmi alapját a három hajdúváros fegyveres ellenállása alkotja (1701. február 23.) amikor ellentmondanak az Usz család törvényes képviselőinek, hogy a vidi területeket birtokba vegyék.

Összegzésünkben azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az adott városokhoz fűződő küzdelmek helyszínei nemcsak a mondai hagyományban, de a városok határelnevezéseibe is örökre beivódtak, így máig is híven őrzik eme fegyveres hajdúmozgalmak népi emlékezetét.⁴⁶

⁴³ Hofer Tamás gyűjtése. HMNA. 931. Adatközlő: Kálmán Ferenc. Hajdúbőszőrmény, 1955.

⁴⁴ Ibrányi Mihály 1630. június 21-én kelt levele Rákóczinak, melyben Csáky István fondorlatairól tudósít. A teljes szöveget lásd. EOE IX. 109.

⁴⁵ Takács Ede: Hajdu-Nánás és temploma. = *Vasárnapi Újság*, 1860. 7. sz. 78.

⁴⁶ H. Fekete Péter: Hajdúbőszőrmény helyneveinek adattára. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 102. szám. Budapest, 1959.; É Kiss 1972.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem mellszobrának felavatása Nyírbátorban

A római államférfi, Cicero örökéletű mondása: „historia est magistra vitae” – úgy is értelmezhető, hogy a történelem nem csak az élet tanítómestere, nagy idők tanúja, az igazság tüze, az élők emlékezetének életetője, hanem a régmúlt idők regőse, egyben őrizője.

Nyírbátor gazdag középkori múltja, hagyománya, a Báthoryak érzékelhető szellemi-tárgyi jelenléte mindnyájunk kincse. Ez ad az itt élőknek öntudatot, teremt léte, neveli és formálja az egyént. Mindemellett nyújt türelmet és nyugodtságot, adja azt a biztonságot, amely nem hív ki senkit. Jelent kapcsolatot, amely láthatatlanul is összefog bennünket, teszi ezáltal ünneppé létünket, megtölti azt erővel, látással és ígérettel.

Báthory Gábor Erdély fejedelmévé választásának 400. évfordulójához kapcsolódó „Báthory Gábor élete és kora” nemzetközi történész konferencia nyírbátori helyszínén, a Báthoryak emelte templom tövében, ahol az alig 24 évet élt „Gábris vitéz” is nyugszik, a fejedelem alakját megelevenítő mellszobor avatásán köszöntöm Önöket.

Ezekben az ünnepi pillanatokban, amikor rövidesen egy újabb történelmi személyiség alakjával – amelyből egyébként oly kevés lelhető fel a Kárpát-medencében –, gazdagszik a város, szerepem nem Báthory Gábor megidézése, történelmi megítélése, mert arra a kétnapos történész konferencia nagyra becsült előadói a hivatottak. Inkább szólni szeretnék a mellszobor megalkotójáról Nagy Lajos Imre szobrász- és éremművésznek, az iparművészet doktorának, számos szakmai szervezet tagjának, a Nyíregyházi Főiskola tanszékvezető tanárának ars poétikájáról és művészetszemléletéről, hogy megismerhessük a kortárművészet kételkedőjét, az alkotó embert.

Nagy Lajos Imre helyét a világban, identitását, munkájának értelmét a hagyományok fenntartásában és folytatásában látja. Azt vallja, hogy a jelen gyökerei a több ezer éves kultúrákhoz kapcsolódnak, mert a jövő újításai nem léteznek előzmények nélkül. A más, a jelent, a létünket és magunkat szerinte csak fragmentumokban, a töredékekben vagy valamilyen „részlet” kiemelésében és felmutatásában gondolja megragadhatónak. Ám ez töredék, ez a részlet emberi léptékben is hatalmas időkeretek között is érvényes pillanatokat is tartalmazhat. Ezeknek a megragadott, felidézett pillanatoknak a rétegezettsége, kapcsolatrendszere és többféle társítási megoldása egyfajta komplexitást eredményezhet. A töredékben, a torzóban kifejezhetővé válhat az egész, vagy legalábbis az egységes egésznek a hite, a teljesség harmóniájának a vágya. Ez az egésznek hitt mondanivaló mégsem lehet általános érvényű, mert csak meghatározott közösségen, kultúrkörben érthető.

Nagy Lajos Imre szobrászi-éremművészeti munkáiban tudatos elhatározásból kerül a mélységesen mély filozófiai kérdések újrafogalmazását, saját mítoszának

teremtését, a divatos irányzatok és tendenciák követését, az új teóriák, paradigmák megfejtését. Elsősorban a magyar hagyományok folytatására törekszik, arra, amit több mint ezer évvel ezelőtt az elődök elkezdtek. Ma ez ugyancsak nehéz, hisz gyors, hirtelen és erős dinamikájú változások érnek bennünket, és a művészeket. A korábbi stílusirányzatok összecsúsznak, a homlokegyenest különbözőek együtt vannak. Így az elődökhöz való kapcsolódás, de egyben a különbözőzés is nehezebb feladat. Az, hogy mindez hogyan is megy végbe, azt az adott feladat szabja meg.

Nagy Lajos Imrét, ha megbízásra készít szobrokat, nemcsak a művészi megvalósítás vezeti kizárólagosan, hanem az is, hogy a megbízó közösség saját és önnön erejét is fokozhassa az alkotásból. Mindez nem jelenti nála a megrendelő iránti szolgáltságot, inkább azt a magasabb célt szolgálja, hogy aki a művet megtekinti, az épüljön és gazdagodjon általa.

Kedves Közönség!

Nagy Lajos Imre alkotása meggyőző bizonyíték arra vonatkozóan, hogy szembe tudott nézni a 400 éves múlttal, Báthory Gábor történelmi alakjával és lenyűgöző mítoszkinccsel. Beszélgetéseinkből tudom, hogy a hiteles közvetítés érdekében alaposan és tudatosan készült Báthoryból és korából. Ám nem elégedett ennyivel. Egyúttal magyarázatot is keresett alkotói képzeletével együtt, hogy milyen is lehetett az ereje teljében lévő huszon-egynéhány éves fejedelem. Ugyanis a róla fennmaradt képekről és pénzérmékről egy ötvenéves arc néz le ránk. Az így megformált látomása vitathatatlanul izgató. Báthory Gábor erősen kilúgozott életrajzaiból, az ecsedi ifjú főúr kamaszkorának élményeiből, emberi kapcsolataiból, sikereiből, tévedéseiből és kudarcaiból szervesen áll össze egy rövid, ám rendkívüli élet teljessége.

Így marad élőnek ma is Báthory Gábor fejedelem jelenléte, amely meggyőző erővel hat egy letűnt, de Nyírbátor különösen gazdag korszakát, a Báthoryak korát hirdető történelmi templom kertjében.

Nyírbátor, 2008. október 16.

Báthori Gábor hadtörténész,
a Báthory István Múzeum Baráti Körének
alelnöke

Melléklet

*Báthory Gábor, Erdély fejedelme.
A nyírbátori templomkertben álló mellszobor alkotója:
Nagy Lajos Imre szobrászművész
(fotó: Papp Klára)*

Báthory Gábor fejedelem egészalakos bronzszobra, amelyet 2008. május 23-án, a város napján avattak fel Berettyóújfaluban, a Vörösmarty téren. A talapzaton a Báthory Gábor felirat alatt Berettyóújfalu város korabeli címere látható. Alkotója: Kurucz Imre berettyóújfalui szobrászművész. (foto: Nagy Gábor)

Miskolci Nagy András hajdúfőkapitány bronz mellszobra a református templomkertben (Biharnagybajom). Györffy Lajos szobrászművész alkotása. (foto: Nagy Gábor)

*Báthory Gábor festmény,
Cserna Károly alkotása
(vászon, olaj, 1893).
A hajdúböszörményi Városháza
közgyűlési terme.
(foto: Nagy Gábor)*

*Báthory Gábor mellszobor,
alkotója Fekete Tamás (bronz, 1991).
A hajdúböszörményi
Hajdúsági Múzeumban látható.
(foto: Nagy Gábor)*

I. 1. Balogh János fogarasi tizedes címere

II. 5. Bajoni Kiss Demeter tizedes címere

A KÖTET SZERZŐI

Bagi Zoltán Péter	főlevéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, (Szeged)
Balogh Judit	adjunktus, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet (Miskolc)
Bársony István	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
Báthori Gábor	alelnök, Báthory István Múzeum Baráti Köre (Nyírbátor)
Bitskey István	akadémikus, professzor, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet (Debrecen)
Dáné Veronka	levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár/Cluj)
Füreder Balázs	főiskolai adjunktus, Kodolányi János Főiskola, Turizmus Intézet (Budapest)
Gyulai Éva	docens, intézetigazgató, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet (Miskolc)
Horn Ildikó	docens, tanszékvezető, ELTE, Történeti Intézete (Budapest)
Jakó Klára	történész, tudományos kutató (Budapest–Kolozsvár)
Jeney-Tóth Annamária	adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
Kiss András	ny. főlevéltáros (Kolozsvár/Cluj)
Kónya Péter	professzor, rektorhelyettes, Eperjesi Egyetem, Történelmi Intézet (Eperjes/Prešov)
Kopys, Tadeusz	adjunktus, Jagelló Egyetem, Nemzetközi és Politikai Tudományok Kara, Európai Tanulmányok Intézete, (Krakó)
Kruppa Tamás	főiskolai docens, SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalomelméleti Tanszék (Szeged)
Lengyel Tünde	főmunkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézete, (Bratislava–Pozsony)
Nyakas Miklós	történész, ny. múzeumigazgató, Hajdúsági Múzeum (Hajdúböszörmény)

Oborni Teréz	főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet (Budapest); docens, ELTE, Történeti Intézete (Budapest)
Papp Klára	docens, intézetigazgató, tanszékvezető, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
Rausch Petra	PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet
Sipos Gábor	főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár; docens, BBTE (Kolozsvár/Cluj)
Szász Anikó	tudományos kutató, Erdélyi Múzeum Egyesület (Kolozsvár/Cluj)
Szabadi István	igazgató, Tiszántúli Egyházkerület Levéltára (Debrecen)
Szabó Péter	docens, ELTE, Történeti Intézete (Budapest)
Szálkai Tamás	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
Szekeres Gyula	néprajzkutató, múzeumigazgató, Hajdúsági Múzeum (Hajdúböszörmény)
Ulrich Attila	főmuzeológus, Jósza András Múzeum (Nyíregyháza)